

Boekbinderij
C.H.Fr.WÖRRMANN
ZUTPHEN

Israhel van Meckenem sculp 3

AMSTERDAM

IN DE

ZEVENTIENDE EEUW

DOOR

Dr. A. BREDIUS, Prof. Dr. H. BRUGMANS
Prof. Dr. G. KALFF
Prof. Dr. G. W. KERNKAMP, D. C. MEIJER Jr.
Prof. Dr. H. C. ROGGE
D. F. SCHEURLEER, A. W. WEISSMAN

TWEEDE DEEL

HANDEL EN NIJVERHEID
HUISELIJK EN MAATSCHAPPELIJK LEVEN
GODSDIENSTIG LEVEN

's-GRAVENHAGE
W. P. VAN STOCKUM & ZOON
1901—1904

Titelprent van Lucas Jansz. Waghenaer, Spieghel der zeevaerdt van de navigatie der Westersche Zee etc. Leyden Chr. Plantijn, 1584.

(Biblioth. Nat. Parijs) L. JANSSEN, fec.

Titelversiering van: C. Barlaei Rerum per octennium in Brasilia etc. Amst. 1647.

an het gedeelte dezer geschiedenis, dat een beeld zal trachten te geven van Amsterdams handelsgrootheid en van zijn beteekenis op industriëel gebied in de 17de eeuw, is de bewerker niet degene, die daarvoor oorspronkelijk was aangewezen. Toen bij mr. Nicolaas de Roever en de uitgevers van dit werk het plan tot rijpheid kwam om in een samenhangende reeks monographieën het oude Amsterdam te schetsen, en zij omzagen naar een staf van medewerkers voor de verschillende onderdeelen van de zoo rijke stof, behield de Roever zich de zoo gewichtige hoofdstukken handel en nijverheid voor. Al het andere wilde hij afstaan: slechts dit eischte hij, die de ziel der onderneming was, suo jure voor zich. Met lust en ijver, neen! met geestdrift en ambitie, die bij alles wat hij ondernam, hem kenmerkten, zette hij zich aan het werk, om datgene, wat hij gedurende een jarenlangen, onverpoosden arbeid op het Amsterdamsch archief in zijn geest had opgenomen, neer te schrijven en zoo voor ons het schitterend verleden van Amsterdams handel te ontrollen. Helaas! nauw was het werk aangevat, of de pen ontviel aan zijn stervende hand.

Reeds bij den aanvang van zijn geschiedenis van Amsterdams handel, toen nog ternauwernood eenige weinige bladen waren neergeschreven, trof hem de genadeslag. Zijn handschrift eindigt mediis in rebus: »Ware mij de tijd er toe gegeven, ik zou aantoonen....." Welk een droevige beteekenis hebben deze woorden verkregen, nu wij bedenken, dat die tijd, om aan te toonen, dat de handelsvrijheid bij de oude Amsterdammers slechts een vrucht der praktijk, geen levenwekkend beginsel was, hem nimmermeer zou worden gegeven. De hand, die deze woorden, mogelijk zijn laatste, neerschreef, is verstijfd; het hart, dat zooveel gevoelde voor de glorie van Oud-Amsterdam, klopt niet meer; het hoofd, dat het gegronde van die glorie met feiten en cijfers kon bewijzen, heeft zich ter eeuwige ruste gelegd.

Wie zou de door hem ledig gelaten plaats innemen? Wie zou voor dit groote werk datgene kunnen doen, waartoe de Roever in staat zou zijn geweest? Wie kende de oude, geliefde Amstelstad beter en grondiger dan hij? Niemand had zoovele en zoo vruchtbare jaren gewerkt in de schatkameren van Amstels oudheid. Toen hij de geschiedenis van Amsterdams handel en nijverheid begon,

had hij belangrijke voorstudiën gemaakt en kon hij beschikken over veel materiaal, op zijn schrijftafel en in zijn studeerkamer, maar vooral in zijn hoofd opgetast. Hij had het plan van het geheele werk reeds gereed en had een schat van bijzonderheden ter beschikking, vruchten van strooptochten in allerlei richting op het Amsterdamsch archief. Voor hem dus kon het niet al te bezwaarlijk zijn, een geschiedenis als hier bedoeld wordt, samen te stellen. Maar hoe zou een ander daartoe in staat zijn? Het zal dus begrijpelijk schijnen, dat, toen ik werd aangezocht de Roever's plaats in te nemen, ik lang heb geaarzeld, eer ik kon besluiten mij daarvoor beschikbaar te stellen. Hoe geheel anders toch stond ik tegenover zulk een arbeid dan hij. Ik had mij wel met handelsgeschiedenis bezig gehouden 1), en had het een en ander over onze zeventiende eeuw bestudeerd 2), doch nooit had ik een gezette studie gemaakt van de Amsterdamsche geschiedenis, waarvan ik uit de werken van Wagenaar, Scheltema, ter Gouw en de Roever slechts een algemeen overzicht had verkregen.

Toch heb ik niettegenstaande deze bezwaren op mij genomen te volbrengen, wat de Roever heeft begonnen; ik heb ten minste een poging daartoe gedaan. Het onderwerp trok mij onweerstaanbaar aan; de stof scheen mij een behandeling overwaardig. Hoe meer ik mij in den 17de eeuwschen handel verdiepte, des te sterker werd mijn neiging, de Roever's werk op te vatten. Vooral begon ik geestdrift voor het onderwerp te gevoelen, toen ik het door hem nagelaten fragment onder de oogen kreeg. Onder den indruk daarvan vooral besloot ik de hand aan den arbeid te slaan.

Ik zeide, dat de Roever een begin met dezen arbeid had gemaakt. Dat stuk, dat den titel droeg: Regenten en Kooplieden, heb ik niet zooals het daar lag aan mijn arbeid laten voorafgaan. Ik heb mij spoedig een schema van indeeling gevormd, waarin dit fragment niet in zijn geheel paste. Hier en daar heb ik er echter een dankbaar gebruik van gemaakt, maar nog meer van de talrijke bronnen, die het mij aan de hand deed. Bovendien bevonden zich onder de Roever's nagelaten papieren geheele pakken met aanteekeningen waaronder natuurlijk vele Amsterdam's verleden betroffen. Nadat mr. W. R. Veder, de Roever's opvolger op de Nieuwmarkt, deze aanteekeningen systematisch had gerangschikt, had hij de groote welwillendheid, die, welke handel en nijverheid betroffen, ter mijner beschikking te stellen. Daarvoor verdient hij mijn welgemeenden dank. Want daardoor heeft hij mogelijk gemaakt, dat ik mijn verhaal kon aanvullen met tal van bijzonderheden, door de Roever getrokken uit notarisprotocollen en dergelijke registers, die ik niet heb doorgezien om de eenvoudige reden, dat de tijd daarvoor benoodigd, niet evenredig was aan de vermoedelijke resultaten. Ik heb steeds de bron van dergelijke bijzonderheden vermeld: eere wien eere toekomt. Dat ik evenwel niet meer van deze notitiën heb overgenomen, vindt zijn verklaring hierin, dat vele der bedoelde aanteekeningen van zuiver biographischen aard zijn en ook door de Roever waarschijnlijk niet voor dit werk zouden zijn gebruikt.

Op dat alles voortbouwende heb ik uit allerlei gedrukte bronnen, allereerst uit de 17de eeuw zelve, stedebeschrijvingen, handelsgeschiedenissen, plakkaten, ordonnantiën, memoriën, pamfletten, enz. datgene geschift, wat mij dienstig kon zijn. En ten slotte werden mij door de altijd hulpvaardige medewerking van mr. Veder geheele reeksen ongedrukte stukken van allerlei aard ter beschikking gesteld, die mij een overvloedigen, zij het niet altijd onmiddellijk voor de hand liggenden oogst opleverden 1). Ook het Rijksarchief te 's Gravenhage leverde nog eenige zeer welkome statistische gegevens. Dat ik den Amsterdamschen archivaris van geheeler harte dankbaar ben voor zijn herhaaldelijk gevraagden en telkens welwillend verleenden bijstand, behoef ik wel niet te verzekeren.

Wanneer twee hetzelfde doen, is het daarom nog niet hetzelfde. Ik zal wel niet datgene kunnen volbrengen, wat in de Roever's macht zou hebben gelegen. De eigenaardige geestdriftige taal van den diepbetreurden archivaris bezit ik niet. Zijn bezielende bewondering voor oud-Amsterdam deel ik niet geheel, niet in alle opzichten. Het overigens zoo lichte tafereel heeft ook zijn donkere tinten, waarop ik het mijn plicht reken te wijzen. Anders dan die van de Roever is mijn geschiedbeschouwing; anders zal mijn wijze van behandeling zijn. Ik wees er boven op, dat de Roever veel meer gegevens ten dienste stonden, dan ik bij mogelijkheid heb kunnen verzamelen. Doch wat mij aan hem

1) Zie mijn: Engeland en de Nederlanden in de eerste jaren van Elizabeth's regeering (Groningen 1892), dat voornamelijk over commercieele quaestiën handelt.

2) Zie mijn: Bloei en verval van den Nederlandschen handel in de 17de eeuw: Tijdschrift voor Geschiedenis X, blz. 265—285.

1) Daarvan zijn door mij uitgegeven: De notulen en munimenten van het College van Commercie te Amsterdam, 1663—1665, in de Bijdragen I en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, XVIII, blz. 181—330 en: Statistiek van den in- en uitvoer van Amsterdam, 1 October 1667—30 September 1668, t. a. p. XIX, 125—183.

verbindt, is de oprechte wensch zooveel mogelijk een juist beeld van Amsterdams handel en nijverheid te geven. In dit opzicht ten minste hoop ik niet bij hem achter te staan. 1)

1) De prenten, portretten en kaarten in dit gedeelte van ons werk opgenomen, zijn meerendeels ontleend, wat den Amsterdamschen en Indischen handel aangaan, uit de oude oorspronkelijke journalen der eerste zee- en ontdekkingsreizen van Nederlanders over de geheele wereld. Deze journalen leveren tal van zeer merkwaardige, dikwijls mede zeer fraaie afbeeldingen van allerlei aard, en geven op een bijzondere wijze de indrukken weer, die onze onverschrokken zeelui in die dagen van vreemde landen en volken ontvingen. Zij zijn te meer merkwaardig omdat zij een tekst toelichten, die zoo geheel denzelfden geest van naiviteit en waarheidszin bevat, als waarvan de teekenaars bijna zonder onderscheid vervuld waren. Ook zijn deze reisjournalen met hunne afbeeldingen, typisch Nederlandsch. De buitenlandsche literatuur en illustratie op dit gebied zijn veel minder uitgebreid en komen wat uitvoering aangaat niet ter vergelijking in aanmerking. De zee-atlassen van heel Europa en de kaartboeken van alle verre landen door Nederlanders bewerkt en uitgegeven, waren de handboeken der zeevaarders van alle handeldrijvende volken; en de graphische uitvoering van deze thans zoo zeldzame boeken wekken nog de bewondering van elk, die ze met kennis weten te beschouwen. De Nederlanders waren in deze zaken op het laatst der zestiende eeuw en in den loop der zeventiende ook hierin alle natien ten eenenmale zeer vooruit.

Wij meenden het noodig de aandacht ook op dit verschijnsel te moeten vestigen en meer algemeen kenbaar te maken door het opnemen van een ruime keus dezer prenten en kaarten; tevens om aan te toonen hoeveel ook pen en stift hebben bijgedragen om Nederland te brengen aan dien voorrang.

Voor de welwillendheid en medewerking, die wij bij het bijeenverzamelen dezer prenten en kaarten mochten ondervinden, zijn wij veel dank verschuldigd aan de Koninklijke Bibliotheek te 's Gravenhage, de Universiteitsbibliotheken te Amsterdam en Leiden en het Prentenkabinet te Amsterdam; voorts aan vele der particuliere verzamelingen, die wij vroeger reeds het voorrecht hadden te mogen noemen.

Mus. f. K. u. Ind. Weenen

DE AMSTERDAMSCHE KOOPVAARDER FORTUNA.

Naar een teekening van Willem Barentsz. in 1594, voorkomend in zijn atlas: Nieuwe beschrijvinghe ende Caertboeck van de Middellandsche Zee. Amst. Cornelis Claes. 1595. fol.

(Verzameling R. W. P. de Vries)

Titelprent: Icones habitus gestusque Indorum ac Lusitanorum par Indiam viventium etc. a Joanne Hugone Linschotano congesta. Amstelredami apud Cornelium Nicolai. 1604
(Verzameling van Stolk)

en kan geen geschiedenis van Amsterdam, van welk tijdvak ook, schrijven, zonder dat daarin een groote plaats wordt ingeruimd aan handel en nijverheid. Dit hebben alle stedebeschrijvers, van den bekenden, of, wil men, onbekenden Anonymus, die omstreeks 1500 een korte Latijnsche beschrijving van Amsterdam te boek stelde [1], tot den ijverigen Ter Gouw, begrepen: allen wijden een groot gedeelte van hun verhaal aan de beschrijving van den Amsterdamschen handel. Terecht. De handel toch, meer nog dan de nijverheid, heeft Amsterdam gemaakt tot wat het was en nog is. Door den handel is het nederige visschersdorp, groeiende onder den schut der Amstelheeren, straks onder de beschermende hand der Hollandsche graven, een der grootste, welhaast de grootste en bloeiendste stad van Holland geworden; door den handel overvleugelde het niet alleen op het einde der 16de eeuw alle Nederlandsche steden, maar ook in de 17de alle andere handelscentra van Europa; want grootspraak was het niet, toen Vondel met een zinspeling op de keizerskroon boven het stedelijke wapen zong:

> Aen d'Aemstel en aen 't Y daer doet sigh heerlyck ope,
> Zij, die als Kayserin de kroon draeght van Europe.

Zoowel Vondel en de andere 17de-eeuwsche dichters, die in dikwijls hooggestemde klanken de grootheid van Amsterdam bezongen, als de altijd meer nuchtere prozaschrijvers begrepen en constateerden het op duizenderlei wijze, dat de hoeksteen van den buitengewonen bloei van de stad hunner inwoning was de handel en uitsluitend de handel. Men behoeft waarlijk niet doorkneed te zijn in de Nederlandsche letterkunde der 17de eeuw, die voor een niet gering deel uitsluitend Amsterdamsche letterkunde was, wanneer men zich spoedig een tirade herinnert ter verheerlijking van den handel als bronader van Amstels grootheid,

1) Uitgegeven door Pontanus achter zijn beschrijving van Amsterdam.

of liever, om in den klassieken stijl dier dagen te blijven, een dankoffer aan god Mercuur, die niet ophoudt Amsterdam met zijn zegeningen te overstelpen, terwijl natuurlijk Neptunus schier dagelijks uit de zilte golven wordt opgeroepen, om als de andere beschermgod der stad op te treden. En de stedebeschrijvers vermelden telkens hetzelfde »nur mit ein Bischen andern Worten«; de grondtoon van alles, wat in de 17de eeuw over Amsterdam is geschreven, is handel en nogmaals handel. Waar Wagenaar de beschrijving van den Amsterdamschen koophandel aanvangt, noemt hij dezen kortweg »de voornaame oorzaak van haaren aanwas en grootheid« 1); in de 17de eeuw was dat duizendvoudig op allerlei wijzen gezegd.

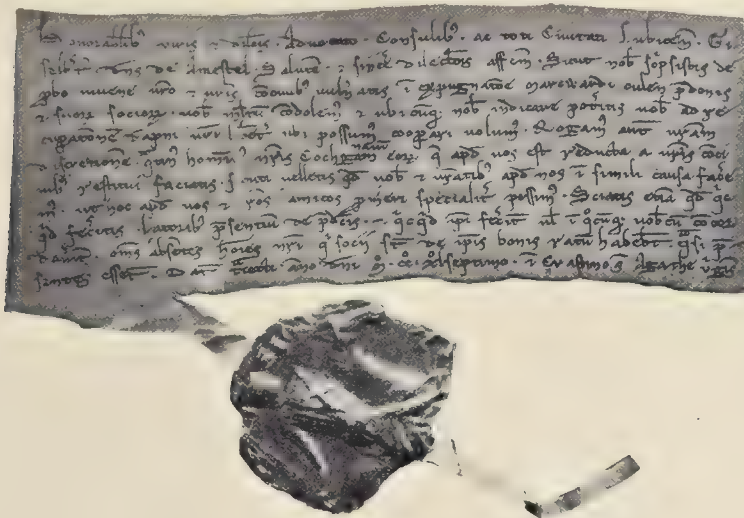
Hoe is nu deze buitengewone handelsbloei te verklaren? De 17de-eeuwers waren niet vrij van het denkbeeld dat men hier met een soort wonder te doen had, waarvan men de verschijnselen dagelijks dankbaar waarnam, maar waarvan men de oorzaken niet zoo spoedig doorzag. In de 17de eeuw had men in 't algemeen een zeer flauwe herinnering aan de Middeleeuwen, waarvan men door den bloedigen krijg met Spanje met de scherpte des zwaards was afgescheiden; men herinnerde zich ternauwernood de voorvaderen, op wier schouders men stond. Zoo kon men Amsterdams grootheid niet begrijpen; want om deze naar den eisch te verklaren, moet men terug naar de Middeleeuwen, waar de wortels lagen van den schoonen boom, die den 17de-eeuwer het oog bekoorde.

Amsterdam is betrekkelijk geen oude stad. Met plaatsen als Dordrecht, dat reeds in 1018 de kampprijs was van een verwoeden strijd, als Groningen, dat reeds in 1040 onder dezen naam aan de Utrechtsche kerk werd weggeschonken, kan Amsterdam in ouderdom niet wedijveren. Ook is het gedurende de Republiek steeds de vijfde der stemmende steden van Holland gebleven en volgde het in rang op Dordrecht, Haarlem, Leiden en Delft, een weerspiegeling der oude tijden, toen deze volgorde overeenkwam met het gewicht dezer steden. Eerst betrekkelijk laat treedt Amsterdam in de geschiedenis op, een bewijs voor zijn oudtijds geringe beteekenis. Wagenaar spreekt in zijn voorrede van »de geringe beginsels, van welken deeze stad voor minder dan zes eeuwen opgekomen en de spoed, met welken zij in twee of drie eeuwen aangewassen en groot geworden is« 2). Natuurlijk is van dit allereerste begin van Amsterdams geschiedenis zoo goed als niets bekend; niemand achtte het de moeite waard zulke onbelangrijke gebeurtenissen te boekstaven. Doch door de latere, bekende geschiedenis aan de onbekende beginselen te verbinden, door de goed geconstateerde en duidelijk zichtbare lijnen, waarlangs zich Amsterdam heeft ontwikkeld, tot in het niet waarneembare verleden terug te trekken, kunnen wij ons toch wel een voorstelling maken, hoe het gegaan is. Wagenaar acht het, gelijk wij zagen, noodig te wijzen op den spoed, waarmede de stad is groot geworden, doch wij zullen wel doen daarop niet al te veel nadruk teleggen; spoed is een betrekkelijk begrip en in de 18de eeuw was de haastige spoed niet zeer in eere. Zoo bedoelt Wagenaar misschien hetzelfde als wij, wanneer wij constateeren, dat er bijna geen geleidelijker, natuurlijker aanwas en opkomst is dan die van Amsterdam. Onder bescherming der Heeren van Amstel vormt zich aan Amstel en Y een nederzetting van visschers, welhaast een dorp. Door de gunstige ligging aan een groote binnenzee neemt het toe in welvaart, begunstigd door zijn Heeren, die zich hier nog als iets meer dan als gewapende strijders doen kennen; een meer en meer ontluikende handel bevat weldra de kiem in zich van een schoone toekomst. Het plaatsje wordt bij Holland ingelijfd en deelt, daar het inmiddels stedelijke handvesten heeft verkregen, in de rechten der grafelijke steden. Door de bij uitstek gunstige ligging, de energie zijner kooplieden en de vrijzinnige handelspolitiek zijner regeerders overvleugelt weldra Amsterdam de andere steden van Holland. Bij het zinken van het Hanzeverbond is het Amsterdam, dat daarvan het meeste voordeel heeft en den handel op de Oostzee tot zich trekt. Op eigen gezag handhaaft het, den bezem in den mast, zijn rechten op de vrije zeevaart. Zoo was Amsterdam op het einde der Middeleeuwen onweersproken de eerste en machtigste stad der Noordelijke Nederlanden: geen der Hollandsche noch der Zuiderzee-steden kon de vergelijking met Amsterdam doorstaan. Onder Keizer Karel is het met Antwerpen de scheeprijkste stad der Nederlanden en beleeft het een tijdperk van bloei, alleen in de schaduw gesteld door en daardoor eenigszins vergeten voor de gouden eeuw. Hier geen plotseling opgaan, blinken, waarop naar rijm en recht maar al te spoedig een verzinken volgt, maar langzame, natuurlijke, solide ontwikkeling, gevolg van een gelukkigen samenloop van allerlei oorzaken. Zoo is het gekomen, dat »de slechte Amstelbuurt tot een wereldstad en de lage visschersstulpen in prachtige paleizen verkeerd zijn«. 1)

1) Wagenaar, Amsterdam II, 413.
2) Wagenaar, Amsterdam I, Voorrede blz. 1.

1) Wagenaar, I, Voorrede, blz. 1.

Alles ontwikkelt zich hier langs natuurlijke wegen. Is dat waar van Amsterdam in 't algemeen, vooral springt het in het oog, waar wij een blik slaan op handel en nijverheid. Wie spreekt van Amsterdams handel en nijverheid, noemt zijn bronnen van bestaan: slechts uit dat oogpunt kan zijn geschiedenis worden begrepen. In geen ander opzicht is Amsterdam vóór de alteratie van 1578 zoo merkwaardig dan als handelsstad. Uit een godsdienstig oogpunt heeft het weinig beteekend, al dankte het ook aan de mildheid van Willem Eggert een kathedraal als de Nieuwe Kerk en al telde de stad ook verscheiden kloosters, naar de meening der stadsregeering in de 15de eeuw, zelfs al te veel. De geestelijke hoofdstad van Nederland was en bleef Utrecht. Zelfs was de stad kerkelijk nog lang met Ouder- en Nieuwer-Amstel verbonden. En daar in de Middeleeuwen alle wetenschap met de kerk nauw verbonden was en grootendeels van haar uitging, kon Amsterdam ook geen middelpunt worden van intellectueel leven. Er bloeiden natuurlijk scholen, waaraan geleerde mannen verbonden waren, maar eigenaardig is het toch, dat zoo goed als alle geleerden, die te Amsterdam het levenslicht zagen, elders hebben gewerkt. Een stichting van hooger onderwijs als het Eggerts- of St. Nikolaascollege ging weer te niet. Een op haar rechten trotsche burgerschap, die tegen den opperheer zelfs het zwaard durfde opheffen en hem den lande uitwijzen, op een anderen tijd hem gevangen nemen, vond men te Gent en te Brugge, niet te Amsterdam. Pittoreske stadhuizen en machtige belfroets, kapitoolen als de groote Vlaamsche handelsmetropolen zich in hun bloeitijd stichtten, vond men niet aan den Amstel. De kunst, bouw- zoowel als schilderkunst, beteekende hier betrekkelijk weinig. Utrecht lag in de buurt en vandaar kwamen meestal de kunstenaars, die men noodig had. Alleen vinden wij in de 16de eeuw eenige schilders van naam genoemd: Jakob Korneliszoon van Oostsanen, Kornelis Antonisz. en eenige anderen. Natuurlijk bestond er een Rederijkerskamer. Maar in dat alles stond Amsterdam gelijk of zelfs beneden vele kleinere steden. Amsterdam heeft in de Middeleeuwen weinig beroemde mannen aan te wijzen, die in wetenschap of kunst, als vurig patriot of beleidvol krijgsman, als beroemd regent of befaamd drukker boven hun tijdgenooten uitstaken. Wie het verleden van Amsterdam beschrijft, dient bijna uitsluitend op handel en nijverheid het oog gericht te houden. Den sleutel tot de grootheid in de 17de eeuw geeft Amstels verleden als handelsstad, een roemrijk, eervol verleden.

BRIEF VAN GIJSBRECHT III, HEER VAN AEMSTEL, AAN DEN ADVOCAAT, BURGEMEESTEREN EN BURGERIJ DER STAD LÜBECK, WAARIN HIJ O. A. VERZOEKT EEN IN DE HAVEN DIER STAD AANGEHOUDEN AMSTERDAMSCHE KOGGE WEER LOS TE LATEN. IN CRASTINOS. AGATHE VIRGINIS (6 FEBR.) 1247/8. — blz. 11.
(Origineel in het Staatsarchief te Lübeck).

Dat de Amsterdamsche handel, gelijk de Nederlandsche in 't algemeen, uit de visscherij is voortgekomen, is hoogst waarschijnlijk, doch moeilijk te bewijzen. Veel had die handel te danken aan de vraatzucht der Zuiderzee, die zich in de 12de en 13de eeuw tot een formeele inham ontwikkelde en Amsterdam in volledige verbinding bracht met de zee. In dezen tijd moet dus het eerste begin van den Amsterdamschen handel buitengaats vallen. In de 13de eeuw zelve vinden wij reeds bewijzen van zijn groei. In 1248 1) werd een Amsterdamsche kogge wegens zeerooverij, waaraan naar het schijnt de Amsterdammers echter geen schuld hadden, in de haven van Lübeck aangehouden. Ook in het binnenland verkregen de Amsterdammers spoedig ruimte voor hun handel, Algemeen bekend is het charter van Floris V van 1275, bevestigd in 1291, waardoor aan Amsterdamsche schippers tolvrijheid door geheel Holland werd verleend. Zijn stedelijke rechten dankte Amsterdam aan Guy van Henegouwen, wien het land van Amstel na den val van het aloude huis der Gijsbrechten ten deel viel. Maar de grondslag voor een luisterrijke toekomst werd eerst gelegd, nadat Amstelland in 1316 definitief met Holland was vereenigd. Als begrepen zij het gewicht van deze nieuwe verovering, begunstigden de Henegouwsche graven en hunne opvolgers het stedeke op allerlei wijzen. In 1342 verschijnt het onder de vrije steden van Holland; terzelfder tijd schenkt Willem IV het het privilege, dat Amsterdamsche poorters in Holland niet mogen gevangen genomen noch hun goederen in beslag genomen worden, tenzij wegens bewezen schulden. Een ander privilege, in 1346 verkregen, was van niet minder gewicht: ten einde voor de toekomst zijn vaste rechtspositie te behouden, bedong Amsterdam, dat het nooit ofte nimmer weer zou worden afgescheiden van het graafschap. Reeds in 1349 komen de afgevaardigden van Amsterdam op ter dagvaart te Geertruidenberg. Zulk een snelle aanwas in beteekenis is slechts te verklaren door de sterke vermeerdering van den handel en daardoor van den rijkdom — want privilegiën moesten doorgaans tegen klinkende munt worden opgewogen. Steeds breidde zich haar handel uit. De langdurige twisten over den tol te Katerveer zijn een bewijs, hoeveel belang Amsterdam bij de onbelemmerde Rijnvaart had. De Amsterdamsche koggen bevoeren Noord- en Oostzee, het Kanaal en de kusten van Frankrijk. Sedert ongeveer 1370 in het Hanzeverbond opgenomen, was de stad nog in de 14de eeuw alle Zuiderzeesteden boven 't hoofd gegroeid. Niettegenstaande het verzet van Lübeck, dat dezen geduchten mededinger gaarne zoude hebben geweerd, werd Amsterdam overal in het Noorden door de Koningen van Denemarken en Zweden in 't oog loopend begunstigd. Hoe ook de Noordsche rijken door oorlogen werden geschokt, Amsterdam was daar steeds de winnende partij, die gebruik maakte van de verliezen, die de oorlogvoerenden elkaar toebrachten. Ondoenlijk is het hier alle privilegiën op te sommen, die de stad in de Oostzee verkreeg. Ook over haar eigen vorsten had Amsterdam zich niet te beklagen: vooral bij Albrecht wist zij, door de zijde der Kabeljauwschen te houden, een witten voet te erlangen. In 1405 bevestigde en vermeerderde zijn zoon Willem VI de privilegiën der stad; in 1409 werd haar gezag over de haven belangrijk uitgebreid; in 1411 verkreeg zij het recht voor haar lakennering waardijns aan te stellen. Voor de betonning der Zuiderzee werd reeds toen door Amsterdam zorg gedragen. Zoo belangrijk was Amsterdam's handel in den aanvang der 15de eeuw, dat in 1413 in der stede keurboek afzonderlijke Amsterdamsche „costumen ende rechten van der zee" werden opgeteekend. Het koggeschip in het zegel bewijst, dat de stad zich allereerst en allermeest koopstad gevoelde.

Nog hooger zou Amsterdams handel stijgen onder de Bourgondische en Oostenrijksche vorsten. Al moest ook de stad herhaaldelijk haar privilegiën verdedigen tegen een al te voortvarend ingrijpen der Regeering, die een politiek van centralisatie volgde, waarbij van eerbiediging van bijzondere rechten en voorrechten geen sprake kon zijn, toch kwam het prestige harer machtige vorsten in het buitenland Amsterdams handel ten goede. Krachtig steunde Philips de Goede de Ystad, toen zij aan het hoofd der Hollandsche en Zeeuwsche steden

»heeft op het hoog toppet den bezem opgestoken
Als die de ruime zee, van schuimers lang geplaegt,
Nu zagh door haren moet geveiligt en gevaeght. 1)

In 1437 barstte de oorlog uit, uitgelokt door schandelijke geweldenarijen der Hanze. Een krachtige Hollandsch-Zeeuwsche vloot verwon Lübeck, dat Amsterdam uit de Oostzee had willen weren, en met Lübeck de Hanze. In 1441 kwam een verdrag voor tien jaren tot stand, sedert telkens stilzwijgend verlengd, waarbij voor goed aan de Amsterdamsche schepen de toegang tot de Oost-

1) Ik volg de dateering van het Hansiches Urkundenbuch I, 119 dat het stuk op 1248 stelt, terwijl het Urkundenbuch der Stadt Lubeck (nº. 122) en dat van Holland en Zeeland (nº. 434) en ook ter Gouw het stuk op 1247 brengen.

1) Antonides, Ystroom, ed. 1714, blz. 123

zee werd verleend. De Hollanders en Zeeuwen, de Amsterdammers vooraan, namen weldra de plaats der Hanze in. Het was niet anders dan het constateeren van een algemeen bekend feit, toen Philips de Goede in 1452 in een oorkonde Amsterdam de grootste koopstad van Holland noemde.

Op den Bourgondischen tijd volgde een tijdvak van woeling en onrust, waarvan ook Amsterdam de nadeelige gevolgen ondervond. Maar in dien tijd verwierf zij zich een privilege, dat, hoe weinig tastbare voordeelen het ook gaf, toch een openlijke erkenning was van haar hooge beteekenis: in 1489 plaatste Maximiliaan de Keizerskroon 1) boven haar wapen, die het nog siert en die in de 17de eeuw door dichters en prozaschrijvers als symbool van Amsterdams ontzagwekkende macht werd beschouwd. Van nog meer beteekenis werd de stad in Keizer Karels tijd, wiens bewind naast zooveel donkere tinten toch ook zooveel licht aanbiedt. Het was toen, dat de Nederlanden den bewonderenden vreemdeling het eigenlijke Indië des Keizers toeschenen, waar men meer goud en zilver uit de zee vischte dan andere volken door inspannenden arbeid aan de aarde onttrokken. De handel bloeide als nooit te voren. Wel had hij veel te lijden van de voortdurende oorlogen met Frankrijk, wel was de politiek, die de Keizer in het Noorden, in het belang van zijn schoonbroeder Christiaan II volgde, niet in overeenstemming met Amsterdams handelsbelang, wel was de strenge wijze, waarop de plakaten tegen de ketterij werden uitgevoerd, niet bevorderlijk voor den vrijen koophandel, maar toch is Karels regeering in 't algemeen ook voor Amsterdam een tijdperk van uitnemenden bloei geweest. Reeds uit dezen tijd dagteekent de vergelijking met Venetië; niet alleen het uiterlijk aanzien der stad deed denken aan de bruid der Adriatische zee, maar ook de scheeprijke haven riep haar in 't geheugen van den beschouwer terug. En waar Guicciardini den tol zijner hoogste bewondering aan Antwerpen betaalt, daar getuigt hij toch van de Amstelstad: „dat deze stad eenen wonderlycken inval ende havene is, daermen somtijdts siet meer dan vijfhondert groote schepen van alle Landen aenkomende..... maer meestendeels Hollansche Hulcken besonderlyck den Borgheren deser stadt toebehoorende; die al 't samen eenen heerlycken schijn ende een lustich aansien gheven. Waer door seer grooten handel hier wordt ghedreven: soo dat Amsterdam nae Antwerpen de voornaemste stadt van coopmanschappen is in alle dese Landen. Het is voorwaer wonderlyck ende schier ongheloofelijck dat wanneer een van de voorseyde Vloten van twee ofte driehondert groote schepen hier aencomen, de inwoonders soo machtich van rijcdom zijn, dat zij selve terstondt alle het goedt opcoopen, in der voeghen dat de schepen, ghelost ende ontladen zijnde binnen vijf ofte ses daghen, terstont wederom moghen nae huys varen. In dese stadt worden seer veel schepen ghemaeckt; ende daer en boven oock meer dan twaelf duysendt stucken wollen laeckens alle jare" 1). In korte woorden wordt hier een scherp en treffend beeld gegeven van het Amsterdam der 16de eeuw; ook heeft de scherpziende Florentijn niet over het hoofd gezien, wat het kenmerkende van Amsterdams handel was, namelijk dat hij bijna geheel door Amsterdammers met Amsterdamsche schepen werd gedreven, in tegenstelling met Antwerpen, waar bijna niet anders dan vreemde schepen de haven bezochten. Het ligt voor de hand, dat door deze omstandigheid de handel met veel vaster banden aan het Y dan aan de Schelde was verbonden en er voor verloop hier veel meer gevaar was dan ginds.

Doch op de schitterende periode van Keizer Karel volgden donkere tijden. Het regeeringsstelsel der Habsburgers, reeds drukkend onder den Keizer, werd ondragelijk onder zijn zoon. Na de roeden van Salomo gevoelde men de schorpioenen van Rehabeam. Zoo begrepen het onze bijbelvaste voorouders en zij volgden het voorbeeld, hun door een ander uitverkoren volk gegeven. Zij zeiden den zoon des grooten Keizers de gehoorzaamheid op en stichtten de Republiek der Geunieerde Provinciën.

Welke houding Amsterdam tijdens den opstand aannam, is algemeen bekend: zij deed er in den beginne in 't geheel niet aan mede en sloot zich hoe langer hoe nauwer bij de Spanjaarden aan. Als oude beschermelinge gehecht aan de wettige regeering, vreesde zij als handelsstad de stoffelijke nadeelen eener revolutie. De aanzienlijke kooplieden waren afkeerig van alles wat in hun oogen de heerschappij van het gepeupel beteekende: als gematigde Katholieken gevoelden zij zich afgestooten door het fanatieke Calvinisme. Afkeerig van de Staten-regeering bleef Hollands grootste koopstad een steunpunt voor de Spaansche regeering, een gevaarlijke wig, die het gewest in tweeën dreigde te splijten. Van Amsterdam uit werd Haar-

1) Ik wensch hier te constateeren, dat ik mij door deze uitdrukking geen partij stel in het geding over de kroon boven het Amsterdamsche wapen gevoerd tusschen de Heeren Veder, Klönne en Moes. Door haar de Keizerskroon te noemen, volg ik alleen de zeventiende-eeuwsche traditie.

1) Guicciardini, vert. Kiliaen. Amsterdam, 1612, blz. 211.

lem veroverd en de maatregelen ter bemachtiging van de andere steden genomen. Het jaar 1576, toen alle Nederlanden zich eendrachtig om den Prins van Oranje schaarden ter verdrijving der Spanjaarden en krachtige organisatie van het verzet tegen den Koning, veranderde aan Amsterdams houding weinig. Wel nam de stad de Pacificatie aan, maar van aansluiting bij den Prins en de Staten was geen sprake. De Spaanschgezinde partij, gesteund door een gedeelte van den handelsstand, hoopte nog altijd op herstelling van het gezag des Konings, die zijn getrouwe onderdanen naar verdienste zou beloonen. Maar op den duur bleek die toestand onhoudbaar: van beide zijden zag men in, dat Holland niets was zonder Amsterdam, Amsterdam niets zonder Holland. In de stad werd de verzoeningsgezinde partij steeds sterker, zoodat zij in Februari 1578 wist door te drijven, dat de stad zich door een satisfactie met Holland verbond. Doch de volledige aansluiting werd eerst verkregen, toen den 26sten Mei 1578 met instemming van het grootste deel der bevolking een vreedzame omwenteling haar beslag kreeg, de zoogenaamde Alteratie, die de Spaanschgezinde regeering van het kussen verdreef, de priesters en monniken ter stede uitwees en Amsterdam thans voorgoed bij Holland inlijfde. Die dag was voor Amsterdam, ook op handelsgebied, de eerste dag eens nieuwen levens.

Vooral in de laatste jaren vóór de Alteratie, in 't algemeen sedert het uitbreken der troebelen, was de handel zeer gedaald. Het was »een excessieve, benaude ende diere tijdt" 1). Op het gerucht van Alva's komst hadden duizenden, die terecht vreesden, dat de nieuwe landvoogd hun van hun gehouden gedrag als ketters en scheurmakers rekenschap zou vragen, het voorzichtiger geoordeeld de stad te verlaten en in Engeland of Duitschland beschutting voor hun geloof te zoeken; onder hen bevonden zich van de aanzienlijkste kooplieden van Amsterdam. Niet minder schade ondervond de stad van de Watergeuzen, die niemand of niets ontzagen, allerminst de schepen en kooplieden van het verstokt Spaanschgezinde Amsterdam. De scherpe vonnissen van den Bloedraad troffen ook Amsterdammers: wij weten van ongeveer 170, die tot eeuwige verbanning zijn veroordeeld. De verbeurdverklaarde goederen der gebannenen vonden geen koopers noch huurders: zoozeer wantrouwde ieder de toekomst. Hoe machtiger de opstand werd, hoe meer Amsterdams handel daalde; de Zuiderzee, Amsterdams toevoerkanaal, de luchtpijp, waardoor zij ademde, geraakte in het bezit der Staatsgezinden. De onverdraagzaamheid der Katholieke regeering deed het overige: in een stad, door de Geuzen wegens de geloofsvervolgingen Moorddam genoemd, kon geen handel meer tieren. »Ende en connen wy anders nyet verstaen uytet beleyt van deser oorloge dan datter gearbeyt wort om deser stede tot sulcker armoede te brengen, dat die burgeren daerdeur verloopen ende heuren woonplaetsen alhyer verlaten zullen", schreef den 17den December 1574 de Regeering van Amsterdam 1). In 1569 reeds was het getal Amsterdamsche schepen, dat de Sont passeerde, van 250 tot 150 geslonken en sedert was de teruggang nog grooter geworden. De kraan bracht weinig meer op, evenzoo ging het met de waag en de paalkist 2). Schepen werden er weinig meer gebouwd, huizen evenmin. De lakennering was in volledig verval, alle gilden verminderden sterk, werkeloosheid heerschte waar vroeger alle handen overvloedigen arbeid hadden kunnen vinden.

Bekend is het verhaal van den heiligen olijfboom te Athene, die, na door de Perzen te zijn verbrand, na hun vertrek schooner dan ooit weer opgroeide en opbloeide. Met dezen boom is Amsterdams handel na 1578 te vergelijken. Aan den toestand van verval en ellende, boven geschetst, kwam door de Alteratie een einde. Natuurlijk niet plotseling en onmiddellijk; doch eerst toen Amsterdam weer als van ouds met Holland was vereenigd, waren de voorwaarden weer aanwezig, waaronder een wederopbloeien van handel en bedrijf mogelijk was. Daarom begint ook voor Amsterdams welvaart een nieuw tijdperk met den 26 Mei 1578 3).

Het is algemeen bekend, dat hoe groote kosten de oorlog met Spanje ook legde op de schouders der rebellen, vooral van de Hollanders en Zeeuwen, toch diezelfde oorlog hun ruimschoots de middelen verschafte voor het voortzetten van hun strijd voor vrijheid van geweten. Gelijk de handel den krijg voedde, zoo voedde omgekeerd de krijg den handel. Door deze wisselwerking bleef het mogelijk, dat

1) Res. Vroedschap n°. 2, fol. 5, aangeh. bij ter Gouw, VI, 70.

1) Minuutboek, bij ter Gouw VI, 255, noot.

2) Amsterdam zorgde voor de betonning der Zuiderzee, waarvoor in- en uitgaande schepen een bepaald recht moesten betalen; dit werd aan het paalhuisje aan de Nieuwe Brug aan den paalknecht betaald en in de paalkist gestort. Vandaar werd het recht op de opbrengst daarvan ook het recht van de paalkist genoemd. Willem I ontnam in 1573 dat recht aan Amsterdam en schonk het aan Enkhuizen; tevergeefs trachtte Amsterdam het bij de satisfactie terug te krijgen.

3) Het ligt voor de hand, dat ik de meeste feiten in bovenstaand overzicht van de geschiedenis van Amsterdams handel vóór 1578 heb ontleend aan ter Gouw. Ik achtte het evenwel minder noodig telkens naar dat boek te verwijzen, daar met behulp van het register de weg erin gemakkelijk is te vinden.

HET OOSTERSCHE HUIS (HUIS DER DUITSCHE HANSE) TE ANTWERPEN IN 1648

Uit Tooneel der Steden van 's Konings Nederlanden met haer beschrijvinge, uitgegeven [illegible] Joan Blaeu 1648

de kleine Staat het hoofd boven water hield niet alleen, maar zelfs met roem den strijd kon volhouden en beeindigen tegen den machtigsten monarch der Christenheid. Amsterdam ondervond ook weldra de buitengewone voordeelen, die de hereeniging met Holland haar aanbracht. Het trad aan de spits van het gewest, waartegen het zoolang vijandig gestaan had. De handel van Amsterdam overschaduwde weldra die van alle andere steden. De ballingen keerden terug en met hen hun werkkracht, hun relatiën, hun kapitaal. De Zuiderzee werd weer heropend voor de Amsterdamsche schepen: ongehinderd konden zij het Y weer binnenvallen. De zware gordel, die de stad had afgescheiden van het overige Holland, was weggenomen: de binnenlandsche handel, waardoor het grootste deel der opgestane gewesten hun benoodigde waren van Amsterdam trok, kon weer herleven. Doch niet alleen de toestand van vóór den aanvang der troebelen werd weer hersteld, Amsterdam zou thans toonen, dat het tot nog grooter dingen in staat was. De glansrijke tijd van Keizer Karel zou verduisterd worden.

Wij wezen er reeds op, dat de Nederlandsche handel hoogstwaarschijnlijk zijn oorsprong heeft gevonden in de visscherij. Sedert door Willem Beuckelsz of wien dan ook het haringkaken was uitgevonden, was de haring een handelsartikel geworden. Voor de bereiding der visschen was zout noodig; tot het bouwen van schepen ter verzending hout: men ging het zich elders halen, zout in het Zuiden, hout in het Noorden. Behalve de haring begon men weldra de producten van het land zelve, boter en kaas, uit te voeren. Zoo schakelde de eene tak van handel zich vast aan de andere; het was onmogelijk met een ledig schip uit te zeilen of terug te keeren, wilde men de beste winsten niet missen; de onafwijsbare eisch de medegebrachte koopmanswaren telkens weer van de hand te doen, deed den handel steeds toenemen. Zoo moet uit de visscherij deze wereldhandel zijn ontstaan. Intusschen was te Amsterdam deze ontwikkeling reeds lang niet meer waar te nemen. De traditie doet Amsterdam als een visschersdorp zijn geschiedenis beginnen en op zichzelve is die overlevering niet onwaarschijnlijk. Maar al spoedig was aan het IJ de visscherij op den achtergrond geraakt voor den altijd sterker toenemenden handel. Wel vond men er de Haringpakkerij, waarbij zich de bekende Haringpakkerstoren verhief, maar de haringnering was en bleef slechts een gering onderdeel van den groothandel. Terwijl steden als Enkhuizen, Hoorn, Edam, Den Briel, Zierikzee en Veere — om slechts eenige te noemen — voornamelijk van de haringvisscherij leefden, had Amsterdam dezen trap van ontwikkeling reeds lang achter den rug. Hier had de handel reeds betrekkelijk vroeg de visscherij geheel overvleugeld.

Welke takken van handel had men nu te Amsterdam, die na de Alteratie zich verder konden ontwikkelen? Verreweg de voornaamste was zeker de handel op de Oostzee. Hij was reeds zeer oud — reeds in 1248 werd een Amsterdamsche kogge in de haven van Lübeck aangehouden en er is geen reden om aan te nemen dat zij de eerste of de eenige was, die de Oostzee bevoer. In deze richting heeft zich de Amsterdamsche handel in het verloop der eeuwen natuurlijk en geleidelijk ontwikkeld. De gunstige ligging der stad en de ondernemingsgeest der kooplieden breidden de betrekkingen met de Oosterlingen, zooals men ze noemde, steeds meer uit; te Amsterdam was en bleef de handel op de Oostzee steeds een der voornaamste bronnen van bestaan. Hij was, zooals de oude Amsterdammers zeiden, de moederhandel, waarvan alle andere dochters waren. Want deze aanzienlijke handel op het Oosten veronderstelt een gelijkwaardig complement in het Westen: naar Engeland en vooral naar Frankrijk werden de handelsartikelen uit het Noorden, hout, graan en visch, voor zoover ze niet in het binnenland gesleten werden, vervoerd; daarentegen haalde men uit Frankrijk wijn, olie en zout. Uit Engeland werd wol en de daaruit gefabriceerde stoffen betrokken. Dat was in 't algemeen de aard van den Amsterdamschen handel; zoo was de grondslag, waarop men voort kon bouwen. Oude betrekkingen behoefden na de Alteratie slechts weer aangeknoopt te worden.

In tegenstelling met een zeer gewone bewering, dat een verloopen handel hoogst moeilijk, zoo niet onmogelijk weer is te herstellen, breidde de Amsterdamsche handel zich na 1578 steeds verder uit. Het spreekt evenwel vanzelve, dat niet onmiddellijk daarna handel en vertier terugkeerden. De pas bevrijde gewesten hadden nog menigen kamp te doorstaan, voordat men zich in Amsterdam zoo veilig kon rekenen, dat aan een wederopzoeken der oude handelswegen, laat staan aan het banen van nieuwe kon worden gedacht. Nog hadden in het Noorden de toestanden geen vasten vorm aangenomen; nog was de Republiek niet gesticht. Juist in de eerste jaren na de alteratie begonnen de kansen van den opstand hoe langer hoe slechter te staan. Parma veroverde de eene stad na de andere en verzoende het eene gewest na het andere weer met den Koning. Het gebied der Staten kromp ziender oogen in: hun machtige, geniale leider, Oranje, ontviel hun in 1584; Leycester bleek in

de verste verte niet in staat hem te vervangen. Hopeloos verward was de toestand: onzekerheid en onveiligheid heerschten overal, natuurlijk ook op handelsgebied. Eerst na 1588, toen met de vernieling van Armada het grootste gevaar voor de Nederlanden geweken was, begon de staatkundige gezichtseinder helderder te worden: de bekende 10 jaren volgen, waarin de grondslag wordt gelegd voor de op schier ieder gebied roemrijke zeventiende eeuw.

Doch zelfs in deze donkere tijden vielen lichtpunten waar te nemen. Een gebeurtenis, die voor de rebellen het begin van het einde scheen en door Parma als zijn schoonste overwinning werd beschouwd, de verovering van Antwerpen in 1585, heeft Noord-Nederland en met name Amsterdam meer voordeel aangebracht dan menig schitterend krijgsbedrijf van Maurits. Want het sprak van zelve, dat de Gereformeerde godsdienst in de Scheldestad niet langer kon worden geduld. Den Onroomschen bleef geen andere keuze dan verzaking van hun geloof of ballingschap. Hoe gematigd Parma ook was, de mannen van het krachtige geloof kozen natuurlijk het laatste. Zij verlieten Pharao's diensthuis en zochten een Kanaän op buiten hun geboorteland. Velen, Brabanders en Vlamingen, waren hen reeds voorgegaan, naarmate Parma's wapenen veld hadden gewonnen, en hadden hun weg gevonden naar Noord-Nederland. Daarheen richtten ook talrijke Antwerpenaren thans hun schreden. Niet naar Engeland, waar anders de levensstandaard veel lager was dan in Holland, trokken zij, omdat daar de vreemdelingen zwaar belast en bovendien buiten de gilden gehouden werden 1). Naar Holland en Zeeland brachten zij hun arbeidskracht en hun kapitaal over; men vindt aangeteekend, dat na 1585 bijna 19,000 kooplieden en fabrikanten Antwerpen verlieten en zich in Holland, voor een groot deel in Amsterdam neerzetten. 2) Vergrooting der stad bleek onvermijdelijk: nog tweemaal moest zij in de zestiende eeuw, in 1585 en 1593, buiten haar oude wallen worden uitgelegd. 3) Te Amsterdam vereenigde zich al wat het Zuiden aan koopmansenergie en ondernemingsgeest had bezeten. Daar vestigde zich Willem Usselincx, het hoofd zwanger van grootsche plannen, die de ontsluiting van Amerika en Afrika voor den Nederlandschen handel beoogden. 4) Daarheen week Petrus Plancius, niet minder bekend als rechtzinnig theoloog dan als kundig geograaf, die den wetenschappelijken grondslag legde voor de tochten naar Indië. 1) Daar woonde Isaac le Maire, wiens plannen niet minder omvattend waren dan die van Usselincx. 2) Daar betrok in het begin der 17de eeuw Lodewijk de Geer het beroemde Huis met de Hoofden, waarvan hij het middelpunt van een alle landen omspannenden handel maakte. 3) Deze namen — om slechts de allerberoemdste te vermelden — zijn alle verbonden aan de meest grootsche ondernemingen op handelsgebied, waarvan onze geschiedenis gewaagt. Zij, de rijk ontwikkelde en scherpzinnige Zuidnederlanders, beter nog dan de meer nuchtere Noordelijken geschikt tot het opvatten van veelomvattende plannen, hebben aan onze handelsondernemingen van dezen tijd, het einde der 16de en het begin der 17de eeuw, een stoutheid van gedachte bijgezet, waartoe waarschijnlijk de meer berekenende Amsterdammers niet zoo spoedig waren gekomen. Aan de meest epoquemakende reizen en ondernemingen zijn de namen van Vlamingen en Brabanders verbonden.

De bruisende ondernemingsgeest uitte zich natuurlijk naar alle zijden, allereerst op de oude banen. De handel met de Oosterlingen verhief zich al spoedig weer tot een ongekende hoogte. Gelijk de handel der overige staten geheel in de schaduw trad bij die der Republiek, evenzoo was Amsterdams »Oosterse negotie« onbestreden veel belangrijker dan die van alle andere Nederlandsche steden te zamen. Gelijk wij beneden in bijzonderheden zullen zien, nam zij in de 17de eeuw voortdurend toe. Maar reeds in de 16de eeuw had men zich nog Noordelijker gewaagd. Langs de Noorweegsche kust, reeds sedert eeuwen door Amsterdammers bezocht, — lang voor het einde der 15de eeuw bestond te Amsterdam het Bergenvaardersgilde 4) — zeilde men, de IJszee trotseerend, naar de Russische havens, het grootste gedeelte van het jaar ontoegankelijk. De Engelschen, die sedert korten tijd de eenigen waren die op Archangel, destijds Ruslands eenige haven, handel dreven, werden daar weldra bijna geheel verdrongen. De bewijzen ontbreken ons, dat er onder de eerste Moscovisvaarders Amsterdammers zijn geweest. Olivier Brunel, de groote pionier in het Noorden, was het in ieder geval niet, maar van Brussel afkomstig. Maar hoogstwaarschijnlijk is het wel,

1) Interest van Holland, blz. 31.

2) Werdenhagen, aangehaald bij Koenen, Voorlezingen over de geschiedenis des Ned. handels. blz. 16. Vgl. ook Anderson. Orig. of commerce I, 428.

3) Wagenaar, Amsterdam I, 42 vlg.

4) Franklin Jameson, Willem Usselincx. 29, 50.

1) Wagenaar, Amsterdam, I, 407; III, 219.

2) Bakhuizen van den Brink, Isaac le Maire. (Studièn en schetsen IV, 225 vlg.).

3) De Witt, Louis de Geer; (De Geer), Lodewijk de Geer, Eene bijdrage tot de handelsgeschiedenis van Amsterdam in de 17de eeuw, passim.

4) Wagenaar, Amsterdam I, 244, 249, 326, II, 159, 458, III, 503.

dat ook de Amsterdamsche vlag reeds vroeg in de Witte Zee zal hebben gewapperd, wanneer wij het oog houden op de volgende drie omstandigheden. Vooreerst staat het vast, dat Amsterdam in den loop der zeventiende eeuw een zeer groot, mogelijk wel het grootste aandeel had in den handel op Rusland. Vervolgens weten wij, dat de walvischvangst, die zoo nauw in verband staat met den Russischen handel en een soortgelijke ervaring, bedrevenheid en volharding vereischt, bijna uitsluitend van Amsterdam uit werd gedreven. En ten slotte is het algemeen bekend, dat het denkbeeld om langs het barre Noorden om Rusland en Siberië heen een nieuwen weg naar het zoo vurig begeerde Indië te vinden, te Amsterdam rijpte en tot uitvoering kwam, dat de stad Amsterdam zelve de derde der wereldberoemde tochten op eigen kosten heeft ondernomen. Dat alles maakt het hoogst aannemelijk, dat nog in de 16de eeuw ook Amsterdam ten nauwste was betrokken bij den handel op Rusland.

Van veel minder belang dan de vaart op het Oosten en Noorden was en bleef te Amsterdam de handel op Engeland. Wel bestonden er reeds eeuwenoude betrekkingen met het eilandenrijk: wij weten, dat misschien reeds in de 13de, zeker in de 14de eeuw Engelsche waren aan het Y werden gelost 1). Doch altijd was de handel op Engeland van betrekkelijk geringe beteekenis geweest. De oorzaak daarvan lag in de monopoliën, door andere steden genoten. Zoo was de beroemde wolstapel na den val van Antwerpen van die stad eerst naar Middelburg, 2) vervolgens naar Rotterdam, toen naar Delft, ten slotte naar Dordrecht overgebracht. 3) Hoeveel moeite de Regeering van Amsterdam ook deed, om dezen stapel binnen haar muren te verkrijgen — zij bood aan de merchants adventurers, de Engelsche kooplieden, die den wolhandel dreven, het Begijnhof aan 4) — het mocht niet baten, de wolstapel bleef te elders. Evenzoo had Veere van oudsher den stapel van den Schotschen handel. Verder was in het algemeen Zeeland vooral bij den handel op Engeland betrokken. Doch te Amsterdam was deze handel natuurlijk wel van zooveel belang, dat men het ook daar onaangenaam ondervond, dat Elizabeth altijd trachtte onzen handelaren het verblijf in Engeland zoo lastig mogelijk te maken langs directen, en zoo dit niet gelukte, langs indirecten weg. Meer tegemoetkoming ondervonden de Amsterdammers van Hendrik IV, die begreep dat zijn rijk de door de Hollanders aangevoerde waren volstrekt niet missen kon en er voorloopig niet de minste kans bestond, dat de Franschen zelve ze aan de bron zouden gaan halen. De Amsterdamsche handel op Frankrijk was zeer oud. Reeds in de 13de eeuw voeren Amsterdamsche schippers op de Fransche havens; in de 14de was het niet anders en het bleef zoo in de 15de en 16de eeuw. 1) Vooral de Fransche luxeartikelen vonden bij de toenemende weelde te Amsterdam hoe langer hoe meer aftrek. Doch evenmin als in de Engelschen had Amsterdam in den Franschen handel het monopolie. De Zeeuwsche steden, bovendien Rotterdam en Dordrecht, hadden ook een groot aandeel in deze nering. In den aanvang der 17de eeuw kon de Amsterdammer gerustelijk zijn handel op Frankrijk blijven drijven: de vriendschap van den Koning met de Staten waarborgde hem een gastvrije ontvangst.

Geheel anders stond het, gelijk te verwachten was, met den handel op Spanje en de Zuidelijke Nederlanden. De Spaansche regeering dobberde altijd tusschen naijver op den rijkdom aanbrengenden handel der rebellen en de wetenschap dat deze in Spanje volstrekt onmisbare waren aanbrachten. Het eerste gevoel noopte haar van tijd tot tijd beslag te leggen op de Nederlandsche schepen: de tweede overweging bewoog haar telkens weer zoo al niet de in beslag genomen schepen en gevangen genomen schippers weer los te laten, dan toch hen, die later binnenvielen, oogluikend toe te laten. Maar zelfs deze kwellingen weerhielden de Amsterdammers niet, telkens weer wel niet hun vlag, maar dan toch hun schepen in de Spaansche havens te vertoonen. Het is natuurlijk, dat, waar wij Spanje noemen, daaronder ook Portugal, dat daarmede van 1580 tot 1640 vereenigd was, begrepen wordt. Grooter gevaar intusschen voor den handel dan de kwellingen, waaraan men in Spanje zelve bloot stond, leverden de onophoudelijke strooptochten der vermetele Duinkerkers in het Kanaal op. Overal zwierven zij rond, loerende op buit en menig schipper viel met een rijke lading in hun handen. Millioenen schats heeft Amsterdam daardoor verloren. Ofschoon gewoonlijk sterke oorlogsvloten om Duinkerken kruisten, ten einde het uitzeilen der kapers te beletten, telkens wisten deze hun bewakers te verschalken en wee het weerlooze schip, dat hun in handen viel: de lading werd verbeurd verklaard, het scheepsvolk gedood. Doch dit goede had de voortdurende kaperij, dat zij onze matrozen dwong altijd op hun hoede te

1) Ter Gouw II, 345.
2) Buzanval, Lettres, ed. Vreede, 78.
3) Temple, Observations, 226.
4) Res. Vroedschap, 1 Juli 1591. Aant. de Roever.

1) Ter Gouw I, passim, II, 245, III, 75, 250, V, 412.

DUINKERKEN IN 1648.

zijn en daardoor hen in den geregelden oorlog ter zee oefende en hardde. In den strijd met de Duinkerkers hebben de onzen den zeeoorlog met Engeland geleerd.

Aan den Spaansch-Portugeeschen handel knoopte zich eerst op het einde der 16de eeuw de handel op de Middellandsche Zee vast, de Straatvaart, zooals onze voorouders hem noemden. Niet vóór het jaar 1590 werden voor het eerst Nederlandsche schepen in de Middellandsche Zee gezien. Het is niet bekend, of daaronder Amsterdamsche zijn geweest, maar in aanmerking genomen, dat zij met graan waren beladen, wat destijds en nog veel later bijna uitsluitend te Amsterdam was te verkrijgen, mag men veilig veronderstellen, dat deze schepen voor een groot gedeelte te Amsterdam het anker zullen hebben gelicht. In korten tijd waren de Amsterdammers in alle havens zeer gewone en gewenschte bezoekers, eerst in Italië, welhaast ook in den Levant, waar de Groote Heer van Stamboel oppermachtig heerschte. Door bemiddeling van den gezant van Frankrijk, dat van ouds nauw met Turkije verbonden was, verkregen de onzen in 1598 het recht onder Fransche vlag in de Turksche havens te mogen komen. Reeds spoedig daarna namen zij een geheel onafhankelijke positie in: in 1611 verscheen de eerste Nederlandsche gezant, Cornelis Haga, te Konstantinopel. Van jaar tot jaar nam deze handel in belangrijkheid toe: het duurde niet lang, of Amsterdam was de uitsluitende meesteres van den Levanthandel.

Dat had de stad voor een groot gedeelte te danken aan haar verstandige, verdraagzame politiek op godsdienstig gebied. Wat toch was het geval? De handel op den Levant was in de Middeleeuwen langzamerhand voor een niet gering deel overgegaan in de handen der talrijke Joden, die in Spanje en Portugal woonden. Nu was het voor Amsterdam een voordeel, dat haar ongevraagd in den schoot werd geworpen, dat juist in den tijd, toen voor het eerst Amsterdammers de Middellandsche Zee begonnen te bevaren, in Spanje de Joden op zoo wreede wijze werden vervolgd, dat velen zich gedrongen zagen de vlucht te nemen. Waarheen echter te wijken? De keuze kon niet moeilijk zijn. Philips II was de doodsvijand van Nederlander en Israëliet beide: beide hadden zij evenzeer van zijn vervolgingsgezinde en dweepzieke geloofsovertuiging de klemmendste bewijzen ondervonden. Geen wonder dus, dat de Joden zich tot Nederland aangetrokken gevoelden. Dat zij, nadat zij eenmaal op ons land het oog gevestigd hadden, zich in de grootste koopstad der Republiek neerzetten, was volkomen natuurlijk. De eerste Portugeesche Joden vinden wij te Amsterdam in 1590 1), de eerste Spaansche in 1602 2).

PETRUS PLANCIUS, 1550—1622

Predikant te Amsterdam, groot zeevaartkundige en ontwerper van velen der voornaamste eerste ontdekkingsreizen. — Blz. 21.

(Verzameling van D. C. Meijer Jr.)

1) Koenen, Geschiedenis der Joden in Nederland, 142.

2) T. a. p. 143.

Geen bedelaars of landloopers waren deze vreemdelingen; integendeel, velen van hen hadden hun vermogen uit den schipbreuk des levens gered. Zij bezaten bovendien, wat te Amsterdam van evenveel waarde was, kennis van handelswegen, door onze voorvaderen nog weinig bevaren. Zij hadden relatiën met vele handelsplaatsen in het Turksche rijk 1). Geen wonder dus, dat de Amsterdamsche regeering deze vreemdelingen, wier natie men verachtte, toch welwillend opnam om het groote voordeel, dat men zich van hun handel beloofde. Zij werden in het vervolg geduld; men liet hen vrij in handel en wandel. Meer verlangden de ongelukkigen niet, die overal om hun geloof bloedig werden vervolgd: hoe ook hier te lande gesmaad en veracht, voor hen was het hier een paradijs. De uitkomst heeft bewezen, dat men op het Amsterdamsche Stadhuis goed had gezien door de Joden te beschermen. Aan hen dankt Amsterdam het, dat zich daar een bloeiende handel op den Levant kon vestigen en ontwikkelen, gelijk zij in 't algemeen door hun kapitaal, bedrijvigheid en kennis de welvaart zeer deden toenemen.

1) T. a. p. 176, 180 vlg.

Maar hoezeer de Amsterdamsche handel zich op het einde der 16de eeuw ook in Europa uitbreidde, de gedachten van velen waren gevestigd op veel verder verwijderde oorden, waarvan de Middeleeuwen slechts een zeer vage voorstelling hadden gehad. Er was een land, dat slechts een enkele anders dan bij name kende, maar waarvan de faam als een tooversprookje, als een herinnering aan de gouden eeuw in de ooren klonk. Wij hebben Indië genoemd, het wonderland, dat in de oudheid slechts Alexander had mogen betreden, in de denkwijze der Middeleeuwen een paradijs op aarde, een land als Kanaän overvloeiende van melk en honig, een oord van de weelderigste vruchtbaarheid en de indrukwekkendste schoonheid beide. Het was in de 15de eeuw het land geworden, naar welks ontdekking de Europeanen met koortsachtige ge-

JOANNES À DOETECUM fec.

DE TWEE SCHEPEN, DOOR AMSTERDAM UITGERUST TER DOORVAART BENOORDEN OM NAAR CHINA, ONDER JACOB HEEMSKERCK HEYNDRICKSZ., WILLEM BARENTSZ. EN JAN CORNELIS RYP, VAN AMSTERDAM UITGEVAREN DEN 10 MEI 1596. 1)

1) Genomen uit het oorspronkelijk verhaal van Gerrit de Veer (1594—97) uitgegeven door Cornelis Claesz. 1598. — Het opschrift der prent luidt: Afbeeldinghe van een wonderlycken Hemel, ghesien den 4 Junij anno 1596 aen elcken zyde vander Sonne scheen oock een Son, eñ daer liepen twee Reghen-bogen door alle de 3 Sonnen henen, ende daer nae noch twee Regenboghen, d'een wyt rondtomme der Sonnen, ende d'ander dweers door de groote ronde, ende het groote rondt stont de onderste cant boven den Horisont 28 graden.

jaagdheid streefden. Aan dezen wedstrijd in het ontdekken van nieuwe werelden hadden vooral Portugal en Spanje deelgenomen: het zal beide tot eeuwigen roem verstrekken, Indië en Amerika voor de beschaving te hebben ontsloten. Zij trokken natuurlijk de eerste voordeelen van hun ondernemingszucht, sedert Portugal in 1580 in Spanje was opgegaan, dit laatste land alleen. Schatten waren het, die jaar op jaar naar de Spaansche havens vloeiden.

Daar breekt echter de Nederlandsche opstand uit. Philips II hoopt hem met zijn beroemde legioenen, betaald door het Amerikaansche goud, te bedwingen. Doch zijn vijanden, de verachte rebellen, vooral de Hollanders en Zeeuwen, hebben andere goudmijnen, niet minder de ontginning waardig dan de zijne. Zij hebben hun handel en putten daaruit den rijkdom, waarmede zij den oorlog tegen hun Koning kunnen voeren. De behoeften worden evenwel grooter: er is veel geld noodig en er moet dus veel worden verdiend. De ondernemingsgeest wordt daardoor geprikkeld; even onvermoeid op de muren hunner benauwde vesten als op de schepen, die ter negotie uitvaren, zoeken zij steeds nieuwe arbeidsvelden, nieuwe terreinen voor hun handel. De reizen worden steeds verder uitgestrekt, het oog wordt zelfs op Indië geslagen. Als Philips den handel op zijn rijken begint te bemoeilijken, tracht men zich zelve te redden. Men beproeft Indië te bereiken langs den bruikbaar geachten Noordoostelijken doorvaart om Europa en Azië heen, zoo het monopolie van den gewonen weg, dat Spanje voor zich eischte, eerbiedigend. Tevergeefs,

'T Was of natuur verbood het opzet door te drijven. 1)

Maar Nova Zembla blijft een eeuwig monument voor den ondernemingsgeest en de volharding onzer voorouders. Gelukkig werd spoedig langs anderen weg het doel gevonden: de Houtman bereikte den 23 Juni 1596 na een reis van meer dan een jaar om de Kaap heen de kust van Bantam.

Joannes a D[illegible]etecum fec

DE NEDERLANDERS ONDER JACOB HEEMSKERCK HEYNDRICKSZ. EN WILLEM BARENTSZ. OP NOVA-ZEMBLA, MEI 1597. 2)

1) Tollens, Overwintering.

2) Genomen uit het verhaal van G. de Veer (zie hiernevens); het opschrift der prent is: Afbeeldinghe hoe dat wy ghereetschap begonden te maecken om de schuyt vaerdick te maecken om 'na huys te varen, maer dat wy door de langhduerende koude ende onghemack, gantsch uytgheteert ende crachteloos waren, ende moesten wy het werck scheydē, want wy de schuyt niet conden voortcryghen nae het huys, om die aldaer op te timmeren, daer deur wy den moet bynaest verloren gaven, duchtende dat wy nu de verdrietighe Winter over was, effenwel daer souden moeten blyven ende vergaen, deur dat wy te swack waren, den arbeyt te verdraghen.

Het is bekend, welk groot aandeel Amsterdam in al deze plannen en ondernemingen heeft gehad. Daar woonde de beroemde Plancius, rechtzinnig predikant, een ketterjager als het moest, doch tevens een der wetenschappelijkste aardrijks- en zeevaartkundigen van zijn tijd. Door zijn overredingskracht voornamelijk is het geweest, dat de Regeering van Amsterdam in 1594 bij de twee schepen, door de Staten-Generaal uitgerust voor den tocht naar het Noorden, nog een derde schip met een jacht voor eigen rekening voegde. Toen na het mislukken van den tweeden tocht de Staten genoeg gedaan meenden te hebben en zich aan verdere pogingen onttrokken, toen was de Regeering van Amsterdam nog zoo vol vertrouwen in den gunstigen uitslag, dat zij den wereldberoemden tocht van Heemskerck en Barendsz in 1596 geheel op eigen kosten ondernam. Het zijn de beroemdste bladzijden in het geschiedboek van ons volk, waar wij dezen derden tocht vinden beschreven. Van de beide aanvoerders was Heemskerck de aanzienlijkste, Barendsz de bekwaamste, getuige de kaarten en teekeningen, die van hem zijn bewaard gebleven. Maar beide hebben zij eendrachtig samengewerkt om den tocht te doen slagen. Samen hebben zij en de hunnen geleden in den donkeren, ijzigen poolnacht op Nova Zembla. Eere die mannen, vooral aan Barendsz, die zijn pogen met den dood heeft moeten bekoopen. Maar ook aan Amsterdam de eer het uiterste te hebben gewaagd, om een groot en verheven doel te bereiken.

Maar nog voordat de overwinteraars van Nova Zembla weer den voet op vaderlandschen bodem hadden gezet, was reeds de vloot uitgezeild, die langs een minder gevaarlijken weg het vurig gewenschte Indië zou bereiken. Men bezat daarbij een uitstekenden leiddraad in de berichten van den vermetelen reiziger Jan Huygen van Linscho-

DE STAD BANTAM DOOR DE HOLLANDSCHE SCHEPEN BESCHOTEN IN SEPTEMBER 1596. 1)

1) Genomen uit: Het eerste Boeck van de historie van Indië, door G. M. A. W. Lodewycks. Amst. Corn. Claesz. 1598, waarin de eerste reis van J. H. v. Linschoten naar Indië. Het opschrift der prent is: Conterfeytinghe hoe onse schepen voor de stadt Bantam laghen als zy die beschoten, ende hoe de Pinas vervolgende een Javaensche Joncke aenden grondt seylden by Pulodia ende slaeghs was teghen vierentwintich Paraos vol Javanen, ende hoe zy die afgheslaghen heeft, met verlies van veel Indianen, sonder datter een vande onse (God lof) ghequetst is gheweest, ende hoe zy voor de tweedemael de stadt beschoten, daer door groote vreese indeselve was, ende hoe zy weder vande stadt afseylden, ende de Joncken losten achter de eylanden Pulotima ghenaemt. (September 1596).

ten, die jaren lang van 1583 tot 1589 te Goa had gewoond en in zijn Itinerario, dat in 1595 moet zijn verschenen, zijn landgenooten had bekend gemaakt met den weg naar en de toestanden in Indië en hen vooral had gewezen op den zwakken staat der Spaansch-Portugeesche koloniën in Azië. Ook Plancius was wederom betrokken bij deze plannen voor een nieuwen tocht naar Indië, thans Zuidwaarts. Te Amsterdam zond een consortium van kooplieden den ervaren en vermetelen Cornelis de Houtman naar Lissabon, om nog meer en uitgebreider inlichtingen omtrent Indië in te winnen. Na zijn terugkeer werd in overleg met Plancius door een negental kooplieden, waaronder de regeeringsleden Hudde, Cant en Hasselaer, een Compagnie van Verre opgericht met een kapitaal van 390.000 gulden. Zij zette vier schepen op stapel; in 1595 vertrok die kleine vloot onder Cornelis de Houtman als oppercommies uit Amsterdam. Het ligt natuurlijk niet op onzen weg dezen tocht ook maar kortelijk te beschrijven. Genoeg zij het te herinneren, dat de Houtman en de zijnen zeer veel hebben doorleefd en geleden, dat zij veel makkers hebben verloren en dat het meer dan eens scheen, dat het doel volkomen zou worden gemist. Maar hun geestkracht kwam alle bezwaren te boven. Te Amsterdam was het wederom, dat zij ruim twee jaren later, half Augustus 1597, na allerlei wederwaardigheden en bijna zonder bemanning het anker weer liet vallen. Financiëel was de uitkomst vrij bevredigend, hoewel ver beneden de zeer hooggespannen verwachtingen. De Houtman bracht 245 zakken peper, 25 last noten en 30 balen foelie mede terug en er schijnt nog een winst van 87.000 gulden te zijn gemaakt. Maar wat het voornaamste was, het hoofddoel was bereikt: voor het eerst hadden de Hollanders rechtstreeks op Indië gevaren. Daarom beierden de klokken vroolijk, toen de kleine vloot weer voor de palen van Amsterdam verscheen; zij verkondigden aan de vreugdedronken menigte, dat Indië voor de Nederlanders was geopend, dat

HET SCHIP AMSTERDAM OVERVALLEN DOOR JAVANEN IN DECEMBER 1596. 1)

1) Genomen uit Lodewycks. Het opschrift der prent is: Afbeeldinghe hoe de Javaenen van Cidago, Brandaon, Tubaon ende Surubaya aent schip Amsterdam quamen, ende hoe zy tselve verradelyck meynden te overvallen, ombrenghende den capiteyn, schipper, met noch thien personen, ende hoe zy door de andere noch vromelyck daer uyt gheslaghen zyn gheweest, ende omtrent 150 van den haren tot castydinghe haer leven lieten. (December 1596).

OOST-INDIE-VAARDER
Titelprent van: Joh. H. Linschoten, Navigatio ac itinerarium in Orientalem sive Lusitanorum Indiam. Hagae-Com. 1599. fol.

de rijke schatten van dit wonderland ter onzer beschikking lagen 1).

Nu was het zaak van het verkregene partij te trekken. Onmiddellijk werden maatschappijen in alle plaatsen van Holland en Zeeland opgericht, waarvan ongeveer de helft te Amsterdam. Allen togen met koortsachtigen ijver aan den arbeid. Nog vóór het einde van 1601 waren reeds vijftien vloten, te zamen groot 65 schepen, van Nederland naar Indië gezeild: rijk beladen keer den zij terug. Dat deze rijke ladingen gewoonlijk niet langs al te vreedzamen weg waren verkregen, is bekend en ligt ook voor de hand. Met den vredespalm worden geen koloniale rijken gesticht. De tweede reis naar Indië werd gedaan onder bevel van den admiraal Jakob Cornelisz. van Neck en den vice-admiraal Wybrand van Warwijck. Zij zeilden den 1 Mei 1598 van Texel uit en kwamen in de maand November voor Bantam aan. Hier kreeg van Neck zoo spoedig een voldoende lading, dat hij zelf naar het vaderland terugkeerde en den 19 Juli 1599 met een vloot beladen met 600,000

JAN HUYGHEN VAN LINSCHOTEN, 1563—1611

1) Rogge, De eerste Nederlandsche handelsonderneming op Oost-Indië en Cornelis de Houtman: Tijdschr. v. h. Kon. Ned. Aardr. Gen. 2e serie XII, blz. 399 vlg.

pond peper, 250,000 pond nagelen en 2000 pond muskaatnoten te Texel binnenviel. Het smaldeel van Warwijck, dat in Indië was gebleven, bezocht de Noordkust van Java en verder de Molukken, waar op Ternate het eerste Nederlandsche handelskantoor werd gesticht. Eerst in September 1600 was Warwijck in het vaderland terug. Deze reis is ook medegemaakt door Jakob van Heemskerck. In de volgende jaren nam het aantal der expeditiën steeds toe. Wij herinneren aan de reis van Macao naar Malakka werd gezonden en waarvan de rijkdom volgens de verhalen aan het fabelachtige grensde: de waarde van deze kraak wordt tusschen 40 en 70 tonnen gouds opgegeven. Bij deze verovering speelde ook de vloot van Joris Spilbergh een belangrijke rol. Zijn naam mag in de geschiedenis der eerste tochten naar Indië niet worden vergeten. In 1601 was hij door den bekenden genialen Middelburgschen koopman Balthazar de Moucheron naar Indië gezonden.

VICE-ADMIRAAL WYBRANT VAN WARWYCK OP HET EILAND BANDA IN 1598. 1)

van Steven van der Hagen van 1599, die het eerste Nederlandsche kasteel op Ambon stichtte. Pieter Both en anderen volgden zijn voorbeeld. In 1600 vertrok van Neck ten tweeden male met een vloot naar Indië, vanwaar hij eerst in 1603 terugkeerde. De laatste groote onderneming der Hollanders vóór de oprichting der Vereenigde Compagnie was de groote expeditie, die in April 1601 onder Heemskerck uit Amsterdam uitliep. Het is deze vloot, die in December 1601 voor de reede van Bantam een groote Spaansch-Portugeesche armada waagde aan te tasten, volledig te verslaan en op de vlucht te drijven. Van de vele gevechten en avonturen vermelden wij nog het bemachtigen van de rijkbeladen Portugeesche kraak, die jaarlijks door de Portugeezen

1) Uit het Journaal van de reis van acht schepen van Amsterdam naar Indië onder Jacob Cornelisz. Neck en Wybrant v. Warwyck, 1518—1600. Het opschrift der prent is: Afconterfeytinghe hoe de vice-admiraal Wybrant van Warwyck aen lant (op het eiland Banda) quam om met haer te accorderen, alwaer sy hem seer blydelick ontfingen, ēn groote eere en reverentie aendeden, ende hebben hem onder een Tent ghebracht die sy ghemackt hadden van seylen ondert gheboomt, welck was gheschoven vanden eenen boom tot den anderen, al waer sy onder saten. (A°. 1598).

a. De gouverneur vant lant. *b.* Is des coninx broeder van Ternati. *c.* Is den Vice-admirael, met syn tolck. *d.* Zijn de edelluyden, die mede onder de tente saten. *e.* Is den admirael van der Zee, staende ter syden vande Tent met zyn knechten. *f.* Is den oversten syn huys. *g.* Het ghemeene volck, sittende mede ter syden vande tent met zyn knechten. *h.* Zyn wy hollanders met hare trompetters, en moesten altemet eens blasen want sy daer goeden sin hadden, ende haer daer over seer verwonderden.

Door zijn vermetelheid wist hij overal de Nederlanders ingang te verschaffen o. a. op Ceylon, waar hij door zijn persoonlijk optreden den koning van Kandi geheel voor zich won.

Doch de winsten, die werden gemaakt, wogen op verre na niet op tegen de gemaakte onkosten: de overrijke ladingen brachten betrekkelijk weinig op. Wat toch was het geval? Ook hier begonnen de Nederlanders naar hun gewone beginselen van handelsvrijheid te werken, doch met het gevolg, dat de prijzen tengevolge van de scherpe concurrentie zoozeer beneden het redelijke daalden, dat het te voorzien was, dat binnen eenige jaren de pas begonnen handel op Indië als niet loonend genoeg weer zou worden opgegeven. Dat uiterste te voorkomen was de plicht en ook de wensch van den scherpzinnigen Oldenbarneveld. Hij begreep, dat hier een geval aanwezig was, waarin van het oud-vaderlandsch beginsel moest worden afgeweken. Een samensmelting der compagnieën, een cartel, om een modern woord te gebruiken, moest tot stand worden gebracht. Reeds in 1598 drongen de Staten-Generaal daarop aan. Eerst gelukte het te Amsterdam de daar gestichte compagnieën te combineeren, ja zelfs verbood de Regeering aan allen, die niet in de vereenigde compagnie waren opgenomen, de Indische vaart. Doch daarmede was het doel nog niet bereikt. Eindelijk na langdurige onderhandelingen gelukte het Oldenbarneveld alle compagnieën tot samenwerking te bewegen en ze bijeen te brengen in één groote Vereenigde Oost-Indische Compagnie. Aan deze werd den 20 Maart 1602 door de Staten-Generaal het monopolie van den Oost-Indischen handel verleend 1).

Zoo waren reeds in het begin der 17de eeuw te Amsterdam de verschillende takken van handel aanwezig, die gedurende die geheele eeuw haar handelsbloei hebben verzekerd. Op dezen grondslag bleef de negotie in 't algemeen staan, behoudens enkele veranderingen, waarop wij thans gelegenheid zullen hebben te wijzen. Hier breidde men de vaart

ONTVANGST VAN JACOB CORN. VAN NECK, ADMIRAAL, EN WYBRANDT VAN WARWYCK, VICE-ADMIRAAL, BY DEN KONING VAN MATECALO IN 1598. 2)

1) Het zal wel niet noodig zijn te vermelden, dat bovenstaand beknopt overzicht in hoofdzaak getrokken is uit de bekende werken van de Jonge en Van der Chijs. Vgl ook nog Verslagen omtrent 's Rijks Oude Archieven XIX, 1896, blz. 10 vlg.

2) Journael ofte dagh-register inhoudende een waerachtig verhael ende historische vertellinghe van de reyse ghedaen onder 't beleydt van Jacob Corn. Neck als admiraal ende Wybrandt van Warwyck als vice-admiraal in 1598. Amst. Corn. Claesz. (1600).

nog wat uit, daar kromp men ze wat in; er zijn eenige voorbijgaand schitterende, maar spoedig weer verdwijnende commerciën, ware luchtverhevelingen aan te wijzen, maar in 't algemeen vertoont de handel van Amsterdam op het einde der 17de eeuw ongeveer hetzelfde karakter als omstreeks 1600. De Amsterdammers waren in de eerste plaats de vrachtvaarders van Europa; de landen om de Oostzee en de Middellandsche Zee werden bijna uitsluitend door hen bevaren. Bovendien was de Indische handel voor een groot gedeelte te Amsterdam gevestigd.

Het werd zijn levensdoel, waaraan hij zich geheel wijdde. Talrijk zijn de geschriften, door hem opgesteld, om de Nederlanders op te wekken, zich op de Amerikaansche handel te werpen en de Staten-Generaal te bewegen, daartoe naar het voorbeeld van de Oost-Indische Compagnie een West-Indische op te richten: daarvan stelde hij zich nog grooter uitkomst voor. Maar de omstandigheden waren tegen hem. Met evenveel kracht als Oldenbarneveld de oprichting der Oost-Indische Compagnie had bevorderd, verzette hij zich — en terecht — tegen de geprojecteerde West-Indische.

DE HOLLANDSCHE LOGE OP HET EILAND BANDA IN 1599. 1)

Deze bloeiende toestand in het begin der 17de eeuw wekte bij een uitgeweken Antwerpenaar, bij Willem Usselincx, plannen op tot nog grootere uitbreiding. Wat scheen voor den Amsterdamschen ondernemingsgeest onbereikbaar? Lag daar niet het groote, in aller oogen onmetelijk rijke Amerika, het goudland, waaruit Spanje jaarlijks millioenen trok, voor de onzen open, verwaarloosd, slecht bestuurd en nog slechter verdedigd door de tegenwoordige bezitters? Het bezit van Amerika moest destijds wel menigeen in de oogen schitteren; maar niemand was inniger van de mogelijkheid overtuigd, dat het gemakkelijk te veroveren, te behouden, te exploiteeren, ja te koloniseeren was dan Usselincx.

Want vooreerst was de handel op Amerika nog van zoo goed als geen beteekenis, zoodat een al te scherpe concurrentie, als leidde tot de stichting der Oost-Indische Compagnie, niet bestond.

1) Journaal van Neck en v. Warwyck; het opschrift is Beschryvinghe van ons logie ofte huys van Nera (op het eiland Banda), alwaer wy (vice-adm. Wybrandt van Warwyck en zyn equipage) onse coopmanschap deden, so met ruylen als anders, ende quamen alsoo voor ons logie, ende brachten het goet daer om te weghen, hebbende een seker ghewicht, twelck sy katti noemen, ende haer een pont is omtrent vyf pont en een quart van onse ponden, welcken Evenaer van hout ghemaeckt is, ende wy moesten den Evenaer ende ghewichte van den Sabandar halen. ende daer na worden oock alle ghewichten gheyckt die daer ghebruyckt worden. Hier quamen sy ende brochten ons foely, noten ende naghelen, daer wy andere waren teghen manghelden.

Verder zag men op tegen de verovering van een land zoo reusachtig van omvang als Amerika, zooveel grooter dan de Indische archipel. En wat den doorslag gaf, Oldenbarneveld achtte het ongeraden in een tijd, toen met Spanje over een bestand, mogelijk over een vrede, werd onderhandeld, het getal geschilpunten nog te vergrooten door de oprichting eener rechtstreeks tegen Spanje's rijkste bezittingen gerichte West-Indische Compagnie. Zoo klopte Usselincx overal aan gesloten deuren: het sluiten van het Bestand in 1609 benam hem voor twaalf jaren de hoop zijn plannen te verwezenlijken. Voorloopig moest hij zich met meer in de buurt liggende landveroveringen tevreden stellen: hij werkte mede tot de bedijking van de Beemster 1).

In hetzelfde jaar dat het Bestand werd gesloten, kwam te Amsterdam een inrichting tot stand, wier oprichting bewees, hoezeer de handel in weinige jaren was toegenomen: de beroemde Wisselbank werd gesticht. Zulk een bank was hoe langer hoe wenschelijker geworden. In de eenvoudige manier van handeldrijven van vroeger, toen betrekkelijk weinig werd omgezet en alles contant met gereed geld werd betaald, had men zulk een instelling niet noodig. Doch hoe gecompliceerder de handelsbetrekkingen werden, des te meer deed zich de behoefte gevoelen aan een officiëele credietinstelling, waar alle geldzaken konden worden behandeld. Daaraan kwam een besluit der Regeering van Amsterdam tegemoet: een stedelijke Bank werd opgericht, die een der beroemdste der wereld zou worden 1). Niet minder befaamd was een tweede stedelijke instelling, waarvan in 1608 de eerste steen werd gelegd en die in 1611 werd voltooid, de Beurs. Evenals de oprichting der Wisselbank was die der Beurs een symptoom van den toenemenden handel. Zij bewees, dat er een vaste vergaderplaats der kooplieden noodig was. In vroegere tijden kwamen deze bijeen in de open lucht, later, toen dit wat te luchtig scheen, in de Oude Zijdskapel. Doch deze plaats kon, ook om het aanstootelijke der vergaderingen van kooplieden in een kerk, slechts tijdelijk zijn: in de dringende behoefte werd voorzien door het besluit der Regeering tot oprichting van het gebouw, dat van den grootsten handelsbloei van Amsterdam getuige is geweest en eerst in onze eeuw is verdwenen. 3)

DE KONING VAN CANDY OP CEYLON EN JORIS VAN SPILBERGEN, 1601 2)

Dat het Bestand den Amsterdamschen handel geen groote veranderingen bracht, ligt voor de hand. Alleen was de handel op Spanje en Portugal thans veel veiliger, daar vooreerst natuurlijk de Duinkerkers hun expeditiën moesten staken en men ten andere vrijelijk in de landen van Philips III mocht verkeeren. Tijdens het Bestand werd nog

1) Over Usselincx zie Franklin Jameson, William Usselincx, founder of the Dutch and Swedish West India Companies.

1) Over de Wisselbank: Mees, Geschiedenis van het bankwezen in Nederland.

2) Voorkomende in: 't Historiael Journael van drie schepen naar d' Oost-Indiën onder Joris van Spilberghen. Delft 1605.

3) Over de Beurs: Scheltema, De Beurs van Amsterdam.

Warachtighe Afbeeldinghe vanden wonderbaren ende ghedenckwaerdighen Scheeps-strijdt ende sla

Moluckische soo Schepen als Jachten van Amstelredam: ende de Armade vanden Grootmachtighen Coningh van Spangien / bestaende u
om door de selfde Bantam te overweldighen / ende den Coop hand

OVERWINNING VOOR BANTAM VAN VIJF HOLLANDSCHE SCHEPEN ONDER ADMIRAAL

(Verza

ke in Oost-Indien / in het ghesicht van de vermaerde Coopstadt Bantam / gheschiet is / tusschen vijf
Galioenen / ende twee-en twintich Galeyen ende Fusten : In welcker toerustinghe de Portugesen eenighe Jaren hebben toeghebracht/
chde Nederlanden in Oost-Indien te verhinderen.

MANSZOON OP DE PORTUGEESCHE VLOOT VAN DERTIG SCHEPEN IN DECEMBER 1601.
Gijn.

in 1614 de Noordsche Compagnie opgericht, een kartel van kooplieden, dat te Amsterdam was gevestigd en daar ook in het vervolg haar voornaamste kantoren en pakhuizen had. Dat ook in dit geval van het beginsel van den vrijen handel werd afgeweken, vindt zijn oorzaak hierin, dat de Nederlanders in de IJszee evenals in Indië zich gewapenderhand een plaats moesten trachten te veroveren. Hier waren het de Engelschen, die men had te bestrijden en die zich tot een Moscovische Compagnie hadden vereenigd. Daartegenover verkreeg den 27 Januari 1614 de Noordsche of Groenlandsche Compagnie een monopolie, voorloopig voor drie jaren, maar later herhaaldelijk verlengd. Sedert werd van Amsterdam uit een belangrijke walvischvangst gedreven en kwamen daar geregeld de traan en de baleinen der walvisschen ter markt. 1)

Tegen het einde van het Bestand zag Usselincx de hoop herleven zijn plannen ten opzichte van Amerika verwezenlijkt te zien. De politieke omstandigheden waren hem uitermate gunstig. Oldenbarnevelds val was tevens die der partij, die het Bestand had doorgedreven en altijd voor vrede met Spanje was geweest. Er werd tegen het einde van het Bestand door Maurits en de bovendrijvende Oranjepartij niet aan gedacht om over een definitieven vrede te onderhandelen, zoodat ook plannen als die van Usselincx om Spanje in den hartader van zijn rijkdom aan te tasten, bij de machthebbers een geneigd oor vonden. Zoo is het verklaarbaar, dat bijna gelijktijdig met het afloopen van het Bestand zonder veel tegenstand of deliberatie door de Staten-Generaal tot de oprichting eener West-Indische Compagnie werd besloten (3 Juni 1621). Dat men daarbij van geheel andere denkbeelden uitging, dan altijd door Usselincx waren voorgestaan, waarbij kolonisatie van Amerika en ondergeschiktheid van de Compagnie aan de Staten-Generaal op den voorgrond hadden gestaan, ligt thans buiten ons bestek. Het is hier voldoende, er kortelijk aan te herinneren, dat Amsterdam, gelijk in de Oost-Indische ook in de West-Indische Compagnie weldra de boventoon voerde, wat van den beginne af het vaste voornemen der stad was geweest.

JAN HUYGEN VAN LINSCHOTEN EN REISGENOOTEN, OP HUN PORTUGEESCHE REIS NAAR O.-INDIËN, AAN DE KUST VAN CONGO BY DE RIVIER GABUN DOOR DE INBOORLINGEN ONTVANGEN IN MEI 1583

2) Over de Noordsche Compagnie: Muller, Geschiedenis der Noordsche Compagnie (Verh. Prov. Utr. Gen.). en: Stukken over de Noordsche Compagnie, medegedeeld door G. W. Kernkamp, Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 263 vlg.

De jaren, die liggen tusschen het Bestand en den Vrede van Munster behooren tot de beste en profijtelijkste die de Amsterdamsche handel heeft gekend. De groote oorlogen werden meest te lande gevoerd: de vaart was bijna overal veilig. De voortgezette oorlog met Spanje schaadde den handel weinig: als vroeger zeilde men onder vreemde vlag naar dat land, waar de door de onzen aangebrachte koopmansgoederen inderdaad onmisbaar waren De West-Indische Compagnie nam de bestrijding van Spanje in Amerika op zich en dit wel met zoo voorspoedig gevolg, dat weldra een groot gedeelte der Spaansch-Portugeesche bezittingen in haar handen viel. Brazilië scheen de hoeksteen te kunnen worden voor een groot koloniaal rijk. Schitterend scheen de toestand der Compagnie. Had niet Amsterdam den grooten admiraal Piet Hein zien binnenvallen met de veroverde zilvervloot? Was niet de onmetelijke buit, destijds begroot op 11½ millioen, in haar West-Indisch huis veilig ondergebracht, waar een door een bekend gedicht van Vondel vereeuwigde volksoploop met kracht moest worden afgeslagen? En toen in Brazilië Johan Maurits den grooten naam van Nassau ook tusschen de keerkringen tot een geduchten maakte, scheen de Compagnie op het toppunt van bloei te staan. Doch welhaast bleek zij een kolos op leemen voeten te zijn, die door een betrekkelijk geringe schok ter aarde kon worden geworpen. In 1640 brak te Lissabon een opstand uit tegen Spanje, die de onafhankelijkheid des lands ten doel had en die jarenlang de kracht der Spanjaarden verlamde, te meer, daar ook elders, in Catalonië en in Napels welhaast het smeulende vuur van het oproer uitsloeg. Een verstandige politiek der Republiek bracht mede deze opstanden te steunen; maar daardoor was het onmogelijk in Amerika de pogingen, door de Portugeezen aangewend hun oude kolonie Brazilië te heroveren, met kracht te weerstaan. Johan Maurits, die dit laatste wenschte en om versterking van troepen had geschreven, zag zich in 1644 genoodzaakt, daar hij niet in 't minste gesteund werd, zijn ontslag te nemen. Van zijn vertrek dagteekent de val van Brazilië. Stap voor stap veroverden de Portugeezen het land, waar zij nog altijd de meerderheid der blanke bevolking uitmaakten; in 1654 viel het Recif, ons laatste fort.

Eershalve verklaarden de Staten-Generaal toen aan Portugal den oorlog: maar hij werd zeer slap gevoerd en was niet ernstig gemeend, daar De

DE VEROVERING DER ZILVERVLOOT IN 1628 1)
Verzameling Van Stolk

1) 1. Een Baterije neffens een kieverken. 2. Spaenschen Admirael. 3. Spaensche Vice-Admirael. 4. Spaensche Schout bij Nacht. 5. Twee Spaensche Schepen. 6. Een kleyn Spaens Scheepken. 7. Den Generael Pieter Pietersz. Heyn. 8. Den Admirael Hendrick C. Loncq. 9. Den Vice-Admirael Banqueras. 10. Twee Boots des nachts op de Wacht legghende. 11. Den Oyvaer. 12. De Speermonde. 13. Haerlem. 14. Schout by Nacht. 15. Den Dolphijn. 16. Den Tyger. 17. Hollandia. 18. De gulden Valck. 19. Een breede witte strandt alwaer de Spagniaerden dagelijcks haer noch vertoonden. 20. Sijn de resterende Schepen van de Vloot.

Witt zeer goed begreep, dat er van herovering van Amerika geen sprake meer kon zijn. In 1661 stond dan ook de Republiek bij de vrede van 's-Gravenhage voor 8 millioen Brazilië aan Portugal af.

Dat dit lot der West-Indische Compagnie, die zoo haar hoofdmacht verloor, op Amsterdam zijn invloed niet kon missen, ligt voor de hand. Wij zullen later zien, dat er veel is gewonnen, maar nog meer is verloren met de Amerikaansche zaken. Anders was het met de Oost-Indische Compagnie, die haar gebied in Indië steeds zag uitbreiden niet alleen, maar ook haar aandeelhouders voortdurend door hooge dividenden in gunstige stemming kon houden. Even groot voordeel brachten schier alle handelstakken op. De oorlog deerde den handel niet: terwijl Duitschland zichzelve vaneenreet en het land werd, waarvan alle buitenlandsche mogendheden elkander een stuk betwistten, geraakte Amsterdams Oostzeehandel tot steeds grooteren bloei. Het kon niet anders of de Sonttol, die sedert onheugelijke tijden door den Koning van Denemarken werd geheven, moest van tijd tot tijd aanleiding geven tot ernstige moeilijkheden, vooral toen hij hoe langer hoe meer verhoogd werd. Dit ging eindelijk zoo ver, dat voornamelijk op aandrang van Amsterdam de Staten-Generaal zich met de zaak gingen bemoeien. In verbond met Zweden, dat Denemarken van de landzijde bedreigde, begon de Republiek met kracht in de Deensche wateren op te treden. Haar vloot onder Witte Cornelisz. de With zette Denemarken het mes op de keel; bewust van zijn zwakheid, zag de Koning van Denemarken zich genoopt in 1645 den vrede van Christianopel te sluiten, waarbij de tol thans definitief werd vastgesteld. 1) Het ligt evenwel voor de hand, dat de Koning niet altijd in het vervolg zich daaraan hield, maar dikwijls bij grooten geldnood het gemakkelijk middel van verhooging van den Sonttol te baat nam.

Nog voordat de moeilijkheden met Denemarken tot een goed einde waren gekomen, was een andere quaestie opgelost, die reeds herhaaldelijk aanleiding had gegeven tot velerlei gewrijf en geschrijf. Onze voorouders, geboren vrijhandelaren, ondervonden met weerzin den dwang der gepriviligeerde monopoliën en protesteerden daartegen voortdurend. Hun strijd tegen de beide Indische Compagniën, waarbij trouwens de nadeelen niet zoo duidelijk in het oog vielen en die naar het inzicht zelfs van vele tegenstanders van gesloten compagnieën onontbeerlijk waren, bleef zonder gevolg. Maar de derde, de Noordsche Compagnie, bezweek in 1642 onder de aanvallen der vrijhandelaren en nog meer onder haar eigen zwakheid. De landprovinciën, wier ingezetenen toegang tot de Compagnie eischten, hielden niet op haar te bestoken; hare verdediging was uiterst zwak, zijzelve verlangde naar het einde. Zoo kwam het, dat toen in 1642 het octrooi afliep, het door de Staten-Generaal met algemeene stemmen niet is vernieuwd, zoodat sedert dat jaar de vaart op het Noorden voor ieder Nederlander weer openstond. Wij zullen later zien, welke gevolgen dat heeft gehad.

Afgezien dus van enkele schaduwzijden, is het beeld van den Amsterdamschen handel in de tijden van Frederik Hendrik zeker schitterend te noemen. Steeds meer schepen brachten een steeds grooteren voorraad koopwaren binnen de haven: de welvaart nam steeds meer toe; de bevolking genoot, tot op zekere hoogte tot in de laagste rangen, de rijke voordeelen van haar bloeiende negotie. De welvaart van velen bracht rijkdom, die weer den handel en daarmede de algemeene welstand ten goede kwam. De groote kapitalen, waarover de Amsterdamsche

Den Hollandtschen Matroos. C. v. d. Passe fec. 1)

1) Zie over deze zaken Kernkamp. De Sleutels van de Sont.

1) Fragment eener spotprent, uitgegeven na de overwinning bij Duins op de Spaansche vloot in 1639, waarop Spanje, Frankrijk en Holland tegenover elkander vergeleken worden, en de hier afgebeelde matroos als type der Hollanders wordt voorgesteld. (Verzameling Mr. S. v. Gijn).

koopman had te beschikken, maakten dat er voor alle denkbare doeleinden altijd geld te verkrijgen was. Ondernemingen van handel en nijverheid konden altijd te Amsterdam worden op touw gezet, schuldbrieven en wissels vonden er altijd koopers, alles kon altijd contant worden betaald. Toen in 1642 de Koningin van Engeland naar Holland overstak om haar juweelen te verpanden en zoo voor den in het nauw geraakten Karel I een krijgskas te scheppen, wendde zij zich allereerst tot de Amsterdamsche kapitalisten. Een voornaam koopman te Amsterdam, Webster, schoot op zekere

JANSSONIUS VAN KEULEN inv. TH. MATHAM fec

JOHN WEBSTER, HEER VAN CATTENBROUCK, KOOPMAN TE AMSTERDAM
(Verzameling D. C Meijer Jr.)

hangpaarlen achtereenvolgens *f* 100,000, *f* 43,200 en *f* 70,000, te zamen *f* 213,200 voor. 1) Zoo iets kon alleen een Amsterdamsch koopman.

Doch de overvloed van kapitaal was niet altijd geëvenredigd aan de vraag ernaar en het gewone gevolg daarvan bleef niet uit: men stak maar al te dikwijls zijn geld, dat toch niet renteloos in de kast kon liggen, in gevaarlijke ondernemingen, die hooger rente beloofden dan men gewoonlijk kon maken. Soms namen deze gewaagde speculatiën zulk een hooge vlucht, dat het een voorbijgaande razernij geleek. Bekend is de tulpenhandel in de jaren 1634 tot 1637, die den nakomeling tot allerlei spotternijen heeft aanleiding gegeven, maar die destijds als een hoogst ernstige zaak werd behandeld, niettegenstaande de waarschuwingen en protesten der voorzichtiger kooplieden. Tot eer van Amsterdam moet men zeggen, dat niet hier maar te Haarlem, midden in het tulpenland, het brandpunt dezer epidemie — zoo mag men het kwaad wel noemen — te vinden was. Het was echter ook te Amsterdam nog erg genoeg. Handwerkslieden verlieten hun werkplaats, winkeliers hun winkel, anderen hun neringen en hanteeringen, om zich in den bloemenhandel te werpen. Belachelijk hooge sommen werden voor de bollen betaald, zelfs van *f* 1000—*f* 6000 toe. Er bestaat een rekening, volgens welke 22 bollen eens voor *f* 61,969 zijn verkocht. Een andere rekening vermeldt, dat voor één bol, die den naam van Viceroi droeg, eens twee last tarwe, vier last rogge, vier vette ossen, acht vette varkens, twaalf vette schapen, twee oxhoofden wijn, vier tonnen achtguldens bier, twee tonnen boter, duizend pond kaas, een bed met toebehooren, een pak kleederen en een zilveren beker, ter gezamenlijke waarde van *f* 2500 werden besteed. Zoover ging de dwaasheid, dat de tulpen bij het gewicht werden verkocht. Duizenden werden in korten tijd met dezen windhandel gewonnen. Niet alleen vermogende lieden, maar ook boeren, schippers, wagenmakers, wevers, turfdragers en schoorsteenvegers staken zich in de tulpenhandel; zelfs vrouwen, dienstboden bijvoorbeeld, namen er deel aan. Lang kon evenwel een dergelijke razernij niet duren: te spoedig moest den verstandigen het scherpe verschil tusschen de reëele waarde der tulpen en hetgeen er voor betaald werd in het oog vallen. Er waren, die in gebreke bleven het gekochte te betalen, wijzende op de luttele waarde der bollen. Toen besloten de bloemisten zelve, vreezende dat zij per slot van rekening in 't geheel niets voor hun bollen zouden verkrijgen, tot een maatregel die het begin van het einde der razernij was. Zij kwamen in 1637 te Amsterdam bijeen en bepaalden, dat alle koopen, vóór 31 December 1636 aangegaan, zouden gestand blijven, doch dat de kooper van de na dien dag gesloten koopen ontslagen zou zijn, mits hij in Maart 1637 tien ten honderd betaalde. De Staten van Holland voltooiden den val van de tulpenmanie door in April 1637 te bepalen, dat de bloemisten het recht hadden op kosten van hen, die weigerden de gekochte tulpen in ontvangst te nemen, ze te verkoopen en de schade op hen te verhalen, terwijl tevens alle koop en verkoop van tulpen werd opgeschort. Daardoor eindigde vrij plotseling deze beruchte tulpenhandel: een bol, die voor weinige weken met 5000 gulden was betaald, kon thans slechts vijftien opbrengen. Weinigen hadden schatten verdiend, velen hadden verloren,

1) Wagenaar, Vad. Historie XI, 328.

sommigen al hun bespaarde penningen. Armer dan voorheen keerden de winkeliers weer naar hun toonbank, de werklieden weer naar hun werkplaats terug, bovendien nog bespot door hen, die hun geld door dezen dwazen handel hadden verdiend 1).

De buitengewoon gunstige toestand, waarin Amsterdams handel verkeerde, werd nog beter, toen eindelijk na jarenlange onderhandelingen de vrede van Munster werd gesloten. Amsterdam en door Amsterdam Holland hadden hem doorgedreven, in spijt vooral van de jongen Willem II, die brandend van krijgslust, slechts noode de gelegenheid zich zag ontglippen zijn hoofd met bloedige lauweren te tooien. De vrede, den 5den Juni 1648 vooral te Amsterdam luisterrijk gevierd, verschafte aan de stad belangrijke voordeelen. Vooreerst werd den Koning van Spanje bij artikel 5 verboden zijn bezittingen in Indië verder uit te breiden, zoodat hij zich tot de Philippijnen moest beperken. Verder gelastte art. 14 de sluiting der Schelde door de oorlogsschepen der Republiek, waardoor aan Antwerpen voor goed de mogelijkheid werd ontnomen, ooit weer met Amsterdam in concurrentie te treden. Maar nog grooter waren de indirecte voordeelen. De kaperij der Duinkerkers moest nu natuurlijk op bevel van Spanje ophouden; veilig konden voortaan de schippers hun weg door het Kanaal en de Noordzee vervolgen. Hoe groot dit voordeel was is niet te benaderen. Onder Frederik Hendrik zijn zeker millioenen aan de Duinkerkers verloren gegaan en al trad soms de vloot der Republiek met kracht tegen hen op — wij herinneren, dat de groote Piet Hein in 1629 in een scherp gevecht met hen sneuvelde — doch uit den aard der zaak was er met geregelde vloten weinig tegen deze guerilla ter zee te doen. Dit kwaad verviel met den vrede. Maar bovendien konden de Amsterdammers thans veilig in Spanje zelve de driekleur ontplooien en behoefden zij niet langer onder vreemde vlag te varen, wat de wederzijdsche verhouding in de Spaansche havens ontegenzeggelijk veel gemakkelijker maakte en daardoor den handel zelve weer ten goede kwam.

Met den vrede van Munster hoopte men een tijdperk van vrede voor Europa te zullen beleven. Doch dat was allerminst het geval. Vooral voor de Republiek waren slechts weinig vredejaren meer in de 17de eeuw weggelegd en Amsterdam ondervond daarvan den terugslag. Zelfs moest de Regeering van Amsterdam, die niets liever wenschte dan ter wille van den handel den vrede te bewaren, zich reeds twee jaren na den vrede van Munster in tegenweer stellen tegen den Stadhouder zelve, die haar met geweld van wapenen wilde dwingen zich voor hem te buigen. Het befaamde beleg van 1650 duurde slechts eenige dagen; door de wijze toegefelijkheid van Amsterdam, dat terecht voor schade aan den handel vreesde, werd het den 3den Augustus 1650 weer opgebroken. Dit onweder dreef dus gelukkig weer af; vrees dat het zich zou herhalen, had men niet meer, nadat Willem II den 6den November 1650 was overleden. Doch nadat de binnenlandsche rust was hersteld, dreigde van buiten af een groot gevaar. Het is bekend, wat in de laatste jaren in Engeland was voorgevallen. Nadat het Parlement tegen het koninklijk despotisme in verzet was gekomen, was de burgeroorlog uitgebroken, die Karel I kroon en leven kostte. In 1649 werd de Republiek uitgeroepen, waarin Cromwell welhaast de machtigste man werd. Het Parlement trachtte eerst Nederland, de zuster-republiek, tot een nauw verbond over te halen, wat door de Staten-Generaal, gedachtig aan de fabel van de ijzeren en de aarden pot, van de hand werd gewezen. Thans besloot men te Londen krachtiger door te tasten: in October 1651 vaardigde het Parlement de acte van navigatie uit, waarbij werd bepaald, dat schepen van vreemde natiën geen andere voortbrengselen dan die van hun eigen land in Engelsche havens mochten invoeren en dat koloniale waren alleen op Engelsche schepen mochten worden ingevoerd. Engeland zette daarmede de kroon op de maatregelen, die sedert eeuwen waren genomen om de vreemdelingen uit het handelsverkeer te weren; wat reeds Hendrik VII had overwogen, Elisabeth gaarne had willen doen, dat volvoerde thans het Parlement. Met geweld werd het Engelsche volk tot de vrachtvaart gedwongen: nadat de eerste, onvermijdelijke crisis voorbij was, triomfeerde Engeland en gelukte het haar den eigen handel in handen te krijgen. Ook Amsterdam ondervond van de acte van navigatie den terugslag. Al was de handel op Engeland daar niet de hoofdzaak, gelijk wij zullen zien, toch waren er nog genoeg betrekkingen met het eilandenrijk, dan dat ook hier de schade niet merkbaar zou zijn geweest. Bovendien hing de geheele handel zoo nauw samen, dat zelfs een klein gedeelte, daaruit moeilijk kon worden gemist. Doch grooter nadeel nog leed de handel door den verwoestenden eersten Engelschen oorlog. Nooit was Engeland zoo machtig ter zee geweest als in deze dagen. De vloot der Republiek leed nederlaag op nederlaag: Van Galen en Tromp sneuvelden; de Engelschen beheerschten de zee volkomen. Volslagen stokking van allen

1) Le Long, Koophandel van Amsterdam, 9de dr., II, blz. 307; Tydeman, Iets over den tulpenhandel in 1636 en 1637 in Verslag over 1865 van het Provinciaal Genootschap van Kunsten en Wetenschappen in Noord-Brabant.

DE BLOKHUIZEN AAN DEN AMSTEL IN 1650, NA DEN AANSLAG VAN WILLEM II, GEBOUWD.

handel van Amsterdam was er het gevolg van. Geen schip bijna kon het zeegat in- of uitzeilen, uit vrees opgebracht te worden. Nooit was Amsterdam zoo stil en werkeloos geweest als toen. Wel veertien- of vijftienhonderd, volgens anderen zelfs drieduizend huizen stonden leeg. Bij het Heeren-Logement groeide het gras tusschen de straatsteenen. Een handschoenmaker, die vroeger 48 knechts had gehad, werkte zelf als knecht. Een handelaar in zwart zijden speldewerk, die 3 à 400 meisjes in en buiten de stad aan het werk had gehad, had nog slechts drie in dienst. Van de zeven deuren der Waag op den Dam waren gewoonlijk drie of vier gesloten. Het verval van handel en nijverheid bracht armoede in duizenden gezinnen van de arbeidende klasse; de ontevredenheid wies met den dag. Men weet den oorlog aan de Regentenpartij en de Oranjegezinden aarzelden niet het volk in dezen waan te versterken. Te Amsterdam kwam het evenals in andere steden van Holland, tot oproeren, die echter met kracht werden onderdrukt. 1) Geen wonder dus, dat Amsterdam met kracht de Witt steunde in zijn pogingen om vrede te sluiten en dien in verbond met den Raadpensionaris tegen den zin van velen in de Republiek wist door te drijven, al was hij dan ook gekocht met de vernederende Acte van Seclusie. Bijna nooit is een vrede te Amsterdam met zooveel algemeene volksvreugde gevierd als die van Westminster: de 27 Mei 1654 was de de dag van het groote vredefeest, waarbij de dichter Jan Vos zijne talenten in het organiseeren van vertooningen weder ten toon spreidde en dat den geheelen dag en nacht duurde. 2)

Doch met den vrede was de Acte van Navigatie niet buiten werking getreden. Cromwell, sedert 1653 Protector der Engelsche Republiek, handhaafde haar met kracht. Er was niet de minste kans, dat de handel op Engeland ooit weer zou worden wat hij vroeger was geweest. Met des te meer ijver stelde Amsterdam zich op de bres, waar andere handelstakken gevaar liepen. Dat was het geval in de eerste jaren na den vrede van Westminster. Met Denemarken was sedert het verdrag van Christianopel de verstandhouding bijzonder hartelijk geweest. Een bewijs daarvan was het zoogenaamde redemptie-tractaat, dat in 1649 tusschen Denemarken en de Republiek werd gesloten. Daarbij werd door de onzen de Sonttol afgekocht tegen een jaarlijksche retributie van 350,000 gulden waarvoor dan de Sonttol hier te lande door en vanwege de Staten-Generaal zou worden geind. Het was Amsterdam, dat dit verdrag in de Staten-Generaal had doorgedreven; met taaie volharding had de stad het even hardnekkige verzet van Zeeland, Overijsel en het kwartier van Zutphen, die eigenlijk weinig belang bij de zaak hadden, weten te breken. Doch dit verdrag, dat veel last en oponthoud aan de Sont voorkwam, bleek op den duur nadeelig voor de schatkist, zoodat het in 1653 reeds weer werd opgeheven. Gewichtiger zaken had de Republiek in het Noorden onder de oogen te zien, toen het staatkundig evenwicht in de Oostzee ernstig in gevaar werd gebracht door de veroveringen van Karel X Gustaaf, Koning van Zweden. Het was wederom Amsterdam, dat tegen de inzichten van den Raadpensionaris in er met klem op aandrong en doordreef, dat men in het belang van onzen Oostzeehandel tegen Zweden gewapenderhand zou optreden. Eerst werd in 1656 Danzig, dat door de Zweden werd belegerd, ontzet. Kort daarna wist de Witt het verdrag van Elbing te bewerken, waardoor voorloopig een schikking met Zweden werd getroffen. Maar daarmede was Amsterdam niet tevreden: zij wist den oorlog weer te doen ontbranden. Deze krijg was voor Denemarken zeer ongelukkig: het bestaan zelfs van het rijk stond op het spel. Toen moest de Republiek wel te hulp komen. In 1658 verscheen onze vloot in de Sont, om Denemarken te verdedigen. Daar handhaafden Wassenaer—Obdam en Witte Cornelisz. de With de eer van den Hollandschen naam, gelijk onze groote De Ruyter later op Funen de Hollandsche kanonnen deed donderen. Zoo werd eigenlijk tegen den wil van De Witt, maar door den krachtigen aandrang van Amsterdam, onze Oostzeehandel gewapenderhand beschermd. Dat echter reeds in 1660 bij de vredes van Oliva en Kopenhagen de Zweedsche overmoed voorloopig werd bedwongen, lag minder aan de politiek der Republiek dan aan den dood van den oorlogszuchtigen Karel X Gustaaf.

Een ander, minder groot gevaar, dat echter nog lastig genoeg was, bedreigde destijds Amsterdams handel in de Middellandsche Zee. Natuurlijk had men hier altijd te strijden met de Turksche en Barbarijsche zeeroovers, die niet dan door de krachtigste middelen in bedwang konden worden gehouden. Doch de vaart werd daar veel gevaarlijker, toen ook Frankrijk sedert 1640 daar kaperschepen begon uit te rusten. De nog altijd voortwoedende oorlog tusschen Frankrijk en Spanje gaf daartoe een gereed voorwendsel. Amsterdam, dat de Straatvaart bijna geheel alleen in handen had, leed daarvan ook de grootste schade; milli-

1) Wagenaar, Amsterdam I, blz. 586 en de daar aangehaalde bronnen.

2) T. a. p. 589.

Den Engelſchen KOORT-DANSSER.

(a) Hier ſweeft de Staatzucht in haar top,
En treet, op d'uitgerekte ſtrop,
Een maat van 't eigen-baatig ſpeelen.
(b) (c) De laagte oogt dien ſmallen dyk,*
En voegt zich met de aardt gelijk,
Maar, ach! de vrees kan hem verveelen.
(d) Maar neen, het ſpel en had geen gront
Zoo 't endts loon hem aan 't endt niet bondt,
En be[illegible] 't endt aan zoo veel ſchatten.
(e) De Wysheit oogt dit ſpel van ver,
(f) Verzelt met zoo een Morgenſter,
Die licht een endt van 't ſpel kan vatten.
(g) Zoo blaast de Faam van onze eeuw
Geen volle kracht van zoo een [illegible] Leeuw,
Die naauw ontwaakt, zijn oogen branden.
(i) Een jonge Telgh [illegible] een Helt,
Die, eer om prijs en eer, als gelt,
Zijn vyant brengen zou tot [illegible]ande.
(a) Nu toont het ſpel eerſt als 't behoort,
De Staatzucht voegt zich op de koort,
Elk is nieuwsgierig na zijn ſprongen:
't Begin vangt aan, hy ſweeft om hoog,
Als oft hy na den Hemel vloog,
Word hy [illegible] ter Hel gedrongen.
(k) O Goôn! beſchermt hem voor een val,

Hy vliegt als een geſlagen Bal:
Zoo hy de koort eens komt te miſſen,
Zinkt Wysheit, Godts [illegible] met zijn dood.
Het Recht en Reedlijkheit ontbloot
Voor hem haar [illegible].
(a) Nu Kortizaan, geeft ghy de laſt,
Dat Lit de maat van 't ſpeelen taſt,
Gy ziet mijn yver tot het ſpringen.
(b) Nu wakker [illegible] Veel,
Pot op de d[illegible] ſtemm. ſpeel
Ik zal de Voo[illegible] zingen.
(a) Pracnou[illegible] Kortizaan,
't Is niet genoeg [illegible] te ſtaan,
Ghy moet met [illegible] koort eens danſſen.
(c) Neen Baas, ik dankje voor [illegible],
'k W[illegible] Dat [illegible] koort niet meer,
Ik leer noch daaglijks [illegible]
(c) Let na op my, mijn trouwe Vriendt
Dees ſprong alleen het gelt verdient,
't Geen ik had onverdient ontfangen.
(b) Na dan, vang aan, maar zoo [illegible] dij
En my tot ſpot niet ſpoor zoo wijd
Blijf liever tuſſchen beide hangen.
(c) Ja Baas, ghy doet wel eer een ſprong,
Eer men zoo luyt Victory zong,
Of eer men trapten in de plaſſen
Van 't Koninklijk en Vorſtlijk bloedt,

Toen kont ghy met dien gladden voet
De treden op de koort niet paſſen.
(d) Na Speelman zoekt een hooger toon,
Ay zie, ik ſta tot ſpringen ſchoon,
Stelt vry wat hooger uwe Snaren
(l) Dat 's goet, al was de koort wat ſwak,
Dat hy zijn hals en beenen brak,
Zoo macht ik meer der moeite ſparen
(m) Mijn geeſt verheugt door deze luſt,
Zoekt ſtrant aan zoo een Engels [illegible],
Ik wil my nu ter koorde voegen.
(l) Begint vry, maar [illegible] op de wys,
En haalt met hem gelijke prys.
Zoo macht ik my [illegible] vernoegen
(g) O wonder! 'k vlieg eer 't ſpel nog endt,
En maak de Leeuw [illegible] bekent,
Die door de Werelt wordt geprezen.
( ) Het ſpel [illegible], zoo 's [illegible] voort
Stont op zijn endt, [illegible] te koort.
Wie kon, als ik, zijn Meeſter wezen?
(f) Indien ik had mijn jaar getal,
Ik teelden hem, door ſchrik, zijn val,
Maar 'k eer de Wysheit als mijn Moeder.
(c) Kon hy, gelijk zijn Kortizaan,
Met ons des Eendrachts maat verſtaan,
Hy achten uw een Hollands Hoeder.
(i) O jonge Spruit, ghy zijt te teer,

En ſtaat te vroeg na zoo een eer,
Laat u ons byzijn niet verveelen.
(f) O Voeſter-vrouw, ik blijf u by,
Gun my verlof, op dat ik my
Aan zijne hoogmoet mach verdeelen.
(e) O groene Telgh van zoo een Stam,
Waar door de Vryheit oorſprong nam,
Ik zal u zijd' als uw Voorvaders
Bekléên, op dat ghy zijne trots
Ziet dalen van des Wereldts rots,
Het loon van Schelmen en Verraders.

A Meeſter Cromwel.
B Kortizaan.
C Meeſter Fairfax
D Loon van 't werck.
F Pallas.
F d'Oranje Spruyt
G Faam.
H Opgewechte Leeuw.
I Bewaarders van den Leeuw.
K Engelſche Moordt-baan.
L Gywaart Koort bewaarder.
M Meeſter Pieter Corniel.
N De Speelluy. Liſt, Bedrogh, Eigen-baat

DE ENGELSCHE KOORDDANSER, SPOTPRENT OP OLIVIER CROMWELL EN ZIJNE POLITIEK IN 1652

oenen schats vielen de Franschen in handen. Eerst toen de Ruyter in 1657, op aandrang alweer van Amsterdam, op last der Staten-Generaal begonnen was eenige kapers te nemen, kwam de schrik er wat onder. Dit leidde weer tot het leggen van beslag op Nederlandsche schepen in Fransche havens, waarvoor Amsterdam represailles nam. Eindelijk met den vrede der Pyrenaeen, in 1659 tusschen Spanje en Frankrijk gesloten, verviel het voorwendsel der kaapvaart en was men voor de Fransche rooverijen ten minste veilig.

Het was echter niet op deze wijze, dat Frankrijk onzen handel en nijverheid de grootste schade berokkende: het ergste gevaar dreigde van de maatregelen, die de Fransche regeering nam ter bescherming van den nationalen arbeid. Geheel in overeenstemming met de destijds gangbare beginselen van het mercantilisme, had Colbert, de groote minister van Lodewijk XIV, een geheele reeks maatregelen in het leven geroepen, teneinde den Franschen handel en de Fransche nijverheid te verheffen. Daartoe diende in de eerste plaats het organiseeren van een Oost-Indische Compagnie en pogingen tot vestiging van koloniën. Maar veel gevaarlijker voor de welvaart der Republiek waren de beperkende bepalingen, waaraan Colbert ten bate van handel en nijverheid van zijn vaderland den buitenlandschen handel onderwierp. In 1655 werd, waarschijnlijk op voorbeeld van de bepalingen van de Acte van Navigatie, in Frankrijk een vatgeld ingevoerd van 50 sous per vat inhoud van ieder niet-Fransch schip, dat een Fransche haven bezocht. In 1659 werd deze harde bepaling nog in zooverre verscherpt, dat bevolen werd, dat zoolang in een Fransche haven Fransche schepen voorhanden waren, men geen gebruik zou mogen maken van een buitenlandsch, ook wanneer het vatgeld daarvoor betaald was. In 1664 voerde Colbert zijn bekend tarief in, waardoor bijna alle vreemde waren met hooge invoerrechten werden belast. In 1667 werd het nog belangrijk verscherpt. Van deze tarieven was vooral onze nijverheid het slachtoffer, met name de Amsterdamsche, die juist uitmuntte in dezelfde weeldeartikelen, waarop de Fransche nijverheid zich sedert dezen tijd meer en meer begon toe en die zij zoo voortreffelijk wist te fabriceeren.

Terwijl dus Frankrijk aan den eenen kant de Amsterdamsche handel en nijverheid bedreigde, was de Republiek aan den anderen kant wederom in een gevaarlijken oorlog met Engeland gewikkeld. Amsterdam verloor nog voordat de oorlog uitbrak hare bezittingen in Nieuw-Nederland, die door de Engelschen werden veroverd. Gelukkig had men zich echter de gewonnen ervaring ten nutte gemaakt en was de Republiek niet meer weerloos als 13 jaren vroeger. Er kruisten groote vloten in de Noordzee, zoodat de vaart naar het Noorden en de Oostzee open bleef, wat den handel niet weinig ten goede kwam. 1) Men hoorde dan ook niet van zoo groote ellende en armoede, als in den eersten Engelschen oorlog het gevolg van den stilstand van zaken waren geweest. Maar toch — de cijfers wijzen het uit — ook deze oorlog was voor den handel zeer schadelijk. Bovendien veroorzaakte de ongelukkige slag bij Lowestoff in Juni 1665 weer eenige onbeduidende oproertjes, aangestookt door de Oranjepartij. In 1667 verbrandden de Engelschen een 140-tal rijkbeladen koopvaarders in het Vlie. De vrede van Breda herstelde echter de vrije vaart op Engeland weer en maakte in 't algemeen den handel ter zee weer veilig. Ongestoord kon de Amsterdamsche handel voortgaan zich te ontwikkelen.

De bepalingen van den vrede zelf brachten Amsterdam weinig voordeel, daar slechts deze beperking van de Acte van Navigatie door Engeland werd toegestaan, dat alle waren, die door Nederland den Rijn werden afgevoerd, in Engeland als Engelsche waren zouden worden beschouwd en dus op gelijken voet als eigen producten zouden worden behandeld. Daar Amsterdam uit den aard der zaak betrekkelijk weinig Rijnhandel had, was deze bepaling voor de stad vrij onverschillig. Maar het grootste gevaar dreigde niet meer van Engeland maar van Frankrijk. Lodewijk XIV kon de vrede van Aken, die hem tegen zijn wil door het politieke meesterschap van de Witt was afgedwongen, niet vergeten. Hij had gezworen de aangedane beleediging te zullen wreken. Nog voordat het tot den oorlog kwam, ondervond ook Amsterdam de gevolgen van 's Konings verbolgenheid. Meer dan ooit werd de vaart op Frankrijk belemmerd. Zoo mogelijk werden de tollen nog verhoogd, zelfs werd aan de Franschen verboden in de Republiek brandewijn in hun schepen te laden. Ten overvloede besloten de Staten-Generaal, mede op aandrang van Amsterdam, tegen deze maatregelen represailles te nemen. Wat zij nooit deden uit vrees voor nog grooter schade, deden zij thans, nu Frankrijk een hoe langer hoe dreigender houding aannam. In het begin van 1670 werd de invoer van alle Fransche stoffen, die tot kleeding, sieraad en ameublement dienden, verboden; in November volgde het verbod van invoer van Fransche wijnen, brandewijnen, manufacturen, enz. Dat deze plakkaten ook de Amsterdamsche handel onnoemelijk veel schade

1) Wagenaar, Amsterdam I, 607.

R. Nanteuil fec 1668

JEAN BAPTISTE COLBERT

1619—1683

Minister van Lodewijk XIV

aanbrachten, ligt voor de hand. Doch zij was op verre na niet zoo groot als het nadeel dat werd geleden, toen eindelijk in het voorjaar van 1672 een nieuwe oorlog uitbarstte en deze niet alleen met Frankrijk, maar ook met onzen doodsvijand Engeland en met Munster en Keulen moest worden gevoerd. Deze laatste oorlog was alleen lastig voor de landprovinciën en schaadde Amsterdam weinig, maar moordend voor de welvaart van Amsterdam was de krijg met Engeland en Frankrijk. De handel stond geheel stil, niet alleen doordat de meeste handelswegen waren versperd, maar ook omdat alle energie ontbrak; iederen dag verwachtte men het einde. De Franschen veroverden zelfs Naarden en konden ieder oogenblik ook Amsterdam bezetten; met de Republiek zou het gedaan zijn geweest. De ambachten stonden stil, de winkels waren gesloten, de kantoren evenzoo, de Beurs werd weinig meer bezocht, de Wisselbank had weinig meer te doen; het Y, anders een mastbosch gelijk, vertoonde een treurigen, hollen aanblik. De effecten der republiek daalden tot beneden 30 percent, de actiën der Oost-Indische Compagnie waren slechts de helft waard van gewoonlijk. Niettegenstaande deze ellende vermande Amsterdam zich spoedig. Waardig heeft de stad zich in dit bange jaar gedragen. Met kloekmoedigheid, voortvarendheid en energie nam de Regeering alle maatregelen ter verdediging van stad en land; troepen werden aangeworven, de wallen sterk bezet, batterijen opgeworpen, artillerie aangekocht, landerijen onder water gezet, het Y door een vloot beveiligd. Met haar geld en haar krediet kwam Amsterdam de Staten in deze bange tijden te hulp, en toen het scheen dat er geneigdheid bestond de vernederende vredesvoorwaarden, die zoowel Engeland als Frankrijk verkozen te stellen, aan te nemen, had Amsterdam den moed ze vastberaden en onvoorwaardelijk te verwerpen. Aldus werd dan ook besloten. Wanneer ten slotte in dezen bangen strijd de Republiek is gered, dan komt de eer daarvoor, behalve aan Willem III, voor een niet gering gedeelte toe aan Amsterdam.

Langzaam dreven de dreigende onweerswolken weer over. Ter zee handhaafde de Ruyter de eer der Nederlandsche zeemacht herhaaldelijk met schitterenden glans; te land zagen de Franschen zich in November 1673 genoodzaakt de Republiek te ontruimen. Nederland was gered; het verkreeg eenige bondgenooten; in 1674 sloten Engeland en ook Munster en Keulen vrede. De vrede van Westminster was een eenvoudige bekrachtiging van dien van Breda. De Amsterdamsche handel herleefde: ter zee konden de Franschen weinig schade doen, zoodat de vaart, behalve op Frankrijk, weer zoo goed als veilig was. Eindelijk kwam in 1678 ook de vrede met Lodewijk XIV te Nijmegen tot stand, die van zeer veel gewicht was voor den koophandel. Want daarbij stemde Frankrijk er in toe, dat voor de Republiek het meer gematigde tarief van 1664 in plaats van het scherpere van 1667 zou gelden en dat het vatgeld in Frankrijk slechts éénmaal voor ieder schip zou worden betaald. Tegen den wil van Willem III had Amsterdam deze vrede doorgedreven, voornamelijk in het belang van den handel. Uit dit oogpunt is de vredespolitiek der stad zeker te verdedigen: want hoewel van een algemeen standpunt veel tegen den gesloten vrede was in te brengen, de handel voer er wel bij. Tien jaren lang genoot men van de vruchten, die de ongestoorde vrede den koophandel verschafte. Steeds nam Amsterdams bedrijf toe: de onbeperkte vrijheid en veiligheid ter zee maakte dat deze jaren tot de vruchtbaarste behooren die Amsterdam heeft gekend. Toch was de toekomst alles behalve rooskleurig. Het was duidelijk, dat de oppermacht, die Lodewijk XIV bezat en die hem ongeveer tot opperheerscher over geheel Europa maakte, op den duur onhoudbaar zou zijn. Dat was de overtuiging van Willem III, die altijd bezig was bondgenooten te werven voor den door hem voorgenomen strijd tegen de Fransche overmacht, die de onafhankelijkheid van Europa bedreigde. Bij het beramen van deze plannen stond Amsterdam niet aan zijn zijde: integendeel onderhield de stad steeds vriendschappelijke betrekkingen met den Franschen gezant d'Avaux, overtuigd als zij was, dat de vrede met Frankrijk ons meer voordeel zou aanbrengen dan de oorlog. Tot heftige tooneelen, tot scherpe uitvallen kwam het soms tusschen Amsterdam en den Prins; soms, b. v. in 1684, was de spanning van dien aard, dat een herhaling der gebeurtenissen van 1650 voor de deur scheen te staan. Toen het evenwel bijna zoover gekomen was, was het Lodewijk XIV zelf, die niet alleen Amsterdam, maar ook vele buitenlandsche vorsten Willem III in de armen dreef en een vaste coalitie tusschen alle vijanden van Frankrijk mogelijk maakte. Dit werd veroorzaakt door de opheffing van het Edict van Nantes in 1685 en de daarmede gepaard gaande vlucht van tallooze Fransche Protestanten naar het buitenland, ook naar de Republiek.

Het is hier niet de plaats de daaraan voorafgegane feiten te herinneren: zij zijn bekend genoeg. Evenmin is het noodig, over de gevolgen van de verzoening van Willem III en Amsterdam te spreken. Hier zij slechts kortelijk de invloed der Fransche vluchtelingen, der refugiés op handel en nijverheid

geschetst. Dat juist te Amsterdam de werking van deze groote invasie van nijvere Franschen zich deed gevoelen, ligt voor de hand. Want juist in het bewerken van wol, linnen, zijde, fluweel en andere stoffen, waarop de Amsterdamsche nijverheid, gelijk wij later zullen zien, zich vooral had toegelegd, hadden de Franschen, vooral de Hugenoten, een hoogte bereikt, waarin zij door bijna niemand werden overtroffen. Natuurlijk ontving men te Amsterdam de Franschen, gelijk bijna een eeuw vroeger de Joden, als nijvere burgers met open armen. Van hen verwachtte men een sterke uitbreiding der nijverheid; men hoopte, dat de Republiek door hen in zich op te nemen de plaats van Frankrijk op industriëel gebied zou kunnen vervullen.

Reeds aan de eerste vluchtelingen, die in 1681 aankwamen, werden voorrechten geschonken. Wij spreken thans niet van den onderstand, aan behoeftigen verleend, maar vermelden, dat aan Pierre Poulin, Matthieu le Noble en anderen vrije intrede in de gilden werd toegestaan, zonder proefstuk en zonder daarvoor eenige gelden te betalen. Deze gunst werd in 't vervolg aan alle vluchtelingen gegeven. Om hen in den eersten tijd aan werk te helpen, werd nog vóór het einde van genoemd jaar een som van 20,000 gulden uit de stadskas beschikbaar gesteld. Toen in 1682 Pierre Baille uit Clermont naar Amsterdam uitweek, werd het buiten gebruik gestelde Aalmoezeniersziekenhuis voor hem ingeruimd, waar hij weldra niet minder dan 110 weefgetouwen in werking had. Dit groote getal wijst op een ander privilege dat aan de Franschen werd geschonken. De gildekeuren toch veroorloofden het houden van zooveel weefstoelen door één fabrikant niet. Daar Baille op deze wijze echter aan tal van zijn verarmde landgenooten werk en brood verschafte, steunde de stadsregeering hem op bijzonder vrijgevige wijze. Nog in datzelfde jaar 1682 verkreeg hij een renteloos voorschot van 10,000 gulden, later zelfs van 25,000, terwijl voor 4400 gulden aan wissels op hem werd betaald. Men stond hem toe, uit de stedelijke weeshuizen 240 meisjes te gebruiken voor de vervaardiging van kant. Gelijke gunst werd aan Jacques Chamoix en Jacques Laurès, eveneens fabrikanten van kant, verleend. Waarschijnlijk een familielid van dezen laatsten, Dinant Laurès, kreeg gunstige voorwaarden voor het oprichten van vijftig weefgetouwen voor wollen stoffen, terwijl Jean Pineau voor zijn sergefabriek een geldelijk voorschot genoot. Jean Cabrier, een uit Lyon gevlucht, fabrikant van taf, kreeg geschenken en voorschotten, om zijn bedrijf te Amsterdam weer te kunnen beginnen. Overal stelde de stad in de nieuwe uitlegging tusschen Amstel en Rapenburgergracht kosteloos terreinen beschikbaar voor hen, die daar fabrieken wilden vestigen. Hoedenmakers, schoenmakers, lintwerkers, passementwerkers, goud- en zilverwerkers, vergulders, horlogemakers en meer dergelijke nijveren werden naar Amsterdam gelokt door de gunstige bepalingen, daar ten hunnen behoeve in het leven geroepen. 1)

VANDERVAART pinx J. SMITH fec

WILLEM III
Koning-Stadhouder
1650—1702

Het doel, dat Amsterdams regeerders daarmede beoogden, was zeker in hoofdzaak practisch. Onjuist is het hen voor te stellen als barmhartige Samaritanen, de wonden der refugiés, hen door den Franschen koning geslagen, heelende met olie en wijn en hen in hun eigen huis verplegende. Het spreekt van zelve, dat medelijden met de gemartelde geloofsgenooten bij sommigen den doorslag zal hebben gegeven bij het nemen der

1) Over de refugiés te Amsterdam: Berg, De Refugiés; Koenen, Geschiedenis der Fransche vluchtelingen, beide passim en Wagenaar, Amsterdam I, 668 vlg.

maatregelen ten hunnen behoeve. Maar van zulk een standpunt kon toch de Regeering de zaak niet bezien; zij zou niet verantwoord zijn geweest, zoo zij alleen uit liefdadigheid zoo groote sommen uit de stadskas aan voor een deel niet onbemiddelden had weggegeven, en zulke aanzienlijke voorrechten had verleend alleen ter wille van het zuivere geloof der beweldadigden. Ook hier gaf het handelsbelang den koers ten Stadhuize aan. Van de opneming van deze vreemdelingen, die een winstgevend handwerk verstonden, verwachtte men welvaart voor de geheele stad. Allereerst omdat de vestiging van fabrieken velen brood verschafte, maar nog meer en vooral, omdat men overtuigd was, dat een bloeiende nijverheid den handel nieuwe producten ter aflevering naar het buitenland zou aanbrengen. Het waren niet de Protestanten in de eerste plaats, maar de industrieelen, die men steunde en aan Amsterdam zocht te verbinden. Men behoeft slechts nauwkeurig de maatregelen, in het belang der refugiès genomen, na te gaan, om tot deze overtuiging te komen. Welbegrepen eigenbelang was voornamelijk de drijfveer op het Amsterdamsche Stadhuis, al kan natuurlijk niet worden ontkend, dat ook bij de Regenten een ader klopte voor de verdrukte geloofsgenooten.

Het geschetste doel werd ten minste in den eersten tijd volkomen bereikt. Amsterdams manufacturen bloeiden als nooit te voren. »Te Amsterdam en omstreken worden goud- en zilverstoffen, damast, brocaat, gazen stoffen, eenvoudig en met bloemen, ten slotte bijna alle andere zijden stoffen vervaardigd, die vroeger bijna uitsluitend in Frankrijk en Italië werden gefabriceerd, kousen, mutsen van zijde, garen en wol, saai, kalamink, stramijn, kamelot en tal van andere wollen, geiten- en kameelharen stoffen, gouden en zilveren, zijden, geweven, katoenen en floretzijden linten, allerlei soorten hoeden, fijn geweven tapisserieën, andere met wol doorweven, nog andere op linnen en bombazijn geschilderd; men vindt er katoendrukkerijen, die zich beroemen het geheim te bezitten om de kleuren even schoon en licht te maken als in Indië en Perzië, boekdrukkerijen en graveerderijen van groote vermaardheid, allerlei soort ververijen, vooral voor zwart en scharlaken, fabrieken van goudleder, looierijen, waar men alle soorten huiden tot leder bereidt, zestig raffinaderijen van suiker, kamfer, vermiljoen, zwavel, zout, borax, teer en hars, zeepziederijen waar men zwarte zeep fabriceert, wasscherijen, enz." 1) Ziedaar de uitvoerige opsomming van de takken van Amsterdams nijverheid op het einde der 17de eeuw. Waarschijnlijk had de nijverheid en daardoor middellijk ook de handel de rijpe vruchten mogen plukken van de komst der refugiés te Amsterdam, zoo niet juist in dezen tijd de zoo gevreesde oorlog had gedreigd los te barsten. De lang bedwongen spanning tusschen Frankrijk en bijna geheel Europa brak eindelijk in 1688 in den negenjarigen oorlog uit. Doch een geluk voor Europa in 't algemeen, voor ons land in 't bijzonder was het, dat het aan de geniale staatkunde van Willem III gelukte Engeland vast aan de tegen Lodewijk XIV gevormde coalitie te verbinden. De tocht naar Engeland en de daarop gevolgde »Glorious Revolution" zijn te bekend om ze hier uitvoerig te beschrijven. De Stadhouder zag zich de Koningskroon op de slapen gedrukt: het prestige der Republiek rees belangrijk. Voor onzen handel intusschen was het nauwe verband met Engeland niet van zoo gunstige gevolgen als men in den beginne, ook te Amsterdam, had gehoopt. Engeland bleef onze eerste, gevaarlijkste concurrent en daaraan kon het feit, dat onze Stadhouder de Engelsche kroon droeg, weinig of niets veranderen. Wel was natuurlijk in het vervolg een oorlog tusschen beide handelsstaten uitgesloten, maar tastbare voordeelen kon men niet verkrijgen. Hoe gaarne Willem III had gewild, hij kon de afschaffing der Acte van Navigatie niet doorzetten. Daarbij kwam, dat reeds in 1689 de Republiek een zeer nauw verbond met Engeland sloot, waardoor zij zich verplichtte allen handel met Frankrijk te verbieden. Dit was voor ons een veel grooter nadeel dan voor Engeland, daar de buitenlandsche handel van Frankrijk niettegenstaande alle beperkende bepalingen nog voor 't grootste deel door onze handen ging. Ook Amsterdam ondervond zwaar deze gevolgen van het verbond met Engeland: geen wonder, dat burgemeester Nicolaas Witsen, die te Londen het verdrag met Willem III moest sluiten, slechts noodgedwongen en met bevende hand zijn naam er onder plaatste. Alsof dit nadeel nog niet voldoende was, werden onmiddellijk op het bericht van de landing van Willem III in Engeland op bevel van Lodewijk XIV in alle Fransche havens de Nederlandsche schepen aangehouden: men had hen niet kunnen waarschuwen, daar de plannen van den Stadhouder natuurlijk strikt geheim moesten worden gehouden. Zoo leed ook Amsterdam op velerlei wijze groote nadeelen. De steeds hooger stijgende oorlogslasten maakten bij den nog in onzen tijd merkbaren afkeer der Nederlanders van directe belastingen, het noodig de convooyen en licenten steeds meer in de hoogte te drijven, onder

1) Savary, Dictionnaire universelle du commerce I, 2, 410, aangehaald bij Berg, Refugiés, 197 vlg.

welke maatregelen de handel zeer leed. Vooral de laatste jaren van den negenjarigen oorlog waren zeer moeielijk. In 1696 was het aansprekersoproer een uiting van heerschende ontevredenheid, voortgekomen uit de geleden ellende en armoede. De handel juichte, toen eindelijk in 1697 de vrede van Rijswijk werd gesloten, Lodewijk XIV was wel niet overwonnen, maar dan toch gedwongen zich te beperken tot hetgeen hij bezat. De Republiek verkreeg bovendien van Frankrijk inderdaad belangrijke concessiën. Het vatgeld, die drukkende belasting, werd afgeschaft, behalve voor de vaart van de eene Fransche haven naar de andere; het gematigde tarief van 1664, dat met den oorlog natuurlijk vervallen was, werd weêr ingevoerd. In hetzelfde jaar, dat de vrede van Rijswijk werd gesloten, genoot Amsterdam de eer van een vorstelijk bezoek, dat in nauw verband staat met den handel: Peter de Groote hield zich geruimen tijd aan het Y op. Wij kunnen hier aangaande zijn verblijf slechts aanstippen, dat het voornamelijk handelsbelangen waren, die den Keizer zoo lang te Amsterdam hielden. Zijn verblijf aldaar is minder beroemd dan dat te Zaandam, maar heeft langer geduurd en is stellig veel vruchtbaarder voor hem geweest. Den 25 Augustus 1697 kwam Peter van Zaandam te Amsterdam aan, waar hij zich bij het groote gezantschap voegde, dat hij had afgezonden om een verbond met de Republiek te sluiten. Terwijl de gezanten zelve met de uiterste pracht werden ontvangen, hield de Czaar gesprekken met burgemeester Nicolaas Witsen, die door handelsbetrekkingen nauwkeurig bekend was met de Russische toestanden en dien Peter van oudsher kende. Over scheepsbouw, zeevaart en handel heeft deze dan ook veel van Witsen vernomen: alle bezienswaardigheden en wetenswaardigheden, die Amsterdam den belangstellenden vreemdeling kon vertoonen, werden door Witsen aan Peter aangewezen. Bovendien vond Peter op de werf der Oost-Indische Compagnie de gelegenheid zich practisch in den scheepsbouw te oefenen, die hem te Zaandam door de indringerige nieuwsgierigheid der menigte was benomen. In een spiegelgevecht en een zeilpartij op het Y vond hij het grootste vermaak. In de wiskunde, de stuurmanskunst en het teekenen verkreeg hij van Witsen de beste onderwijzers. Met geleerden en kunstenaars had hij besprekingen. Van Amsterdam uit deed hij uitstapjes naar Utrecht, Zaandam en Texel. Eerst den 4 October reisde Peter het gezantschap uit Amsterdam na naar den Haag. Den 28sten van die maand kwam hij evenwel nog eens terug. Eerst den 16 Januari 1698 vertrok hij weer van Amsterdam en begaf zich naar Hellevoetsluis, van waar hij naar Engeland overstak. Nogmaals kwam hij den 7 Mei vandaar te Amsterdam terug, van waar hij eindelijk den 25sten voor goed afscheid nam. Men zegt, dat dit merkwaardige bezoek aan Amsterdam, behalve een galjoot, door de stad aan den Czaar geschonken, ongeveer twee ton gouds heeft gekost. 1)

CZAAR PETER DE GROOTE VAN RUSLAND
1672—1725
Naar een Hollandsche prent van omstreeks 1697

Amsterdam kon zich verheugen, dat de zoo strijdbare zeventiende eeuw ten slotte nog in vrede eindigde. Doch hoelang zou die vrede duren? Ieder, die eenigszins met de toestanden op de hoogte was, wist dat de stilstand der wapenen onmogelijk duurzaam zou kunnen zijn, dat er een dreigend spook boven Europa zweefde, zoolang de Spaansche erfopvolgingsvraag niet was opgelost. Ook daarom had Lodewijk XIV vrede gesloten, omdat hij liever door vreedzame verdragen dan door een kostbaren oorlog deze zaak tot een einde wilde brengen. Nog was de 18de eeuw niet begonnen, of Koning Karel II van Spanje stierf den 1 November 1700 en liet zijn erfenis als Europa's grootste twistappel na. Zoo was de toekomst van den Amsterdamschen handel, die ook zooveel belangen in Spanje had, lang niet rooskleurig; in angstige spanning spoedde de 17de eeuw ten einde. Eerst de volgende tijdkring zou de oplossing van het Spaansche en van nog zooveel andere vraagstukken brengen.

Ziedaar in algemeene trekken de geschiedenis

1) Vgl. over dit alles Scheltema II, 176 vlg.

van den Amsterdamschen handel in de 17de eeuw. Wij hebben daarin tijden van hoogen bloei, maar ook van jammerlijk verval aangetroffen, een afwisseling, meerendeels voortkomende uit den politieken toestand van Europa. Amsterdams handel gaat vooruit, wanneer de vreemde mogendheden ons met rust, hij gaat sterk vooruit, wanneer zij ons in den letterlijken zin met vrede laten; maar hij daalt, wanneer het buitenland maatregelen neemt om den Nederlandschen handel te besnoeien, hij daalt aanmerkelijk, wanneer de oorlog de handelswegen onveilig maakt. Maar is er, behalve deze afwisseling, dit dalen en stijgen dat zich regelt naar oorlog en vrede, nog een andere meer duurzame beweging in den loop van den Amsterdamschen handel waar te nemen? Loopt de lijn, die statistisch dien handel aanduidt, natuurlijk met golvende bewegingen, op- of neerwaarts, of beide? Heeft zij een culminatiepunt, waaraan een stijgen voorafgaat, maar een waarop dalen volgt? Zoo is wel de gewone voorstelling. Het wordt vrij algemeen aangenomen, dat sedert ongeveer het midden der 17de eeuw de Amsterdamsche handel van zijn hoog standpunt langzaam maar zeker begint te dalen. Deze bewering is geen gevolgtrekking van onzen tijd. Reeds in de 17de eeuw ging een voorspelling van mond tot mond, dat de stad zou beginnen te vervallen, wanneer het Stadhuis voltooid zou zijn, evenals dat vroeger te Antwerpen werkelijk het geval was geweest 1). Een scherpzinnig man als Temple was omstreeks 1670 overtuigd en velen met hem, naar hij vermeldt, dat voornamelijk sedert den vrede van Munster de handel van Amsterdam zijn hoogtepunt was gepasseerd en merkbaar begon te vervallen 2). Ook onder de Amsterdamsche kooplieden zelve werd die klacht vernomen, maar wat bijzonder opmerkelijk is en al dadelijk onzen argwaan wekt, reeds in 1629, belangrijk vroeger dus dan veelal het begin van het verval wordt gesteld. In een memorie over een op te richten Compagnie van Assurantie van 27 Maart 1629 3) wordt geklaagd, »dat het claer ende seecker is, dat de schipvaert naest eenige jaren herwaerts zeer heeft affgenomen.« Hoe verder men de 17de eeuw in komt, des te algemeener en stelliger wordt de klacht. In 1680 zeggen een aantal Amsterdamsche kooplieden in een remonstrantie »om aan te wijzen d'oorzaak van 't verval der commercie en schipvaart dezer landen, alsmede een vaardig en gereed middel tot derzelver restitutie,« 1) het volgende: Het is buiten alle contradictie een yder maar al te wel bekent, dat de commercie en navigatie in deze stad Amsterdam, 't sedert dat men dezelve in den jaare 1651 en 1652 zoo Extraordinaris heeft belast, en dat de naabuurige Prinsen en Potentaten, jeloers van onzen grooten handel, mede op denzelven hebben toegelegd, en door faciliteit gemak en minder belasting getragt die aan haar te trekken, d'onze daardoor van tijd tot tijd zoodanig is vermindert en verlopen, dat bijaldien deszelfs oorzaken niet rigoureuselijk werden weggenomen, het te dugten staat men een generaal verval daaruyt te wagten heeft.« Op het einde der 17de eeuw klinkt de klacht zoo luid mogelijk 2). En hoe dieper men de 18de eeuw ingaat, des te luider en positiever men den achteruitgang constateert; het koor der klagers is steeds sterker bezet. 3) In de 18de eeuw verhaalt Anderson, dat de Nederlandsche handel tijdens Karel II in het zenith stond 4). En tot in onze eeuw heeft men altijd de opvatting voorgestaan, dat ongeveer 1648 of volgens anderen in 1672 de handel zijn hoogtepunt heeft bereikt 5). Zoo is het een axioma geworden, door tientallen van leerboeken telkens weer afkondigd.

Intusschen berust deze voorstelling, gelijk die van den algemeenen achteruitgang van de maatschappij, niet op nauwkeurige waarneming en toetsing van feiten, maar op een algemeenen en dus allicht vagen, soms zelfs onjuisten indruk, die bij tijdgenooten, wien vaak geen vertrouwbare gegevens ten dienste staan, zeer verklaarbaar is. Industrieën zijn, ook hier te lande, soms dood verklaard, terwijl zij niet alleen volkomen levensvatbaar waren, maar zelfs bloeiden. De goede oude tijd wordt gewoonlijk maar al te lichtvaardig geprezen en in dien goeden ouden tijd zelven deed men niet anders. Men leert nieuwe eischen kennen en daar de ontwikkeling der toestanden gewoonlijk die der denkbeelden niet kan bijhouden, beantwoordt het heden bijna nooit aan onze wenschen; men weet of meent te weten, dat men vroeger toch tevreden was, en schrijft die tevredenheid toe aan veronderstelde betere toestanden, niet aan de minder scherpe kritiek der

1) Temple, Observations, 170.

2) t. a. p. 238.

3) Blok, Koopmansadviezen in Bijdr en Med. v. h. Hist. Gen. XXI, blz. 62.

1) Afgedrukt in Sloets tijdschrift I, 4. blz. 78 vlg.

2) Memorie betreffende het verval van de Commercie, uit het begin der 18de eeuw. Amst. Archief. L. C. 3, N. 6.

3) Vgl. b.v. de Koopman passim.

4) Anderson, Origin of Commerce I, blz. XXIV.

5) Van Kampen, Geschiedenis II, 374 vlg., Laspeyres, Geschichte der Volkswirtschaftlichen Anschauungen der Niederlande, 125 vlg. Wynne, Gesch. van het vaderland, 275, neemt 1672 als keerpunt aan.

achter ons liggende tijden. Op deze wijze zijn vele klachten over verval op velerlei gebied in de wereld gekomen.

Hebben wij nu gegevens, waaraan wij de bewering van den achteruitgang van den Amsterdamschen handel reeds in de 17de eeuw kunnen toetsen. Gedetailleerde statistieken van in- en uitvoer zijn er zoo goed als niet; slechts een enkele van 1667/8, waarvan in dit werk nog meermalen partij zal worden getrokken, is ons bewaard. 1) Doch wij kennen over eene geheele reeks van jaren de opbrengst der convoyen en licenten, te Amsterdam door de Admiraliteit geïnd. Wij hebben lijsten daarvan over de jaren 1614 tot 1668 2) die blijkbaar door een der zake kundig man zijn opgemaakt en die dus tot op zekere hoogte de rekeningen der Admiraliteit zelve, die voor het grootste gedeelte der 17de eeuw verloren zijn, kunnen vervangen. De oudste rekening toch is van 1681, met welk jaar de volledige serie aanvangt 3). Uit al deze bronnen kunnen wij de volgende gegevens ontleenen. In 1614 bedraagt de opbrengst der in- en uitgaande rechten *f* 626,780—10—13 4). Behoudens enkele tijdelijke dalingen klimt zij tot *f* 834,923—11—15 in 1623, zelfs tot *f* 904,276—2—0 in 1624, waarop dan echter onmiddellijk als terugslag het zeer ongunstige jaar 1625 volgt met een opbrengst van slechts *f* 755,687—11—6. In de drie volgende jaren klimmen de ontvangsten wel boven de *f* 800,000, doch komen eerst in 1629 weer op *f* 920,410—15—9. Sedert dat jaar valt een vrij geregelde stijging, behoudens enkele weinig beteekende dalingen, waar te nemen. In 1634 overtreffen de convoyen en licenten voor het eerst het millioen waarboven zij later in den regel, zeer nadeelige jaren uitgezonderd, zijn gebleven. Van *f* 1,049.062—6—10 in 1634 stijgen zij tot *f* 1,249,028—8—6 in 1642 en zelfs tot *f* 1,409,347—9—0 in het vredejaar 1648. Op deze hoogte blijft de opbrengst dan eenige jaren staan, totdat de eerste Engelsche oorlog uitbreekt; de statistiek wijst de groote nadeelen aan, door dien verwoestenden krijg berokkend: reeds in 1652 dalen de convoyen en licenten tot *f* 916,981—14—11, in 1653 zelfs tot *f* 708,953—2—7, om zich in 1654, toen de vrede van Westminster werd gesloten, weer te stijgen tot *f* 1,103,426—11—0. Niet zooveel, maar toch ook grooten invloed ondervond de Amsterdamsche handel van de verwikkelingen in het Noorden: in 1657 dalen de in- en uitvoerrechten weer tot beneden het millioen, tot *f* 918,059—10—4, in 1658 tot *f* 885,986—10—4, in 1659 tot *f* 973,230—12—8. Toen was door ons krachtig optreden de vaart door de Sont, waaraan de welvaart van Amsterdam grootendeels hing, weer hersteld; nog veiliger werd de handel in de Oostzee, toen in 1660 de vredes van Oliva en Kopenhagen werden gesloten. De convoyen en licenten stijgen in dat jaar onmiddellijk weer boven het millioen, waarop zij bleven staan tot 1664, toen de Engelschen reeds in vollen vrede hun aanvallen begonnen; de Sontvaart en de Straatvaart vooral waren niet meer veilig: de handel verviel: de rechten dalen in 1664 tot *f* 538,428—1—0, in 1665 zelfs tot *f* 490,609—18—2, in 1666 tot *f* 583,497—11—0. Daarna begon de stijging weer, in het vredejaar 1667 tot *f* 759,145—15—8, in het volgende tot *f* 1,150,000—0—0. Het is zeer te betreuren, dat hier ons de cijfers voor geruimen tijd in den steek laten, doch met 1681 staan wij weer op vasten bodem. In 1681 deed de ontvanger-generaal van de Admiraliteit van Amsterdam, Wigbolt Slicher verantwoording van een opbrengst der convoyen en licenten ten bedrage van *f* 1,087,265—9—0 1). Behoudens eenige dalingen, zooals altijd in den handel voorkomen, stijgt vervolgens de opbrengst geregeld, zoo tot *f* 1,333,194—17—0 in 1685, *f* 1,516,618—3—0 in 1686, zelfs *f* 1,690,207—0—0 in 1687. De negenjarige oorlog brengt dan natuurlijk weer een belangrijken terugslag: in 1689 leveren de in- en uitvoerrechten *f* 1,256,520 op. Maar dan volgt weer een zeer regelmatige stijging: in 1690

1) Door mij uitgegeven in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XIX, 125 vlg.

2) Amst. Archief. L. A 3, N, 8. Deze cijfers zijn afgedrukt door Pringsheim, Beiträge zur wirtschaftliche Entwickelungsgeschichte der Vereinigten Niederlande im 17. und 18. Jahrhuudert, 13 vlg. Pr. heeft na 1655, toen de convoyen en licenten met $^1/_3$ verhoogd werden en het lastgeld werd ingevoerd, deze verhoogingen bij de convoyen en licenten opgeteld en deze gezamenlijke opbrengst voor de volgende jaren opgegeven. Ik heb na 1655 de zuivere opbrengst der convoyen en licenten alleen opgegeven, wat ter wille van de vergelijking met vroegere jaren noodig is.

3) Deze rekeningen berusten in het archief der Generaliteitsrekenkamer ten Rijksarchieve.

4) Het tweede cijfer geeft de stuivers, het derde de penningen aan.

1) Hieronder is natuurlijk niet begrepen de ontvangst der buitenkantoren (Arnhem, Weesp, Emmerik, Doesburg, Harderwijk, Zutphen en Vreeswijk), die onder de Admiraliteit Amsterdam ressorteerden en wier opbrengsten in den regel ongeveer *f* 50,000 bedroeg. Daar deze post onder de bovengenoemde cijfers van 1614 tot 1668 is begrepen, gelijk uitdrukkelijk wordt vermeld, moet dit punt steeds bij de vergelijking in acht worden genomen. Ten slotte moet ik er nog op wijzen dat bovenstaande cijfers natuurlijk niet bewijzen, dat de Amsterdamsche handel in vergelijking met die van andere steden b. v. Londen en Hamburg, ook voordurend is vooruitgegaan. De verandering in de waarde der munt tusschen 1600 en 1700 kan buiten beschouwing blijven, daar de bovengenoemde cijfers bepaalde hoeveelheden koopwaren vertegenwoordigen. De heffing geschiedde toch naar het gewicht, niet naar de waarde.

tot *f* 1,305,352—9—6, in 1691 tot 1,437,150—10—0, in 1692 tot *f* 1,565,800—4—0, in 1693 zelfs tot *f* 1,796,903—1—0. Dan volgt een daling in 1696 zelfs tot *f* 1,152,308—6—0 — het is het jaar van het aansprekersoproer — maar onmiddellijk na den vrede van Rijswijk kan de Amsterdamsche handel zijn vleugels weer naar alle zijden vrijelijk uitslaan: de opbrengst der convoyen en licenten wijst het aan, hoezeer de handel door het herstel den vrede op ongehoorde wijze bloeide. In 1698 brachten die rechten niet minder dan *f* 1.959,181—9—0 op, in 1699 zelfs *f* 1,967,498—2—0. Het tweede millioen is dus op het einde der 17de eeuw bijna bereikt.

Wat bewijzen nu deze cijfers? In ieder geval dit, dat er van een verval van den handel sedert den Westfaalschen vrede wel geen sprake kan zijn, maar dat hij op het einde der eeuw een belangrijk hooger standpunt innam dan ooit te voren. Voorbijgaand waren er slechte jaren: de oorlogen, vooral de zeeoorlogen, die de Republiek telkens en telkens genoodzaakt was te voeren, deden den Amsterdamschen handel veel nadeel, maar hij herstelde zich telkens weer na den vrede en hernam welhaast zijn vroegere beteekenis, ja steeg telkens na jaren van beproeving weer hooger dan te voren. Natuurlijk moet men aan de bovengemelde cijfers niet al te hooge waarde toekennen; zij kunnen niet gelden als de trouwe weerspiegeling van den loop van de handelsbeweging. Herhaaldelijk is het tarief in den loop der 17de eeuw gewijzigd 1); meermalen zijn ook in de wijze van heffing veranderingen aangebracht; er is bovendien in ergerlijke mate, soms met medeweten der Admiraliteitscolleges zelve, gesmokkeld. Doch al deze omstandigheden kunnen niet in die mate van invloed zijn op de bovengenoemde cijfers, dat zij de gevolgtrekking, die wij er uit hebben gemaakt, wezenlijk kunnen veranderen. Neen, de Amsterdamsche handel, hoezeer benadeeld door de herhaalde zee-oorlogen, door Cromwells Navigatie-Acte, door Colberts beschermend tarief, vertoont de geheele 17de eeuw door een regelmatigen vooruitgang 2); eerst de

R. ZEEMAN fec.

AANKOMST VAN EEN KOOPVAARDER
(Verzameling Mr. S. van Gijn)

1) De derde verhooging van 1655 werd afzonderlijk verantwoord en geboekt. Zij heeft dus geen invloed op de door ons gegeven cijfers.

2) Daarmede zijn niet in strijd eenige cijfers, vermeld in een »Bewijs, dat door de hooge belastingen hier te lande, op eenige coopmanschappen gestelt, den handel en verkeer daarvan werd gediverteerd," enz. (Sloets tijdschrift IX, 1 vlg.). De stellers van dit stuk, waarschijnlijk Amsterdamsche kooplieden, zoeken bewijzen voor den achteruitgang van den handel en geven daartoe eenige cijfers betreffende den uitvoer van Amsterdam over 1667 en 1680, waaruit inderdaad achteruitgang blijkt. Daar zij evenwel den invoer niet vermelden en zich slechts tot eenige artikelen bepalen, zijn hun gegevens niet als bewijzen aan te nemen.

volgende eeuw, vooral de verwoestende vierde Engelsche oorlog, zou hem slagen toebrengen, waarvan hij zich nooit zou herstellen. Deze algemeene indruk wordt nog bevestigd door de ons evenzeer gedeeltelijk bekende opbrengst van het last- en veilgeld. Deze rechten, die in waarheid een lastgeld voor den handel waren, waren belastingen op schepen en goederen. Inkomende betaalde men van ieder schip 10 stuiver per scheepslast lastgeld, uitgaande 20 stuiver; het veilgeld beliep 2 percent van de inkomende, 1 percent van de uitgaande goederen. Nu bracht het last- en veilgeld te Amsterdam in 1652 — van vroegere jaren hebben wij helaas! de gegevens niet — *f* 664,720—5—12 op, in 1653 *f* 610,613—8—0, in 1654 steeg het weer, nadat de vrede met Engeland gesloten was, tot *f* 1,390,141. Doch in 1655 bracht het slechts *f* 952,639—4—8 op, daar de heffing in dat jaar tot de helft was teruggebracht. In 1656 vinden wij dan ook een opbrengst van *f* 499,819—11—14, ongeveer de helft van vroeger, welk cijfer door de inwerking van de Noordschen oorlog vóór 1660 niet weer werd bereikt. Toen steeg de opbrengst tot boven een half millioen, (*f* 587,907—13—6), waarboven het bleef tot den tweeden Engelschen oorlog, toen het weer daalde tot *f* 238,781—8—8 in 1665, *f* 302,125—7—11 in 1666 en *f* 370,198—0—14 in 1667. Onmiddellijk na den vrede van Breda steeg het weer en bereikte zelfs een opbrengst van *f* 587,907—13—6. 1)

R. Zeeman fec.

HET »ZEERECHT"

Vergaderlokaal der commissarissen voor de zeezaken en schutters-wachthuis, gebouwd in 1618.

Verder ontbreken ons voorloopig de opgaven. Het last- en veilgeld zelve is in 1681 afgeschaft, zoodat dan ook de bovengenoemde ontvanger der Amsterdamsche Admiraliteit, Wigbolt Slicher, er geen post voor in zijn eerste extraordinaris rekeningen uittrok 1). Doch met 1 Juli 1685 is het last- en veilgeld weer ingevoerd, zoodat dan ook Slicher in de laatste zes maanden van genoemd jaar *f* 254,621—5—0 ontving. In 1686 bedroeg de opbrengst van deze lasten *f* 341,853—12—0, in 1688 zelfs *f* 373,718—12—12 en zij zou vermoedelijk nog hooger zijn gestegen, ware niet de negenjarige oorlog tusschenbeide gekomen en had de Amsterdamsche regeering toegelaten, dat het last- en veilgeld altijd regelmatig en eerlijk werd betaald. Daaraan ontbrak nog al eens wat. Ook daardoor bleef deze inkomst beneden de verwachting; gemiddeld bracht zij gedurende den negenjarigen oorlog *f* 350,000 op, om na den vrede van Rijswijk in 1698 weer te rijzen tot *f* 470,260—1—12. Zoo wijst ook dit middel, hoewel minder duidelijk dan de convoyen en licenten, den loop van de Amsterdamsche handel met zijn vóór- en tegenspoeden aan.

Kunnen wij dus in 't algemeen een overzicht geven van de rijzing en daling van den handel in de 17de eeuw, moeilijker valt het eenige cijfers te noemen, die den omvang en de beteekenis van de Amsterdamsche negotie weergeven. Voor enkele

1) Deze cijfers zijn wederom ontleend aan den bundel L. A 3, N. 8 van het Amsterdamsch Archief.

1) Deze rekeningen bevinden zich, evenals bovengenoemde ordinaris rekeningen, in het archief der Generaliteitsrekenkamer ten Rijksarchieve.

afzonderlijke takken zullen wij beneden gelegenheid hebben eenige getallen op te geven. Doch een algemeene statistiek is niet samen te stellen. Welken omvang had de scheepvaartbeweging van Amsterdam? Wij weten het niet. Wel vinden wij bij de stedebeschrijvers enkele cijfers, maar een generaal overzicht geven zij niet. Bepalen wij ons alleen tot Fokkens. Deze geeft op, dat er 's winters wel 3 à 400 schepen in de walen in winterlaag lagen 1), dat bij Texel en in 't Vlie gewoonlijk 300 in- en uitvarende schepen worden gezien, soms 4, ja zelfs 600; »in Januarius 1662 lagen omtrent in Tessel tweehondert, die met haer geladen koopmanschappen geschat wierden op hondert en twee en veertig tonnen Goudts, dese lagen vaardigh om uyt te lopen, en dat was in de winter, een van de slechtste tijden des Jaars, 't geringhste getal dat oyt bevonden wordt uyt te varen" 2). Doch meer vernemen wij niet. 3) Evenmin als wij het getal schepen, dat te Amsterdam in- en uitzeilde, kunnen vaststellen, evenmin zijn wij in staat uit te maken, hoe groot de waarde van de in- en uitvoer te zamen en afzonderlijk bedroeg. Wij kunnen den omvang en de beteekenis daarvan niet in cijfers uitdrukken. Gelukkiger zouden wij zijn, zoo de opbrengst van het last- en veilgeld in bijzonderheden ware opgegeven; dan zoude men door een eenvoudige deeling het getal schepen en de waarde der goederen kunnen berekenen. Op eenigszins vasteren bodem staan wij, wanneer wij onderzoeken, welke plaats Amsterdam innam tegenover de andere handelssteden van de Republiek. Het is altijd verhaald en het werd in de 17de eeuw algemeen geloofd, dat Amsterdam alle andere steden van Holland, ja van de Republiek te zamen in handel en bedrijf overtrof. Inderdaad wordt, wat de volksverbeelding reeds lang als waar heeft aangenomen, door de cijfers voldingend bewezen. Om den lezer hier niet nogmaals met te veel cijfers te vermoeien, geven wij ze van slechts twee jaren. In 1628 brachten de convoyen en licenten te Amsterdam *f* 803,659 4) op, te Rotterdam *f* 330,737, in het Noorderkwartier *f* 125,000, in Zeeland *f* 329,367, terwijl deze middelen bij de Admiraliteit van Harlingen niet alleen niets opbrachten, maar zelfs na aftrek van alle perceptiekosten nog een jaarlijksch tekort van *f* 12,000 hadden 5). Nog gunstiger was de verhouding voor Amsterdam een kleine veertig jaren later. Voor 1664 namelijk raamden de Staten van Holland, natuurlijk zich baseerende op gegevens van vroegere jaren, de inkomsten der Admiraliteit van het Noorderkwartier op *f* 200,000, van die van de Maas op *f* 472,898 maar van die van Amsterdam op 2 millioen gulden 1). De officieele cijfers bewijzen de juistheid dezer berekening. In 1660 bedroeg de opbrengst der convoyen en licenten met verhooging en veilgeld te Rotterdam *f* 588,322, in Zeeland *f* 420,498, in het Noorderkwartier *f* 302,442, in Friesland *f* 68,913, maar te Amsterdam de kapitale som van *f* 2,047,105. Ongeveer dezelfde verhouding bleef voortbestaan. In 1662 was zij als volgt: *f* 535,368, *f* 324,319, *f* 208,130, *f* 74,282 en *f* 1,886,757, in 1664 *f* 519,160, *f* 326,731, *f* 199,838, *f* 67,641 en *f* 1,456,782, in 1668 *f* 618,479, *f* 365,418, *f* 218,676, *f* 63,494 en *f* 2,029,462, in 1670 *f* 570,134, *f* 307,068, *f* 246,358, *f* 57,035 en *f* 1,644,122, in 1680 *f* 510,585, *f* 229,914, *f* 189,897, *f* 44,157 en *f* 1,544,855, in 1686 ten slotte *f* 351,758, *f* 33,616, *f* 213,457, (het cijfer van Friesland ontbreekt) en *f* 1,209,156. 2) Zooverre ging destijds Amsterdams handel die der andere Nederlandsche steden te boven.

Wij zeiden boven, dat wij zeer weinig weten omtrent den omvang der handelsbeweging te Amsterdam. Maar wel is ons iets bekend omtrent de verdeeling van de handelsbeweging over het geheele jaar. Natuurlijk waren de wintermaanden in den regel de slechtste voor handel en bedrijf, maar overigens kan men niet zeggen, in welke maand het meeste werd in- en uitgevoerd. De rekeningen der Admiraliteit geven de cijfers van de ontvangsten der convoyen en licenten over de afzonderlijke maanden, maar zij bewijzen voldingend, dat de handel, behoudens de wintermaanden, ongeveer gelijkmatig over het geheele jaar verdeeld was. Was er eens in den winter een zeer slappe maand doordat de haven door het ijs gesloten was, dan herstelde gewoonlijk de volgende het evenwicht weer. Zoo brachten de bovengenoemde middelen in Januari 1681, blijkbaar een

1) Fokkens, 49.

2) t. a. p. 50.

3) Voor de 18de eeuw zijn wij beter ingelicht. Zie de cijfers bij Pringheim, 14.

4) *f* 808,721—16—0 volgens de lijst in L. A. 3, Amsterd. Arch. bij Pringsheim, 13; doch dit verschil is voor onze vergelijking van geen beteekenis.

5) De la Court, Aenwysing, 200.

1) t. a. p. 24. Het cijfer van Zeeland is hierbij natuurlijk niet opgegeven; het zal ongeveer zooveel bedragen hebben als da van Rotterdam. Daarmede stemmen ongeveer de cijfers overeen, door Bontemantel opgegeven. (Civile en Judicieele aanteekeningen I, 778; vgl. de uitgave van Kernkamp, I, blz. CXXX) Volgens hem bedroeg de opbrengst der convoyen en licenten te Rotterdam van 1648 tot 1664 *f* 6,169,167—8—1, dus per jaar gemiddeld *f* 362,345, te Amsterdam van 1648 tot 1666 *f* 27,119,831, dus per jaar gemiddeld *f* 1,427,353, en het Noorderkwartier van 1648 tot 1663 *f* 1,982,608—13—3, dus gemiddeld per jaar *f* 124,325. Met het last- en veilgeld was het evenzoo gesteld: de opbrengst bedroeg te Rotterdam gemiddeld per jaar *f* 139,881, te Amsterdam *f* 484,953, in het Noorderkwartier *f* 65,392.

2) Sickenga, Bijdrage tot de geschiedenis der belastingen in Nederland, 242.

echte wintermaand, de uiterst geringe som van *f* 4524—1 1) op. Februari haalde daarop weêr wat bij met een opbrengst van *f* 30,389—8. Maar in Maart kwam de vaart blijkbaar weer geheel open en werd de handel weer met kracht aangevat, om het verlorene te herwinnen: de opbrengst der convoyen en licenten steeg tot *f* 147,935—10, meer dan zij in eenig andere maand van dat jaar opleverden. In 1688 was November de beste maand met een opbrengst van *f* 155.737—2, in 1683 was het Mei met *f* 127,102—12. In 1684 waren Januari en Februari zeer slechte maanden; blijkbaar was de winter lang en streng. Zelfs Maart was slechts tamelijk; eerst April en Mei herstelden het evenwicht weer; de beste maand was toen echter Augustus met een opbrengst van *f* 132,597—18. In het volgende jaar was weer Juli vooraan met niet minder dan *f* 180,715—9. In 1686 blijkt de winter, blijkens de hooge opbrengst van convoyen en licenten, buitengewoon zacht geweest te zijn. Dat bleef eenige jaren lang zoo. In 1686 was October de beste maand met *f* 176,380—2, in het volgende jaar zelfs December met *f* 212,750—1, weer een jaar daarna September met *f* 201,001—11, in 1689 weer Augustus met *f* 240,117—12, in 1690 November met *f* 168,535—2, een jaar daarna weer Augustus met 208,073—2, terwijl in dit jaar Februari een opmerkelijk geringe opbrengst had. Zoo voortgaande vinden wij, dat in 1692 Juli weêr de voordeeligste maand voor de kas der Admiraliteit en dus ook voor den handel was: zij leverde *f* 193,956—7 op. In 1693 was het weêr geheel anders; toen was December weêr vooraan met een opbrengst van niet minder dan *f* 259,843—5. Dit overwicht behield deze maand opmerkelijk genoeg in 1694, toen zij *f* 253,345—1, en in 1695, toen zij *f* 248,639—9 opleverde, daarmede muntte zij verre boven al haar zustermaanden uit. Maar in 1696 was September weer de eerste met *f* 143.942—8, in 1697 Juni met *f* 164,550—15, in 1698 dezelfde maand met *f* 263,984—6. Juni leverde toen bijna een ton meer op dan het vorige jaar, toen de vrede van Rijswijk nog niet was gesloten. In 1699 eindelijk was Juli de voordeeligste maand met een opbrengst van *f* 221,696—0, terwijl in 1700 weer October den voorsprong had met *f* 186,316—2 1). Dus was in een tijdruimte van twintig jaren December vier malen de maand waarin het meeste aan het tolkantoor te Amsterdam werd ontvangen, Juli en Augustus drie malen Juni, September, October en November twee malen, ten slotte Maart en Mei slechts één maal, terwijl de overige drie maanden nooit den voorsprong hadden. Cijfers genoeg om te kunnen constateeren, dat de handel het drukst moet zijn geweest in den zomer en den herfst, dat het voorjaar ook vrij veel aanbracht, maar dat de winter, gelijk te verwachten was. het stille seizoen voor handel en bedrijf was. De cijfers van de opbrengst van het last- en veilgeld leeren ons hetzelfde: het zou ons evenwel te ver voeren, ze hier in het midden te brengen.

1) Het cijfer achter het liggende streepje geeft de stuivers aan.

1) Deze cijfers zijn ontleend aan de rekeningen der Admiraliteit van Amsterdam, berustende in het archief der Generaliteits-rekenkamer op het Rijksarchief in Den Haag. Het is zeer jammer, dat deze rekeningen pas met 1681 beginnen. Welk een uitstekende bron voor de taxeering van den omvang en den gang van onzen handel missen wij dus. Dit gemis is des te hatelijker, nu wij weten, dat deze rekeningen eerst onder de regeering van Willem I voor scheurpapier zijn verkocht.

Beschrijuinghe vande Oostcosten van Noorweghen, tlandt van Noordtoosten, Halant, Schonen, ende Zelandt in Denemarcken, hoe de selfde op hen lieder stroomen ende wateren ghelegen syn.

Duetzsche mylen 15 in een gradt
Françoische mylen 17½ in een graet

Description de la coste Orientale de Norwege, de la contree de Nordest, Halande Scanie, et Zelande en Dennemarche, selon leur situation le long de la mer.

Joannes a Deutecum fec

KAART VAN EEN GEDEELTE DER NOORDZEE, HET SKAGERRAK, HET KATTEGAT, DE SONT EN EEN GEDEELTE DER OOSTZEE MET AANGRENZENDE KUSTEN, DOOR LUCAS JANSZ. WAGHENAER, 1590

J. VAN MEURS fc.

Titelprent van: Begin ende voortgang van de Vereenigde Nederlandsche Geoctroyeerde Oost-Indische Compagnie. 1646

en handel van Amsterdam in de 17de eeuw alzoo in groote trekken hebbende geschetst, moeten wij thans de afzonderlijke takken van dien handel onderzoeken. En dan is het onmogelijk met iets anders te beginnen dan met den oudsten handel van Amsterdam, den moederhandel, zooals onze voorvaderen hem gewoonlijk noemden, de »Oosterse negotie«, den handel op de Oostzee. Wij zagen, dat reeds in 1248 Amsterdamsche koggen de Oostzee bevoeren. Sedert was deze handel hand over hand toegenomen: steeds waren de rechten, aan Amsterdam door koningen, vorsten en steden aan de Oostzee verleend, uitgebreid, een bewijs van den zich steeds uitbreidenden handel. De wanhopige pogingen, door de Hanze aangewend, om de wakkere Amsterdammers uit de Oostzee te weren, baatten niet: met den bezem in den mast handhaafden zij hun vrijheid te varen waarheen zij verkozen. De handel met de Oosterlingen, reeds sedert eeuwen te Amsterdam een der voornaamste, zoo niet de belangrijkste tak van handel, verhief zich na de Alteratie spoedig tot een ongekende hoogte. Gelijk de handel der overige staten in de Oostzee geheel in de schaduw trad vergeleken bij dien der Republiek, zoo was Amsterdams handel daar onbestreden veel uitgebreider en gewichtiger dan die van alle Nederlandsche steden te zamen. Men oordeele. In 1598 liepen in één week zeshonderd schepen, met koren uit de Oostzee geladen, te Amsterdam binnen. 1) Drie jaren later, in 1601, zeilden daar binnen den tijd van drie dagen niet minder dan tusschen de acht- en negenhonderd schepen uit naar het Oosten, alleen om graan te halen. 2) En dat in een tijd, toen in 't geheel jaarlijks duizend tot twaalfhonderd schepen daarheen togen. 3) Een halve eeuw later was het nog niet anders. Wij hebben over het jaar 1645 zeer betrouwbare opgaven in de registers van den vice-admiraal Witte Cornelisz de With, die destijds door de Staten-Generaal was

1) Buzanval, 51. Aangehaald bij Fruin, Tien jaren, blz. 202.
2) Van Meteren, B. XXIII, fol. 466. Aangehaald als boven. Vgl. verder De la Court, Aanwysing. 29.
3) Luzac, Hollands Rijkdom III, 372.

belast den doorgang van de Sont te bewaken en te beletten, dat daar Nederlandsche schepen passeerden, die het verschuldigde veilgeld in het vaderland niet hadden betaald. En wat blijkt nu, vooreerst wat betreft den handel naar de Oostzee? Eerst zeilt den 19 Juni »de groote commercy vloodt van onzen staedt.... sterck over 300 zeyllen« de Sont door, waarvan evenwel afkomst en bestemming niet nader worden opgegeven. Daarna zijn nog van 25 Juni tot 16 November 735 met name genoemde schepen door de Sont gevaren. Van deze 735 werden 7 teruggezonden, daar zij het veilgeld niet hadden betaald, terwijl van 34 andere slechts onvolledige opgaven waren ingekomen. Van de 694 overblijvende nu waren niet minder dan 645 uit Nederlandsche havens uitgeloopen; slechts 49 behoorden elders thuis. Welnu: van deze 645 Nederlandsche schepen waren uit Amsterdam niet minder dan 359, dus meer dan de helft, uitgezeild. Nog gunstiger blijkt de verhouding voor Amsterdam, wanneer men de lijst van terugkeerende schepen doorziet. Daaruit blijkt, dat tusschen 26 Juni en 17 November 1645 793 met name genoemde schepen, uit de Oostzee komende, de Sont passeerden. Van deze waren niet minder dan 702 op weg naar Nederlandsche havens. Van deze 702 zetten op hunne beurt weêr 590 koers naar Amsterdam, dus de groote meerderheid en meer dan de helft van alle schepen, die de Sont passeerden. 1) Dat deze getallen, op zichzelve reeds aanzienlijk genoeg, niet stegen tot de bovengenoemde uit het begin der eeuw, vindt geredelijk zijn reden hierin, dat in 1645 de toestanden aan de Oostzee zeer gespannen waren en de oorlog ter zee ieder oogenblik dreigde los te barsten. De verklaring vervolgens van het feit, waarom zooveel meer schepen naar Amsterdam terugkeerden dan er uitzeilden, moet zeker daarin worden gezocht, dat vele Amsterdamsche reeders hun schepen elders, b.v. te Enkhuizen met haring lieten bevrachten, om ze daarna met de lading, in de Oostzee opgenomen, weêr naar de vaderstad te doen terugkeeren. Immers, de handel op de Oostzee was zoo voordeelig, dat men de heenreis meestal met ballast of soms met haring deed, 2) die men natuurlijk òf geschikter òf evengoed elders dan te Amsterdam kon inladen. Ten slotte moet nog worden opgemerkt, dat de Oostzee dicht genoeg bij lag om verschillende schepen het mogelijk te maken meer dan éénmaal per jaar de reis daarheen te doen; daardoor zijn in bovengenoemde cijfers verschillende schepen twee maal opgenomen, wat intusschen aan de waarde daarvan natuurlijk niets verandert.

Wat bracht nu de Oostersche handel te Amsterdam voor waren ter markt? Allereerst natuurlijk graan, dat de Republiek te weinig voortbracht om zichzelve te kunnen voeden en dat de landen aan de Oostzee in overgroote hoeveelheid opleverden. De graanhandel was te Amsterdam van oudsher uiterst gewichtig; reeds sedert eeuwen gold de stad als een der korenschuren van Europa. 1) In 1651 noemde Mr. Dirck Graswinckel in zijn beroemd »Placcaet Boeck op 't stuck van de Lyftocht« den graanhandel »de notabelste« van Nederland, »zijnde dit land een magazijn van koren voor geheel het christenrijk, waar nooit occasie ontbreken zal van het een of ander kwartier subventie te doen tegen een onvruchtbaar jaar.« 2) In 1671 verklaarde niemand minder dan de raadpensionaris De Witt in een voortreffelijk deductie, waarin hij het nadeelige van graanrechten uiteenzette, »dat den Graenhandel is de source ende de wortel van de notabelste Commercie ende Navigatie deser Landen.« 3) Deze graanhandel nu concentreerde zich in hoofdzaak te Amsterdam; wanneer in 1630 iemand het voorstel doet een Compagnie voor den Graanhandel te vormen om de duurte te voorkomen, stelt hij voor, slechts één Kamer van die Compagnie op te richten en wel te Amsterdam, »omdat daer is den gantschen koorenhandel.« 4) De cijfers zijn daarmede in overeenstemming. Van de 590 schepen, die, gelijk wij zagen, in 1645 door de Sont naar Amsterdam stevenden, waren niet minder dan 273, dus bijna de helft, met graan geladen. In datzelfde jaar zeilden naar andere Nederlandsche havens slechts 67 met graan geladen schepen. Nog eenige andere gegevens staan ons ten dienste, willen wij ons een duidelijke voorstelling maken van den Amsterdamschen graanhandel der 17de eeuw. Van 1 October 1667 tot ultimo September 1668 werd te Amsterdam aangevoerd niet minder dan 16,477¼ last tarwe, 21,946¼ last rogge, 8426½ last gerst,

1) Deze statistiek is afgedrukt als Bijlage I door Dr. Kernkamp achter zijn proefschrift: De sleutels van de Sont (den Haag, 1890).

2) »De scheepen, varende nae Noorweghe ofte Oost-landt betalende op hunne heen-reyse de gestelde premy, welcke reysen den meestendeel met ballast ofte somtijts met wat haring, doch om de cleyne vracht gedaen wordt.« Koopmansadviezen aangaande het plan tot oprichting eener Compagnie van Assurantie, medegedeeld door P. J. Blok, in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XXI, blz. 9 vlg.

1) Vgl. daarover Bunk, Staathuishoudkundige geschiedenis van den Amsterdamschen graanhandel, blz. 1 vlg.

2) Aangehaald in Sloets Tijdschrift, IX. 75.

3) Deductie, afgedrukt door Wttewaal, Bijdr. tot de staath. en statistiek, I, blz. 120 vlg., 263 vlg.

4) Klaer Bericht ofte Aenwysinghe hoe ende op wat wijze de tegenwoordige dierte der Granen sal connen geremedieert worden ende de Schipvaart deser Landen vergroot. Hoorn 1630 Besproken door Bunk t. a. p. 31 vlg.

12,069½ last mout, 2142¾ last haver, 2188 last boekweit, 3133 last lijnzaad en 943 last koolzaad, zoodat wij komen tot een totalen invoer van 67,326¼ last graan in den tijd van één jaar. 1) De geheele 17de eeuw door bleef de graanhandel een van Amsterdams belangrijkste bronnen van bestaan. In 1692 werden ingevoerd 76,403 last graan, waarvan 20,196 last tarwe en 36,262 last rogge. 2) Voorwaar respectabele cijfers, vooral wanneer men ze vergelijkt met die van andere handelssteden van ons vaderland, b.v. met Rotterdam. Deze stad had in de 17de eeuw nog lang niet de beteekenis, die zij zich in onzen tijd heeft verworven, maar toch werd er ook toen een gewichtige handel gedreven. Wij zijn in staat de opbrengst der inkomende en uitgaande rechten van het jaar 1680 van beide steden naast elkander te leggen. Te Amsterdam werd toen voor de ingekomen granen betaald *f* 87,069—18, te Rotterdam slechts *f* 2485—16. De uitgaande granen gaven voor Rotterdam een vrij wat gunstiger verhouding, wat wel daaraan moet worden toegeschreven, dat te Rotterdam meer inlandsch graan werd uitgevoerd dan te Amsterdam. Ziehier de cijfers: Amsterdam voerde uit voor een waarde van *f* 43,958—12, waar beneden Rotterdam echter nog bleef met *f* 25,227—15. 1)

Waar bleef al dat te Amsterdam aangebrachte en in de pakhuizen opgezolderde graan? Natuurlijk had de stad zelve, die gedurende de 17de eeuw steeds in omvang en bevolking toenam, voortdurend graan noodig voor haar eigen gebruik. Op het einde der eeuw werd ten stadhuize berekend, dat Amsterdam jaarlijks 21,000 last koren noodig had, aldus verdeeld: 400 bakkers verbruiken 8000 last rogge en tarwe, 20 brouwers verbrouwen 6000 last tarwe en haver, »dog voornamentlyk garst en boeckweyt«, 25 grutters worden getaxeerd op een verbruik van 1500 last boekweit; verder werd gerekend, dat nog 2000 last gemalen gerst werd geconsumeerd, terwijl »na gisse« door de branders ruim 1500 last tarwe, rogge en gerst werd verstookt; ten slotte rekende men bij Amsterdam nog de omliggende dorpen, die in de ambachtsheerlijkheden lagen en economisch geheel aan Amsterdam waren onderworpen; hier hadden de bakkers 2000 last tarwe en rogge wel noodig. 2)

t' Geele Fortuyn een Oofter-Vaerder, De Liefde een Noorts-Vaerder,

(Verzameling Mr. S. van Gijn) R. Zeeman fec.

1) Deze en de volgende opgaven omtrent in- en uitvoer in 1667/8 zijn ontleend aan een staat van den in- en uitvoer, geschreven in een doorgeschoten exemplaar van de convoylijst van 1655, gedrukt in 1666. Amst. Arch. L. C 6, N. 1, door mij uitgegeven in de Bijdr. en Med. van het Hist. Gen. XIX, 125 vlg.

2) Een staat daarvan, Amst. Arch. L. G 8, N 4. De Amsterdamsche last had 21⅗ ton, 27 mud, 36 zak, 108 schepels, aggelen of agtendeelen, 432 vierdevat en 3456 kop. Le Long, Koophandel van Amsterdam, 9de druk, I, 244.

1) Memorie van het gene de respect. Collegiën ter Admiraliteit Amsterdam en Rotterdam hebben gewonnen. Amst. Arch. L. A 3, N. 8. De ingekomen granen brachten in 1667/8 te Amsterdam op de som van *f* 92,819—3—2, gelijk een eenvoudige optelling leert. Vgl. de bovengenoemde convoylijst.

2) Zie het staatje Amst. Arch. L. G 8, N. 4. Wagenaar zegt (Amsterdam, I, 722), dat de stad in een jaar 10,750 last graan noodig had »tot haar eigen gebruik.« Ik vermoed, dat daarmede het koren bedoeld is, dat noodig was voor de stedelijke inrichtingen, gods- en gasthuizen, armenbedeeling, enz. Voor deze laatste vooral had men toen (1698) in den duren tijd veel noodig; toch komt Wagenaars cijfer mij wel wat hoog voor, zoo onze uitlegging juist is, daarentegen te laag, zoo hij alles bedoeld, wat de inwoners noodig hadden.

De gezamenlijke consumtie van 21,000 last geldt natuurlijk alleen voor het einde der 17de eeuw, in den tijd toen, gelijk wij zagen, meer dan 76,000 last werd ingevoerd, toen de stad haar schoonen halven maan had volgebouwd 1) en haar getal inwoners wel tot 250,000 had zien rijzen. 2) Voor de vroegere tijden moet men natuuurlijk het cijfer van het verbruik evenredig verminderen.

Neemt men bovendien nog in aanmerking, dat zeer waarschijnlijk te Amsterdam ook vrij wat inlandsch graan, waarschijnlijk ongeveer een zesde gedeelte van den geheelen invoer, werd ter markt gebracht, 3) dan is het duidelijk, dat het meeste Oostersche koren Amsterdam weer moet hebben verlaten, na daar korteren of langeren tijd te hebben gelegen. Vooreerst werd natuurlijk zeer veel binnenslands gesleten; daarvoor ontbreken ons helaas! weer de cijfers. Maar bovendien werd er te Amsterdam veel graan naar het buitenland vervoerd, vooral naar Italië. 4) De eenige cijfers, die wij ter onzer beschikking hebben, zijn echter te exceptioneel, om hier dienst te doen. Wanneer wij weer de convoylijst van 1667/8 opslaan, dan vinden wij den graanuitvoer van Amsterdam als volgt: 725 last tarwe, $216\frac{1}{2}$ last rogge, $523\frac{1}{2}$ last gerst, $21\frac{1}{2}$ last mout, $313\frac{3}{4}$ last haver, zoo goed als geen boekweit, 106 last lijnzaad, ten slotte $3\frac{1}{2}$ last koolzaad, te zamen dus een uitvoer van $1927\frac{3}{4}$ last, tegen een invoer, gelijk boven blijkt, van $67,326\frac{1}{4}$ last.

Vanwaar deze opvallend kleine uitvoer, ongeveer het 35ste deel van den geheelen invoer? Bewijst dit geringe cijfer niet het tegendeel van wat gewoonlijk wordt beweerd? De graanhandel heet de belangrijkste tak van Amsterdams handel; Amsterdam is het emporium van den geheelen graanhandel. 5) Fokkens verzekert aangaande den korenhandel, »daer menigh honderdt tonnen Goudts jaarlijcks in verhandelt wort, is oock van de grootste koophandel deser Stadt.« 6) Niet anders Commelin. 7) Nog in de 18de eeuw was de graanhandel te Amsterdam een der voornaamste van de geheele wereld en werden daarin jaarlijks millioenen omgezet. 1) Hoe is dat alles met de bovenstaande cijfers te rijmen? De oplossing zal waarschijnlijk deze zijn. Letten wij op het eigenaardig karakter van den Amsterdamschen handel in 't algemeen, van den graanhandel in 't bijzonder. »Amsterdam is een uitermaten groot magazijn van Graanen,« heet het nog in de tweede helft der 18de eeuw. 2) Over den toestand in de 17de schrijft Commelin: „Welke Granen meest herwaarts aangevoert werden uyt Poolen, gantsch Oosten, Dantsick, Hoogduytsland en elders en meest weder na 't Westen en elders versonden, zoodat dese Stad niet is als een plaats daar men verstapelt, losset en ladet." 3) Zoo was het inderdaad. Amsterdam was de plaats waar het graan uit het Oosten werd aangevoerd, opgeborgen en naar gelang het ergens ter wereld noodig was, verzonden. Kon het onmiddellijk met winst weêr worden van de hand gedaan, dan werd het dadelijk weêr verscheept; moest men een betere markt afwachten, dan werd het in de pakhuizen opgetast, tot tijd en wijle het met winst weêr van de hand kon worden gedaan. Zoo was het altijd geweest, zoo zal het in 1667/8 zijn geweest. Waarschijnlijk zullen dus de Amsterdammers hun graan binnen gehouden hebben, omdat de prijs elders niet hoog genoeg was. Een andere omstandigheid kwam nog daarbij. Het jaar, waarvan wij spreken, volgde op den 2^{den} Engelschen oorlog. De behoefte aan graan was na den vrede van Breda zeer groot; binnenslands vooral kon veel koren worden gesleten. Wij weten bovendien van elders, dat te Amsterdam altijd enorme hoeveelheden graan voorhanden waren, steeds ter verzending gereed. Raleigh verzekert, dat Amsterdam reeds in zijn tijd nooit zonder 700,000 quarters 4), dus ongeveer 40,000 last buitenlandsch graan was 5). Het is buiten twijfel, dat dit cijfer veel te hoog is. Raleigh zag namelijk, waar hij de groote welvaart der Republiek zijn landgenooten waarschuwend en tot navolging opwekkend voor oogen stelde, altijd door een sterk vergrootende bril. De goed geconstateerde cijfers ten minste zijn lager. In 1628 bevond men te Amsterdam, dat er 6000 last rogge en 1000 last tarwe aanwezig was, behalve wat reeds tot den uitvoer ingescheept was 6). Een officieel onderzoek, in 1693 ingesteld, gaf als resultaat, dat in dat jaar

1) Amsterdam, vóór de laatste vergrooting 600 morgen groot, kwam daardoor op 1000. Fokkens, 366.

2) In 1622 had Amsterdam 115,020 inwoners, in 1662 210,000. Interest van Holland 18.

3) In 1710/11 werd te Amsterdam ingevoerd $40,094\frac{1}{4}$ last graan; daarvan kwam uit Friesland en Groningen 2678, Overijsel $1127\frac{3}{4}$, Holland $1919\frac{1}{2}$, Zeeland $312\frac{1}{2}$ last, dus te zamen $7037\frac{3}{4}$ last inlandsch graan, tegen $33,056\frac{1}{2}$ last buitenlandsch. Vgl. Amst. Arch. L. G 8, N. 4.

4) Bunk, 22 vlg.

5) Scherer, Geschichte des Welthandels, II, 367.

6) Fokkens, 288.

7) Commelin, 624. Ik gebruikte den tweeden druk van 1726, maar ook deze geeft den toestand op het einde der 17de eeuw weer.

1) De Koopman, II, 175. Dit weekblad verscheen van 1768 tot 1774 te Amsterdam

2) t. a. p. V, 86.

3) Commelin, 624.

4) Een quarter is 0,1921 last. Le Long, 9de druk I, 274.

5) Raleigh, Observations, 1623, bij Anderson, Origin of Commerce I, 462 vlg.

6) Graswinckel, Placcaetboeck op 't stuck van de Lyftocht aangehaald Sloets Tijdschrift, IX, 79.

Hessel Gerritsz f.c.

GEVECHT VAN ZWEEDSCHE TEGEN POOLSCHE EN DANTZIGER SCHEPEN IN DE GOLF VAN DANTZIG, 28 NOVEMBER 1627, WAARBIJ TEGENWOORDIG WAREN TWEE HOLLANDSCHE SCHEPEN MET GEZANTEN DER STATEN GENERAAL, AFGEZONDEN TER VREDEHANDEL TUSSCHEN POLEN EN ZWEDEN, WAARONDER BURGEMEESTER ANDRIES BICKER VAN AMSTERDAM. 1)

op den 16 Februari te Amsterdam aanwezig was in pakhuizen en elders 25,000 last graan 1), waarbij natuurlijk het jaargetijde en de natuurlijke neiging der graanhandelaren om zich te laag te schatten, in rekening moeten worden gebracht.

Is het dus op zichzelve reeds haast niet aan te nemen, dat de geringe uitvoer van het jaar 1667/8 als regel moet worden aangenomen, die alle verzekeringen van tijdgenooten omtrent den grooten graanhandel van Amsterdam omverwerpt, wij zijn zoo gelukkig ook cijfers te bezitten, die bewijzen, dat er naast een mager jaar als het bovengenoemde, ook vette jaren voorkomen. Het is zeer te betreuren, dat wij de statistiek van 1668/9 niet bezitten; waarschijnlijk zou zij ons aantoonen, dat de groote invoer van het vorige jaar niet lang te Amsterdam is gebleven. Doch over eenige andere jaren hebben wij zeer merkwaardige gegevens. In 1680 brachten de uitgevoerde granen te Amsterdam ƒ 43,958—12 2) aan rechten op, dus ongeveer viermaal zooveel als in 1667/8 2). Nog andere getallen zijn bekend. In 1692 werd te Amsterdam 94,149 last graan uitgevoerd, dus ruim 48 maal zooveel als in het meergemelde magere jaar, dat dus steeds meer blijkt een zeer slecht uitvoerjaar te zijn geweest. Zelfs geeft onze opgave nog meer dan gewoonlijk: zij vermeldt bovendien, dat van deze 94,149 last »naer buytens lands gesonden» is 57,070 last, terwijl »met binnenlansche passeporten is versonden« 37,079 last 3), zoodat wij tevens zien, dat vrij wat bui-

1) Notitie van de Graenen by de stad synde op 16 Febr. 1693, Amst. Arch. L. G 8, N. 4.

2) Memorie Amst. Arch, L. A 3, N. 8. Vgl. boven blz. 54 noot 1.

1) 1. Het clooster ter Olyff; 2. Den inham naar Pontzky; 3. Den Hoeck van Hela; 4. Den Sweetschen admirael; 5. Den Sweetschen vice-admirael die ghespronghen is; 6. De vier Sweetsche Oorloch-schepen die by den hoeck van Hela zynde, om den af-landighen wint de heuren niet conden secoureren; 7. Den Dantzicker oft Poolschen admiraal; 8. Den Poolschen vice-admiraal; 9. De acht andere Poolsche schepen; 10. De twee schepen van de Ho: Mo: Heeren Staten Generaal ghedestineert om d'Heeren Gesanten ende haren Treyn te rugghe te voeren. (Journael van de legatie in 1627-1628 by Rochus v. d. Honert, Andries Bicker enz. Amst. 1632.

2) Zij brachten toen samen ƒ 11,608—12—14 op. De rechten waren sedert 1668 niet veranderd, zoodat deze vergelijking kan worden gemaakt.

3) Amst. Arch. L. G 8, N. 4.

tenlandsch graan hier voor eigen consumptie werd ingevoerd.

Ten slotte moet nog worden gewezen op de opbrengst van den stadsaccijns op het graan, die bij het inkomen moest worden betaald en dus vergelijkenderwijs gebruikt, een goede maatstaf is voor den loop van den graaninvoer. Hij bracht in de jaren 1636 tot 1662 achtereenvolgens de volgende sommen op: *f* 35,937—7—3, *f* 27,455—9—8, *f* 34,262—5—0, *f* 28,728—19—14, *f* 33,290—13—12, *f* 43,610—4—10, *f* 35,111—8—0, *f* 44,083—3—10, *f* 39,954—16—8, *f* 28,185—0—0, *f* 28,599—11—6, *f* 34,576—10—12, *f* 44,563—1—12, *f* 53,268—13—4, *f* 44,581—18—2, *f* 40,230—0—0, *f* 39,197—16—0, *f* 19,913—4—12, *f* 41,628—17—0, *f* 37,194—5—4, *f* 44,724—4—12, *f* 22,312—15—0, *f* 24,997—11—0, *f* 18,196—9—0, *f* 18,214—17—0, *f* 20,901—17—0, *f* 23,665—14—0 1). In 1694 ton slotte werd de graanaccijns voor *f* 34,000 verpacht 2). Duidelijk blijkt uit deze gegevens, dat de veiligheid, niet alleen in de Oostzee zelve, maar ook op den weg daar-

REVAL IN 1615

(I. *Goeteeris, Journael der legatie naar Moscovien enz. 's Grav.* 1619.)

G. Hoefnagel F Hogenberg fec

KOPENHAGEN IN HET LAATST DER ZESTIENDE EEUW

1) Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 434 vlg. De cijfers, volgende op die der guldens, zijn die der stuivers en penningen.

2) Domselaer 184.

heen, waar de Engelschen onze schepen konden overvallen, altijd van grooten invloed is geweest op den aanvoer te Amsterdam. De daling en rijzing der cijfers laat zich in het algemeen daarmede in verband brengen.

Waarheen werd het graan uit het Oosten, uit Danzig, uit Koningsbergen, uit Reval, uit Riga, door Amsterdam verzonden? Behalve natuurlijk, zooals wij zagen, naar het binnenland, naar alle landen waar het noodig was. Temple verzekert, dat vóór het midden der 17de eeuw Vlaanderen, Engeland, Frankrijk, Spanje en Italië al hun koren uit Nederland en dus voor het grootste gedeelte uit Amsterdam betrokken. 1) Zelfs tijdens den tachtigjarigen oorlog was Spanje een onzer groote afnemers van koren. 2) Het was algemeen bekend, dat de legers van onzen grootsten vijand, den Koning van Spanje, onmogelijk gevoed zouden hebben kunnen worden, zoo niet de gehate rebellen, die hij trachtte te onderwerpen, zijn soldaten van graan hadden voorzien. 3) »Dese Landen,« schrijven de Admiraliteiten den 23 Juli 1669 aan de Staten-Generaal, »sijn altyt geweest de koornschuyr van Europa, waerinne alle den overvloet van andere Landen sijn gebracht, opgelecht ende gesoldert ende wederomme soo, wanneer buytens Lands schaersheyt van gewas ende gebrek van Graenen is geweest, soo syn deselve Lande door den overvloet die alhier wordt opgelegdt ende de Commoditeyt van de Schipvaert van hier geprovideert geworden.» 4). Wat hier van de Republiek in 't algemeen gezegd wordt, geldt bijna uitsluitend alleen van Amsterdam, daar wij immers weten, dat de granen uit de Oostzee voor het grootste gedeelte te Amsterdam aankwamen. 1).

En welke winsten, welk een handelsbeweging, welk een vertier bracht deze graanhandel niet aan. De winsten der kooplieden zelven na te rekenen is onmogelijk, daar zij noch tijdgenoot noch nakomeling toelaten hun boeken in te zien; maar dat de behaalde voordeelen aanzienlijk zijn geweest, daarvan kunnen wij ons overtuigd houden. Velius vertelt, dat in 1591 een last tarwe ƒ 200 bij inkoop kostte, dat de transportkosten naar Italië ƒ 100 per last bedroegen, maar dat de winsten nochtans hoog genoeg waren om de reis te ondernemen, daar het last tarwe in Italië werd verkocht voor 600, 700, ja 800 gulden en de rogge naar evenredigheid 2). En al mogen wij deze cijfers gerust voor overdreven houden, daar in 1591 onze handel op Italië nog niet zoo aanzienlijk was, als Velius op dat jaar vermeldt, toch blijft er nog winst genoeg over, als men bovengenoemde cijfers redelijk vermindert. Hoeveel schepen waren verder niet noodig om al dat graan van de Oostzee naar Amsterdam, van daar weer naar het Westen te vervoeren. Er is een bericht, dat er gemiddeld jaarlijks alleen aan vracht wel ƒ 3,600,000 door den handel op de Oostzee werd verdiend 3). En hoeveel menschen waren er niet gemoeid met het verschepen van het graan te Amsterdam zelve.

G. Hoefnagel (?) inv — F. Hogenberg fec

RIGA IN HET LAATST DER ZESTIENDE EEUW

1) Temple, Observations, 244.

2) Reeds in 1599 was dat zoo. Buzanval, 136.

3) T. a. p. 50.

4) Brief van de Admiraliteiten aan de Staten-Generaal, 23 Juli 1669. Amst. Arch. L. C 8, N. 8.

1) Interest van Holland, 33. In 't algemeen is het waar, dat wat van den Nederlandschen handel in 't algemeen gezegd wordt, voornamelijk op den Amsterdamschen betrekking heeft.

2) Cronyk van Hoorn. B. IV, bl. 490, aangehaald bij Bunk, Gesch. v. 2. Amsterd. graanhandel. 22 vlg.

3) Koenen, Voorlezingen over de geschiedenis van den Ned. handel, 55.

De groote zeeschepen konden niet verder naderen dan tot de palen. Daar bleven zij liggen; dan werd het koren overgescheept in kleinere lichterschepen, die het door de grachten tot voor de pakhuizen brachten, waar het werd opgeslagen. In het midden der 17de eeuw vond men te Amsterdam wel vijftienhonderd korenlichters, die ieder ongeveer dertig last konden bevatten 1). Geen wonder dus, dat het gilde der korenlichters aanzienlijk groot was; want het was de broeders, om de concurrentie te voorkomen, verboden meer dan één schuit te bezitten. 2) Nauw verbonden aan de korenlichters waren de korendragers, die in de eeuw, waarin de arbeid in 't algemeen georganiseerd was, natuurlijk evenzeer een gilde vormden, waarin sedert 1654 ook de korenmeters waren opgenomen. 3)

Hoog was dus de bloei van den Amsterdamschen graanhandel. Alle stedebeschrijvers zijn het er over eens, dat de Korenbeurs, waarover wij later zullen spreken, wanneer wij de handelsinrichtingen behandelen, altijd druk bezocht was en dat er enorme zaken werden gedaan. Fokkens had gehoord van »menigh honderdt tonnen goudts», die daar jaarlijks werden omgezet. 4) Domselaer spreekt van „veel tonnen goudts", 5) welke uitdrukking Commelin ook nog voor het einde der 17de eeuw toepasselijk vond. 1) Dapper eindelijk is blijkbaar ooggetuige, wanneer hij ons verhaalt: »Op deze Beurs spreekt men niet als van koopen en verkoopen, van tarruuw en kooren, dat bij groote menighte van lasten daghelix hier verhandeldt wordt». 2) Te Amsterdam, werd volgens tijdgenooten, meer graan verhandeld dan ergens elders. 3)

Weinig minder belangrijk dan de graanhandel van Amsterdam was haar handel in hout. Ook in dit artikel leverde het Noorden het ruimste contingent. Uit de havens aan de Oostzee werd geregeld hout aangevoerd, maar de grootste leverancier van hout was natuurlijk Noorwegen, dat in zijn dichte bosschen een overgrooten rijkdom van timmerhout opleverde. De houthandel had een eenigszins ander verloop dan de graanhandel; terwijl het aangevoerde koren voor het grootste gedeelte weer werd uitgevoerd, bleef het hout in het land, waar het een bloeiende industrie of liever meerdere bloeiende industrieën in het leven riep. Het hout werd gezaagd, geschaafd en geploegd, waardoor het het materiaal werd, waarvan niet alleen de rijke en kostbare koopvaardijvloot, maar ook de gevreesde en machtige oorlogsschepen werden gebouwd. Niet alleen als stammen en als planken en balken, maar ook als trotsche zeekasteelen, ranke galjoenen en stevige fluiten

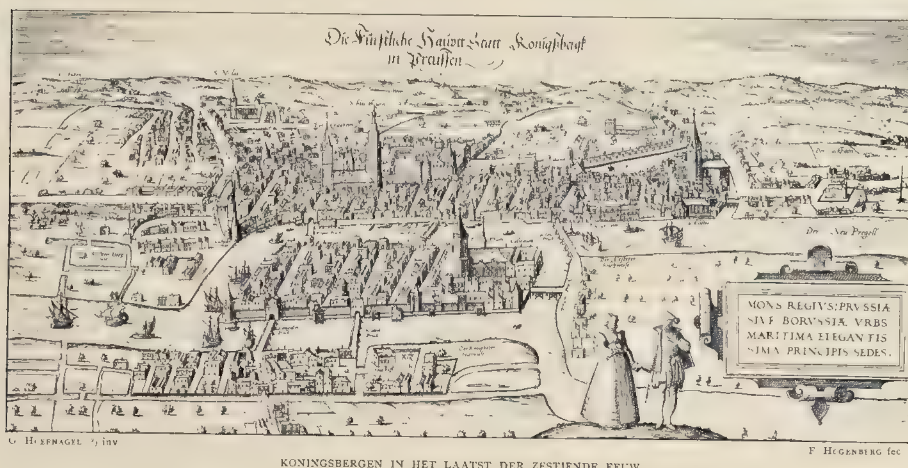
1) Fokkens, 56.
2) Handvesten van Amsterdam, 1356
3) T. a. p. 1329.
4) Fokkens, 288.
5) Domselaer, 173.

1) Commelin, 624.
2) Dapper, 454.
3) Ricard, Le Négoce d'Amsterdam, 6.

verliet het Noorsche en Oostersche hout de haven van Amsterdam.

In den houthandel was Amsterdam niet zoo volledig alleenheerscheres als in de granen. Concurrenten waren de Noord-Hollandsche steden, maar bovenal Zaandam en de geheele Zaanstreek. Kon het anders? Lag het niet voor de hand, dat de streek, waar de tallooze molens den wind schier belemmerden te waaien, het hout uit den vreemde tot zich trok. De houtschipper loste dikwijls aan de overzijde van het Y, in de nabijheid der molens en scheepstimmerwerven. Toch was ook Amsterdams handel van groote beteekenis. Eenige gegevens staan ons ook hieromtrent ten dienste. Van de 590 schepen, die, gelijk wij boven zagen, 1) tusschen 25 Juni en 16 November 1645 de Sont passeerden op weg naar Amsterdam, waren er 132 uitsluitend met hout geladen. Daartegenover staat, dat er in datzelfde tijdsverloop 38 schepen met hout geladen de Sont doorvoeren, bestemd voor andere Nederlandsche havens. 2) Dat bovengenoemd getal nog lang niet den geheelen houtaanvoer van Amsterdam vertegenwoordigt, springt in het oog als men bedenkt, dat daarbij natuurlijk geen rekening werd gehouden met den houthandel op Noorwegen. Wij weten van elders, dat Amsterdam dezen laatstgenoemden handel bijna uitsluitend met Hoorn deelde. 3) Zeker vielen jaarlijks eenige honderden schepen, met hout beladen, het IJ binnen. Raleigh beweert zelfs, dat jaarlijks wel 5 à 600 houtschepen in zijn tijd uit de Oostzee kwamen. 1) Dit getal is stellig te groot, maar wij zullen toch niet ver van de waarheid af zijn, wanneer wij in 't algemeen een getal van ongeveer 300 schepen aannemen, die geladen met hout de haven van Amsterdam binnenliepen.

Van een andere zijde geeft ons de convoylijst van 1667/8 den houthandel van Amsterdam te zien. 2) Hier is in 't algemeen de herkomst van het hout niet opgegeven, maar wordt het naar de soort ingedeeld, die echter ook dikwijls met de herkomst in zeer nauw verband staat. Gaan wij eerst den invoer na, dan zien wij, dat in genoemd jaar werden binnengebracht 145,189 stukken Koningsberger en Rigasch blauw klaphout, 7686 stukken wagenschot, 833,115 Zweedsche pijpdreggen, 40,709 last Zweedsch en Noorsch eiken- en vurenhout, 4559 Pruisische en Pommersche deelen, voor *f* 66,024 aan allerlei balken, 5207 eiken planken, »komende van Oosten« van 30 tot 40 voet, 22,884 van 25 voet en 3868 van 15 voet, 206,700 pond Braziliehout, 1,226,850 pond »Japoensch, Campechi ende Provensh, mitsgaders Sint Maertenshout«, 138,200 pond »Stockvishout, Fiset ende diergelycke verfhout,« 39,150 pond ebben-, palissander en dergelijke fijnere houtsoorten, 73,870 pond pok- en palmhout, ten slotte nog 23,370 pond »califfi of soethout.« 3)

G. Hoefnagel inv — F. Hogenberg fec

KONINGSBERGEN IN HET LAATST DER ZESTIENDE EEUW

1) Zie blz. 52.

2) Kernkamp, De Sleutels van de Sont, Bijlage I.

3) Missive van Jacob de Witt aan de Staten-Generaal, 5 Jan. 1646; bij Kernkamp t. a. p. 9, noot 3.

1) Raleigh, Observations, bij Anderson I, 462 vlg.

2) Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX. 125 vlg.

3) Ik behoef er wel niet op te wijzen, dat eenige der genoemde houtsoorten niet uit Noorwegen of de Oostzee kwamen; er zijn zelfs koloniale producten bij; volledigheidshalve zijn alle hier echter te zamen vermeld. Van sommige soorten staat het blijkens de qualificatie vast, dat zij als planken werden aangevoerd, van andere is het niet zeker.

Leggen wij nu naast deze getallen die van den uitvoer over hetzelfde tijdvak, dan treffen ons aanstonds eenige bijzonderheden. Vooreerst blijkt met een oogopslag, dat de uitvoer aanzienlijk beneden den invoer is gebleven. Verklaring behoeft dat feit natuurlijk niet. Afgezien van al het hout, dat voor het bouwen van huizen, bruggen, het fabriceeren van meubelen en zooveel meer moest worden gebruikt, had de scheepsbouw, die de reusachtige koopmansvloot der Republiek in stand moest houden, 1) steeds behoefte aan nieuwen aanvoer van hout. Waar, zooals in De Groot's tijd, jaarlijks honderden schepen in de Republiek werden gebouwd, 2) daar moest wel de houtinvoer den uitvoer overtreffen. Doch er was nog iets anders. Het hout, dat werd uitgevoerd, was niet meer hetzelfde, als toen het aan de Amsterdamsche palen kwam. Men had het in de Republiek een hoogere waarde gegeven, door het te bewerken, te zagen, te schaven, te ploegen, enz. Zoo kreeg naast de scheepsbouw de houtzagerij handen vol werk. Duizenden vonden daarbij hun bestaan. Wij zullen bij de beschrijving der nijverheid gelegenheid hebben op beide takken van industrie, die trouwens te Amsterdam minder werden beoefend dan hier en daar elders, terug te komen. Het is thans voldoende, met de cijfers voor ons te constateeren, welk karakter de Amsterdamsche houthandel droeg. Zien wij dan nogmaals onze convoylijst in, dan vinden wij in 1667/8 een uitvoer van 11,100 stukken Koningsberger en Rigasch blauw klaphout, 1944½ stukken Koerlandsch klaphout, 1082½ stukken wagenschot, 176,700 Zweedsche pijpdreggen, 3511 Pruisische en Pommersche deelen, 223,805 Noorsche deelen, 2056 masten van verschillende soort, 219 stuks stukhout, 22,875 kapravens, 1500 sparren, 952 eiken planken van 30 tot 40 voet, 2030 van 25 en 260 van 15 voet, 137,613 pond Braziliehout, 880,230 pond »Japoensch, Campechi ende Provensh, mitsgaders Sint Maertenshout«, 236,885 pond »stockvischhout, Fiset ende diergelijcke verfhout«, 140,821 pond ebben- en andere fijne houtsoorten, 12,136 pond pok- en palmhout, ten slotte 16,630 pond »califfi of soet hout«.

Bij het beschouwen van deze cijfers, waarbij intusschen in het oog moet worden gehouden, dat zij slechts op één jaar betrekking hebben, verwondert het ons niet, dat Amsterdam een groot houtmagazijn werd genoemd. 1) Zeer veel hout werd verscheept naar de Zuidelijke Nederlanden, 2) die, gelijk bekend is, economisch in velerlei opzicht van de afgevallen provinciën afhankelijk waren. Bijna al het hout, dat buitenlanders noodig hadden, kwam uit Holland, dus zeker voor de helft uit Amsterdam. Slechts voor den scheepsbouw hadden de vreemdelingen geen hout noodig, want daarvan hadden de Hollanders het monopolie. Bijna nergens, behalve in Holland, werden schepen op stapel gezet: de meeste vaartuigen voor het buitenland werden op Hollandsche werven gebouwd. 3)

Het terrein van den houthandel was, gelijk voor de hand ligt, zoo dicht mogelijk aan het IJ, waar de schepen aankwamen. Daar was het reeds in 1507 en wel »tusschen Screyehouck ende Sint Oloffs poirte,« 4) dus tusschen Gelderschekade en Damrak volgens de moderne bepaling. Spoedig evenwel breidde deze handel zich ook naar de andere zijde van het Damrak langs het IJ uit tot den Haringpakkerstoren toe. 5) In de 17de eeuw werd de houthandel verplaatst naar de aan de andere zijde der Singelgracht gelegen Haarlemmer Houttuinen, zoo ook genoemd in onderscheiding van de Jodenhouttuinen aan de andere zijde der stad.

Granen en hout waren dus de voornaamste handelsartikelen, die men uit de Oostzee betrok. Doch er waren nog meer. Wij vinden aangeteekend, dat men honig, was, kwikzilver, talk, huiden, Pommersche wollen stoffen, Pruisische, Koerlandsche en Stettinsche hars, Pruisische barnsteen, glas, bier uit Dantzig (ook jopenbier genoemd), Rostock en Lübeck, mede en meer andere waren uit de Oostzee haalde. 6) Daarbij moeten dan nog als specifiek Zweedsche producten, die in hoofdzaak uit Stockholm en Kalmar werden uitgevoerd, gevoegd worden: voortreffelijk koper, ijzer en staal, paarden, runderen, boter, huiden en gehouwen steen. 7)

Aangaande den omzet van metalen te Amsterdam staan ons eenige gewichtige gegevens ten dienste, waarbij evenwel moet worden opgemerkt, dat niet

1) De grootte van de Nederlandsche koopvaardijvloot in de 17de eeuw wordt zeer verschillend opgegeven. De getallen varieeren tusschen 10,000 (Koenen, Voorlezingen over den Ned. handel, 97) en 20,000 (dez., Voorlezingen van den Ned. scheepsbouw, 90).

2) De Groot, Parallelon III, 93, noemt het getal 1000, maar waarschijnlijk overdrijft hij, daar Raleigh, die zich ook dikwijls laat verleiden door zijn wensch om de Nederlanden zoo machtig mogelijk voor te stellen, ook van 1000 schepen per jaar melding maakt. Observations, bij Anderson I, 462 vlg. De Groot vermeldt t. a. p., dat een schip *f* 1500 waard was, dat de uitrusting evenveel kostte en dat het gewoonlijk voor evenveel waarde aan lading en evenveel aan mondkost aan boord had.

1) De Koopman V, 86.
2) Luzac, Hollands Rijkdom IV, 103.
3) De la Court, Interest, 14.
4) Keurboek B, fol. 28 verv., bij Wagenaar I, 208.
5) t. a. p. I, 17.
6) Schoockius, Belgium foederatum, 142.
7) t. a. p. 143.

HOUTKOOPERIJEN AAN DEN Y-KANT BIJ DE NIEUWEBRUG, IN DE EERSTE JAREN VAN DE ZEVENTIENDE EEUW

Fragment van een profielgezicht van Amsterdam in vier bladen uitgegeven in 1606 zonder naam van graveur bij Willem Jansz (Blaeu)

Prentenkabinet Amsterdam

al het hieronder genoemde uit Zweden kwam, maar toch waarschijnlijk wel verreweg het meeste. Zoo vinden wij vermeld, dat in 1667/8 te Amsterdam werd aangevoerd niet minder dan 13,758,437 pond ijzer, waartegenover een uitvoer stond van 4,785,995 pond 1); deze laatste was in 1680 gedaald tot 3,345,925 pond 2). Wat het lood betreft, daarvan bedroeg in 1667/8 de invoer 3,012,140 pond, waarvan weer 2,949,786 pond werd uitgevoerd 1); daartegenover kon het jaar 1680 slechts 416,323 pond stellen 2). Voor het koper zijn de cijfers voor 1667/8 als volgt: invoer 347,500 pond, uitvoer 110,145 pond; voor ruw koper en kopergeld: invoer 1,076,664, uitvoer 415,760 pond; voor koperdraad: invoer 381,291, uitvoer 145,760 pond; voor koperrood: invoer 144,550, uitvoer 192,895 pond; voor zink (calmijn): invoer 700 pond, maar uitvoer 109,390 pond; voor het staal: invoer 437,080 pond, uitvoer 388,830 pond; ten slotte voor het tin: invoer 139,705 pond, uitvoer 163,280 pond.

Het is in dit verband onafwijsbaar den naam van Lodewijk de Geer te noemen. Deze, een Zuid-Nederlander gelijk zoovele energieke kooplieden van dien tijd, had zich in 1615 te Amsterdam gevestigd, waar hij het beroemde Huis met de Hoofden op de Keizersgracht bewoonde. Opmerkzaam gemaakt op den grooten, maar nog weinig ontgonnen rijkdom van Zweden aan ijzer en koper, vatte hij aanstonds het stoute plan op, daaraan al zijn werkkracht te besteden. In 1619 pachtte hij van den Zweedschen kroon Finspong met omgeving, waar een kleine ijzersmelterij was gevestigd. Onmiddellijk veranderde hij den ganschen aanleg: een ijzersmelterij op groote schaal werd aangelegd en daaraan fabrieken van ijzeren werktuigen, vooral oorlogsbenoodigdheden, verbonden. Binnen weinige jaren leverde de Geer aan de Zweedsche regeering alle benoodigde kogels, stukken geschut en geweren. Van het eene kwam hij tot het andere; de eene fabriek na de andere werd geopend; hij was weldra een der aanzienlijkste mannen van Zweden. Reeds spoedig tot Zweedsch burger verheven, wat hem vrijdom van de Sonttol verschafte, werd hij in 1641 in de ridderschap beschreven; hij was een der grootste grondeigenaars; zijn bezittingen overtroffen die van verscheidene Duitsche vorsten. Inmiddels bleef hij meestal te Amsterdam wonen, van waar hij zijn veelomvattenden handel en nijverheid bestuurde. Daardoor liep de handel op Zweden voor een groot deel over die stad. Wat de Zweedsche regeering zelve niet van de Geer kocht, mocht hij tolvrij uitvoeren: zoo kwam een menigte oorlogstuig te Amsterdam ter markt. Aan den anderen kant was de Geer door zijn intieme betrekkingen met de Zweedsche regeering als van zelve de man, die haar alles leverde, wat zij in het buitenland noodig had. Krijgsbenoodigdheden zond hij in groote hoeveelheden — het was de tijd van den dertig-

KALMAR IN 1693

1) Convoylijst. Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, blz. 125 vlg.
2) Bewijs etc. Sloets tijdschrift IX, 1 vlg.

W. SWIDDE fec

STOCKHOLM IN 1693

jarigen oorlog en Zweden had altijd veel noodig — naar het Noorden. Had men te Stockholm troepen noodig, de Geer wierf ze aan en zond ze. Zelfs rustte hij in 1644 op eigen kosten in Hollandsche havens een vloot uit van niet minder dan 32 schepen, bewapende die ten oorlog, bemande ze met meer dan 3000 koppen en stelde ze onder bevel van den ervaren admiraal Maarten Thijssen; deze vloot heeft in de Sont een belangrijke rol gespeeld. Zoo was in de 17de eeuw een Amsterdamsch koopman. 1)

Tegenover de bovengenoemde invoerartikelen stonden natuurlijk een reeks uitvoergoederen, die te Amsterdam werden ingeladen, met bestemming naar het Noorden en Oosten. En onder deze staat zeker de van ouds beroemde Hollandsche haring bovenaan. Wij hebben vroeger opgemerkt, dat Amsterdam in lateren tijd niet in de eerste plaats een visschershaven is geweest. 1) Nooit had het IJ een groote visschersvloot geherbergd. In de alleroudste tijden mogen de Amsterdammers volgens de overlevering visschers zijn geweest, zij waren in de 17de eeuw reeds lang kooplieden geworden. Doch niettemin werd er te Amsterdam wel haring aangevoerd en vandaar verzonden. De haringhandel sloeg weldra, evenals de houtkooperij, zijn tenten op aan het IJ, en wel in de buurt van den toren, die, vóór 1578 Heilige Kruistoren genoemd, naar het bedrijf, dat aan zijn loggen voet werd uitgeoefend, den naam Haringpakkerstoren verkreeg. 2) Daar vond men de

D Beck pinx. J. Falck fec. 1649

LODEWIJK DE GEER, HEER VAN FINSPONG EN LEUFSTA

1587—1652

1) (De Geer). Lodewijk de Geer; de Witt, Louis de Geer; Kernkamp, De Sleutels van de Sont, passim.

1) Nog in 1699 werd door een reeder uit Maassluis een poging gedaan om opnieuw de haringvangst te Amsterdam tot bloei te brengen; zij is evenwel geheel mislukt. Wagenaar I, 723. De Koopman I, 360.

2) Wagenaar II, 54.

haringpakhuizen, daar hadden de keurmeesters van den haring hun kantoor. 1)

Van groote beteekenis moet Amsterdams handel in den bij uitstek nationalen visch zijn geweest,

1684.

Wy Burgemeesteren der Stede hebben geconsenteert ende toegelaten met zyn Schip onder de Buyssen ende Haringh-Schepen tot den vijftienden Iuly toekomende toe, ende langer niet; volgens d'Ordonnantie op 't stuck van 't Vent-jagen gemaeckt, te mogen varen, ende van deselve Haringh over te nemen/ ende heeft ons beloost ende gezworen/ by Solemnelen Eed, dat hy alle den selven Haring die hy in Zee overnemen sal van geen andere Schepen ofte Buyssen over sal nemen/ dan van den Schepen ende Buyssen van Hollandt ende West-Vrieslandt/ ende dat hy yeder Stierman daer van hy Haringh sal overnemen/ brengen sal Attestatie by hem ende twee ofte meer van zyn Bootsgesellen geteyckent/ in-houdende de quantiteyt van haer over-gegeven Haring/ende dat d'selve ingevolge vande Palccaten gevangen ende binnen haren Schepen gekaeckt/ gesouten ende in Tonnen geleyt zy/ gelijck hy ons mede belooft ende ghesvooren heeft als vooren, den selven overgenomen Haringh/ nergens elders te brengen dan in Steden ofte plactsenals boven/ alwaer men den brandt ofte Certificatie geeft/ als mede dat dese bekomene Acte van Consent aen niemant sal overgeven ofte leenen om hem daer van te bedienen in Zee ofte elders/ op peyne van meyneedt ende verbeurte van de Boeten in den Placcate ofte Ordonnantie verhaelt: Soo waerlijck moeste hem Godt helpen. Ten oorkonden/ hier boven geteyckent een Buys ofte Schip/ met de date van 't Jaer als oock hier onder op gedruckt / het Zegel van de groote Visscherye/ ende by onsen Secretaris geteyckent den Juny 1684.

BEWIJS VAN HET COLLEGE DER GROOTVISSCHERIJ OM VOOR HET VISCHJAGEN TE MOGEN VAREN TUSSCHEN DE BUIZEN EN HARINGSCHEPEN, 1684

(Verzameling van Mr. S. van Gijn)

zoo belangrijk, dat de la Court den geheelen opkomst der stad er aan toeschreef. 2) Het is echter moeilijk den omvang van dezen tak van handel met juistheid te bepalen. De convoylijsten laten ons wat den invoer betreft in den steek, daar toch de haring, door Nederlanders gevangen, vrij werd ingevoerd; 1) en anderen voerden haar niet aan. Ook omtrent den uitvoer zijn wij niet volledig ingelicht. 2) Dat evenwel ook te Amsterdam vrij wat haring werd verscheept, daarvoor is het getuigenis van een tijdgenoot en ooggetuige borg, die vermeldt, dat de pakhuizen bij de Haringpakkerij des zomers opgepropt waren met visch. 3) Volledigheidshalve zij nog herinnerd, dat de haring naar alle landen werd verzonden, allereerst naar de Oostzee, maar vooral ook naar de Katholieke streken, 4) waar de herhaalde vasten een grooteren aanvoer noodig maakte dan in de Protestantsche. Polen en Duitschland 5), doch ook de landen van Zuid-Europa werden door de Calvinistische Hollanders voorzien van den visch, die den Katholieken het opvolgen van het vastengebod gemakkelijker maakte 6).

Behalve zeevisch werd te Amsterdam ook veel zoetwatervisch aangevoerd. In het begin der 17de eeuw hadden Amsterdam, Hoorn en Enkhuizen volgens een mogelijk wat te hooge taxatie 300 schepen op de Zuiderzee, die geregeld versche visch aanvoerden 7). Het

1) Nog in de 18de eeuw. Koopman I, 539.
2) Interest, 29.

1) T. a. p. 101.
2) In 1667/8 werd van Amsterdam uitgevoerd 2794 last 1 1/8 ton haring. Dit getal is opmerkelijk laag immers vinden wij den geheelen uitvoer van de Republiek in dit artikel door Raleigh geraamd op 95,000 las (Observations, bij Anderson I, 462 vlg.), door de la Court zelfs op 300,000 last (Interest, 10). Meer cijfers over Amsterdams uitvoer ook over andere jaren zouden ons hoogst welkom zijn geweest.
3) Von Zesen, 172.
4) Interest, 8.
5) De Koopman, I, 237.
6) Temple, Observations, 227.
7) Blok, Een merkwaardig aanvalsplan in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 12 vlg.

Waerachtige verthooninge ende gelegentheyt van de Custen, streckingen ende courssen van Hollant af, be Noorden om door d'Enckte van Naßau, tot voorby de Revier Oby gelyck als het alles geannoteert ende bevaren is geweest. door Jan Huygen van Linschoten de jaren van 1594 ende 1595 etc.

Duytsche mylen 15. in een graedt

Ioan a Dort Bapt a D fe.

Samoetarum qui cis et trans fretum Nassoviæ omnem eam orbis septentrionalis tractum incolunt qua a flum Pitzora ad flumen usque Oby protenditur facies habitus et trahe quibus addito rangifero quod miræ celeritatis animal est utuntur trasmittendo itineri, et simulachra quorum e ligno magna illi passim est copia retecta et prodita a Ioannes Hugo. Linschotio priori navigatione Anno 1594.

Prudentissimo et solertissimo Viro D Balthasaro Moucheron, olim apud Antwerpianos civium præfecto amico et patrono L M D D. Ioannes Hugo a Linschoten 1599

Der Samoieden afgoden

Waerachtige afbeeldinge ende gedaente der Samoieden, de hun onthoudende zyn op Nova Zembla. Vaygats, en t lant van by zuyden de Enckte van Naßau te weten van Pitzora af tot voorby de Revier Oby, en soo gelyck als de selfde ryden zyn, met haere sleeckens ende ingespannen tamme Rheenen, mits gaders de gedaente haerder afgoden ofte houten beelden, soo alsse op veel hoecken en clippen, by menichte stonden, gelyck als sulcks alles ondeckt ende sichtelycken d'eerste reyse ondervonden is door Jan Huygen van Linschoten int Iaer 1594.

KAART VAN NOORWEGEN EN DE IJSZEE 1594

(Jan Hayghen van Linschoten, Voyagie ofte Schipvaert by Noorden om langs Noorwegen de Noortcaep, Rusland enz, door de Strate van Nassau. Franeker, Ketel, 1601)

J. en B. v. Doetechem fec.

DE VESTIGING KILDUIN VAN JAN VAN LINSCHOTEN EN TOCHTGENOOTEN IN JUNI 1594

Jan Huyghen van Linschoten, Voyagie ofte Schipvaert bij Noorden om langs Noorwegen, de Noortcaep, Rusland enz. door de Strate van Nassau. Franeker, Ketel, 1601)

schijnt dat deze visch meer voor de binnenlandsche consumptie dan voor den handel naar buiten werd aangewend.

Behalve haring vinden wij als artikelen, die naar de Oostzee werden verzonden, opgesomd: rijksdaalders en dukaten, die hier bepaaldelijk als handelswaar moeten worden beschouwd, allerlei zijden stoffen, goud- en zilverlaken, kant, goud-, zilver- en zijdegalon, gouden, zilveren, zijden en garen linten, fijne en grove lakens, allerlei wollen stoffen, zijden en wollen kousen, kamelotten, gazen stoffen, waaiers, allerlei kruidenierswaren en specerijen, groote hoeveelheden gember, suikerbrooden en poedersuiker, Fransch, Portugeesch en Spaansch zout, witte en roode wijnen, brandewijn, azijn, papier, ongekorven en Braziliaansche tabak, verfhout, allerhande soorten verfwaren, en drogerijen, vensterglas en drinkglazen enz. 1).

Wat onze handel op Noorwegen betreft, bij de bespreking van den houthandel hebben wij reeds gelegenheid gehad het voornaamste handelsartikel dat Amsterdam uit dat land trok, te vermelden: het Noorsche hout. Daaraan moet nog worden toegevoegd: hars, vet, boter, potasch en weedasch, ten slotte allerlei gedroogde visch, vooral stokvisch 2). Van dit laatste artikel werd in 1667 te Amsterdam uitgevoerd 1,533,680 pond, in 1680 nog 982,380 pond 3). De aanvoer moet dus zeker nog veel hooger zijn geweest. Van Amsterdam daarentegen voerde men uit naar Noorwegen: veel witten, doch weinig rooden wijn, brandewijn en allerlei andere met brandewijn aangemaakte dranken, azijn, Fransch en Portugeesch zout, allerlei soorten specerijen, suiker, rijst, amandelen, rozijnen en pruimen, tabak, kaas, fijne lakens, baaien en saaien, zijden stoffen, zijden en wollen kousen en allerlei soort verfwaren 1). Volgens een opgave, die misschien wat hoog is, voeren reeds in het begin der 17de eeuw wel 500 schepen van Nederland op Bergen 2). Men kan voor Amsterdam, waar van ouds een Bergenvaardersgilde bestond, daarvan gerust een paar honderd reserveeren.

ZOUTZIEDEN EN HARINGPAKKEN IN DE EERSTE JAREN DER 17e EEUW

In nauw verband met den handel op Noorwegen stond de vischvangst, die zoozeer bij de haringvisscherij ten achter stond, dat hij in onderscheiding van deze de kleine visscherij werd genoemd. Maar in de geschiedenis van den Amsterdamschen handel moet van de walvischvangst worden gesproken, aangezien Amsterdam voor het grootste gedeelte deze vaart in handen had 3) en zij bij tijden van groot belang is geweest. Zij heeft merkwaardige stadiën doorgemaakt. Eerst werd zij als vrije vaart gedreven; maar weldra vormden de reeders der walvischvaarders wat wij zouden noemen een kartel, een combinatie van kooplieden tot beperking der productie en opdrijving der prijzen. Dit kartel weet in 1614 van

1) Ricard, le Négoce d'Amsterdam, 444 vlg. Vgl. ook Le Long II, blz. 372—447 passim.
2) Schoockius, Belgium federatum, 143. Blok, in Bijdr. en Med. van het Hist. Gen. XIX, 31.
3) Sloets Tijdschr. IX, 6.

1) Ricard, 433.
2) Blok, in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX. 31.
3) Interest, 33. Nog in de 18de eeuw was dat zoo, vgl. De Koopman, I, 239.

de Staten-Generaal een octrooi te verkrijgen.

Zoo was het leven geschonken aan de Noordsche Compagnie; daarin had Amsterdam voor de helft aandeel. Maar een volledig monopolie had zij nog niet: er bestonden nog naast haar kleine organisatiën, die zij echter langzamerhand wist in te lijven. In 1622 was dat eindeijk gelukt 1). Maar zij wilde zij nooit goed tot bloei geraken. Het privilegie belemmerde de vrije ontplooiing van dezen tak van vischvangst. De algemeene oppositie tegen de Compagnie en nog meer misschien de slechte zaken, die zij maakte, noopten de Staten-Generaal in 1645 het octrooi niet weer te verlengen. De tegenstanders van het monopolie die nooit hadden opgehouden op de schaduwzijden ervan te wijzen, kregen gelijk. Immers juist sedert 1645 komt te Amsterdam de walvischvangst tot bloei. De la Court, de onvermoeide strijder tegen elken dwang op economisch gebied, wijst er triomfantelijk op, dat de vangst sedert de opheffing der Noordsche Compagnie was vertiendubbeld 2), misschien zelfs wel tot het vijftienvoud vermeerderd 3). Was vroeger het getal schepen, door de Compagnie uitgerust, altijd beneden de 25 gebleven, en dat uit geheel Nederland 1), sedert werd het anders. De ondernemingsgeest, niet meer aan een ijzeren boei vastgeklonken, wierp zich vol geestdrift op deze visscherij, die niet alleen groote winsten beloofde, maar ook gelegenheid gaf den drang naar gevaarvolle avonturen te bevredigen. Amsterdam werd de hoofdplaats van de walvischvaart. Van een kostbare uitrusting ter beschutting tegen de bezwaren van de vaart in het ijzige Noorden voorzien en tevens bewapend met alle middelen van aanval en verdediging tegen de zeemonsters, waarop men jacht maakte, voerden de Groenlandsvaarders, gelijk men ze noemde, ook steeds geschut en ander geweer mede om de ons vijandige volken, Engelschen en Denen van boord te houden 2). Zwaar gebouwde schepen waren het van 2 tot 500 ton, soms zelfs nog grooter, bemand met 80 tot 90 man, allen echte zeerobben, die voor geen kleintje vervaard waren en die voor dit beroep met bijzondere zorg werden uitgekozen 3). Groot waren natuurlijk de kosten van uitreeding, per schip wel 8000 tot 9000 gulden 4), doch zij schijnen ruim-

AANVOER VAN VISCH

1) Vgl. Kernkamp, Stukken over de Noordsche Compagnie in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 263 vlg., waar bovendien zeer veel belangrijks over de organisatie en de werkwijze der Compagnie voorkomt.

2) Aanwijzing, 29.

3) T. a. p. 75. Hij spreekt zich hier tegen. Waarschijnlijk wil hij alleen een indruk van de sterke vermeerdering geven en kiest hij daarvoor een vrij willekeurig getal. Wat het getal schepen betreft, zie beneden.

1) Zie de statistiek bij Muller, Geschiedenis der Noordsche Compagnie, 109.

2) T. a. p. 104 vlg.

3) T. a. p. 104. De la Court vermeldt, dat jaarlijks meer dan 12,000 man ter walvischvangst togen. Aanwijzing, 29. Ieder schip gerekend op 80 man, komt men dus tot een getal van 150 schepen, of gerekend op 90 man, tot ongeveer 133 schepen. Dat komt ongeveer met de bekende, boven medegedeelde cijfers uit.

4) Le Long, II, 222. Dit komt wel overeen met wat Kernkamp in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX 297, mededeelt. De uitrusting van 3 schepen wordt daar in 1621 op *f* 20,000 geschat; daarbij zijn dan allerlei dingen niet mede gerekend.

schoots door de opbrengst weer te zijn vergoed. Domselaer, overtuigd van den grooten bloei van de Groenlandsche visscherij in zijn tijd, bericht, dat men niet zelden in één jaar driehonderd schepen, naar het barre Noorden bestemd, het Y zag uitzeilen 1). Dit getal is voor het derde kwart der 17de eeuw waarschijnlijk te hoog: mogelijk ook is de visscherij spoedig daarna verminderd, want de vertrouwbare statistiek, die wij bezitten, leert anders. In 1669 voeren 138 schepen uit, in 1670 148, in 1671 158, dus een geregelde vermeerdering. In de drie volgende oorlogsjaren, toen men alle zeevaarders op de oorlogsvloot noodig had, was de walvischvangst verboden. In 1675 zien wij weer 149 schepen uitzeilen, welk getal in de volgende jaren langzaam daalde, in 1678 zelfs tot 110. Sedert nam het voortdurend toe: in 1679 126, was het in 1683 tot 242 gestegen. Daarna komt echter weer een terugslag, zoodat het aantal schepen in de 17de eeuw nog slechts hoogst zelden boven de 200 steeg en meermalen er vrij wat beneden bleef. In oorlogsjaren als 1691 en volgende vinden wij slechts 2, 32, 89, 63 en 97 walvischvaarders vermeldt, totdat met 1696 hun aantal de honderd weer overtreft en sedert weer geregeld stijgt, om in 1702 het hooge getal van 225 schepen te bereiken. 1) De vangst hield natuurlijk niet altijd gelijken tred met het getal uitgeruste schepen. Begrootte de Noordsche Compagnie in 1622 haar jaarlijkschen aanvoer op 21,000 quarteelen traan, 2) wat zeker het hoogste cijfer is, dat ooit door haar is bereikt, in latere jaren werd dit anders. De bovengenoemde statistiek bewijst het. In 1669 werden 921 visschen gevangen, die 47,949 vaten spek opleverden of ongeveer 72,000 quarteelen traan, 3) in 1670 bedroeg de vangst $794\frac{1}{2}$ visschen, 4) opleverende 32,574 vaten spek of ongeveer 49,000 quarteelen traan,

WALVISCHVANGST BIJ ST. ANNALAND IN 1682

(De seldsaame en nooit gehoorde walvischvangst voorgevallen by St. Anna-Land in 't jaar 1682 den 7 Oct. Mitsgaders een pertinente beschryvinghe van de geheele Groenlander vaert verhandeld in prosa en versen enz. door P. P. v. S. Leiden 1684)

1) Domselaer, 303.

1) Alphabetische Naamlijst van alle Groenlandsche en Straet-Davische Commandeurs, enz. Haarlem, Enschedé 1770, met jaarlijksche vervolgen; en daaruit overgenomen bij Le Long II, 224. In de 18de eeuw bedroeg het getal walvischvaarders tusschen 150 en 120 jaarlijks. De Koopman I, 339, en bovengenoemde lijst.

2) Muller, Noordsche Compagnie, 124.

3) Tot het jaar 1740 geven de bovengenoemde tabellen het getal quarteelen traan niet op, maar uit de vergelijking met de jaren na 1740, waarbij steeds het getal quarteelen is opgegeven, blijkt, dat een vat spek ongeveer anderhalve quarteel traan opleverde.

4) Hoe men in dit verband een halve en een kwartvisch moet opvatten, is niet duidelijk. Is misschien een kleine visch bedoeld? Of duidt het woord visch een hoeveelheid spek aan, ongeveer overeenkomende met wat een walvisch gewoonlijk opleverde?

HOUTEN GEBOUWEN TE ROMANOW DOOR HET NEDERL. GEZANTSCHAP BEWOOND IN 1616

in 1671 1083½ visschen, produceerende 45,386 vaten spek of ongeveer 68,000 quarteelen traan. In 1675, nadat de droevige oorlogsjaren, toen er niet werd gevaren, waren voorbijgegaan, ving men 900½ visschen, rendeerende 38,721 vaten spek of ongeveer 58,000 quarteelen traan. De daling in het getal schepen, die wij boven opmerkten, had echter geen invloed op de vangst. Integendeel was 1678 een zeer voordeelig jaar: toen werden 1117¾ visschen gevangen, met een opbrengst van 49,148 vaten spek of bijna 74,000 quarteelen graan. In de volgende jaren was de opbrengst eenigszins wisselvallig: het voordeeligste jaar was 1682, toen 1453½ visschen werden gevangen, waarvan 61,438 vaten spek of ongeveer 92,000 quarteelen traan werden gewonnen. Natuurlijk waren de oorlogsjaren na 1688 weer zeer onvoordeelig, totdat de vrede van Rijswijk ook op dit gebied weer betere dagen deed aanbreken. In 1698 werden 1488½ visschen gevangen, met een opbrengst van 56,485 vaten spek of ongeveer 85,000 quarteelen traan; in 1699 2071¾ visschen, die 67,317 vaten spek of ongeveer 100,000 quarteelen traan opleverden. 1) In 1662, een jaar, waarin wij de grootte van den aanvoer niet kennen, werd zooveel traan te Amsterdam gelost, dat de consumtie daar beneden bleef. 13,000 quarteelen bleven toen onverkocht liggen, in het volgende jaar zelfs 37,000. 2) Wat de andere artikelen betreft, die van den walvisch afkomstig waren, ook daarin ging te Amsterdam

VREDEHANDELING TUSSCHEN DE ZWEDEN EN RUSSEN TE DIDERINA IN 1616,
WAARBIJ HET NEDERL. GEZANTSCHAP DE MEDIATEUREN WAREN 3)

1) Vgl. de bovengenoemde tabellen.

2) Domselaer, 303. Dit gebeurde, niettegenstaande alle voorzorgen van het kartel, ook wel eens in den tijd der Noordsche Compagnie. Vgl. Kernkamp in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 287 vlg.

3) A. Goeteeris, Journael. 1619.

vrij wat om. Van 1 October 1667 tot 30 September 1668 werd daar voor een waarde van *f* 44,990 aan baleinen aangevoerd, waartegenover een uitvoer stond van *f* 211,132. 1)

Nauw verbonden aan onze eerste tochten naar de IJszee is onze oudste handel op Rusland. Olivier Brunel, de eerste Nederlander, die reizen naar het Noorden ondernam, was ook de eerste, die met Moscovië handelsbetrekkingen aanknoopte. 2) Dat ook Amsterdam daaraan spoedig aandeel nam, ligt voor de hand. Doch eerst, toen de beroemde Noordpooltochten op het einde der zestiende eeuw hadden bewezen, dat daar de weg naar Indië den zich waarschijnlijk reeds in 1600 in het toen pas gestichte Archangel gevestigd. In 1614 voeren reeds vele Nederlandsche schepen op deze stad, 1) in Raleigh's tijd waarschijnlijk wel 30 tot 40, waartegen Engeland nog slechts 2 of 3 kon overstellen. 2) Dat Amsterdam daaraan een groot aandeel had, is bekend. Er waren Amsterdamsche kooplieden, die kantoren hadden te Archangel en Moskau; wij vinden groote Amsterdamsche handelshuizen als Trip, Ranst, Spranger en Pels in connectie met Rusland. 3) Het huis Klenck had zelfs een eigen steiger voor de lossing en lading van goederen te Archangel. Reeds het eerste groote

INTOCHT VAN KOENRAAT VAN KLENCK, AMBASSADEUR VAN DE STATEN-GENERAAL, BINNEN MOSCOU IN JANUARI 1676. 4)

niet lag, begon men te Amsterdam zich met kracht toe te leggen op wat onze voorouders noemden den Moscovischen handel. Nadat een poging om octrooi te verkrijgen voor den alleenhandel op Rusland door de Staten-Generaal was afgewezen, 3) begon men langzamerhand, vertrouwend op eigen krachten, de Engelschen, die vroeger bijna uitsluitend op het Czarenrijk handel hadden gedreven, uit de Witte Zee te varen. Voorname handelshuizen als Klenck, Vogelaers en Ruts had-

1) Convoylijst 1667/8. Bijdr. en Med. van het Hist. Gen. XIX, 125 vlg. Zie verder over de walvischvangst te Amsterdam. Le Long II, 196 vlg., Ricard, Le négoce d'Amsterdam, 424 vlg.

2) Muller, Noordsche Compagnie, 25 vlg

3) Scheltema, Rusland en de Nederlanden, I, 61 vlg.

1) t. a. p. I, 74.

2) Observations, bij Anderson I, 462 vlg. Ik wijs er nogmaals op, dat Raleighs cijfers in den regel wat hoog zijn genomen. Te laag daarentegen is wel het cijfer, dat in 1628 wordt vermeld. (Vgl. Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 377 noot.) Daar wordt gezegd: „Naar Muscovien gaan jaerlix ses off seven schepen met 400 mannen ende brengen alle jaers in retour ses tonnen gouts, bestaende in bont, pelterijen, was ende andere Muscovische coopmanschappen." De cijfers in dit stuk zijn in het algemeen veel te laag genomen. Vgl. nog de getallen genoemd bij Blok, Een merkwaardig aanvalsplan in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 30.

3) Scheltema I, 116 vgl. ook I, 172 vlg.

4) 1. De stalmeester. — 2. Acht Hantpaerden met witte manen en staerten. — 3. De Heer Maerschlck (sic). — 4. Edellieden. — 5. Twalef lackayen. — 6. De koets daer syn Exelenti Klenck in sadt. — 7. Pagien te paert. — (K. v. Klenk, Voyagie aan zyne Zaarsche Majesteyt van Moscovien. Amst. 1677).

Russische gezantschap, dat in 1614 door Czaar Michael naar het Westen werd gezonden, bracht tevens een bezoek aan Amsterdam, waar het door de regeering en de kooplieden feestelijk werd onthaald. Welk een hooge positie de Republiek reeds toen in het Noorden innam, blijkt voldoende uit het feit, dat in 1616 de Heer Van Veenhuizen, Dirck Bas, burgemeester van Amsterdam en Albert Joachimi als bemiddelaars werden gezonden, om den vrede tusschen Zweden en Rusland tot stand te brengen. Te Diderina bij Nowgorod hadden de onderhandelingen plaats, die evenwel slechts tot een wapenstilstand leidden. 1) Steeds werd in alle zaken, die Rusland en den handel op dat land betreffen, het gevoelen der Regeering van Amsterdam ingewonnen. 2) Toen de Staten-Generaal in 1674 — om slechts dit eene voorbeeld te noemen — een gezant naar Rusland zonden om Czaar Alexei te bewegen een verbond met de Republiek tegen Zweden te sluiten, werd daartoe een Amsterdamsch regent, Koenraad van Klenck, lid van het bovengenoemde koopmansgeslacht gekozen. Bij den Czaar in hooge gunst, gelukte het hem alle moeilijkheden te overwinnen. Wel verklaarde Alexei Zweden niet den oorlog, maar hij steunde de Republiek toch waar hij kon. Bovendien wist Van Klenck nog belangrijke handelsvoordeelen te bedingen, waardoor het de Nederlanders mogelijk werd vrijelijk door geheel Rusland handel te drijven. Zelfs werd hun vergund zich te Astrakan te vestigen en van daar uit op Perzië en het geheele Oosten handel te drijven. 1) De gezant Van Keller, die van 1676 tot 1690 de Staten-Generaal te Moskau vertegenwoordigde, stond behalve met zijn lastgevers in geregelde correspondentie met Burgemeesteren van Amsterdam. 2) Wij herinneren hier ter loops aan het bezoek, door Peter de Groote in 1697 aan Amsterdam gebracht. Van de 60 schepen, die jaarlijks omstreeks het midden der 17de eeuw 4) te Archangel aan den steiger kwamen, waren er ongeveer 50 Amsterdamsche. 5)

VERTREK VAN KOENRAAD VAN KLENK, AMBASSADEUR DER STATEN-GENERAAL, VAN ARCHANGEL NAAR MOSCOU, SEPTEMBER 1675. 3)

Fokkens beschrijft „de Moskovisvaarders, die hier

1) Scheltema I, 82 vgl.
2) t. a. p. passim.

1) t. a. p. I, 307 vgl.
2) t. a. p. I, 351.
3) 1. De boot met een overdeck daer zyn Exelenti Clenck in was. — 2. De tweede boot of vise admirael. — 3. Booten die met victali versien waren. — 4. Veel booten tot uytgeley. — 5. Coopvaerdy schepen. (K. van Klenk, Voyagie aan zyne Zaarsche Majesteyt van Moscovien. Amst. 1677. 4°.)
4) t. a. p. I, 299.
5) Domselaer, 305. Ongeveer 1770 heugde het te Amsterdam nog velen, dat 20 schepen van daar op Rusland voeren. De Koopman VI, 6.

vandaan een groote menighte van allerley waren derwaerts brengen en uyt de gewesten weer thuys komende, sleept een grote schat uit Moskovien na deze Stadt, zoo van overkostelijke Bonte sable en menigh hondert duyzendt Enkhoorne en andere vellen; uyt deze gewesten komt het schoonste Bontwerk der geheele werelt, ook Ham en Spek, Juchten, Borstels en veel Lijnzaat en Talk, ook veel Salm gesouten in tonnen en andere kostelijkke waren, die alle hier in Amsterdam aankomen en na alle Gewesten der werelt verhandelt worden." 1) peper en gember, kruidenierswaren en kramerijen, allerlei soorten verfhout, haring, paarlen, diamanten, goud- en zilverdraad, kant, ringen en verdere kostbaarheden 1). Vraagt men naar den omvang van dezen handel, dan kan worden geconstateerd, dat in 1667/68 te Amsterdam werden aangevoerd 3,627,800 pond potasch, en uitgevoerd 1,453,445 pond, dat tegenover een invoer van 138,467 stuks gezouten of gedroogde huiden een uitvoer van 24,430 stuks stond, dat voor een waarde van *f* 74,436 aan pelterijen werd ingevoerd, tegen een uitvoer ter waarde van *f* 174,482, dat de cijfers van de in- en uitvoer van de talk bedroegen 936,005 en 361,180 pond, dat 134,633 stuks juchten werden ingevoerd, waartegen 140,018 werden uitgevoerd 2). Een denkbeeld van de waarde van den geheelen handel van Amsterdam op Rusland

C. Decker fec.

ASTRAKAN IN 1677

Aan deze producten zijn nog honig, was, talk, potasch, kaviaar en granen toe te voegen 2). Als retouren werden naar Rusland gezonden: dukaten en rijksdaalders, papier, allerhande soorten zijden stoffen, goud- en zilverlaken, wollen laken van allerlei kleur, allerlei wollen stoffen, Canadeesche bevervellen, brandewijn, witte en roode wijnen, tin en lood, allerhande verfwaren, indigo, wierook, zwavel, vitriool, allerhande soorten specerijen, vooral

1) Fokkens, 54. Ongeveer dezelfde producten geeft Domselaer, 305.

2) Schoockius, Belgium Foederatum, 144. Vgl. ook Le Long II, 358, Ricard, Négoce d'Amsterdam, 430.

1) Ricard, 429 vlg. Vgl. Le Long II, 358.

2) Convoylijst, Bijdr. en Med. van het Hist. Gen. XIX, 125 vlg. Het behoeft zeker niet te worden herinnerd, dat verschillende der bovengenoemde producten niet alleen uit Rusland kwamen; daar echter de in- en uitvoer in de convoylijst niet is ingedeeld naar landen van herkomst, moeten wij sommige producten onder één land rangschikken, hoewel dezelfde waren ook wel uit andere streken kwamen.

geeft ten slotte het feit, dat de Amsterdamsche kooplieden de opbrengst van de heffing van $^1/_2$ percent van de waarde van den Amsterdamschen in- en uitvoer van en naar Rusland omstreeks 1660 schatten op *f* 50,000. 1) Daaruit blijkt, dat de waarde van dien handel werd getaxeerd op 10 millioen gulden, waarbij echter de ook toen bekende neiging der kooplieden om de waarde der koopmansgoederen op het tolkantoor te laag te schatten, stellig in rekening moet worden gebracht.

Van veel minder belang dan de handel op Rusland was die op Jutland en Holstein; doch hij is merkwaardig genoeg om hem hier even te vermelden. De opsomming der handelsartikelen op dit gebied is spoedig gedaan; slechts ossen werden vandaar hier aangebracht. »Des Sommers pflegen etliche tausend magere Ochsen zu schiffe aus Denemarck über zu kommen und alhier den Vorkeuffern oder Ochsenweidern verkauft zu werden. Diese treiben sie darnach in die Weide und wan sie fet genug seind, werden sie alhier wederüm gegen den winter an die fleischer und haushaltenden verkauft. Und also hat man jährlich zweierlei Ochsenmärkte; eine im vorjahre der mageren und einen im herbste der fetten ochsen." 2) Dat von Zesen, die dit vermeldt, hier goed was ingelicht, bewijst de statistiek: in 1667/8 werden te Amsterdam 8788 ossen, voor het grootste gedeelte uit Denemarken aangevoerd. 3) Zelfs moet dit getal later nog grooter zijn geweest: in de 18de eeuw wist men nog wel bij geruchte, dat vroeger wel 14 tot 15,000 magere ossen uit Jutland en Holstein te Amsterdam ter markt kwamen. 1)

Het ligt voor de hand, dat Amsterdams' handel op de Duitsche Noordzeehavens als Hamburg, Bremen en Emden van de oudste tijden af zeer aanzienlijk moet zijn geweest. Waar wij reeds in 1248 een Amsterdamsche kogge in de haven van Lübeck aantreffen, daar moeten dus de Amsterdammers nog vroeger bovengenoemde havens hebben bezocht, die het eerst op hun weg naar het Oosten lagen. Ook vinden wij reeds vroeg Hamburgers te Amsterdam om handel te drijven: zij bevonden zich daar in zoo grooten getale, dat de magistraat hun een koor in de Oude Kerk afstond voor het begraven van hun lijken, welk koor nog altijd daarnaar het Hamburger koor wordt genoemd. Deze nauwe verbinding is altijd blijven bestaan. Intusschen waren de betrekkingen niet altijd even vriendschappelijk: want vooral de Hamburgers met hun voortreffelijke haven en hun groot achterland, dat een groot gedeelte van Duitschland omvatte, waren de geheele 17de eeuw door zeer gevreesde concurrenten, die Amsterdam op bijna alle handelswegen in den weg zaten. Hamburg dreef met alle wereldstreken een uitgebreiden koophandel, en haalde alle koopwaren rechtstreeks van de producenten, zoodat er eigenlijk weinig van Amsterdam heen werd vervoerd. Alleen als de prijzen te Amsterdam laag genoeg waren, betrok men te Hamburg daar vandaan meekrap,

G. Hoffnagel (?) inv F. Hogenberg fec.

BREMEN IN HET LAATST DER ZESTIENDE EEUW

1) Von Zesen, 201.
2) T. a. p.
3) Statistiek 1667/8 in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.

1) De Koopman II, 166.

manufacturen, specerijen, drogerijen en verfwaren. 1) Omgekeerd ontving men te Amsterdam uit Hamburg allerlei waren, die daar tijdelijk goedkoop waren en bovendien producten, die uit Duitschland de Elbe afkwamen, als ijzer- en koperdraad, bladkoper, blik, eiken planken en ander timmerhout, duigen, honig, gele was, en in 't algemeen alle Noordsche artikelen. 2) Het eigenaardige van het verkeer met Amsterdam was, dat het sedert 1613 door de regeeringen van beide steden als een beurtveer was geregeld: het ligt evenwel voor de hand, dat aan zulk een beurtveer, waarvan men verplicht was zich te bedienen, alleen kleine verzendingen waren onderworpen. De groote ladingen werden door vrije schippers vervoerd. 3) In soortgelijke betrekking stond Amsterdam tot Bremen. Van Amsterdam uit werden allerhande zijden manufacturen, wollen lakens en stoffen, kramerijen, geraspt en gemalen verfhout en andere verfwaren, drogerijen, specerijen, haring, enz. uitgevoerd. Uit Bremen werden daarentegen aangevoerd ijzeren kachels en vuurovens, allerhande timmerhout, potasch uit Hessen en Thuringen, honig, Erfurter garens, saaien en andere stoffen, pijlakens, Bremer bier, scheerwol, anijs, droogwasch, Osnabrücksch, Tecklenburgsch en ander linnen, Brunswijker garens en nog meer andere artikelen. 4) Ook op Bremen voer van Amsterdam uit een beurtman. De schippers op Hamburg en Bremen vond men liggen bij den Schreierstoren. In één adem met Bremen is Emden te noemen, dat reeds meermalen nooit gelukte pogingen had gedaan ten minste een deel van den Amsterdamschen handel tot zich te trekken en waarmede Amsterdam in soortgelijke artikelen handelde als de bovengenoemde. 5)

De handel met Duitschland, voor zoover die niet liep over de havens aan Noord- en Oostzee, was in 't algemeen te Amsterdam niet van bijzonder groote beteekenis. Het Westen van Duitschland, dat zijn natuurlijke afvoerkanaal had in den Rijn en zijn stapelplaats in Keulen, stuwde zijn producten voor 't grootste gedeelte naar Holland en ontving vandaar ook alles wat het noodig had: het stroomgebied van den Rijn was economisch geheel afhankelijk van de Republiek. Maar Amsterdam had aan dien handel betrekkelijk slechts weinig aandeel. De verbinding der stad met den Rijn was te moeilijk: in dit opzicht hadden Rotterdam en Dordrecht te veel voor. Wanneer wij bedenken, dat thans, nu Amsterdam door een wel is waar niet van alle kanten geprezen, maar toch zeer bruikbaren waterweg met den Rijn is verbonden, nog altijd genoemde steden en vooral Rotterdam het leeuwendeel van den Rijnhandel in handen hebben, dan kan het ons niet verwonderen, dat dit in de 17de eeuw nog in meerdere mate het geval was. Dordrecht b.v. had dank zij zijn dwingend stapelrecht 1) toen den belangrijken handel in Rijnwijn bijna geheel in bezit. 2) Wat voor Amsterdam bestemd was, moest den langen weg langs den IJsel, Kampen uit en over de Zuiderzee afleggen. 3) Of ook volgde men den weg over Utrecht. Sedert in 1648 de hoofdstad van het Sticht door den Vaartschen Rijn met de Lek was verbonden, 4) werd ook voor Amsterdam de verbinding met den Rijn gemakkelijker. Van Amsterdam uit toch was Utrecht gemakkelijk te bereiken, hetzij over Muiden langs de Vecht, hetzij langs Amstel en Utrechtsche vaart, om nu van een derde, doch minder gebruikelijke, verbinding met den Rijn, langs Amstel, Gouwe en Hollandschen IJsel maar niet te spreken. Doch het springt in het oog, dat eigenlijk alleen de weg langs den IJsel door eenigszins groote Rijnschepen kon worden gebruikt. Bovendien weten wij, dat er nog betrekkelijk veel uit Duitschland per as werd ingevoerd 5). Zoo handelde Amsterdam op een groot gedeelte van Duitschland, benevens op Zwitserland: op de missen van Frankfort, Leipzig en Brunswijk zag men ook Amsterdamsche kooplieden verschijnen. Zoo trok Amsterdam uit Duitschland granen, Brunswijksch bier, allerlei soorten Osnabrücksch linnen, Erfurter garens en pastel, allerlei saaien en andere stoffen uit Langensalza, allerhande stalen voorwerpen, spiegels, glazen artikelen en galanteriëen uit Berlijn, Silezisch linnen, handdoeken, damast- en servetgoed, en garen, Zittausch linnen, Leipzigsch garen blik enz., bier uit Zerbst, uit Zürich en andere steden Italiaansche en eigen bewerkte zijde van allerlei aard, uit Winterthur en andere steden wollen en zijden stoffen, uit Genève fluweel, taf en zijden stoffen en linten, gouden en zilveren

1) Le Long II, 451.
2) Ricard, Le Négoce d'Amsterdam, 462, Le Long II, 451.
3) Baasch, Die Börtfahrt zwischen Hamburg, Bremen und Holland (Forschungen zur Hamb. Handelsgeschichte II.)
4) Le Long II, 464 vlg.
5) Over de beteekenis van Emden in het begin der 17de eeuw vlg. Blok, Een merkwaardig aanvalsplan, in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 31 vlg.

1) Vgl. daarover van Rijswijk, Geschiedenis van het Dordtsche stapelrecht, 1900.
2) Temple 226.
3) Ter Gouw, I, 230 vlg., 266 vlg., II, 39, 67, 82, III, 113 260, 344.
4) Van der Aa, Aardrijkskundig woordenboek in voce Vreeswijk.
5) Le Long II, 532.

stoffen, passementen, kanten, linten enz., bovendien vele kunstig bewerkte stalen, ijzeren en kristallen voorwerpen, horloges, galanteriëen en boeken, de beste saffloers, die te vinden was, uit Straatsburg, benevens Fransche brandewijn, tabak, Fransche galanteriëen, wijnsteen, anijs, hennep enz., van Rijn en Moezel de befaamde wijnen, potasch, ijzer, geschut, kogels, granaten en bommen, eikenhout, steenen potten, kannen enz., tufsteen, allerlei linten, garens, tijken en andere manufacturen, linnen, tabak, wollen stoffen, kousen, mutsen en handschoenen, fluweel, zijde, aardewerk, graan, boom- en aardvruchten als zoethout, safraan, meloenen, ajuin en pruimen, glaswerk, Neurenberger waren, en nog veel meer artikelen, te veel om te noemen 1). Maar hoe lang onze opgave ook reeds moge zijn, nog veel uitgebreider zou de lijst der goederen, die van Amsterdam naar Duitschland werden gezonden, moeten worden. Hier zou bijna geen handelsartikel van eenige beteekenis, dat te Amsterdam ter markt kwam, ongenoemd kunnen blijven. Wij moeten hier volstaan met de vermelding van onze eigen producten, vooral die onzer nijverheid, verder visch, vooral haring, zout, allerlei manufacturen, drogerijen, verfwaren, kruidenierswaren en specerijen in 't algemeen 1). Een eigenaardigheid van den Duitschen handel van Amsterdam was ook, dat men er voor veel meer waarde heen zond dan men terug ontving 2), wel een bewijs hoe weinig Duitschland destijds zelve produceerde en hoe goed Amsterdam van alle gewenschte handelsartikelen voorzien was. Ten slotte mogen nog eenige cijfers worden genoemd. Wij slaan weer de convoylijst van 1667/8 3) op en vinden daar, dat te Amsterdam in dat jaar o. a. werden aangevoerd 193,500 el Silezisch linnen, terwijl weer 208,323 van deze zelfde soort naar elders werd verscheept, verder 76,010 el Osnabrücksch en Munstersch linnen, waartegen

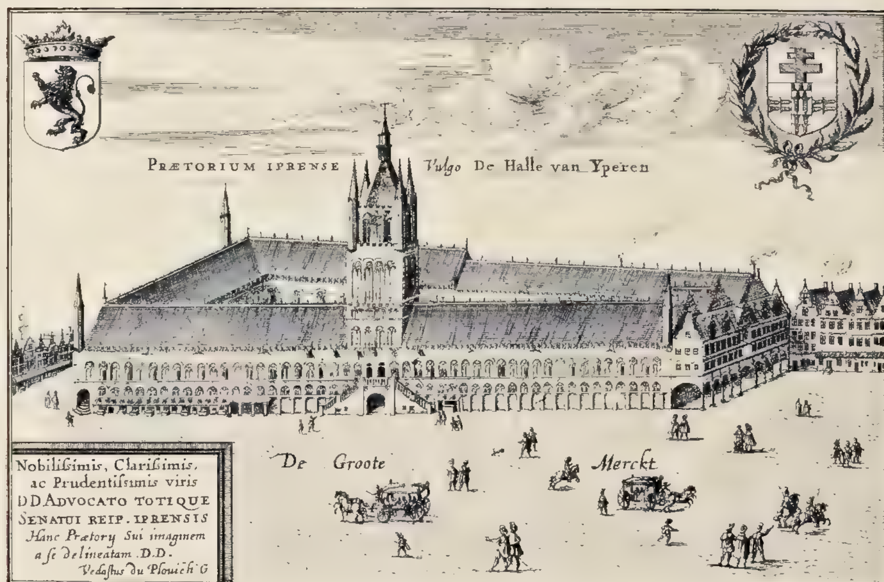
DE STAD KEULEN IN 1646

1) Le Long II, 469, 471 vlg., 474, 476 vlg., 481, 483, 487, 494, 496 vlg., 500, 514 vlg., 523 vgl.

1) Zie daarover t. a. p.
2) t. a. p. II, 491, 517.
3) Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.

een uitvoer van niet minder dan 356,928 el van deze stof stond. De omzet in Rijnwijn beteekende in dat jaar zeer weinig: een invoer van slechts 18 aam is zeker niet aanzienlijk te noemen; daarentegen was de uitvoer van 1061 voeder 1) van eenige beteekenis. Meer leverde de handel in Duitsche wol op: Hessische en Pommersche wol was het voornamelijk, die men te Amsterdam noodig had. Wij vinden in meergenoemd jaar een invoer van 1,036,620 pond, waarvan meer dan de helft, namelijk 616,190 pond weer zijn weg naar elders vond. Van Munstersch en Westfaalsch pijlaken bedroegen in- en uitvoer respectievelijk 6395 en 3067 stuks. 2)

Niet onbelangrijk was ook Amsterdams handel met de Zuidelijke Nederlanden. Daarheen werd ook over land gehandeld, maar het meeste vervoer geschiedde toch over zee 3). Door de sluiting der Schelde — de feitelijke sluiting reeds lang vóór den vrede van Munster, die dezen toestand tot een wettigen maakte — was eigenlijk groothandel met de gehoorzame Nederlanden onmogelijk gemaakt. Wat nog werd in- en uitgevoerd, geschiedde door Hollanders, ook door Amsterdammers, zonder dat nauwkeurig blijkt, welk aandeel Amsterdam in dien handel heeft gehad. Daar wij evenwel weten, dat de Belgische provinciën al het benoodigde graan uit de Republiek betrokken 1), is het waarschijnlijk, dat het meeste daarvan wel uit de Amsterdamsche graanpakhuizen zal zijn gekomen. Verder vinden wij vermeld wollen, zijden, katoenen en mousselinnen, stoffen, verfwaren, drogerijen en specerijen, wijn en brandewijn, pot- en weedasch, Fransch, Spaansch en Portugeesch zout, haring en stokvisch, walvischtraan, suiker en nog andere koopwaren, die van Amsterdam naar Vlaanderen en Brabant werden gezonden 2). De retouren bestonden natuurlijk, daar in het Zuiden geen buitenlandsche handel gedreven werd, uitsluitend in de eigen producten van het land. Uit Luik — dat hoewel een onafhankelijk bisdom, toch geographisch en economisch in dit verband kan worden genoemd — betrok men de beroemde Luiksche saaien, pijlakens, linten, knoopen, aluin en allerlei ijzerwaren, vooral ook krijgsbe-

DE HAL TE YPEREN IN 1641

1) In Duitschland had een voeder 6 amen, 24 ankers, 30 emmers, 120 virtels, 240 stoopen, 960 quartier of 1920 vessel. Le Long, II, 456.

2) Het behoeft wel geen betoog, dat sommige der genoemde artikelen evengoed over zee, over Hamburg of Bremen naar Amsterdam kunnen zijn gekomen. Uit de convoylijst is zekerheid daaromtrent evenwel niet te verkrijgen.

3) De Koopman, II, 185.

1) Temple, Observations, 244.

2) Ricard, Le Négoce d'Amsterdam, 489 vlg., Le Long, III, blz. 1 vlg.

noodigdheden, uit Vlaanderen en Brabant langs Antwerpen zeer groote hoeveelheden van de wereldberoemde Brusselsche en andere kant, die van Amsterdam uit over de geheele wereld werden verzonden, verder het bekende Kamerijksch doek en andere geweven wollen en linnen stoffen uit Rijsel, Yperen en Doornik, ten slotte vrij wat granen, vooral koolzaad, dat op de vruchtbare velden van Vlaanderen en Brabant zoo welig groeide 1). De handel der Hollanders op het Zuiden was vóór den vrede van Munster door den Koning van Spanje ten strengste verboden, maar dit verbod is nooit in

J. Veenhuizen fec.
TITEL VAN EEN REISBOEK OF REISBESCHRIJVING VOOR ENGELAND, MET EEN AFBEELDING VAN DE THEEMS EN LONDON-BRIDGE IN DEN TIJD VAN KAREL II

zijn vollen omvang gehandhaafd; dat was trouwens een onmogelijkheid, daar de Spaansche Nederlanden de producten, die de Hollanders alleen hun konden verschaffen, volstrekt niet konden missen, terwijl zij aan den anderen kant geen betere markt voor hun eigen waren konden vinden dan in de Republiek. Zoo werd de handel, die direct verboden was, indirect toch op Holland gedreven; de schepen zeilden van Antwerpen of Ostende veelal eerst naar Engeland of Frankrijk en vandaar eerst naar Hollandsche of Zeeuwsche havens. 2) Na den vrede van Munster veranderde dat natuurlijk en werd de handel tusschen Noord en Zuid openlijk en vrijelijk gedreven.

Wenden wij thans den blik naar het Westen. Daar lag tegenover onze kusten onze groote mededinger, Engeland. Nog was het zich in de 17de eeuw van zijn overgunstige ligging weinig bewust. Het waren gansch andere dan economische vraagstukken, die de geheele eeuw door de natie bezighielden; haar staatkundige vrijheid stond op het spel. Niet hoe men langs den besten weg een practisch gebruik zou maken van Engelands voortreffelijke ligging voor den wereldhandel, niet hoe handel en nijverheid zich het voorspoedigst zouden kunnen ontwikkelen, waren de vraagstukken, die werden bestudeerd; maar men onderzocht, op welke grondslagen het staatsgezag van oudsher was gevestigd, men vorschte naar de grenzen van de Koninklijke macht, naar de uitgestrektheid der bevoegdheden van het Parlement. En, het is bekend, het bleef niet bij theoretische onderzoekingen. Al de energie van het krachtige Engelsche volk was noodig om de aloude grondbeginselen van het Engelsche staatsrecht, de harmonische samenwerking van Koning en Parlement, te handhaven tegen de pogingen der Stuarts het Goddelijk recht der Koningen met geweld in te voeren. Met het zwaard in de vuist had men zijn grondwettige rechten te verdedigen. In zulk een tijd kan van bloei, laat staan van uitbreiding van den handel geen sprake zijn. Eerst toen het Parlement den Koning van zijn troon had geworpen om hem op het schavot te verheffen, eerst toen werd Britannië gevaarlijk voor onze handelsgrootheid. Want het Lange Parlement greep met vaste hand het Engelsche staatsroer en deed het volk al zijn spieren inspannen om de zusterrepubliek ter zee in haar handel ten onder te brengen. Door de Acte van Navigatie werd Engeland als met geweld op straffe van gebrek aan de meestgewone benoodigdheden er toe gedwongen zich op den buitenlandschen handel te werpen. En dat de plannen van het republikeinsche Engeland, met ijzeren volharding doorgezet, ons op den duur den nekslag hebben gegeven, dat de Engelschen onze grootste mededingers zijn geworden en dat het hun gelukt is, ons uit verschillende vaarten te verdrijven, is algemeen bekend. Wij zeggen: op den duur; want natuurlijk openbaarden de gevolgen van de beruchte acte zich niet onmiddellijk in haar vollen omvang; niet op eens werden de Engelschen een handelsvolk bij uitnemendheid. Voor een groot deel was dat daaraan toe te schrijven, dat de in 1660 teruggekeerde Stuarts toonden niets te hebben geleerd in hun harde ballingschap, zoodat het Engelsche volk zich genoodzaakt zag ten tweeden male den

1) Ricard, t. a. p. Le Long, III, t. a. p.
2) Schoockius, Belgium foederatum, 148.

strijd om de vrijheid aan te binden, een onbloedigen oorlog, onder Karel II en Jakob II met groote verbittering gevoerd en met de verdrijving van dezen laatste geeindigd. Eerst toen Willem III het koningschap met de parlementaire instellingen had verbonden, kon Engeland zich beginnen bezig te houden met de rustige verzorging zijner materieele belangen; hadden niet de oorlogen met Frankrijk de uitbreiding van den handel nog belemmerd, reeds de 17de eeuw had gezien, wat eerst de 18de beleefde, de weergalooze uitbreiding van Engelands handel en nijverheid.

Amsterdam had in de 17de eeuw het allerminst van de opkomende Engelsche concurrentie te lijden, veel minder dan andere steden. De Engelsche handel was daar lang niet de hoofdzaak. Wel was Amsterdams handel op Engeland reeds zeer oud. Misschien reeds in de 13de, zeker in de 14de eeuw weten wij, dat Engelsche waren er ter markt werden gebracht 1). Doch nooit was deze handel daar van zooveel beteekenis geweest, als b. v. de Oostersche. De reden daarvan lag in het monopolie, door andere steden genoten. Zoo was de beroemde wolstapel, waarover reeds in de dagen van Floris V zooveel te doen was geweest en die in de Middeleeuwen te Brugge en soms tijdelijk te Dordrecht, later te Antwerpen was gevestigd, vandaar na de verovering van die stad door Parma, naar Middelburg 2) achtereenvolgens Rotterdam, Delft en Dordrecht overgebracht 1). Evenzoo had Veere nog altijd de stapel van den Schotschen handel 2). Toch had Amsterdam nog een belangrijken handel op Engeland. Want de te Dordrecht gevestigde Engelsche stapel 3) betrof alleen laken, tin, lood, matrassen, wollen kousen en bier 4), zoodat andere producten overal elders werden aangevoerd, ook te Amsterdam. Maar bovendien schijnt het wel zeker, dat de stapel niet altijd even streng werd gehandhaafd. Wanneer in het begin der 17de eeuw ernstige moeilijkheden tusschen Engeland en de Republiek uitbreken, die zelfs zoo

PLATTEGROND VAN LONDEN IN 1660

LONDEN EN LONDON-BRIDGE IN 1676. 5)

1) Ter Gouw II, 345.
2) Buzanval, 78.

1) Temple, Observations, 226. Amsterdam heeft moeite gedaan dezen stapel zich te verwerven en heeft aan de Engelsche merchants adventurers het Begijnhof aangeboden. Res. Vroedschap, 1 Juli 1591. Aant. de Roever.
2) Temple, t. a. p.
3) Ik behoef er zeker niet op te wijzen, dat deze stapel geheel iets anders was dan het stapelrecht, dat Dordrecht bezat van alle goederen, die de rivieren afkwamen. Vgl. Van Rijswijk, Het Dordtsche stapelrecht, passim.
4) Schoockius, Belgium foederatum, 139.
5) Pertinente beschryvinge van Guiana. Amst. 1676.

„MERCERS CHAPEL" TE LONDON, OMSTREEKS 1690

hoog loopen, dat de handel in wol en laken bijna geheel wordt gestremd 1), vermeldt de Engelsche gezant Carleton uitdrukkelijk, dat te Amsterdam geen Engelsche wol meer wordt aangevoerd 2), wat dus gewoonlijk wel het geval was. En eenige jaren later, toen het geschil weer eenigszins was bijgelegd, klaagde Raleigh, dat te Amsterdam ruw Engelsch laken werd aangevoerd, dat daar werd gezuiverd en geverfd en vandaar als Hollandsch laken naar Spanje werd gezonden 3). Nu is één van twee mogelijk, òf de stapel werd ontdoken, òf Carleton en Raleigh bedoelen laken, dat eerst te Dordrecht aan de „court" en daarna naar Amsterdam werd verzonden. Het eerste is wel het meest waarschijnlijk; ten minste in lateren tijd was dat in den regel zoo. Onze meergenoemde convoylijst van 1667/8 geeft hier weer eenig licht. Zij onderscheidt het laken dat „bij de court inkomende", dus aan den stapel werd ingevoerd en dat vrij van inkomende rechten was, van dat, hetgeen „buyten de court ingebracht" werd en waarvan rechten moesten worden betaald. Nu ontbreekt deze laatste rubriek te Amsterdam niet. In 1667/8 werden daar 590 stuks „Engelsche packlaeckens wit geverft" ingevoerd, verder 362 stuks „Engelsche laeckenen in de wolle gheverft", 3036 stuks „Laeckense Dozijnkens van Noortfolck", slechts 20 stuks „Engelsche carsayen", 105 stuks „Schotsche lakenen", 11,609 stuks „Schotsche en Noordsche carsayen" en 696 dozijn „Schotsche plets" 1), deze laatste niettegenstaande den Schotschen stapel te Veere. Hieruit blijkt dus, dat althans in de tweede helft der 17de eeuw ook Engelsche waren, die eigenlijk naar de Dordtschen stapel moesten worden gezonden, te Amsterdam werden aangevoerd. Intusschen is het zeer bezwaarlijk met juistheid het aandeel vast te stellen, dat Amsterdam aan den handel op Engeland had. Hoevele van de 5 à 600 Nederlandsche schepen, die jaarlijks op Engeland voeren 2) waren te Amsterdam uitgezeild? Waarschijnlijk echter in verband met Amsterdam's hooge positie in den internationalen graanhandel, is het graan, dat van Nederland uit naar Engeland werd verscheept — volgens Temple alles, wat Engeland noodig had 3) — te Amsterdam geladen.

Behalve laken ontving men te Amsterdam uit Engeland, voornamelijk uit Londen, nog: Amerikaansche tabak, tin en lood, vitriool, uitstekende lijm, aluin, mout, glaswerk, granen, bereid leder, flanel, saaien en andere soortgelijke stoffen, zijden

1) Carleton, Letters etc., passim.
2) T. a. p. I, 162.
3) Raleigh, Observations, bij Anderson I, 462 vlg.

1) Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.
2) Raleigh, t. a. p.
3) Temple, Observations, 244.

stoffen, zijden en wollen kousen, hoeden, suiker uit Barbados en andere West-Indische eilanden, hoorn, loodwit en krijt, pendules en horloges, een groote hoeveelheid galanteriëen van allerlei aard, staalwaren en fijne kruiderijen, katoen en meer andere Indische producten, ten slotte veel goud en zilver 1). Uit Amsterdam werd daarentegen naar Engeland verscheept, behalve granen, gelijk wij boven zagen, fijne en grove Hollandsche lijnwaden, zeildoek, papier, stijfsel, baleinen, allerlei soort zijden stoffen, kant, pot en weedasch, lakmoes, lakwerk, batist en kamerijksdoek, blik en koper, verfstoffen en andere artikelen 2) Ten slotte moet nog worden opgemerkt, dat de Amsterdamsche handel op Ierland van zeer weinig beteekenis was: hier had Rotterdam het leeuwendeel 3).

Evenmin als in den handel op Engeland had Amsterdam in dien op Frankrijk den boventoon. Toevallig en gelukkig voor Amsterdam, dat juist die beide takken van handel, die het meest door de Regeeringen der betrokken landen werden tegengewerkt, daar niet de gewichtigste waren. Hadden onze voorouders in Engeland Cromwell als een gevaarlijk tegenstander, vast en onwrikbaar als een rots, leeren kennen, in Frankrijk was het de groote Minister van Lodewijk XIV, Colbert, die zijn land tot een grooten industriestaat wilde verheffen door een op de spits gedreven beschermend stelsel. Van het begin van den Nederlandschen opstand af waren onze betrekkingen met Frankrijk uiterst vriendschappelijk geweest: men weet, dat Prins Willem altijd vasthield aan het bondgenootschap met Frankrijk, zoodat hij zelfs van Franschgezindheid werd beschuldigd, dat Maurits en Oldenbarneveld aan dat verbond hadden vastgehouden, dat Frederik Hendrik hetzelfde deed en hoe hij b. v. in 1635 het beroemde of- en defensief verbond met Frankrijk sloot. Onze handel had van die langdurige vriendschap de rijpe vruchten mogen plukken: bijna de geheele buitenlandsche handel van Frankrijk was in handen der Hollanders, zelfs de kusthandel werd grootendeels door hen alleen gedreven. Amsterdam had daaraan natuurlijk zijn deel, doch niet zoo overgroot, als men naar de oudheid van dien handel had mogen verwachten. Want de Amsterdamsche handel op Frankrijk had een lange geschiedenis. Reeds in de 13de eeuw voeren Amsterdamsche schippers op de Fransche havens 1); in de 14de eeuw deden zij het nog 2), in lateren tijd evenzoo 3). Wijn, zout, zuidvruchten en luxe-artikelen waren reeds toen de voornaamste handelsartikelen. Maar waarschijnlijk reeds vroeg begonnen andere steden, voornamelijk de Zeeuwsche en bovendien Rotterdam en Dordrecht voor zich een belangrijk deel van dezen handel op te eischen 4). Toch was de Amsterdamsche handel op Frankrijk geenszins zonder beteekenis. Dat blijkt voldoende uit de luide klachten, die werden aangeheven, toen het aloude verbond van Frankrijk met de Republiek werd verbroken. Deze laatste toch sloot in 1648 te Munster vrede met Spanje, zeer tegen den wil van Frankrijk, dat het verzwakte Spanje wilde vernietigen. Om zich over den beweerden afval der Republiek te wreken en ook uit een soort tegenzin tegen haar handelssuprematie begon men in Frankrijk onze schippers het handeldrijven zeer lastig te maken. De vrijbuiters, door Frankrijk uitgerust tegen de Spaansche schepen, spaarden vooral in de Middellandsche zee, de onze niet; menig schip viel hun in handen. Voor Amsterdam gingen daarmede millioenen schats verloren. Maar dit euvel verviel ten minste grootendeels, toen De Ruyter met forsche hand in de Middellandsche zee onze handelsvrijheid handhaafde; het verdween

DE VUURTOREN BIJ PLYMOUTH, OMSTREEKS 1680

1) Ricard, 498, Le Long III, 60 vlg. Domselaer, 305.
2) Ricard, t. a. p.; Le Long III, t. a. p.
3) Ricard, 503.

1) Ter Gouw I, passim.
2) t. a. p. I, passim.
3) t. a. p. II, 345, III, 75, 250, V, 412.
4) De Koopman II, 166.

voor goed, toen Frankrijk in 1659 met Spanje den vrede der Pyrenaeën sloot. Maar daarmede had Frankrijk tevens de handen vrij gekregen. Colbert, de groote minister van den jongen Koning Lodewijk XIV, zette zich aanstonds, om de economische toestand des lands te verheffen door de vreemdelingen zooveel mogelijk buiten de binnenlandsche concurrentie te sluiten. In 1664 werd het befaamde tarief van Colbert afgekondigd, waarbij hooge inkomende rechten werden vastgesteld voor alle goederen, die in Frankrijk zelve konden worden vervaardigd. Dat was de eerste slag voor den Nederlandschen handel, die Frankrijk om zoo te zeggen van alles voorzag. De tweede volgde reeds spoedig: in 1667 werd er nieuw, verscherpt tarief ingevoerd; de rechten werden daarbij nog verhoogd. Voegen wij daarbij dat alle vreemde schepen, behalve de invoerrechten bovendien nog een vatgeld moesten betalen van 50 stuivers per ton en dat al deze belastingen gestrengelijk werden ingevorderd, dan is het duidelijk, dat onze handel in Frankrijk niet altijd op rozen wandelde. Talloos waren de plagerijen, waaraan onze schippers en kooplieden bovendien blootstonden: met allerlei vexatiën, vooral op fiscaal gebied, viel men hen lastig 1). En ten slotte: onberekenbaar nadeel hebben de oorlogen van Lodewijk XIV onzen handel toegebracht; iedere nieuwe krijg beteekende een nieuwe volledige afsnijding van alle handelsbetrekkingen met Frankrijk.

De waren, die Amsterdam uit Frankrijk trok, waren, gelijk van ouds, vooral wijn en zout. Hoewel ook Rotterdam en Dordrecht daarvan een zeer groot gedeelte ontvingen, was toch de aanvoer te Amsterdam van beteekenis. Voor den wijn was natuurlijk Bordeaux de groote uitvoerhaven. Onze convoylijst van 1667/1668 2) leert ons weer, dat toen 23,360$^1/_2$ vaten Fransche wijn 3), benevens 35,851$^1/_2$ poinchoenen brandewijn te Amsterdam werden gelost. Dat daartegenover een zoo geringe uitvoer stond van slechts 2738 vaten wijn en 4418$^1/_4$ quarteelen brandewijn, bewijst, òf dat de tijd om den wijn te verzenden in het jaar, waaraan deze opgave ontleend is, niet gunstig is geweest, òf dat de oude Amsterdammers en ook de oude Nederlanders in 't algemeen, het zoete der aarde wisten te genieten. Nu weten wij dat trouwens ook van elders: de schilderkunst en de litteratuur leveren er bewijzen te over van: de Duitsche dronk was van oudsher bekend. Tijdgenooten bevestigen het volmondig, dat er hier te lande in republikeinschen eenvoud in het algemeen een goed glas werd gedronken. »Wijn en sout worden hier te Lande extraordinaris veel geconsumeert tot gebruyck van de Ingesetenen", zegt een officieel stuk van 1629 1). En dertig jaren later, in 1668, stelt iemand — een Amsterdamsch koopman of een ambtenaar bij het tolkantoor, — naar aanleiding van de bovengemelde cijfers, die hij aanhaalt, de vraag, »of niet alle wijnen en brandewijnen te houden sijn voor waeren, die hier genoegsaem dood loopen« 2). Nog beweert in denzelfden tijd een ander, »dat men veele France waeren als voornamentlijck wijnen ende brandewijnen hier te lande qualijck missen kan in de consumtie« 3). Dat alles te zamen bewijst wel, dat in ieder geval wijn, brandewijn en zout meest binnenslands werden gesleten.

Wij noemden het zout. Ook dit bijzonder gewichtig handelsartikel had men reeds eeuwen lang van la Rochelle, Oléron, Ré en Brouage gehaald, om het hier te lande te zieden, hetzij voor eigen gebruik, voornamelijk ten dienste der visscherij, hetzij voor den uitvoer, in hoofdzaak naar de Oostzee. De zouthandel op Frankrijk was een der oudste handelstakken van Amsterdam 4), al is hij nooit een der gewichtigste geworden. De oorzaak ligt voor de hand. Wij weten, dat Amsterdam nooit een der hoofdplaatsen voor onze visscherij is geweest. Men had er dus lang niet zooveel zout noodig als elders. Zoutziederijen vond men er gelijk overal, doch elders in grooteren getale 5). Hoofdzakelijk voor eigen gebruik schijnt Amsterdam zout te hebben ingevoerd. De cijfers bewijzen het voldingend. In 1667/8 werd te Amsterdam 3413 »hondert« grof zout ingevoerd, waartegen een uitvoer stond van 1075$^1/_4$ »hondert« 6),

1) Het Amst. Arch. heeft daarover vrij veel stukken. Vgl. van Biema in Oud-Holland XVII, 201 vlg. en Notulen en Munimenten van het College van Commercie, 1663—1665, door mij uitgegeven in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap, XVIII, 181—331.

2) Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg. Den 7 October 1671 deelde Van Beuningen in de vroedschap mede, dat 's jaars werden ingevoerd 216,000 okshoofden wijn, waarvan te Amsterdam volgens het convoykantoor, 108,000, en slechts 12,000 uitgevoerd; bovendien werd nog wel een vierde gesloken. Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 506.

3) Een vat had 2 pijpen, 3 poinchoenen, 4 quarteelen en 6 filetten. Zie de Convoylijst. Een pijp had 340 mingelen (liters). Ricard, Négoce d'Amsterdam, 20.

1) Memorie betreffende de oprichting eener Generale Compagnie van Assurantie, 1629. Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XXI, 66.

2) Korte memorie. Amst. Arch. L. C 8 N. 8, (stuk 5).

3) Memorie over »verbot of beswaring van France waeren.« L. C 8, N. 8 (stuk 22).

4) De Koopman I, 465.

5) Zie beneden het hoofdstuk: Nijverheid.

6) Convoylijst, 1667/8. Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg. Een »hondert« had 404 maten en stond ongeveer gelijk met 7 last of 25,000 pond. Ricard, Négoce d'Amsterdam, 20.

BORDEAUX IN 1666

terwijl voor 1683 dit cijfer slechts 482²/₅ »hondert« bedroeg 1). Hoeveel dat beteekende, blijkt uit een andere opgave. Een scheepslading werd geschat op 20 »hondert« zout, zoodat in 1667/8 ongeveer 170 schepen, geladen met zout, te Amsterdam moeten zijn aangekomen. Wanneer men nu nog verder in aanmerking neemt, dat in de 17de eeuw jaarlijks tusschen de 6 en 700 schepen om zout naar Frankrijk voeren 2), dan is tevens ongeveer aangeduid, welk aandeel Amsterdam in den zouthandel op Frankrijk had 3).

Het spreekt van zelve, dat met wijn en zout nog niet de geheele uitvoer van Frankrijk naar Amsterdam is gekenschetst. Daar waren nog bovendien die duizenderlei artikelen van kunst en smaak, die eigenaardige voortbrengselen der Fransche industrie, waarin geen volk zich met de artistiek aangelegde Franschen kon meten, laat staan hen overtreffen. Castoren hoeden, spiegels, horloges, spelden en naalden, kammen, meubelen, bedden, behangsels, alle nuttige voorwerpen, doch die voor een deel den kunstvaardigen werkman zoo ruimschoots gelegenheid aanbieden de fraaie vorm aan het practische doel dienstbaar te maken, van waar kon men ze beter betrekken dan uit Frankrijk? Fluweelen, satijnen en goudlaken stoffen, zijden linten, kant, passementen, veeren, draagbanden, waaiers, kapers, maskers, handschoenen, onbekend bij de eenvoudigen van deze wereld, maar onmisbaar in eene maatschappij van kooplieden als de Amsterdamsche, wie steeds meer rijkdommen in den schoot werden geworpen, waar waren zij zoo goed, zoo degelijk, doch tevens zoo fijn, zoo smaakvol bewerkt te verkrijgen als in Frankrijk? 1) Geen wonder dus, dat voor millioenen schats aan dergelijke, door Domselaer met een verachtend schouderophalen »veelderhande nieuwe snofze manufacturen« 2) genoemd, in Amsterdam werden ingevoerd, in Amsterdam, waar langzamerhand niettegenstaande de klachten en waarschuwingen der predikanten over het verval der tijden, de weelde hand over hand toenam en dat zijn dandies reeds in den aanvang der 17de eeuw langs de straten en door het Pand boven de Beurs, de winkelgalerij, zag flaneeren. Slaan wij de statistiek van den in- en uitvoer over het jaar 1667/8 op, dan vinden wij ook op dit gebied belangrijke cijfers. In genoemd jaar bedroeg de zijdeinvoer niet minder dan 46,753 pond, terwijl 38,686 pond weer naar andere landen werd verzonden 4). In hetzelfde jaar bedroeg de invoer van Fransch en Vlaamsch linnen — dat niet gescheiden wordt — 94,440 el tegen een uitvoer van 759,941 el. Dit reusachtige verschil laat zich alleen verklaren door aan te nemen, dat

1) Bewijs enz., Sloets Tijdschr. IX, 7.

1) Memorie wat keeten en hoeveel pannen hier zijn. Amst. Arch. L. C 8, N. 8.

2) De la Court, Aenwijsingh, 282.

3) Natuurlijk moeten daarbij allerlei omstandigheden nog in aanmerking worden genomen. Vooreerst kan de la Court te hoog hebben geraamd. Dan was 1667/8 het jaar van het verscherpte tarief van Colbert, van den devolutie-oorlog en de triple alliantie, wat den handel op Frankrijk wel zal hebben gedrukt. Het ligt verder voor de hand, dat een schip meer dan eens per jaar de reis naar Frankrijk kon doen, zoodat daardoor de la Courts cijfer nog hooger zou kunnen worden ter vergelijking met het Amsterdamsche.

1) Ricard, Le Négoce d'Amsterdam, 507 vlg. Le Long, III 150 vlg

2) Domselaer, 305

3) Bijdr. in Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.

4) Hoewel het niet uitdrukkelijk wordt vermeld, zal toch wel het grootste gedeelte van deze zijde uit Frankrijk zijn gekomen. De volgende post alleen vermeldt uitdrukkelijk ook afzonderlijk Vlaamsch linnen. Deze algemeene opmerking geldt ook voor meer artikelen, in dit verband vermeld.

er in vroegere jaren veel meer is ingeslagen. Een ander artikel was kinderspeelgoed, dat, niettegenstaande het veelal als Neurenberger kramerij werd aangeduid, toch meest uit Frankrijk afkomstig was. Daarvan betrok Amsterdam in het genoemde jaar voor ƒ91,434, of ongeveer het zevende gedeelte van de geheele invoer van dat artikel in Nederland, die een waarde van ƒ600,000 per jaar vertegenwoordigde 1). Tegenover dezen invoer stond een uitvoer van ƒ19,998, zoodat de Nederlandsche kinderen toch het leeuwendeel daarvan verkregen. Beschouwen wij den omzet van papier, dat ook zeer veel en voortreffelijk in Frankrijk werd vervaardigd, dan blijkt, dat ook daarvan het grootste gedeelte in Holland zijn bestemming vond, hetzij het schrijf- of drukpapier was, hetzij het slechts als pakpapier werd gebruikt. Er werd in 1667/8 ingevoerd niet minder dan 91,270 riem wit papier, waarvan slechts 25,959 riem weer werd uitgevoerd, Wel een bewijs, wat wij ook nader in het licht hopen te stellen, dat hier te lande bijzonder veel werd geschreven en gedrukt. Ook ander papier werd veel hier gebruikt: de invoer van grauw papier bedroeg 74,428 riem, tegen een uitvoer van slechts 9052 riem; van blauw papier waren deze cijfers respectievelijk 16,110 en 17,217 riem. Veeren, in de 17de eeuw pluimen genoemd, kwamen er zeer veel te Amsterdam aan: niet minder dan 133,775 pond, waarvan slechts 40,585 pond weer uitgingen, hooge cijfers, het geringe gewicht van dat artikel in aanmerking genomen. Behalve artikelen als deze moeten nog als Fransche handelswaren worden genoemd: azijn, safraan, zeep, honig, amandelen, olijven, kappervruchten, pruimen, enz. Van dit laatste artikel was met name de omzet in Amsterdam zeer groot. Niet minder dan 4,034,760 pond werden in 1667/8 per schip de haven binnengebracht, terwijl daarvan slechts een betrekkelijk klein gedeelte, 712,152 pond weer naar elders werd verzonden; in het volgende jaar vinden wij echter de uitvoer gedaald tot 258,944 pond 2). Welke waarde de invoer van Frankrijk naar Amsterdam vertegenwoordigde, is niet te zeggen. Wij hebben een berekening van de waarde van den handel van Frankrijk op de Republiek, in 1658 vervaardigd door niemand minder dan den Nederlandschen gezant te Parijs, Willem Boreel. Hij taxeerde dien op 36 millioen gulden, aldus verdeeld: trijp, fluweel, satijn, goud- en zilverlaken, taf: 6 millioen; zijden linten, kant, passementwerk, knoopen, veters: 2 millioen; hoeden: 1½ millioen; veeren, draagbanden, waaiers, mutsen, spiegels, horloges, pendules: 2 millioen; handschoenen: 1½ millioen; wollen stoffen: 1½ millioen; papier: 2 millioen; spelden, naalden en kammen: ½ millioen; glaswerk: ½ millioen; linnen: 5 millioen; meubels, bedden, matrassen, enz.: 5 millioen; wijnen: 5 millioen; brandewijn en azijn: 1½ millioen; safraan, zeep, honig, amandelen, olijven, klappervruchten, pruimen, enz.: 2 millioen. Hieronder zijn nog niet eens het zout, het graan en de hennep begrepen, die ook gerust op 6 millioen kunnen worden getaxeerd, zoodat wij op een totaal van ongeveer 42 millioen komen. 1) Maar welk aandeel Amsterdam daaraan had, blijkt niet.

Het is een lange lijst, die de artikelen vermeldt, die van Amsterdam uit naar Frankrijk werden verscheept. Wij noemen: wollen lakens, kamelotten, linnen, katoen, mousseline (dit laatste alleen als contrabande), kandij, onze Indische specerijen, pennen, paardehaar, koehorens, drogerijen en verfwaren, diamanten, paarlen en paarlgruis, meekrap, galnooten, gom, aluin, vitriool, allerlei metalen en daarvan vervaardigde voorwerpen, suiker, kwikzilver, zwavel, allerlei soorten bereid leder, allerhande pelterijen, vlas en hennep, kabels en ander touwwerk, zeildoek, masten en ander scheepstimmerhout, planken, balken en ander hout, hars, pik, teer en harpuis, kaas, vet en smeerkaarsen, boter, zalm en haring, baleinen, walvischtraan, lijn- en raapolie, vlaszaad, muskus en amber, koraal en barnsteen, loog, was en waskaarsen, stijfsel, porcelein, thee en chocolade, kruidenierswaren, tapisseriëen, kanonnen en ander oorlogstuig, ammunitie enz. 2).

De vaart op Frankrijk was zoo goed als geheel in handen der Hollanders. »'t Is klaer«, zegt De la Court, »dat de Françoisen extraordinaris weinig eigen schepen en bootsvolck hebben, sulks genoegsaem alle hare negotie wert gedreven (eenige Engelse schepen en negotie uitgesondert) door Hollantsche schepen op Hollant ofte ten minsten

1) De la Court, Aenwijsing, 282. Het is jammer, dat wij niet bij alle artikelen deze vergelijking kunnen maken; zij is hier mogelijk, daar de Neurenberger kramerijen naar de waarde werden belast.

2) Sloets Tijdschrift IX, 7.

1) Deze lijst staat bij Ricard, Le négoce d'Amsterdam, 506 vlg. Luzac (Hollands Rijkdom I, 364) vermeldt, dat Boreel de uitvoer van Frankrijk naar Holland op 43 millioen lires taxeerde, wat guldens moet zijn. (Vgl. Berg, Geschiedenis der refugiés, 108). Bij De la Court komt een schatting voor van 35 millioen gulden (in 1658, Aenwijsing, 282); hij rekende dus de laatstgenoemde 6 millioen niet mede. De taxatie van 42 millioen komt ook voor bij Wassenbergh, Goutmijn van Vranckrijck, 1672 (aangehaald bij Berg, Refugiés, 103 vlg.). Ditzelfde getal wordt in 1659 ook door den Franschen gezant genoemd. (Scherer, Geschichte des Welthandels II, 332). Of is hier een verwarring met Boreel in het spel?

2) Ricard, 505 vlg.

aldaer ontladende.« 1) Nog sterker. »Ja dat meer is,« zegt hij op een andere plaats, »wanneer van deene Franse Haaven na de andere eenige waaren moeten werden vervoerd, geschied het selve meesten deel met Hollands vaartuig.« 2) Daaraan had Amsterdam zijn rechtmatig deel. Geen wonder dus, dat nog voordat Colbert de vreemdelingen uit de Fransche havens wilde weren, tal van Amsterdammers de dupe werden van de Fransche beschermende handelspolitiek. Talrijk zijn de klachten, die er werden aangeheven en ook de ooren van Burgemeesteren bereikten. Reeds in 1645 werden — spreken schier op iedere bladzijde van belemmeringen, aan Amsterdamsche schippers in den weg gelegd. En of men al Burgemeesteren in de zaak betrok, het hielp weinig of niets 1): Lodewijk XIV bekreunde zich niet om de vertoogen der diep verachte »épiciers«. De suiker werd in Frankrijk zwaar belast, wat Amsterdam onnoemelijk veel schade deed 2). Al vroeger was de invoer van wol en zijde verboden 3). Aan de invoer van zeep werden groote moeielijkheden in den weg gelegd 4), wat Amsterdam vooral in zijn handel in de bekende zwarte zeep trof. En

BILBAO IN 1690

de te Nantes gevestigde Amsterdammers door de burgerij en den magistraat in hun vrijen handel, die hun nog wel bij Koninklijke privilegiën was toegestaan, belemmerd: hun leven was zelfs niet veilig; zij liepen van het woedende volk verwondingen op 3). En onder Colbert werd dat niet beter. De notulen en munimenten van het in 1663 gestichte Collegie van Commercie 4), — een soort Kamer van Koophandel bovendien had de Amsterdamsche handel natuurlijk telkens de weerslag te ondervinden van onze herhaalde moeilijkheden met Lodewijk XIV. Afgezien van de groote oorlogen van Willem III, die allen handel op Frankrijk onmogelijk maakten, was ook in vredestijd het verkeer maar al te dikwijls gestremd. Zoo werd den 2 Januari 1671 door de Staten-Generaal bij wijze van represailles tegen de moeilijkheden, den onzen in Frankrijk in den weg gelegd, een verbod van invoer van Franschen wijn

1) Interest, 161

2) Aenwijsing, 284.

3) Brouwer Ancher, Wat Hollanders te lijden hadden van het protectionisme in het Frankrijk der 17de eeuw, Oud-Holland, XVII, 201 vlg.

4) Uitgegeven door mij in de Bijdragen en mededeelingen van het Historisch Genootschap XVIII, 181—331.

1) T. a. p. blz. 228 vlg.

2) T. a. p. blz. 217 vlg., 220 vlg., 246 vlg.

3) Luzac, Hollands Rijkdom, II, 324, IV, 137.

4) Berg, Refugiés, 115. Onder voorwendsel, dat er traan in zat, werd in 1663 de Amsterdamsche zwarte zeep geheel verboden. Aant., De Roever.

GENUA IN 1595

Titelprent van W. Barentz, Nieuwe beschryvingh ende Caertboeck van de Middellandtsche Zee. Amst. Corn. Claes 1595. *fol.*

Universiteits-Bibliotheek Amsterdam

en manufacturen uitgevaardigd, waartegen reeds vijf dagen later de Hollandsche handel in Frankrijk geheel werd verboden 1). Zoo werd later de afkeer, dien Lodewijk XIV en zijn aanslagen tegen de rust van Europa en vooral zijn vervolging van de Protestanten aan de Nederlanders had ingeboezemd, zelfs bij den praktischen handelsman zoo sterk, dat in het begin van 1680 de Fransche goederen te Amsterdam geheel buiten aftrek waren 2). Zoo scherp was soms de verhouding tot Frankrijk tot groote schade van den Amsterdamschen handel.

Vriendschappelijker was de verbinding met Spanje. Ook daar vond men, gelijk overal, Amsterdamsche schepen. Kon het anders? Spanje — en wij noemen Portugal er in één adem bij, dat er van 1580 tot 1640 mede vereenigd was — was geheel krachteloos en uitgemergeld. Politisch was het nog lang de eerste, later een der eerste mogendheden van Europa geweest; economisch was het reeds op het einde der 16de eeuw zwak en hulpeloos. De rijkdommen van Amerika verrijkten slechts de Hollanders, die bijna den geheelen handel op Spanje dreven en zoo het land maakten tot een trechter, waardoor de edele metalen naar het kleine Holland stroomden. Spanje was het eenige land, waaruit de onzen goud en zilver trokken, aangezien dáár alleen hun invoer den uitvoer overtrof; overal elders brachten zij deze edele metalen, met name in de Oostzee en Engeland, waaruit door de onzen veel meer werd betrokken dan er werd ingevoerd, welk verschil natuurlijk weer door edele metalen werd gecompenseerd. „Spanje", zegt de la Court, „levert niet uyt als Spaense wolle, vrugten en ijser" en hij deelt vervolgens mede dat het „daertegen so vele Hollandse manufacturen en waren treckt, dat alle de Spaensche en Indische waren niet genoeg sijn om de retouren te maken" 1). Zoo was het in het midden der 17de eeuw. Maar reeds vroeger was Philips II zoo afhankelijk van de rebellen geweest, die hij zocht te onderwerpen, dat hij niet eens zijn havens voor hen durfde sluiten en dat, zelfs wanneer hij van tijd tot tijd tot dien dwangmaatregel overging 2), hij toch genoodzaakt was de gehate oproerlingen ter sluiks te dulden, daar het land de Hollandsche aanvoeren onmogelijk kon missen. Zijn legers zouden van honger en gebrek zijn omgekomen, zoo de Hollanders Spanje hun graantoevoer hadden onthouden 3). Zoo bleef de toestand de geheele 17de eeuw door. Al zijn koren kreeg Spanje uit Holland 4). De wolhandel op Bilbao, de zilverhandel op Cadix was bijna geheel in handen der Hollanders 5). In de 18de eeuw wist men het zich nog te herinneren; „de producten van Spangne, Vrankrijk en Italien quamen voor deesen meest over deese Landen", zegt een schrijver uit de 18de eeuw. 6) Zelfs de meest gewone levensbehoeften moesten de Spanjaarden uit Holland betrekken. Visch had men natuurlijk in een zoo bij uitstek katholiek land, waar zoovele vastendagen in acht moesten worden genomen, altijd in groote hoeveelheden noodig: men kreeg het uitsluitend uit Holland 7). Wijn en zout, die ook Spanje en Portugal produceerden en die meest in Barcelona en Lissabon werden ingeladen, werden zeer veel — wij zagen het boven bij de bespreking van de handel op Frankrijk — in Holland gesleten 8). In de Spaansche

BARCELONA IN 1690

1) Berg, 138 vlg.
2) T. a. p. 159.

1) Interest, 164.
2) De eerste inbeslagneming van Nederlandsche schepen in Spaansche havens is van 1585. Blok in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 17 vlg.
3) Buzanval, Correspondance, 50.
4) Temple, Observations 244
5) Koenen, Scheepsbouw 24.
6) Memorie om tot redres van eene vervallen zaake te geraaken. Amst. Arch. L. C. 3, N. 6.
7) Temple, 227.
8) Memorie Amst. Arch. L. A. 13, N. 7 (punt 11).

havens zag men bijna geen andere vlag dan de Hollandsche driekleur. Wederom roepen wij het getuigenis in van den kundigen de la Court, die verzekert, „dat in Spanjen alle de havens genoeghsaem met gheen andere als Hollandsche schepen werden bevaren: en dat aldaer soo weynig boots-luyden en schepen zijn, dat zij zedert onse vrede hebben begonnen opentlik onse schepen te huren, om te bevaren de Indiën, daer sij voor desen soo sorgvuldighlic alle vreemden plegen buyten te sluyten" 1). Zoo volledig was de Spaansche buitenlandsche handel in handen der Hollanders, dat Spanje aan en zelfs het verkeer met Amerika, vroeger ten strengste aan alle vreemdelingen ontzegd, moest overlaten.

„Zedert onse vrede", zegt de la Court, waarmede hij natuurlijk den vrede van Munster bedoelt. Vóór dien tijd werd de handel op Spanje op eigenaardige wijze gedreven. Philips III namelijk, het voetspoor zijns vaders volgende, verbood reeds in 1598, het eerste jaar zijner regeering, alle verkeer met de rebellen. Dit verbod is van kracht gebleven, het twaalfjarig bestand uitgezonderd 2), tot den vrede toe 1). De Castiliaansche trots liet niet toe, iets uit de handen van afvalligen van Koning en Kerk aan te nemen. Ten minste niet openlijk. Want de Spanjaard, geplaatst voor de keuze tusschen eergevoel en behoefte, liet veelal het eerste varen, ten einde aan de laatste te kunnen voldoen. Zoo was men al spoedig genoodzaakt zich toch tot de Hollanders te wenden. Natuurlijk niet in 't openbaar; dat zoude 's Konings eer gekrenkt hebben. Maar in 't geheim werd door de Hollanders steeds handel op Spanje gedreven. Zoo gaf men het aanzijn aan een levendigen, bloeienden smokkelhandel. Voor *f* 600 kon men zich een pas verschaffen om vrij op Spanje te mogen varen 2). Onder vreemde, liefst Deensche, Zweedsche, Poolsche of Keizerlijke vlag en gedekt door valsche paspoorten van de vorsten dier landen, werden door Nederlandsche schepen producten van Noord en Oost te Lissabon, Cadix en Bilbao aan de kaden gelost 3). Eigenaardig is het te vernemen, dat in den tijd, toen in Spanje alle handel met de Republiek was verboden, wel 400 Nederlandsche

LISSABON IN 1690

1) Interest, 164.

2) Een andere openstelling van den handel op Spanje was slechts van korten duur en door de bijgevoegde beperkingen van geen beteekenis. Bij plakkaat van Februari 1603 werd de handel op Spanje en zijn bezittingen in Oost en West voor alle natiën opengesteld, maar onder heffing van 30 pCt. van alle goederen boven de gewone tollen en rechten. In December 1604 is het weer ingetrokken. Vgl. Blok, Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen., XIX, 19.

1) Wagenaar, Amsterdam II, 532. Schoockius, Belgium foederatum, 138.

2) Verklaring notaris Warnaerts, 1633. Aant. de Roever.

3) Vgl. Blok, Een merkwaardig aanvalsplan in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 17 vlg.

schepen per jaar in Spaansche havens binnenvielen 1).

Na den vrede van Munster had men hier te lande, vooral te Amsterdam, met een tegenwerking van anderen aard te kampen. In Spanje eischte men namelijk voor alle goederen, die er werden ingevoerd, de overlevering van een testimonium, dat voor Nederland zou worden uitgereikt door den Spaanschen consul te Amsterdam. Het voorwendsel voor dezen maatregel was de voortdurende oorlog, waarin Spanje sedert 1640 met Portugal was gewikkeld. Men beweerde van Spaansche zijde, dat van Portugal uit veel Indische specerijen over Nederland in Spanje werden ingevoerd, wat — gelijk de Amsterdamsche kooplieden met trots opmerkten — dwaasheid was, daar de geheele wereld wist, dat nergens specerijen werden aangevoerd dan in de Republiek. Niettemin werden de testimonia in Spanje gevorderd en daar de schippers niet altijd hun paspoorten in orde hadden, werden dikwijls onze goederen als contrabande verbeurd verklaard en aangehaald. Te Amsterdam schreef men deze plagerijen aan den Spaanschen consul aldaar toe, die door het uitreiken van de testimonia inzage verkreeg in verschillende cargo's, van zijn zoo verkregen kennis de Spaansche handelshuizen mededeeling deed en bovendien nog een aardig duitje er aan verdiende. De vrede van Lissabon in 1668 ontnam evenwel de Spaansche regeering het bovengenoemde voorwendsel en zoo hielden deze vexatiën in dat jaar op 2).

Wij spraken tot dusverre van de Hollanders in 't algemeen, doch wij zouden evengoed uitsluitend van Amsterdammers melding hebben kunnen maken: het is immers bekend, dat Amsterdam het leeuwendeel had van de handel op Spanje 3). Al wat boven is gezegd, kan dus met het volste recht op Amsterdam worden toegepast. Haar handel op Spanje en Portugal was reeds eeuwenoud. Zout van Setuval of St. Ubes, dat voor het beste werd gehouden 4), van Santa Maria, van San Lucar en van Cadix zag men al vroeg te Amsterdam lossen 5). Door de vereeniging der Nederlanden met Spanje onder één hoofd in de 16de eeuw steeg de Amsterdamsche handel op het Pyreneesch schiereiland zeer hoog 6). Behalve zout werden er al spoedig wijn, olie en zuidvruchten uit Spanje aangevoerd, terwijl de behoefte der Amsterdamsche draperie naar steeds meer grondstof een belangrijken handel in de beroemde wol der merinoschapen in het leven riep, die voornamelijk over Bilbao werd gedreven. Reeds in de 16de eeuw had Amsterdam bovendien den geheelen specerijhandel op Lissabon in handen 1); een eeuw later veranderde deze van richting, daar de hoofdmarkt der zoo gewaardeerde Oostersche kruiden van de Taag naar het Y werd verplaatst. Wat den retourhandel betreft, behalve specerijen, granen, boter, kaas en haring, werden van Amsterdam uit naar Spanje gezonden: fijn Hollandsch, Silezisch en Osnabrücksch lijnwaad, gedrukte katoenen stoffen, mousseline en batist, Brabantsche en Vlaamsche kant, goud- en zilvergalon, Hollandsch en Engelsch laken, zijden stoffen, goud- en zilverlaken, gaas, linten, waaiers en pruiken, fluweel en trijp, zijden en wollen kousen, allerlei soorten kruidenierswaren en kramerijen, hout tot het bouwen van schepen, zeildoek, zeilgaren en touwwerk, geheele schepen, die men uitsluitend voor dat doel naar Spanje zond, Brugsche en Rijselsche boordsels, witte en gekleurde garen, linten en naaigaren, papier en speelkaarten, tafellinnen, chocolade en leder en nog veel meer artikelen 2).

Het ligt voor de hand, dat het zeer moeilijk is, de beteekenis van den Amsterdamschen handel op Spanje in cijfers uit te drukken. Wat het aantal schepen betreft, wij weten dat in 1598 500 Nederlandsche schepen in de Spaansche havens werden aangehouden. In 1597 zeilden 400 schepen alleen met koren uit naar Spanje en Italië. In het begin der 17de eeuw wordt het aantal Nederlandsche schepen, dat op Spanje vaart, met een zeker te hooge taxatie op 2000 geschat 3). Wat de koopmansgoederen zelve betreft, daaromtrent weten wij ook zeer weinig. Bij uitgaande granen, hout enz. wordt nergens vermeld, waarheen het vervoerd werd. Gelukkiger zijn wij bij den invoer, daar dikwijls het land van afkomst aan zijn producten een bepaalde waarde verleende, waarvan wij den terugslag in de convoylijst vinden. Slaan wij wederom de meergenoemde convoylijst van 1667/8 op 4), dan vinden wij daar als ingevoerde Spaansche producten vermeld: 32,067 korven Spaansche rozijnen, waar tegenover slechts

1) Scherer, Geschichte des Welthandels, II, 336.

2) Zie daarover Notulen en Munimenten van het Collegie van Commercie, door mij uitgegeven in de Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XVIII, 181—331, passim.

3) Temple, 227.

4) Kernkamp, De sleutels van de Sont, 5, noot 2.

5) Ter Gouw, III, passim.

6) T. a. p. IV, 457.

1) T. a. p, V, 11.

2) Ricard, Le Négoce d'Amsterdam, 520. Vgl. ook Blok, Een merkwaardig aanvalsplan, in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 17 vlg.

3) Blok, Een merkwaardig aanvalsplan in Bijdr. en Med. v. h. Hist Gen. XIX, 21.

4) Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.

G. Hoefnagel (?) inv — F. Hogenberg fec

VENETIE IN HET LAATST DER ZESTIENDE EEUW

$1672^1/_2$ werden uitgevoerd; 350,910 pond Spaansche en Italiaansche zeep, waartegen weer 146,470 pond uitging en waarvan dus genoeg in de Nederlanden achterbleef om den alouden roem der zindelijkheid te handhaven; 12,330 pond „Spaansch groen", tegen een export-van 18,940 pond van genoemd artikel, waarvan dus blijkbaar reeds vroeger meer was ingeslagen; 4133 pijpen 1) Spaansche wijn, waarvan weer $1089^1/_4$ niet in de Republiek werden uitgedronken; terwijl ten slotte van de beroemde Andalusische wol te Amsterdam niet minder dan 12,042 balen werden aangebracht ter waarde van *f* 1,291,050, waarvan echter 224,907 pond niet te Amsterdam werd gesponnen, maar elders werd munten 1). Ook hier kunnen wij nog eenige cijfers geven — eenige van deze producten zijn ook reeds onder Spanje genoemd. In het jaar 1667/8 werden te Amsterdam aangevoerd 534,450 pond vijgen, terwijl 163,808 pond weer de haven verlieten.

Aardrijkskundig en geschiedkundig knoopt zich aan den Spaansch-Portugeeschen handel als van zelve vast die op de Middellandsche Zee, de Straatvaart, zooals onze voorouders hem noemden. Deze vaart is slechts weinig jaren ouder dan de 17de eeuw. Het klinkt zonderling, doch waar is het, dat Nederlandsche schippers niet vóór het jaar 1590 in de Middellandsche Zee werden gezien. Vóór dien tijd werden de producten van het Zuiden,

De Vergulde Dolphyn een Straets-Vaerder, De Kat een Frans-Vaerder, 22

(Verzameling van Mr. S. van Gijn) R. Zeeman fec.

verwerkt; de invoer van de wol van Biscaye, Portugal en Valencia bedroeg lang niet zooveel, slechts 1577 balen, die echter alle ook te Amsterdam bleven. Wat de handel op Portugal betreft, men zond er te Amsterdam ongeveer hetzelfde heen als naar Spanje 2), terwijl wij behalve zout als invoerartikelen vermeld vinden: Braziliaansche suiker en tabak, Brazilie- en campêchehout, huiden, wol, gember, allerlei soorten drogerijen, sukade en andere confituren, indigo en cochenille, verfhout en anijs, wol, olijfolie en olijven, gedroogde vruchten als vijgen, rozijnen en amandelen, citroenen en oranjeappelen, paarlen, diamanten en andere edele steenen, gouden en zilveren staven en gouden met name van Italië over land langs Augsburg en Keulen naar ons land vervoerd. Zelfs in de 17de eeuw was dat nog dikwijls het geval 2). En nog de la Court vermeldt, dat in zijn tijd, het midden der 17de eeuw, nog vele Levantsche en Italiaansche waren met karren over land werden geïmporteerd, wat hij persoonlijk niet aanbevelenswaardig vindt, daar de zeeweg veel veiliger en goedkooper is dan de landweg 3). Zoo dachten ook de Nederlandsche kooplieden op het einde der 16de eeuw er over. In de laatst jaren dier eeuw heerschte er aan de kusten der Middellandsche zee groote schaarste van graan, hier en daar zelfs hongersnood. De

1) Een pijp van Xerez -, Malagawijn en port had 480 à 490 liter. Vriendelijke mededeeling van den heer D. C. Meijer Jr.
2) Ricard, 534

1) T. a. p., 505.
2) Bijdr. en Med. Hist. Gen. XXI, 64.
3) Aanwijsing, 97.

Nederlanders haastten zich onmiddellijk daarvan partij te trekken. In 1590 stevenden eenige moedige, ondernemende schippers de zuilen van Hercules door, de kiel met graan beladen. Op de markten van Genua, Napels en Venetië brachten zij het koren der Oostzee 1). Een hooge vlucht nam weldra deze handel. In 1596 zeilden reeds 200 groote korenschepen uit Holland naar Italië. In het begin der 16de eeuw werd het getal Nederlandsche Straatvaarders op 600 geschat 2). Niet lang duurde het, of Amsterdam had de Straatvaart bijna geheel in handen; ten minste in het midden der 17de eeuw was de machtige Amstelstad daar zonder mededingers 3). Al het graan, dat de landen om de Middellandsche zee behoefden, kwam uit de pakhuizen van Amsterdam 4); evenzoo werd daar aan het Y de vooral in de vasten zoo begeerde visch ingescheept 5). Bij deze beide handelsartikelen kunnen wij nog voegen: onze Indische specerijen, gelijk overal, in het Zuiden zeer geliefd, chocolade, gember, thee en porcelein, gedrukt lijnwaad, katoen, satijn, damast, mousseline en batist, fijn Hollandsch, Silezisch en Osnabrücksch lijnwaad, Hollandsch en Engelsch laken, kamelotten en saaien, Haarlemsch en Vlaamsch wit garen, Haarlemsche en Elberfeldsche garen linten, vermiljoen en andere verfstoffen, ivoor, meekrap, juchtleder, walvischbaarden en traan, rood en geel koper. Zweedsch ijzer en lood, tin, teer, hars en harpuis, muskus en amber, kruidenierswaren en kramerijen, blik, staal en meer andere handelsartikelen 6).

Wat de producten van Italië betreft, die te Amsterdam werden aangevoerd, moeten wij de verschillende staten onderscheiden, waarin het land destijds verdeeld was en waarmede de Republiek in 't algemeen in vriendschappelijke betrekking stond. Uit Genua betrok men zijdelaken, fluweel, zijderas, gewaterd taf, satijn en andere zijden stoffen, goud- en zilverstoffen, zijden kousen en handschoenen, zijden linten, galons en koorden, kant, papier, zeep, rijst, olijfolie en olijven, vijgen en amandelen, ansjovis, marmer, dat naar de legende wil, steeds als ballast werd vervoerd, gedroogde vruchten, citroenen, welriekende oliën en andere parfumerieën, wijnsteen, Parmesaansche kaas, roode koraal, koffie, katoen en Levantsche drogerijen 7).

1) Meerbeeck, Cronieck, 730, aangehaald bij Fruin, Tien jaren, 4e druk, 201.
2) Blok, Een merkwaardig aanvalsplan in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 21.
3) Temple, 227.
4) T. a. p. 244.
5) T. a. p. 227.
6) Ricard, Le négoce d'Amsterdam, 539.
7) t. a. p. 540.

Over Genua werd ook de handel met Milaan gedreven; de producten, die men op deze wijze vandaar betrok, waren ruwe en bewerkte zijde, goud- en zilverdraad, gewaterd taf en andere zijden stoffen, verschillende soorten fluweel, kant, galon en goud- en zilverpassement, fijn kristalwerk en verschillende andere koopwaren 1). Eenige cijfers, die den omvang van dezen handel in het licht stellen, zijn de volgende: in 1667/8 werden te Amsterdam ingevoerd 502,800 pond amandelen, waarvan ongeveer de helft, 247,380 pond weer werd uitgevoerd; de aanvoer van citroenen of lemoenen, gelijk men destijds in den regel zeide, bedroeg 809,000 stuks, waarvan er 285,400 weer uitgingen; de omzet van de olijfolie was: invoer 2503, uitvoer 743 pijpen 2). Rijst, die in de 17de eeuw nog niet uit Indië kwam, werd uit de omstreken van Verona meest over Genua betrokken; belangrijk was de aanvoer ervan: niet minder dan 4,176,870 pond werd in 1667/8 ingevoerd tegen een uitvoer van slechts 658,283 pond 3). In 1680 echter was de uitvoer al tot 324,250 pond gedaald 4). De weinige producten van de Eeuwige Stad, die in de 17de eeuw als handelsplaats zoo goed als niets beteekende, werden over Genua of over Livorno naar ons land verscheept; het waren anijs, aluin, zwavel en parfumerieën 5). De handel in het eerstgenoemde artikel was niet onbelangrijk: in 1667/8 werd te Amsterdam niet minder dan 363,380 pond aangebracht, waarvan echter de grootste helft, 245,115 pond weer werd uitgevoerd 6). Uit Livorno, dat een zeer bezochte haven was, betrokken onze Amsterdammers: koffie, die er meest uit Alexandrië werd aangevoerd en die in de 17de eeuw nog niet uit Indië kwam, gesponnen en geweven katoen, zijden stoffen, waarvan uitdrukkelijk wordt vermeld, dat de handel erin zich uitsluitend te Amsterdam concentreerde 7), fijn lakwerk, marmer 8), roode koraal, alle soorten Levantsche en Arabische drogerijen, zeep en andere waren 9). Over Livorno werden ook de koopwaren van Florence aangevoerd: satijnen stoffen in alle kleuren, maar vooral witte, die

1) t. a. p. 542 vgl.
2) Een pijp Siciliaansche wijn en Madera had 340 mingelen of 420 liter. Ricard, 20.
3) Convoylijst, Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.
4) Sloets Tijdschrift IX, 5.
5) Ricard, 543.
6) Convoylijst, Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.
7) de la Court, Interest 33.
8) In 1671 verkregen Gilles en Willem Sautijn en Pieter van der Straten, Nederlandsch consul te Livorno, van den Hertog van Massa concessie om in zijn gebied marmer te mogen houwen. Acte not. Tissanderet. Aant. de Roever.
9) Ricard, 544 vlg.

hooger geschat werden dan die elders werden gefabriceerd, zeer fijne lichte baai en andere wollen stoffen, het beroemde ongeglansde taf van Florence, zijderas, brocaat, goud- en zilverlaken en andere kostbare zijden stoffen, ruwe en bereide zijde, gezuiverde en ongezuiverde Apulische wol, gouddraad en ten slotte de bekende Florentijnsche wijn 1). Eveneens over Livorno kwamen de producten van Lucca: allerhande soorten damast en satijn, taf en allerlei andere fijne zijden stoffen, olie en olijven, maar ook ruwe zijde 2). Uit het blijkens den betrekkelijk geringen uitvoer van 202,475 stuks. De zwavelinvoer bedroeg in genoemd jaar te Amsterdam 782,048 pond, dat zeker voor het grootste gedeelte in de Hollandsche kruidmolens verdween, immer hongerig in een tijd, toen het oorlogsgevaar bijna nooit van de lucht was. Toch werd er nog 345,578 pond zwavel naar het buitenland uitgevoerd. Groot was ook de aanvoer van blauwe rozijnen, waarvan in genoemd jaar niet minder dan 1,019,820 pond te Amsterdam werd binnengebracht en waarvan op

CL. J. VISSCHER f.c

NEDERLANDSCHE KOOPVAARDERS IN DE STRAAT VAN MESSINA
Titelprent van: Nieuwe Thresoor der Zeevaert door L. Jz. Waghenaer. Amst. 1608

koninkrijk Napels en Sicilië betrok men te Amsterdam: zijden stoffen, Apulische olie, olijfolie en -zaad, ruwe zwavel, anijs, voortreffelijke gedroogde rozijnen, krenten, wijnsteen, vijgen en olijven, zeep, gedroogde oranje- en citroenschillen, zijden kousen en kamizolen, plantenolie en parfumerieën, fijne sponzen, ten slotte sinaasappelen 3). Van dit laatste artikel werden in 1667/8 niet minder dan 1,402,300 stuks te Amsterdam aangevoerd, die voor het grootste gedeelte in Nederland werden genoten, hun beurt weer 350,738 pond daar weer werd ingeladen 1). Cijfers, eenigszins droog, doch die meer dan allerlei redeneeringen en vergelijkingen een getrouw beeld en een juist begrip geven van den omvang van de handel, door Amsterdam op Italië gedreven en van de hooge beteekenis, die hij had voor onze oude Amstelstad.

Doch nog hebben wij de voornaamste Italiaansche staat, waarop Amsterdam handel dreef niet genoemd, de bruid der Adriatische zee. Venetië was in de 17de eeuw door verlegging van de handelswegen na de ontdekking van Amerika en het

1) t. a. p. 546.
2) t. a. p. 547.
3) t. a. p. 547 vlg.

1) Convoylijst, Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.

G. HOEFNAGEL pinx. F. HOGENBERG fec.

CONSTANTINOPEL IN HET LAATST DER ZESTIENDE EEUW

vinden van den zeeweg naar Indië, sterk gedaald van haar vroeger zoo hoog standpunt, maar toch vooral voor den Levanthandel nog altijd een handelsstad van beteekenis. In Venetië waren onze oude Hollanders reeds in de Middeleeuwen bekend; zij kwamen er over de Alpen en kochten er de voortbrengselen van den Levant 1). Ook waren de Venetiaansche schepen in de havens van Brugge en Antwerpen destijds zeer gewoon. Doch door de troebelen der 16de eeuw nam ook deze handel een andere richting en vestigde zich in de Noordelijke Nederlanden 2). Het was evenwel niet vóór 1590, gelijk wij zagen, dat de Hollanders het waagden de straat van Gibraltar door te varen en den handel op Italië langs den goedkooperen en veiligeren zeeweg zelve te drijven. Gebruik makende van de kennis, die sommige naar Amsterdam overgekomen Antwerpenaars hadden van den handel op Venetië, gordden Amsterdamsche kooplieden zich aan, om ook daar hun producten ter markt te brengen 3). Ook de vestiging der Joden in dezen tijd, die om de bloedige vervolging in Spanje en Portugal te ontvluchten te Amsterdam een nieuw vaderland zochten en vonden, kwam den handel met Venetië zeer ten goede. Velen hunner droegen daarvan kennis en brachten hun relatiën naar Amsterdam over: een eigenaardig gevolg daarvan was, dat tot aan het einde der Republiek een groot deel van den handel met Venetië in handen der Joden is gebleven 4). Zeer spoedig was het handelsverkeer van Amsterdam met Venetië bijzonder levendig: reeds in 1596 vinden wij een agent der Venetiaansche Republiek te Amsterdam gevestigd 5). Sedert nam de scheepvaart van Amsterdam op Venetië van jaar op jaar toe: in 1614 werd de eerste Nederlandsche Consul te Venetië benoemd 6). Het eerste verdrag, in 1620 tusschen de beide Republieken, „de Leeuw met het swaerdt en de Leeuw met het boeck", gelijk Hooft het met een herinnering aan beider zegel uitdrukte, gesloten, was wel geen handelsverdrag, maar bracht toch de betrekkingen van beide landen op vasten voet en kwam dus ook den handel middellijk ten goede 7). De Hollanders, wier komst te Venetië gelijk overal elders zeer werd gewaardeerd, werden ontheven van allerlei knellende beperkingen en formaliteiten, waaraan anders de vreemdelingen waren onderworpen. De Venetianen lieten den handel grootendeels aan de onzen over. Geen wonder: producten van hun eigen land hadden zij weinige aan te bieden, de Levantsche waren konden de Hollanders zelve wel op de plaats van herkomst halen, zoodat dan ook de invoer, door de onzen in Venetië aangebracht, in waarde den uitvoer verre overtrof 1). Wat zij daar brachten, is boven reeds vermeld. Venetië's uitvoer naar Amsterdam bestond hoofdzakelijk uit rijst, krenten, het beroemde Venetiaansche glas 2), de niet minder bekende Venetiaansche kant, kristalwerk, glasgruis en glazen kralen, handschoenen, snuifdoozen, zijden stoffen, koraal, wijnsteen, olie en olijven, sommige Levantsche drogerijen, fijn lakwerk, operment, anijs en koriander, zwavel, zeer fijn staal, terpentijn en zeep 3). Van de waarde van het aangevoerde te Amsterdam is weinig te zeggen. Eenigszins meer weten wij van de scheepvaartbeweging. Uit de brieven van onzen consul te Venetië blijkt, dat zich in Februari 1616 gelijktijdig 18 Nederlandsche schepen in de haven van Venetië bevonden, dat twee maanden later daar 10 Nederlandsche koopvaarders, geladen met graan, lagen, dat in Maart 1617 er daar evenveel waren, dat in den aanvang van 1618 binnen weinige dagen 7 Nederlandsche schepen, met wol geladen, uit Spanje komende, binnenvielen, ten slotte, dat in Mei 1621 niet minder dan 26 Nederlandsche koopvaarders tegelijk in de haven van Venetië lagen 4). Ongelukkig weten wij niet, hoevele van deze schepen te Amsterdam waren uitgezeild, maar daar ons bekend is, dat Amsterdam van de Straatvaart in het algemeen verreweg het leeuwendeel in bezit had, is het niet gewaagd te vermoeden, dat althans de meerderheid van deze schepen aan Amstel en Y tehuis behoorde. Ook weten wij, dat Amsterdamsche kooplieden zich te Venetië nederzetten en daar groote, bloeiende handelshuizen hebben gesticht 5). En herinnert nog niet altijd het hofje Venetia in de Elandstraat aan de rijkdommen, door Jacob Stoffels door zijn handel op de lagunenstad verworven en waardoor hij in staat werd gesteld dit weldadig gesticht te grondvesten 6)?

Met den Italiaanschen handel in één adem te

1) De Jonge, Nederland en Venetië. 291.
2) T. a. p. 293 vgl.
3) T. a. p. 299 vgl.
4) T. a. p. 300.
5) T. a. p. 301 vlg.
6) T. a. p. 304, noot.
7) T. a. p. 108 vlg.

1) T. a. p. 305.
2) Tot 1648 werden de Venetiaansche spiegels in ebbenhouten lijsten aangevoerd. Toen men later deze lijsten in Amsterdam zelve leerde vervaardigen, wat goedkooper uitkwam, voerde men het glas zonder lijst aan, wat tengevolge had, dat men veel meer glas in een schip kon laden. Aant. de Roever.
3) Ricard, Le Négoce d'Amsterdam, 550.
4) De Jonge, Nederland en Venetië, 307.
5) T. a. p. 308.
6) T. a. p. 308, noot; Bunk, Geschiedenis van den Amsterdamschen graanhandel, 25, noot.

»SULTAN MAHOMET KAN, HEDEN KAIZER DER TURKEN, 26 JAREN OUT, IN 'T JAAR 1669«

Uit: Rykart, Verhaal van de tegenwoordige staat van het Turksche Kaizerryk, door J. H. Glazemaker vertaalt. Amst. 1670. 4°

noemen, met één schip gewoonlijk gedreven, van één en hetzelfde belang voor Amsterdam was die op den Levant. Daaronder verstond men destijds zoowel als thans „de kusten van Egypte, Syrië, Caramanië, Natolië, Griekenland, Morea, het eiland van Cyprus en al de eilanden van Archipel tot Santen incluis" 1). De handel op al deze landen die sedert de 15de en 16de eeuw alle den Sultan te Konstantinopel gehoorzaamden, was in de Middeleeuwen voornamelijk door den invloed der kruistochten in handen der Italiaansche koopsteden, eerst Genua, later vooral Venetië geweest. Maar op het einde der Middeleeuwen was hij geheel vervallen, en toen de zeeweg naar Indië was ontdekt, had hij zijn groote beteekenis geheel verloren. De handel in Indische producten liep sedert niet meer over den Levant. Doch het Oosten had nog genoeg eigen producten, om een bloeienden handel te kunnen voeden en het waren de talrijke Joden in Spanje en Portugal vooral, die zich in het bezit daarvan hadden weten te stellen. Maar wij zagen boven, hoe de Joden, door de onverdraagzame Spaansche koningen ten bloede toe vervolgd, omstreeks 1590 voor het eerst een beter vaderland zochten in de gastvrije en — voor dien tijd ten minste — verdraagzame Republiek, vooral in de groote koopstad Amsterdam. Daar werden zij ten minste niet lastig gevallen; voor deze gunst schonken zij aan

1) In een plakaat der Staten-Generaal van 1721 bij de Rooy, Geschiedenis van den Nederlandschen handel 414.

AGIAM OGLANS, DIENAREN VAN DEN SULTAN, MEESTAL CHRISTEN-GEVANGENEN, 1669

Uit: Rykart, Verhaal van de tegenwoordige staat van het Turksche Kaizerryk, door J. H. Glazemaker vertaalt. Amst. 1670. 4°

Amsterdam hun handelskennis en hun commercieele relatiën. In denzelfden tijd, dat de Nederlanders de Middellandsche Zee begonnen te bevaren, verkregen zij vooral van de Joden den impuls hun ondernemingen tot de verste eindpunten dier zee uit te strekken.

Die handel had natuurlijk bescherming noodig; men diende zich die te verschaffen bij de Verheven Porte, de gebiedster van het geheele Oosten. Tot het begin der 17de eeuw vond men te Konstantinopel de gezanten van slechts drie staten: Engeland, Frankrijk en Venetië 1). Men moest zich dus tot een van deze drie staten wenden, ten einde veiligheid en bescherming in het Turksche rijk te verkrijgen. Dat het juist Frankrijk was, waartoe men zich wendde om deze bemiddeling te verkrijgen, lag voor de hand: Hendrik IV was sedert jaren de bondgenoot der Republiek. In 1598 stond hij dan ook de Nederlandsche kooplieden toe onder Fransche vlag de havens van den Levant te bezoeken 2). Al spoedig rees onze handel in het Oostelijk bekken der Middellandsche Zee zeer hoog. Zoo hoog, dat het voor de onzen onmogelijk en ook vernederend werd onder vreemde vlag de Turksche havens te bezoeken. Bovendien stierf Hendrik IV in 1610 en het was bekend, dat zijn weduwe, de regentes Maria de Medici de Republiek minder gunstig gezind was dan haar gemaal en zelfs naar de Spaansche zijde neigde. Daarom zonden reeds het volgende jaar de Staten-Generaal hun eersten gezant, den bekwamen Cornelis Haga, met den titel orateur naar den Sultan, ten einde onze betrekkingen op vasten voet te brengen. Haga bleek volkomen de man te zijn, berekend voor de moeilijke taak aan een half-barbaarsch hof met eigenaardige etiquetten en gebruiken, waar een grillig despoot regeerde, met vrucht te onderhandelen. Reeds in 1612 gelukte het hem van den Grooten Heer een verdrag te verkrijgen, waarbij de Republiek als zeevarende mogendheid met ongeveer gelijke rechten als de bovengenoemde drie staten werd erkend en dat de grondslag is gebleven voor onze betrekkingen met Turkije 1). Sedert werd aan de Republiek vergund consuls in dat gebied aan te stellen. De kusten werden in zoogenaamde schalen verdeeld, aan het hoofd waarvan consuls kwamen te staan, onder wie weer in de voornaamste steden ondergeschikte

SMYRNA IN 1689

J. Luiken fe.

1) Koenen, Voorlezingen over de gesch van den Ned. handel, 64.
2) Van Meteren B. XIX, 397, aangehaald bij Fruin, Tien jaren, 202.

1) Koenen, Voorlezingen over de gesch. van den Ned. handel, 65; de Rooy, Gesch. van den Ned. handel, 423; Canneman, de Batavorum mercatura Levantica, 140 vlg.

ambtenaren werden geplaatst. De belangrijkste schaal was die van Smyrna; de consul daar stond met den gezant te Konstantinopel gelijk en werd door verschillende ambtenaren ter zijde gestaan 1). Op Smyrna volgde de schaal van Konstantinopel, waar de gezant zelve de functiën van consul waarnam 2). Vervolgens de schaal van Aleppo, weinig minder belangrijk dan de beide vorige 3). Hoewel Egypte geen schaal vormde, had daar toch onze handel sedert 1612 haar kantoren en waren daar ook vertegenwoordigers der Republiek gevestigd 4). Onze consuls in het Oosten hadden een uitgestrekte macht op burgerlijk, rechterlijk en handelsgebied; in een half-beschaafd land als Turkije was dit voor de beveiliging van onzen handel en onze handelaren en schippers noodzakelijk 5). Deze organisatie van den consulairen dienst in het Oosten stond in het nauwste verband met een organisatie in de Republiek zelve, met name te Amsterdam, waarover wij later hopen te spreken.

Op deze wijze was alles, wat voor de veiligheid der onzen kon worden gedaan, door den Sultan verzekerd. Doch hiermede was nog niet al het gewenschte bereikt. Want de Groote Heer kon fraai gestijlde firmans vol privilegiën uitgeven, van zware zegels voorzien, de moeilijkheid was, dat hij evenmin als thans overal werd gehoorzaamd in zijn uitgestrekt rijk en nog veel minder in de beruchte rooverstaten op de Noordkust van Afrika, die slechts in naam den Sultan als zoodanig erkenden. De ranke galeien dezer roovers schoten snel als weversspoelen door de Middellandsche Zee, onmiddellijk bij elkander en slagvaardig, zoodra een rijk beladen schip te bemachtigen viel, even snel weer verdwenen en onvindbaar, zoodra zich een oorlogschip vertoonde. Menig schip werd op die wijze buitgemaakt, menig wakker zeeman wreedelijk vermoord of smadelijk als slaaf te Tunis of Algiers verkocht. Tegen dat euvel, waartegen geen brieven van den Sultan iets baatten en dat schier van jaar tot jaar erger werd, moest noodzakelijk iets worden gedaan. De Staten-Generaal deden dat op een wijze, die in Europa toen en later veel onwil heeft verwekt. Zij toch sloten in 1622 een verdrag met Tunis en in 1626 een met Algiers, waardoor zij tegen betaling van een jaarlijksche retributie vrijheid van vaart in de Middellandsche Zee voor hun schepen bedongen 6). Er werden op naam der Staten-Generaal passen uitgereikt, die den schippers veiligheid waarborgden of ten minste beloofden 1). Zeer in strijd met onze denkbeelden, die in zeeroovers gemeenschappelijke vijanden van alle zeevarenden natiën zien, waren deze verdragen toch geheel in den geest des tijds. Zelfs de anders zoo vrijzinnige de la Court verdedigt ze als een uitstekend middel, om gevaarlijke concurrenten, die geen geld hadden om ook zulke verdragen te sluiten, uit de Middellandsche Zee te weren 2). Had niet vroeger reeds Oldenbarneveld geheel in overeenstemming met deze denkbeelden in 1617 3) geweigerd met Engeland samen te werken tot beteugeling der zeeroovers?

Toch werd daardoor de vaart nog niet geheel veilig. Er waren behalve de gereglementeerde, de officiëele zeeroovers, zou men bijna zeggen, nog andere die hun winstgevend beroep voor eigen rekening dreven en natuurlijk geen eerbied betoonden voor de passen der Hollanders. Telkens werd weer de waarheid bewezen, die Vivien eens aan de Witt onder het oog bracht, dat perkament nooit tegen staal bestand is. Hoewel met zegel en brief gewapend, verachtte men het gebruik van meer snijdende argumenten geenszins. Men nam dus in deze richting verschillende maatregelen. De „ordre op 't bevaren van de Middellantsche Zee ende het zouthalen in de West-Indien" (dit laatste gaat ons thans natuurlijk minder aan) van 27 October 1621 4) schreef omtrent het varen op den Levant het volgende voor. De schippers moesten verlof om te varen verzoeken bij de Admiraliteit. Hun schepen moesten aan de door deze te stellen eischen van bemanning en bewapening (manning en montuur) voldoen. Het waren dan ook groote, ten oorlog toegeruste bodems, tot de tanden gewapend, van geschut voorzien 5). Verder moesten de schippers altijd met elkander „in gheformeerde admiraelschappen", dus als een vloot bij elkander varen, onder commando van een bevelhebber, dien de schippers uit hun midden kozen en wien zij gehoorzaamheid verschuldigd waren. Soms werden nog oorlogsschepen ter meerdere bedekking meegegeven; de commandant

1) T. a. p. 103 vlg.
2) T. a. p. 121 vlg.
3) T. a. p. 128 vlg.
4) T. a. p. 134 vlg.
5) T. a. p. 138 vlg
6) Koenen, Handel, 67.

1) Canneman, 182 vlg, neemt aan, dat deze Turksche passen eerst in de 18de eeuw in gebruik kwamen, maar daar de la Court ze reeds kende, is dat onjuist. Wat zouden de schippers bovendien aan zulk een verdrag gehad hebben, zoo zij zich niet als Nederlanders konden legitimeeren?

2) De la Court, Interest, 62. Nog in de 18de eeuw werden dergelijke passen in de Republiek uitgereikt; er rezen toen zelfs klachten, dat zij door bedrog ook in handen gespeeld werden van schippers, die er volstrekt geen recht op hadden. Vgl. de Koopman VI, 74.

3) Carleton, Letters, II, 16.

4) Groot Plakaat Boek I, 896. Vgl. Canneman, 173 vlg.

5) Domselaer, 305.

van deze had dan tevens het bevel over de koopvaarders. Zware straffen werden gesteld op het niet nakomen dezer bepalingen, die voortdurend van kracht zijn gebleven en waaraan het te danken was, dat menig eskader van koopvaarders den aanval der roovers zegevierend heeft kunnen afwijzen, de roovers soms zelfs vóór de haven van Algiers een gevoelige les toediende, en zijn kostbare lading veilig heeft kunnen binnenbrengen. Maar zelfs met al deze voorzorgen was de vaart op de Middellandsche Zee toch nooit geheel veilig.

In de maand Maart zeilden gewoonlijk de „overkostelykke en rijk geladene straatvaarders" uit 1). Livorno en Zante waren de beide stations, waar de schepen uiteengingen, waar zij, na hun winstrijken tocht te hebben volbracht, zich weer hadden te vervoegen en waar zij hun convoy weer terugvonden 2). Drie of vier maal werd op die wijze gewoonlijk een reis gedaan; geregeld waren ongeveer tweehonderd schepen in de vaart van de Nederlanden naar de Middellandsche Zee 3).

De kostbare boven beschreven uitrusting was ook uitnemend geschikt om zich nog andere vijanden van het lijf te houden. Behalve de Muzelmannen hadden ook Franschen het minder eervolle, maar voordeelige beroep van zeeroover ter hand genomen, steunende op de vijandige gezindheid van de Regeering te Parijs tegen de Republiek en heimelijk door haar wederkeerig gesteund. Vooral in den tijd tusschen den vrede van Munster en dien der Pyrenaëen nam dit kwaad hand over hand toe. Talloos waren de klachten daarover. In 1650 en 1651 verloor alleen Amsterdam ver over de honderd tonnen gouds door de zeeschuimerijen der Franschen 1). In laatstgenoemd jaar bezweert de Admiraliteit van Amsterdam de Staten-Generaal, dat zij toch „ordre gelieven te stellen jegens de groote ende onlijdelijke excessen, die de Françoisen in de Middellandsche Zee pleegen, tot laste van de schepen ende goederen vande Ingesetenen dezer Landen ende tot totale ruine van de commercie ende trafyck" 3). In hetzelfde jaar bereikte een request van Amsterdamsche kooplieden de Staten Generaal, waarin zij aanbo-

„KAPITEIN LAMBART MET 6 SCHEPEN UIT HOLLAND NA ALGIERS GESONDEN DOET 125 GEVANGENE ZEEROOVERS IN 'T GESIGHT VAN DESELVE STAD AEN DE REÊN OPHANGEN EN RUG AAN RUG GEBONDEN IN ZEE WERPEN" 2)

1) Fokkens, 51.
2) Luzac I, 343 vlg.
3) Request van Directeuren van den Levantschen handel aan de Staten-Generaal, Maart 1631. Amst. Arch. L. M. 2, N. 9

1) De la Court, Interest, 94. Dit cijfer zal wel iets te hoog zijn. Vgl. de berekening blz. 101, noot 5 (2e kolom).
2) P. Dan, Historie van Barbaryen en deszelfs Zee-roovers. Amst. 1684.
3) Resolutie Staten-Generaal, 15 Februari 1651. De bijgevoegde brief van de Admiraliteit schildert zeer duidelijk en frappant de handelwijze der zeeroovers.

den om „tot weeringe van de roverijen der Franschen en andere piraten, uit inclinatie tot het Gemeenebest" twintig kapitale oorlogsschepen in zee te brengen en te houden 1). Dit genereuse aanbod is evenwel afgeslagen, waarschijnlijk omdat men zijn eigen onmacht om het kwaad te keeren niet wilde erkennen. Maar wel gaven de Staten aan alle Straatvaarders het recht „aan te mogen tasten indistinctelijk alle schepen, die dezelve in de opgemelde zee voor de boeg zullen komen om daaraen haar guarand te mogen vinden van derzelver geleden schaden bij de Françoisen d'ingesetenen van desen Staat aangedaan" 2). Bovendien werd Tromp met 36 schepen naar de Middellandsche Zee gezonden. Doch na zijn vertrek bij het begin van den eersten Engelschen oorlog, hervatten de Franschen hun rooversbedrijf. In 1657 waren sedert 1648 niet minder dan 328 Nederlandsche schepen door hen bemachtigd 3). Doch toen was ook het ergste geleden. Want de Ruyter werd in 1657 naar de plaats des onheils gezonden en herstelde daar de orde: zelfs veroverde hij in vollen vrede twee groote Fransche oorlogsschepen 4). De schrik van zijn naam vervulde de geheele Middellandsche Zee.

Natuurlijk maakte de vrede der Pyrenaëen voor goed een einde aan alle rooverijen der Franschen. Maar toen begonnen de Algerijnen zich weer te roeren. Voorloopig keerden de Staten-Generaal het gevaar weer af door in 1662 een nieuw verdrag met Algiers en met Tunis te sluiten. Doch zij werkten weinig uit. „Tsedert 't sluyten van de vrede" tot 24 December 1663 werden door hen 22 met name genoemde Amsterdamsche schepen genomen ter waarde van 1,034,000 gulden en van genoemden datum tot 24 Juni daaraanvolgende nog zeven andere, zoodat de gezamelijke schade steeg tot 1,223,500 gulden 5). Nu meenden de heeren van het „Collegie vande Commercie ende Navigatie", dat er meer gedaan moest worden dan het sluiten van verdragen, die van de zijde der roovers toch niet werden nagekomen. Zij kwamen met een voorstel van verre strekking, met een plan, als Engeland eerst veel later heeft ten uitvoer gebracht. Zij wenschten een permanent eskader in de Middellandsche Zee ter beveiliging van onze handel te stationeeren. Een oorlogsvloot van 16 tot 18 schepen, in drie smaldeelen door de geheele Middellandsche Zee verdeeld, zou onzen handel daar moeten beschermen. De koopvaardijschepen zouden zich bij Cadix, Livorno en Zante moeten verzamelen en onder geleide van deze eskaders hun tocht gezamenlijk moeten doen. Bovendien zouden deze oorlogsschepen steeds in de nabijheid der Barbarijsche havens moeten kruisen, ten einde de gevreesde zeeschuimers in het oog te kunnen houden. Om de ambitie van het scheepsvolk aan te wakkeren, zou hun een aandeel in den te behalen buit moeten worden beloofd. Zoo ingekleed is dit voorstel bij Burgemeesteren van Amsterdam ingezonden, die het waarschijnlijk in portefeuille hebben gehouden, daar omstreeks denzelfden tijd Zeeland voorstelde de Ruyter naar de Middellandsche Zee te zenden met een vloot van 18 oorlogsschepen. Dit is aangenomen; voor de uitrusting werd zes tonnen gouds toegestaan. De Ruyter zeilde ook inderdaad in 1664 uit en het gelukte hem verscheiden roovers op heeterdaad te betrappen en te bestraffen. Maar reeds in den zomer van dat jaar werd hij weer van zijn post afgeroepen om de Nederlandsche belangen op de kust van Guinea te beveiligen 1). En steeds gedurende de 17de eeuw weerklonken weer de klachten over de duldelooze rooverijen der Algerijnen.

Bij het overwegen van dat alles vraagt men zich onwillekeurig af, of de handel, die zooveel door roof verloor, nog eenigszins winstgevend kon zijn. De vraag beantwoordt eigenlijk zich zelve. Het ligt toch voor de hand, dat een handel, die zulke zware verliezen te boven kon komen, wel zeer voordeelig moet zijn geweest. Anders zou hij zeker bij de eerste slagen onmiddellijk zijn gestaakt en niet weer zijn opgevat; want op schade zeilt een koopman niet uit. Van alle kanten wordt dan ook deze handel als hoogst winstgevend geroemd. Fokkens spreekt van de „overkostelijkke en rijkbeladen Straatvaarders" 2); na den Oost-Indischen handel werd die op den Levant de voordeeligste geacht 3), door sommigen zelfs nog voordeeliger dan gene en de West-Indische te zamen 4). Gerust kunnen wij de waarde der schepen die jaarlijks aankwamen, schatten op ongeveer 8 millioen gulden 5).

1) Resolutie Staten-Generaal, 12 Maart 1651.
2) Resolutie Staten-Generaal, 23 Juni 1651.
3) Berg, Refugiés, 102.
4) De la Court, Interest, 137.
5) Munimenten rakende 't Collegie van de Commercie. Vgl. ook de notulen van dat college, passim. Beide door mij uitgegeven in Bijdragen en Mededeelingen van het Hist. Gen. XVIII, 181—331.

1) Vgl. t. a. p. passim.
2) Fokkens, 51.
3) Domselaer, 305. Nog in de 18de eeuw was men van die meening. De Koopman II, 5.
4) Request van Directeuren van den Levantschen handel aan de Staten-Generaal, Maart 1631. Amst. Arch. L. M 2, N. 9.
5) De waarde van een Straatvaarder was in 1660 gemiddeld ƒ42,000. Zie boven blz. 100. Een andere opgave vermeldt, dat 23 schepen samen ƒ800,000 waard waren (Amst. Arch. L. M 2, N. 9), dus ieder bijna ƒ 35,000. Een derde, naar het schijnt vrij nauwkeurige becijfering, raamt de waarde van 29

VERBRANDEN VAN ALGERIJNSCHE SCHEPEN IN DE HAVEN VAN GOLETTE
Uit: Dan. Hist. v. Barbarye. Amst. 1684.

De handel op den Levant werd in den regel niet rechtstreeks daarheen gedreven. De Straatvaarders gingen eerst in Spanje aan en handelden daar door sommige hunner waren te verkoopen en andere, die in Italië en den Levant noodig waren, weer in te koopen. In Italië deden zij hetzelfde: zij vielen binnen te Livorno, te Venetië en elders en handelden ook daar. Zoo stevenden zij eindelijk met een gedeeltelijk Nederlandsche, gedeeltelijk Spaansche, gedeeltelijk Italiaansche lading naar het Oosten. Vóór alles brachten de onzen koloniale waren en specerijen naar den Levant, die zij deels in Nederland, deels in Spanje hadden ingeladen 1). Verder werd er zeer veel van het beroemde Leidsche laken gesleten, bovendien allerlei verfwaren, vitriool, kwikzilver, ijzer- en koperdraad, Danzigsch staal, Zweedsch glas, Engelsch tin en lood, ruwe barnsteen, wijnsteen, walrustanden, poeder- en broodsuiker, allerlei soorten verfhout, blik, juchtleer en vele andere artikelen 1). Van het zeer gezochte Westersche laken waren geheele pakhuizen te Smyrna opgetast, waar het geheele Oosten zich ervan voorzag 2). Uit het Oosten werden de alom bekende en overal zeer gezochte Oostersche handelswaren betrokken. Zoo werden te Smyrna ingeladen de wereldberoemde Angorawol, verder rhabarber, opium, Arabische en andere gom, koffie, tabak, die geen van beide destijds nog uit Indië kwamen, was, aluin, geweven en ongeweven katoen, rozijnen, fijne kamelotten, Turksche grofgreinen, fijne wollen stoffen van Mitelene, Levantsche marokijnen, buffelhuiden, chagrijnleder, sponzen, kemelshaar, safraan, gal-

schepen op *f* 1,223,500. Vgl. boven blz. 100. Voor één schip komen wij dus op *f* 42,189. Nemen wij nu het gemiddelde daarvan *f* 40,000 voor de waarde van een Straatvaarder, dan verkrijgen we, het getal schepen op 200 stellende (Vgl. boven blz. 99), een waarde van 8,000,000 gulden.

1) Canneman, 188 vlg. Vgl. ook Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XXI, 65.

1) Ricard, Le Négoce d'Amsterdam, 556, 561, vlg.

2) Scherer II, 341.

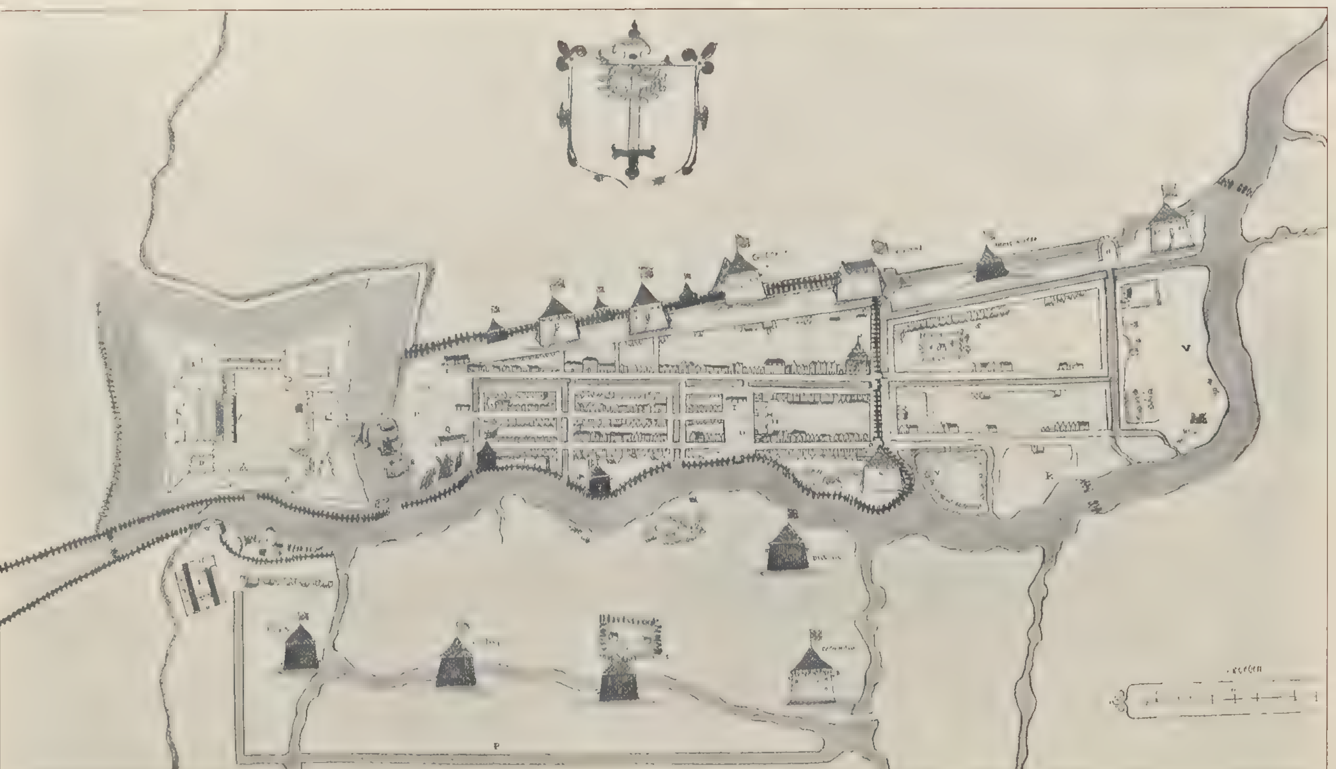
nooten, potasch, anijs, bombazijn, grof linnen, de beroemde Turksche tapijten en verschillende soorten zijde, katoenen kousen en meer andere waren 1). Uit Konstantinopel haalde men: geiten en kemelshaar, zijden stoffen, gezouten koe- en buffelhuiden, bereide schapenvachten, anijs uit Gallipoli, gesponnen en geweefd katoen, wollen stoffen, aluin, rhabarber, kamelotten, Turksche grofgreinen, chagrijnleder, hars en gom, kaviaar, prachtige tapijten, enz. 2) Aleppo, dat als haven aan de Middellandsche Zee Alexandrette bezat, waarmede het door een postduivendienst verbonden was, leverde ons galnoten, fijne Turksche en Perzische wollen stoffen, pimpernoten, dadels, was, gesponnen en geweven katoen, kolokwinten, verschillende soorten zijde, chagrijnleder, gekleurde doeken en Perzische tapijten, amber en paarlen, geiten- en kemelshaar, senebladen, Arabische en andere gom, kalmuswortel en vele andere drogerijen, zeep en loog, wierook en mirre, Levantsche marokijn, verschillende soorten linnen, geschilderde en geborduurde doeken, balsem van Mekka en andere Oostersche waren 3). Uit Egypte ten slotte werden naar Amsterdam gehaald koffie, runder- en kalfsleer, linnen waren, bombazijn, hennep, wierook en mirre, tamarinde, safraan, Arabische gom, gesponnen en geweven katoen, salmiak, curcuma, waarbij als laatste handelsartikel nog

1) Ricard, 557.
2) T. a. p. 559.
3) T. a. p. 562.

wordt gevoegd... Egyptische mummiën 1). Enkele cijfers mogen wederom eenig denkbeeld van dezen handel geven: in het veelgenoemde jaar 1667/8 werd te Amsterdam ingevoerd 2) 658,285 pond katoen, waartegen een uitvoer stond van slechts 110,790 pond, verder 593,000 pond krenten, die Griekenland opleverde en die meest over Italië werden aangevoerd, tegen een uitvoer van 190,189 pond; niet minder dan 795,355 pond galnoten werden te Amsterdam aangebracht, ongetwijfeld meerendeels voor de inktbereiding; zij bleven dan ook meest in de Republiek, zooals blijkt uit een uitvoer van slechts 187,236 pond. Er werd in dat jaar ingevoerd voor 271,467 gulden tabak, doch voor niet minder dan 526,736 gulden verliet weer de haven 3). Dit laatste verschil laat zich gereedelijk door drie oorzaken verklaren: vooreerst is de bewerkte tabak meer waard dan de onbewerkte en bovendien kan er inlandsche zijn uitgevoerd en ten slotte kan men van vroegere jaren veel hebben opgezolderd. Deze cijfers geven ten minste eenigszins een denkbeeld van de omzet der Oostersche producten te Amsterdam 4).

1) T. a. p. 564, 566.
2) Convoylijst, 1667/8. Bijdr en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.
3) In 1680 bedroeg dit nog slechts ƒ 330,408. Sloets' Tijdschrift IX, 4.
4) Natuurlijk moet steeds in het oog worden gehouden, dat het niet te bewijzen is, dat de geheele aanvoer van al deze producten uit het Oosten kwam, maar in hoofdzaak zal dit toch wel het geval zijn.

BATAVIA IN 1629

A Is het huijs van de Generael. B. punt diamant. C. punt robijn. D. punt perre. E punt safier. F. huys van de Hr. . . en de ontfang(er). G. timmerwerf. H. 't stathuys daer Hr Gen(èraa)l Coen begraven is. Y. de afgebrooken kerck. K. de plaets van Hendrick ... ſijn huys L. de bisade of marckt M. de visch markt. N. de oudt statspoort. O de nieuwe statspoort. P. de nieuwe statsgracht. Q. 't nieuwe siek huys. R. de Justitie plaets van casteel. S. 't nieuwe quartier van ... T. 't olifants huys. V. 't oude siecken huys. W. het tolhuyſken.

Teekening van G Venant, 1629, in de verzameling Van Stolk.

Titelprent van: Journalen vande reysen op Oostindie. Amst. M. Colijn 1619

Onze rondreis hebben wij door Europa voltooid en gezien, welke handelsbetrekkingen elk van de landen van ons werelddeel met Amsterdam had aangeknoopt. Amsterdams handel strekte zich echter nog veel verder uit: hem was sedert het laatst der 16de eeuw een gebied toegevoegd, waarvan men in de Middeleeuwen zoo goed als niets wist. Een land, dat de oude Amsterdamsche kooplieden misschien alleen uit de Alexanderromans, zoo zij die ooit onder de oogen hebben gehad, konden kennen, was aan de 17de-eeuwsche Hollanders onderworpen.

Wij hebben in ons eerste hoofdstuk de eerste tochten naar Indië en de stichting der Oost-Indische Compagnie uitvoerig besproken. Wij kunnen daarheen dus verwijzen. Het kan ons doel evenmin zijn breedvoerig of zelfs maar in hoofdtrekken de geschiedenis van de Oost-Indische Compagnie hier te schetsen; wij mogen en moeten die bekend veronderstellen. Alleen zij het ons vergund hier kortelijk na te gaan, welke plaats Amsterdam in de Compagnie innam, om daaruit te kunnen zien, van hoeveel beteekenis de Indische handel te Amsterdam was.

Volgens het octrooi 1) hadden de Amsterdamsche participianten de helft der aandeelen (art. 1). In de vergadering der Zeventienen benoemde de Kamer van Amsterdam acht leden (art. 2). Dit college zou zes achtereenvolgende jaren te Amsterdam zetelen en verplaatste zich vervolgens gedurende twee jaren naar Middelburg, om dan weer voor zes jaren naar Amsterdam terug te keeren en zoo vervolgens (art. 4), Van de uitkeeringen genoot Amsterdam naar mate harer inlage, dus ook de helft. Van de 73 eerste Directeuren zouden 23 uit Amsterdam komen, welke getallen evenwel door uitsterven langzamerhand tot 60 en 20 zouden moeten slinken (art. 18—24.) Ziedaar de officieele cijfers. Daaruit kan dus worden afgeleid, dat Amsterdam ongeveer de helft bezat van den geheelen Oost-Indischen handel der Republiek. Ongeveer de helft — maar

1) Afgedrukt bij Luzac, Hollands Rijkdom I, Bijlage R, en bij van der Chijs, Gesch. van de stichting der V. O. I. C. 2e druk, 118.

dan toch in ieder geval de grootste helft 1) — was op het kantoor der Kamer van Amsterdam ingeschreven en zeer waarschijnlijk grootendeels door Amsterdammers. Maar bovendien hadden in ieder geval in den loop der 17de eeuw een aantal Amsterdammers ook aandeel in andere Kamers. Zoo weten wij dat op het einde der 17de eeuw van de participianten der Kamer van Zeeland niet minder dan 160 buiten die provincie woonden, waarvan weer 108 te Amsterdam. Aan kapitaal vertegenwoordigden deze forensen der 17de eeuw — met eenige overdrijving kan men ze zoo wel noemen — een som van *f* 599,335—12—6, dus bijna de helft van het kapitaal der Kamer Zeeland, dat *f* 1,300,405—4—0 bedroeg. Van deze *f* 599,335—12—6 was weer het overgroote gedeelte, namelijk *f* 439,261—5—8 in handen van Amsterdammers. 2) En zoo zal het ook wel met de Kamers Rotterdam, Delft, Hoorn en Enkhuizen het geval zijn geweest, want nergens vond men zulk een overvloed van kapitaal als te Amsterdam. De voordeelen, die uit de Oost-Indischen handel voortvloeiden kwamen dus voor het grootste gedeelte den Amsterdammers onmiddellijk ten goede.

Want hoeveel kapitaal kwam niet in Amsterdam door de dividenden, die, hoewel soms zeer onregelmatig uitgekeerd, toch in doorsnede genomen, gedurende het bestaan der Compagnie 18% hebben bedragen 1). Vooral in den beginne ging het de participianten geenszins naar den vleesche. Eerst in 1610 ontvingen zij eenig dividend, maar dat bedroeg dan ook 75% in muskaatnoten of in geld naar keuze, in hetzelfde jaar nog gevolgd door een tweede uitdeeling van 50% in peper of in geld, benevens 7½% in geld. Daarop werd in 1611 nog eens 30% in muskaatnoten uitbetaald, doch toen was het voorloopig weer uit. Eerst in 1619 werd weer 37½% in geld uitbetaald, daarna niet weer vóór 1623, toen de participianten 25% in kruidnagelen ontvingen, die ze dan maar moesten zien te verkoopen. Blijkbaar is daarover dan ook geklaagd en hebben de Heeren Zeventienen het gegronde dier klachten ingezien, want in 1624 konden de aandeelhouders hun kruidnagelen voor 60 stuivers het pond weer bij de Compagnie inleveren, waarvan ¼ contant en de rest binnen 9 maanden met 8% rabat werd uitbetaald. Geen wonder alzoo, dat men in dezen tijd nog alles behalve tevreden was over de Compagnie, die de vurig gehoopte rijkdommen maar niet kon opleveren. Eerst met het jaar 1625 kwam er eenige stabiliteit in de uitdeelingen en van dien tijd af verstommen ook de klachten over de

(Verzameling van Mr. S. van Gijn)

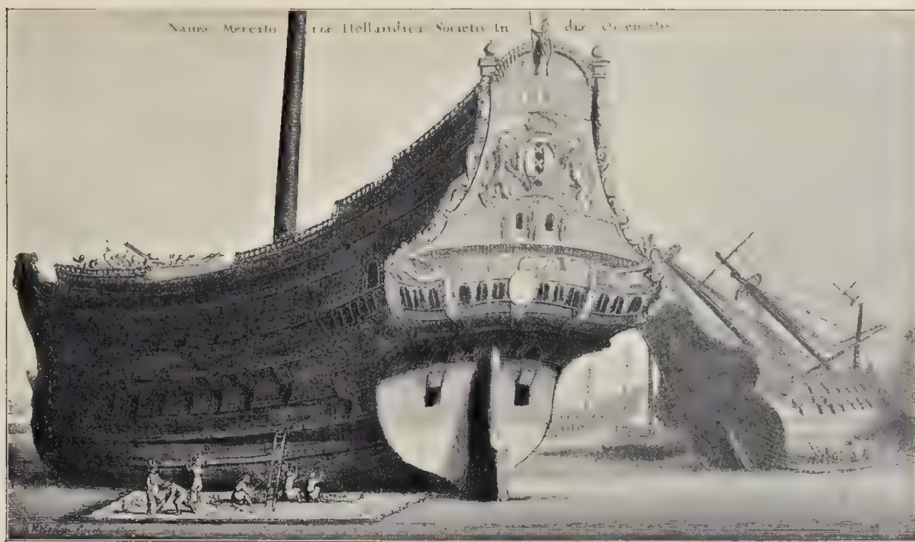
1) Het grondkapitaal der Compagnie bedroeg *f* 6,424,581—4-0, waarvan ten Kamer van Amsterdam geplaatst was *f* 3,674,915—0—0. Klerk de Reus, Gesch. Ueberblick der administrativen, rechtlichen und finanziellen Entwicklung der Nied. O. I. Compagnie (Verh. v. h. Bat. v. K. en W. XLVII), 176 vlg.

2) Amst. Arch. L. O 2, N 4[14].

1) Klerk de Reus, 181.

dividenden. Men zou ook een geboren pessimist hebben moeten zijn om zich nog te beklagen over de uitdeelingen, die voortaan bijna jaarlijks, soms zelfs tweemaal per jaar werden gehouden; maar dit laatste hield met het jaar 1644 op. Reeds in 1632 was den aandeelhouders 12½ % minstens gegarandeerd, en de Compagnie is slechts éénmaal gedurende haar bestaan daar beneden gebleven. Veel hoogere dividenden werden soms uitgekeerd: in 1642 50 %, herhaaldelijk, vooral in de 18de eeuw, 30 en 40 %. Wanneer wij ten slotte nog mededeelen, dat alles te zamen de participanten gedurende het bestaan der Compagnie 3600 % hebben getrokken of gemiddeld 18 %, dan verkrijgt men eenigszins een denkbeeld van de groote rijkdommen, die door bemiddeling der Compagnie uit Indië Amsterdam binnenvloeiden. Wij zagen immers, dat het grootste deel der dividenden daar terecht kwam 1).

En deze voordeelen kwamen betrekkelijk velen ten goede. Want van den aanvang af waren er naast de groote kapitalisten, die voor groote sommen hadden ingeschreven, ook „kleyne luyden" aandeelhouders geweest, die slechts enkele honderden guldens hadden gewaagd. Bekend is het verhaal, dat b. v. burgemeester Reinier Pauw voor zijn naaister en zijn dienstbode ieder 100 gulden inteekende 1). En zoo bleef het nog zeer lang: nog in de 18de eeuw werden aandeelen van 100 gulden in de boeken der Compagnie overgeschreven 2). Maar het ligt voor de hand, dat al spoedig vele aandeelen door erfenis en aankoop in handen der groote kapitalisten kwamen. Deze cumulatie van aandeelen werd in de hand gewerkt door de bepaling, dat men, om tot bewindhebber te worden benoemd, minstens 1000 pond Vlaamsch of 6000 gulden „van hun eigent in deese Compagnie moest risiqueeren" 3). Ten archieve van Amsterdam berusten gegevens, waaruit blijkt, dat er verschillende personen waren, die 6000, 9000, 12,900, 15,000, 17,600, 21,000, zelfs 27,800 gulden aan aandeelen in de Compagnie bezaten. Maar daarnaast komen ook aandeelhouders voor met 3 tot 700 gulden, doch niet in

W Hollar fec.

OOST-INDIEVAARDERS OP DE WERF 1647
(Verzameling Mr. S. van Gijn)

1) Klerk de Reus, 175 vlg en Bijlage VI. Door deze opgave vervallen alle vroegere, die op onjuiste gegevens berustten, voorkomende bij Domselaer, 302, Anderson I, passim, Luzac I, 306.

1) Bakhuizen van den Brink, Studiën en Schetsen, IV, 242.
2) Klerk de Reus, 176.
3) Art. 28 van het octrooi.

zoo groote getale als de evengenoemde 1). Uit deze cijfers blijkt, dat de winsten der Compagnie in verschillende lagen der maatschapij doordrongen; het is niet te veel gezegd, wanneer men beweert, dat de algemeene rijkdom en welvaart door de Oost-Indische Compagnie zeer belangrijk is toegenomen.

Maar niet alleen door de uitkeeringen, die zij deed aan de aandeelhouders, bracht de Compagnie veel kapitaal in Amsterdam. Zij had ook de grootste beteekenis, vooral voor de geringere volksklasse, die geen kapitaal, hoe klein ook, in de Compagnie kon wagen, en die bij de uitdeelingen verre stond, door de handelsbeweging, die zij bracht aan de kaden en in de vaarten. Tal van rappe handen waren noodig, voordat de Indische producten veilig en wel in de pakhuizen der Compagnie geborgen was. Daar was vooreerst het ladingbreken. De groote Oost-Indievaarders liepen niet het Y binnen, waarschijnlijk teruggehouden door de ondiepten van den Pampus, maar bleven bij Texel voor anker, waar de last in kleinere lichters werd overgestort en zoo naar Amsterdam vervoerd, waar zij aan het Oost-Indische Huis, later ook aan het Oost-Indische Zeemagazijn gelost werd2). Natuurlijk gaf dit talloos velen werk en brood. Op den zolder van het Oost-Indisch Huis, waar peper, muskaatnoten, foelie, kaneel enz., lag opgestapeld, waren voortdurend vijftig man bezig „die de stoffen en 't kruyt van elkander scheyden" 3). Twaalfhonderd arbeiders, zeide men, hadden te Amsterdam geregeld werk aan het bouwen en uitrusten van schepen der Compagnie 4). Er vertrokken jaarlijks van Texel ongeveer zes groote Oost-Indievaarders, kolossale schepen voor dien tijd, die wel 600 last inhielden en die ieder ongeveer 300 manschappen aan boord hadden 5). Voor al die manschappen moest proviand worden medegenomen: het verwondert ons dus niet, wanneer wij lezen, dat jaarlijks in het slachthuis der Compagnie wel duizend ossen werden geslacht en gezouten, alle voor de vaart naar Indië 1). Volgens Fokkens bedroeg de jaarlijksche „uytredinge" der Compagnie, de kosten van uitrusting der schepen, wel zestig tot zeventig tonnen 2) en de officiëele cijfers leeren, dat hij daarbij niet ver van de waarheid was 3). En hoeveel moest bovendien niet aan maandgelden worden betaald, soms zelfs meer dan een millioen 4). En behalve aan de manschappen aan boord der schepen betaalde de Compagnie aan salarissen van ambtenaren te Amsterdam nog aanzienlijke sommen uit. In 1696 kostte alleen de administratie der Kamer Amsterdam 35,165 gulden 5). In het geheel berekende men dat dit lichaam aan salarissen 87,800 gulden uitbetaalde en daarbij waren de losse werklieden natuurlijk nog niet eens inbegrepen 6). Cijfers genoeg om te doen zien, hoeveel geld de Compagnie behalve door haar dividenden in Amsterdam bracht. Toch moet worden opgemerkt, dat in het algemeen noch de uitkeeringen noch de wijze van beheer der Compagnie blijk gaven van gezonde inzichten in de balans der maatschappij en evenmin van gepaste zuinigheid, zoodat zij dikwijls veel meer geld op allerlei wijze onder de menschen bracht dan met een verstandige koopmansrekening bestaanbaar was.

Onze voorouders, voor zich zelve in het algemeen zuinig, eenvoudig van levenswijze en ingetogen van aard, zagen in hun openbare gebouwen gaarne de grootheid en de macht van hun stad uitgedrukt. Aan die gelukkige neiging danken wij zoo menig imposant raadhuis, waag, godshuis, armenhuis en en zooveel meer. De Compagnie dacht er niet anders over. Het statig uiterlijk moest aan het — voor de zeventiende eeuw mag men dat woord ten minste wel gebruiken — soliede innerlijk der maatschappij beantwoorden. Vandaar, dat zij al dadelijk na haar oprichting te Amsterdam er een haar waardig tehuis begon in te richten. De stad verhuurde haar het oude Bushuis, op den hoek van de Hoogstraat en den Kloveniersburgwal, eerst voor *f* 2000 7), later in 1606 met het nieuwe

1) Amst. Arch. L. O 2, N. 4[14].
2) Von Zesen, 213.
3) Fokkens, 173.
4) Janiçon, Etat présent des Provinces Unies I, 319, 321, aangehaald bij Koenen, Scheepsbouw, 159.
5) Von Zesen, 314. In 1681 kwamen 6 schepen uit Indie te Amsterdam terug, in 1682 7, in 1683 weer 6. Vgl. de rekeningen der convoyen en licenten te Amsterdam. (Rijks-Archief.) In de latere jaren wordt het getal der schepen niet meer opgegeven en vóór 1681 ontbreken de rekeningen. In 1645 werden 3600 manschappen naar Indie gezonden, in 1655 4230, in 1665 3000, in 1675 3800, in 1685 3100, in 1695 4080. Klerk de Reus, Bijlage V. Rekent men nu de helft daarvan voor rekening van Amsterdam, dan blijkt, dat het getal, dat Von Zesen opgeeft (tusschen 4 à 500 manschappen) iets te hoog genomen is. De manschappen gingen in den regel scheep bij den Montelbaanstoren.

1) Von Zesen, 313.
2) Fokkens, 52.
3) De uitredingskosten bedroegen — om enkele voorbeelden te noemen — in 1645 *f* 3,771,561, in 1655 8,033,940, in 1665 7,557,439, in 1675 8,960,247, in 1685 9,213,640, in 1695 11,217,276 gulden. Klerk de Reus, Bijlage V. Deze cijfers gelden, gelijk uitdrukkelijk door den schrijver wordt geconstateerd, alleen voor Amsterdam.
4) De cijfers t. a. p.
5) t. a. p. 58.
6) Amst. Arch. L. O 2, N 4[13]. Ter vergelijking diene, dat de Admiraliteit van Amsterdam, die toch ook een groot personeel had te onderhouden, jaarlijks daar aan land (dus scheepsvolk buitengesloten) 64,030 gulden aan salarissen uitbetaalde.
7) Res. Vroedschap, 14 April 1603, bij Wagenaar II, 83.

daarachter door Hendrick de Keyser gestichte gebouw, voor *f* 3200 1). Een nieuwe vergrooting had plaats vóór 1643: de gevel in de Hoogstraat werd toen gebouwd. Toen nog later uitbreiding der zaken ook tot vergrooting van pakhuizen en kantoren drong, sloot de Compagnie in 1658 met de stad een overeenkomst, waardoor Amsterdam op zich nam alle gebouwen aan te koopen, „streckende van het tegenwoordich Oost Indisch huys tot aenden uitgangh van de Waelekerck toe" en op dat terrein een geheel nieuw gebouw op te richten 2). De Compagnie betaalde daarvoor, zooals twee jaar later werd overeengekomen, jaarlijks niet minder dan *f* 11,135 3). Dit cijfer bewijst beter dan uitvoerige beschrijvingen 4), die hier trouwens kwalijk zouden passen, welk een groot gebouw de Compagnie tot haar zetel had uitverkoren. Behalve dit Oost-Indisch binnenhuis bezat de Kamer van Amsterdam nog een Zeemagazijn met scheepstimmerwerf op Rapenburg. Doch ook dit gebouw werd spoedig te klein bevonden. In 1660 kocht de Compagnie van de stad eenige erven op Oostenburg, die in drie eilandjes werden verdeeld. Daar werden de groote scheepstimmerwerven en lijnbanen aangelegd en eindelijk het beroemde Oost-Indisch Zeemagazijn, gesticht 5), dat met zijn reusachtige lijnen, bekroond door een aardig torentje, onmiddellijk de aandacht van allen moest trekken, die Amsterdam te scheep naderden.

1) Pontanus, vert. door Montanus, 146.
2) Het contract, Amst. Arch. L. 62, No. 8.
3) Contract van 31 Jan. 1660. Amst. Arch. L. 62, No. 9.
4) Zie hiervóór, Meijer, Groei en bloei der stad, blz. 93 vlg.
5) Wagenaar II, 84.

CL. JZ. VISSCHER. fec.

HET OOSTINDISCH HUIS IN 1606
(Het voormalige bushuis (arsenaal) op de hoek van de Hoogstraat en de Kloveniersburgwal)

Zulk een Zeemagazijn bezat geen der andere Kamers, maar ook geen van deze kon zich met de Amsterdamsche meten in omzet en rijkdom. Zulk een indruk maakte de superioriteit van Am-

GEDENKPENNING OP DE RETOURVLOOT VAN INDIË IN HET VADERLAND, ONDER WOLLEBRAND GEL. DE JONGE IN 1648. (*Dirks, Repert.* 1070)
(*Kon. Penningkabinet te 's-Gravenhage*)

sterdam op dit gebied op tijdgenooten, dat zij Amsterdam zelfs ongeveer den geheelen Indischen handel toeschreven. Het had „genoegsaem den gehelen Oost Indischen handel, immers het Monopolium aller kostelickste specerijen;" aldus de la Court 1). Evenzoo oordeelt Temple 2). En men behoeft de stedebeschrijvingen slechts op te slaan, om geestdriftige verhalen omtrent den overrijken inhoud van het Oost-Indisch huis en van het Zeemagazijn aan te treffen, aan welke verhalen de bijgedachte niet vreemd is, dat alle rijkdommen van het Oosten eigenlijk alleen te Amsterdam opgestapeld lagen ten gebruike voor de geheele wereld. Die geestdrift bewijst, hoe hoog men tegen de macht en den rijkdom der Compagnie opzag. Maar die macht en die rijkdom kweekte behalve het gevoel van bewondering nog een juist tegenstrijdig, doch nauwverwant gevoel bij vele Amsterdamsche kooplieden aan, dat van nijd en afgunst. Velen, die buiten de Compagnie stonden, zagen met weerzin, dat hun de toegang tot de schatten van Indië voorgoed door het monopolie was afgesloten; zij geloofden, dat voor Nederland en Indië beide de vrije handel daarheen veel nuttiger zou zijn en dat in ieder geval de winsten dan over veel meer kooplieden zouden worden verdeeld. Gedurende het bijna

1) Interest 33.
2) Observations 227.

tweeëeuwig bestaan der Compagnie heeft het binnen en buiten haar niet ontbroken aan pogingen, om het monopolie hetzij te beperken, hetzij af te schaffen; maar zij zijn alle afgeslagen. De aandeelhouders verheugden zich in gemakkelijk verkregen hooge dividenden en wenschten, ten minste na ongeveer 1625, geen verandering. De Bewindhebbers waren daartoe natuurlijk evenmin geneigd. En van den kant der Regeering kwam ook al geen protest; mits slechts de Compagnie telkens voor de vernieuwing van het octrooi een flinke recognitie betaalde, verlangde men geen wijziging in den stand van zaken. Het kapitaal der Compagnie berustte grootendeels in de handen van de regenten en hun verwanten; reeds hierdoor hadden zij een aanmerkelijken invloed op het bestuur. Te Amsterdam hadden bovendien Burgemeesters het recht de Bewindhebbers in die Kamer te benoemen 1). Zoo is het duidelijk, dat langzamerhand het bestuur der Compagnie geheel in handen kwam derzelfde regenten, die het octrooi hadden te verleenen. Zoo is het begrijpelijk, dat er niets werd veranderd, niet in den eersten tijd, toen elke verandering bedenkelijk, ja gevaarlijk kon heeten, maar ook niet later, toen een wijziging in de grondbeginselen, waarop de maatschappij rustte, plichtmatig, ja beslist noodzakelijk kon heeten.

Maar deze uitsluiting van den ondernemenden koopman, die geen aandeelhouder was, griefde dezen zeer. Wat stond dengene te doen, die geen belang bij het welvaren der Compagnie had? Twee wegen stonden hem open, maar beide waren vrij onzeker van uitkomst. Men kon langs vaarten, die de Compagnie niet in haar octrooi waren voorbehouden, Indië trachten te bereiken. Doch benoorden Azië of Amerika om mislukten dergelijke tochten uit den aard der zaak voortdurend. De eenige weg, die mogelijk was — want die om de Kaap de Goede Hoop was voor de Compagnie gereserveerd — was die door Straat Magellaan. Te Amsterdam had men, nog voordat de Oost-Indische Compagnie was tot stand gekomen, in 1598 een Magellaansche Compagnie opgericht, met het doel langs dezen weg op Indië handel te drijven. Het is deze maatschappij, die nog in hetzelfde jaar den bekenden Olivier van Noort met een vloot naar Indië zond. Men weet, dat het plan uitstekend slaagde en dat van Noort na allerlei wederwaar-

DE BRY fec.

GEVECHT VAN OLIVIER VAN NOORT EN DE BEMANNING VAN ZIJN SCHIP MET DE INBOORLINGEN IN STRAAT MAGELLAAN, 1599

1) Klerk de Reus, 26.

digheden te hebben beleefd, in 1601 behouden te Amsterdam het anker weer liet vallen; hij was de derde, die de aarde had omgezeild. Op deze wijze wenschte men voort te gaan, toen in 1602 de Oost-Indische Compagnie werd opgericht. De Magellaansche Compagnie, uitgenoodigd in de nieuwe vennootschap zich op te lossen, weigerde, zoodat zij buiten het monopolie kwam te staan en dus het recht van de vaart op Indië verloor. Maar zij besloot niet toe te geven en haar vrijheid te handhaven: zij ging met de Oost-Indische nagelen en in 1614 peper op de Amsterdamsche markt 1), die echter door den machtigen tegenstander werd aangehouden 2). Maar de concurrentie tegen het monopolie, die trouwens in 1606, toen de bovengenoemde vier jaren afgeloopen waren, haar rechtsgrond verloor, was op den duur niet vol te houden. In 1605 reeds zag de Magellaansche Compagnie zich genoodzaakt Ternate te ontruimen, verdrongen door de tegenpartij 3). En ten slotte zag zij zich gedwongen tegen afstand van een aandeel in de door de Oost-Indische Compagnie

DE BRY fec.

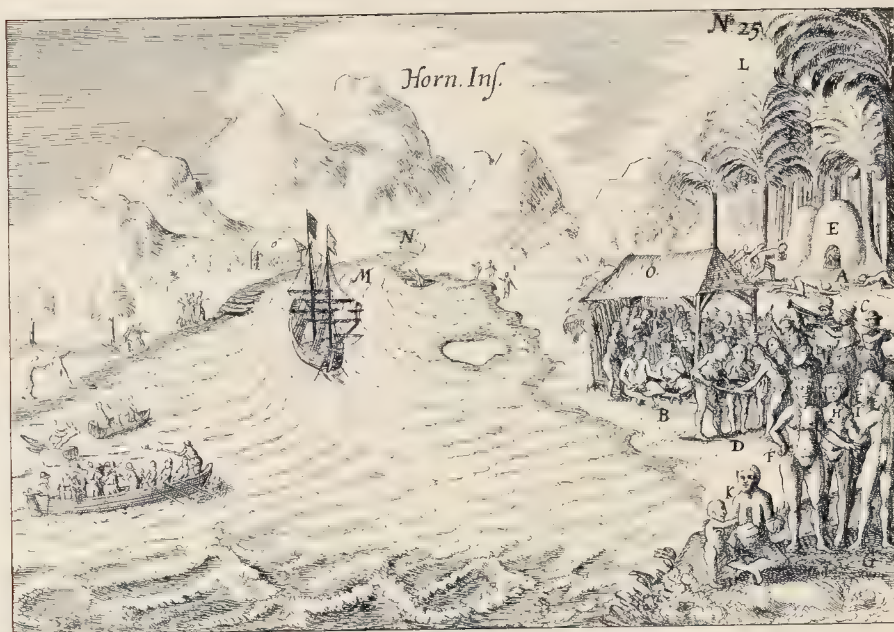
OLIVIER VAN NOORT HANDELDRIJVEND BIJ DE LADRONEN, 1599

Compagnie concurreeren. Zij vertrouwde op de belofte, haar in artikel 34 van het octrooi der Oost-Indische Compagnie gegeven, waarbij „de concessien, voor desen gegeven aen eenige Compagnien, omme te varen deur de voorsr Strate van Magellanes, behoudelyck dat sy hunne schepen vuyt dese landen sullen affsenden binnen vier jaar naer dato deses", werden gehandhaafd. Maar de groote Compagnie duldde de uitvoering zelfs van dit artikel niet: zij trachtte de Magellaansche maatschappij voortdurend den handel te beletten. Dit gelukte evenwel niet onmiddellijk: ten minste in 1606 en 1613 bracht de Compagnie nog kruid- uitgeruste schepen van verdere ondernemingen af te zien 4). Maar nog was de zaak daarmede niet afgewikkeld: over de uitvoering van dit vergelijk kwam het tot processen, de grootste, die toen ooit tusschen kooplieden waren gevoerd geworden, loopende over tonnen gouds en die in 1635 nog niet tot een eindbeslissing waren

1) Aant. de Roever.
2) » »
3) Acte 25 April 1613. Nots. van Banchem. Aant. de Roever.
4) Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde in Nederland, II, 64.

gekomen 1). Ten slotte is echter de Oost-Indische Compagnie in het ongelijk gesteld 2): maar niettemin was de Magellaansche Compagnie vernietigd.

Een ander middel tot bestrijding der Compagnie was het dienst nemen bij vreemde vorsten. Meermalen is het geschied, dat ondernemende mannen gesteund door de ervaring, door hen in Holland opgedaan, in het buitenland pogingen hebben gedaan, compagnieën op te richten voor den handel op Oost- en West-Indië. Zoo deed een man als Balthazar de Moucheron, een van die vermetele kooplieden-avonturiers, die na den val van Antwerpen naar Noord-Nederland kwamen en daar de ziel werden van alle nieuwe handelsondernemingen. Nadat hij zich in 1603 aan de Oost-Indische Compagnie had onttrokken, bood hij zijn talenten en zijn werkkracht aan Hendrik IV van Frankrijk aan, die ze wel aannam, maar vooral door de

JACOB LE MAIRE IN DE EENDRACHTSBAAI BIJ KAAP HOORN OP ZIJN REIS NAAR DE ZUIDZEE DOOR DE STRAAT VAN MAGELLAAN, IN MEI 1617 3)

1) Inventaris van stukken, door de Magellaansche Compagnie aan de Oost-Indische overgelegd uit de jaren 1604—1629. Acte Nots. Jacobs 1635. Aant. de Roever. Zie nog over de Mag. Comp. eenige stukken Amst. Arch. L. M, 1, N. 10.

2) Van Rees, II, 65 vlg.

3) A. Zijn de twee Coninghen malcanderen ontmoetende, ende met veel ſeltſame Ceremonien verwillekomende.
B. De twee Coningẽ ſittende op matjens onder de Belay.
C. Onſe Trompetters en Trommel-ſlagher voor de Coninghen ſpeelende, daer ſy groot vermaeck in hadden.
D. Boeren van 't landt, knauwende ſeker groen kruydt, by haer ghenoemt Kava, daer sy, geknaut zijnde, water op gieten, en alſoo voor haer een dranck daer afmaken, die by haerluyden groot gheacht is.
E. Is het fatſoen van hare huyſen, zijnde rondt en boven ſcherp, met bladeren van boomen ghedeckt.
F. De afbeeldinghe des Coninx, hebbende een groote vlecht hayrs hangẽde aen de ſlincker zijde vā zijn hooft, tot over zijn heupẽ, met ẽe knoop ofte twee opgebondẽ.
G. Zijn van des Conincx Adel afte Raet, hebbende hun hayr in twee (ofte ſommige meer) vlechten hayrs opgebonden, eenige ander hadden 't cierlijck gefriſeert als H. ander recht over eynde gelijck Vercken-borſteleñ, meer als een vierendeel van een elle langh, als I.
K. Een vrouwe van dat Eylant, hebbende t' hayr kort afgeſchoren.
L. Sijn Cocos-boomen daerde Cocos-noten aen waſſen.
M. De Eendracht-bay, daer wy met onſe ſchip lagen aen vier anckers.
N. Het Rivierken daer wy neffens lagen ende onſe water haelden.
O. De Belay des Conincx daer hy dagelijcx onder zat inde ſchaduwe.

(Oost- en West-Ind. Spiegel der nieuwe navigatiën enz. Met de australische navigatiën van Jac. le Maire. Leyden 1619.)

diplomatieke tegenwerking van den Nederlandschen gezant toch genoopt werd zijn medewerking van de Moucheron te ontzeggen 1). Een jaar daarna kwam de Amsterdamsche koopman Pieter Lyntgens den Koning tot een gelijk doel zijn diensten aanbieden. Ditmaal zette Hendrik de zaak met meer kracht door: reeds ontbood Lyntgens op zijn last bekwame schippers uit de Republiek, toen de Staten-Generaal op verzoek der Oost-Indische Compagnie tusschen beide kwamen en niet alleen den Koning bezwoeren van zijn voornemens af te zien, maar ook 9 September 1606 het bekende plakkaat uitvaardigden, waarbij het aan ingezetenen der Republiek verboden werd anders dan in dienst van de Compagnie naar Indië te varen. Zoo waren Lyntgens plannen reeds grootendeels verijdeld, toen hij in 1607 stierf 2).

Maar nog grooter gevaar bedreigde de Compagnie, toen de groote Isaac le Maire zich tegen haar wapende 3). Hij was in de Oost-Indische Compagnie een der invloedrijkste mannen geweest, een harer oprichters, bewindhebber der Kamer Amsterdam, lid der Zeventienen. Maar evenals Moucheron en Lyntgens kreeg hij oneenigheden met zijn medebestuurders en nam in 1605 zijn ontslag: voor zijn hoogvliegende plannen, die de geheele wereld omvatten, was geen plaats in het Oost-Indisch Huis. Evenals beide genoemde mannen wendde hij het oog naar Frankrijk, om daar zijn plannen uit te werken en in werkelijkheid om te zetten. In 1609 begaf hij zich tot Hendrik IV, met wien hij door bemiddeling van den gezant Jeannin betrekkingen had aangeknoopt. De Koning vatte thans de zaak ernstiger op dan ooit; niettegenstaande de tegenwerking van Aerssen, den Nederlandschen gezant te Parijs, werd aan de uitvoering van Le Maire's plannen de hand geslagen. Maar, toen hij zijn projecten langzamerhand begon te zien verwezenlijken, vielen ze plotseling in duigen, toen Hendrik IV in 1610 werd vermoord. Toch bleef le Maire de Oost-Indische Compagnie bestrijden: zijn scherpe pen schreef verschillende hoogst belangrijke stukken, waarin hij het verderfelijke van het monopolie der Compagnie helder in het licht stelde. Tot zijn dood toe bleef hij haar verbitterde vijand. Nu hij in het buitenland niet kon slagen, beproefde hij

MOORD VAN DEN VICE-ADMIRAAL SEBALD DE WEERT DOOR DEN KONING VAN KANDI (CEYLON) IN JUNI 1603

1) t. a. p. II, 29 vlg.
2) T. a. p. II, 31 vlg.
3) Over le Maire de voortreffelijke studie van Bakhuyzen van den Brink: Le Maire, eene voorlezing (Studiën en Schetsen, IV, 225 vlg.), waaraan het volgende grootendeels is ontleend.

het weer te Amsterdam. Door plotseling groote hoeveelheden aandeelen aan de markt te brengen, riep hij aan de beurs een onverwachte daling in den koers in het leven: een groote paniek was er het gevolg van. Maar ook dit gevaar kwam de Compagnie te boven; door haar bemoeiingen zag le Maire, met vervolging bedreigd, zich genoodzaakt naar Egmond te wijken. Maar zelfs nu gaf hij den strijd niet op. Daar het octrooi der Compagnie de vaart door de straat Magellaan naar Indië aan allen behalve aan haar verbood, zon de geniale man op het ontdekken van andere zeewegen ten Zuiden van Amerika. Wat destijds bijna niemand voor mogelijk hield, daar men algemeen geloofde, dat ten Zuiden van straat Magellaan een groot vaste land moest liggen, dat volbracht le Maire. Of liever hij deed het naar zijne plannen volbrengen. Hij stichtte een Austraalsche Compagnie met het doel om langs nog onontdekte, maar door le Maire vermoede wegen, Indië te bereiken. Door deze Compagnie uitgezonden, stak Jacques le Maire, Isaacs zoon, in 1615 met twee schepen in zee. Het is deze expeditie, die om kaap Hoorn den zeeweg ontdekte, die den naam le Maire in de door hem vermoede en ook gevonden straat voorgoed voor de vergetelijkheid bewaarde. Zelfs bereikte de jonge le Maire Indië, maar daar werd hem het handeldrijven onmogelijk gemaakt; zijn schip werd vastgehouden. Hij zelf stierf op de terugreis, maar zijn nooit versaagde vader wendde zich persoonlijk tot de Staten-Generaal om herstel van onrecht te verkrijgen. Na een langdurig proces werd hem ten slotte schadevergoeding toegekend, maar zijn energie schijnt toen te zijn uitgedoofd: de onderneming is ten minste niet hervat. Met le Maire verdween de gevaarlijkste vijand den Oost-Indische Compagnie.

BEGRAFENIS VAN DEN VICE-ADMIRAAL SEBALD DE WEERT, JUNI 1603

De later in het werk gestelde pogingen om de Compagnie te onderkruipen zijn van veel minder beteekenis geweest. In 1618 wist een harer gewezen dienaars in Denemarken een dergelijke maatschappij op te richten; maar deze waagde het toch niet zich in den archipel te vestigen, maar bleef bescheidenlijk op het vasteland van Indië handel drijven 1). Ook in Zweden kwam door toedoen van Lodewijk de Geer in 1647 een Afrikaansche

1) Van Rees, II. 63.

Compagnie tot stand. In haar plaats schoof zich echter — eveneens met behulp van Amsterdamsch kapitaal — een Deensche, die evenwel spoedig voor de Nederlandsche West-Indische Compagnie de vlag moest strijken 1). Ook door Brandenburg zijn dergelijke pogingen aangewend om deel te nemen aan den Oost-Indischen handel, doch het is bij pogingen gebleven.

Zoo stond de Oost-Indische Compagnie dan zoo goed als onaangevochten in de zeventiende eeuw. Het ligt natuurlijk niet op onzen weg haar geschiedenis hier ter plaatse in den breede te beschrijven. Maar wel kunnen wij datgene aanstippen, wat met haar handel in verband staat. Een overzicht van de territoriale uitbreiding van haar rijk in de zeventiende eeuw leert ons tevens den omvang van haar handelsgebied kennen, een terrein, waar natuurlijk de kamer Amsterdam alweder den boventoon had. Wij kunnen dan tevens nagaan, welke producten uit Indië te Amsterdam werden aangebracht 2).

Toen de Compagnie in 1602 was opgericht kon zij al dadelijk beslag leggen op eenige belangrijke punten in den Archipel, waar reeds Nederlandsche ondernemingen waren gevestigd, namelijk Ternate, Amboina, Banda, Bantam en eenige andere plaatsen van minder belang. Maar al spoedig begon men behalve handel te drijven ook politiek gezag uit te oefenen. De Compagnie zond evenals haar voorgangsters expeditie op expeditie naar Indië. Nog in 1602 zeilde een vloot onder den admiraal van Warwijck en den vice-admiraal Sebald de Weert uit. De laatste die met zijn eskader het eerst was uitgezeild kwam ongelukkig aan zijn einde: den 1 Juni 1603 werd hij met een aantal zijner tochtgenooten op bevel van den Koning van Kandi vermoord, een droevige ontknooping van de grootsche plannen van de Weert, die zich reeds de verovering van Ceylon in het hoofd had gezet. Gelukkiger liep de onderneming van van Warwijck af. Hij doorkruiste den geheelen Archipel. In 1603 stichtte hij te Bantam de eerste steenen

HET VEROVEREN VAN DE PORTUGEESCHE KRAAK ST. THOMÉ DOOR HOLLANDSCHE EN ENGELSCHE SCHEPEN ONDER JORIS VAN SPILBERGEN EN LANCESTER IN DE STRAAT VAN MALAKKA IN OCTOBER 1602; VOOR HET LOSSEN DER GOEDEREN WAREN ACHT DAGEN NOODIG. 1)

1) Oud-Holland, 1889, 193 vlg. Vgl. Amst. Jaarboekje 1898, 135 vlg., Bontemantel, uitg. Kernkamp I, blz. CCII vlg. 265 vlg., II, Bijlage V.

2) Het volgende overzicht is in hoofdzaak ontleend aan Klerk de Reus, Geschichtlicher Ueberblick. A. Abriss der politischen Geschichte der Nied. O. I. Compagnie, blz. XI vlg.

1) 1. Dit is den generael van dese enghelsche schepen, Lancester. 2. Den generael Speilberge. 3. Capiteyn Middelton. 4. De Jacht het ham. 5. De Jacht van de engelschen 6. De choloupe van den generael Speilberck. — (Jor. v. Spilbergen, Hist. Journael van drie schepen ghevaren uit Zeelant naer d'Oost-Indiën. 1605.)

LAATSTE GEDEELTE VAN EEN BRIEF VAN JAN PIETERSZ. COEN AAN BEWINDHEBBERS DER O. IND. COMP. TE AMSTERDAM, GESCHREVEN OP 29 SEPT. 1618 TE JACATRA EN DOOR HEM ONDERTEEKEND.

(Rijks-archief te 's-Gravenhage)

U. E. gelieve te gedecken dat de verraderije bij dese Coningen tegen ons beleyt en begost is. Ende al is het haer nu misluckt sij en sullen niet laeten daerinne voort te vaeren, gelijck dagelick meer ende meer vernemen. Wij sijn nu wel gewaerschout, dat overvallen, vermoort ende berooft worden sullen, soo haest het onse vijanden tewege brengen connen. Ja al waert (soo het niet eer connen doen) seven jaeren naer desen, geen deucht sal haer van dat voornemen houden. Derhalve bidde andermael zeer demoedelijck, dat de heeren metten eersten herwarts aen gelieven te senden groote menichte van volck, menichte van schepen ende een groote somma gelt, met alderley nootlijckheden. Dit doende sal alles wel gelucken. Soo niet, salt U. E. berouwen. Dispereert niet, ontsiet uwe vijanden niet. Daer en is ter werelt niet, dat ons can hinderen noch deeren. Wandt Godt met ons is; en trect de voorgaende mislaegen in geen consequentie, want daer can in Indien wat groots verricht ende daer connen te gelijck jaerlicx groote rijcke retoeren gesonden worden. Waer aen dat het voor dese gefeylt heeft, hoope U. E. (als het haer gelieft met weynich woorden) mondeling te vertoonen. De somma van alle t' voorschreven is, dat U. E. alle jaeren herwarts aendienen te senden, sonder ophouden, menichte van volck, schepen, gelt ende alderley nootlijckheden. Waertegen dan jaerlicx rijcke retoeren gesonden sullen worden, gelijck nu begost is. Ende hiermede

seght dat de Javaenen het verraet om ons volck te vermoorden, zijns oordeels sullen hervatten.

daer over versouckt menichte van volck, menichte van scheepen, Ende groote somme gelt met allerley nootijlcheden

waertegen dan de groote Retouren niet gebreken sullen.

Erntfeste wijse voorsinnige seer discrete heeren, sullen desen eyndigen, d' Almogende Godt biddende dat hij U. E. (na hertelijcke groetenissen) een gelucksalich lanck leven ende alles goets verleene. Int Schip 't Wapen van Amsterdam leggende omtrent Jaccatra, adi 29 September aans. 1618

UEd. dienstwillige

J. P. Coen.

P. de Carpentier.

Arent Maertsz.
Willem Jansz.
Pieter Dirxzoon.
1618.

De brief staat in zijn geheel gedrukt bij de Jonge, De opkomst van het Nederlandsch gezag in Oost-Indië, IV, 97 vlg. De zin: »ende daer connen te gelijck jaerlicx groote rijcke retoeren gesonden worden" is daar echter weggevallen.

JAN PIETERSZ. COEN
1587 1629
Stichter van Batavia, Gouverneur-Generaal van O. Indie
1618–23 en 1627—29
Naar de schilderij van een onbekend meester in het W. Friesch Museum te Hoorn

loge, die de Compagnie in Indië verkreeg. Met Borneo knoopte hij betrekkingen aan: tot China strekte hij zijn tochten uit. In Indië teruggekeerd, stuitte hij op het eskader van den vice-admiraal Cornelis Bastiaansz, die bij een nieuwe uit Nederland gezonden vloot van Steven van der Hagen behoorde. Deze was in December 1603 in zee gestoken. In Voor-Indië bestreed hij de Portugeezen. In 1605 veroverde hij Amboina op de Portugeezen: op zijn bevel bestormde Cornelis Bastiaansz in hetzelfde jaar de Spaansche vesting op Tidore. De Molukken waren voor Spanje (Portugal) verloren.

Zoo ging het de volgende jaren voort. Cornelis Matelief, Paulus van Caerden, Pieter Willemsz, Verhoeff zijn de mannen geweest, die tusschen 1605 en 1610 door den geheelen Archipel de Nederlandsche vlag hebben vertoond en met het verschuldigd ontzag hebben doen bejegenen. De inlandsche bevolking bemerkte al spoedig, dat Spanjaarden en Portugeezen hun meesters in het Oosten hadden gevonden en onderwierp zich, vooral in de Molukken, meer of minder vrijwillig aan de Hollanders.

Niettegenstaande het Twaalfjarig Bestand in Europa den oorlog tusschen de Republiek en Spanje had geschorst, werd onder de linie het zwaard niet in de schede gestoken. Integendeel, juist in den tijd van het Bestand vallen twee belangrijke gebeurtenissen voor, die van groot gewicht zijn voor de verdere ontwikkeling der Compagnie. Ten einde eenheid te brengen in krijgsbeleid, handel en bestuur stelde de directie der Compagnie in Nederland den 1sten September 1609 het ambt van Gouverneur-Generaal in en plaatste naast dezen den Raad van Indië. Tot eersten Gouverneur-Generaal benoemden de Staten-Generaal in 1610 Pieter Both.

C. PIETER VAN DEN BROECKE, 1585 1641
Directeur van Soeratte
(Verzameling Mr. S. van Gijn)

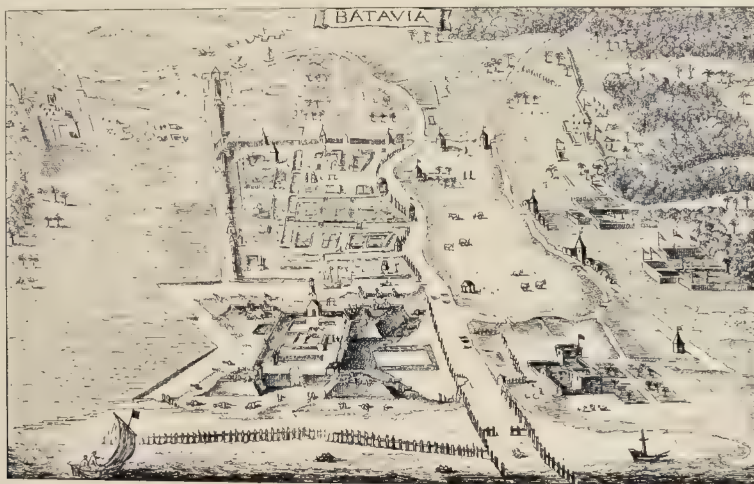
A MATHAM fec

TERUGKOMST DER VLOOT ONDER PIETER VAN DEN BROECKE UIT O. INDIË IN HOLLAND 6 JULI 1630 1)

Hij vestigde zich voorloopig op Banda. Maar dat zou het middelpunt van Nederlandsch Indië niet worden. Het was de geniale Jan Pietersz. Coen, een man van het hout, waaruit de stichters van groote rijken worden geneden, die Indië haar hoofdstad schonk. Dat is de tweede groote gebeurtenis, waarop wij doelden.

Reeds als directeur-generaal te Bantam vestigde Coen een tweede Hollandsche factorij meer oostelijk in het gebied van Bantam, te Jakatra. Een derde nederzetting werd gesticht op het gebied van Mataram, te Djapara. Met rustelooze energie en zelfvertrouwen — van hem in het beroemd woord: Dispereert niet — wist Coen, sedert October 1617 zelf Gouverneur-Generaal, het fort te Jakatra te versterken. Het bleek noodig. Want kort daarna

1) 1. 't Schip Utrecht. 2. Hollandia. 3. Prins Hendrick 4 Leyden. 5. Rotterdam. 6. Dordrecht. 7. De Gallias. 8. Delft. 9. 't Zeepaerdt.

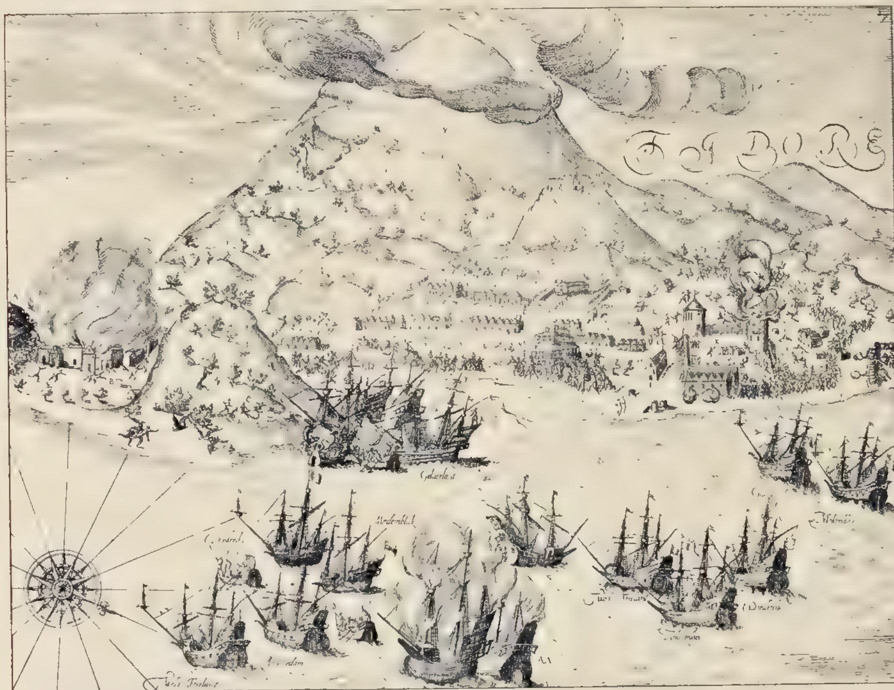

HET FORT BATAVIA IN 1626

had het een hevigen aanval te doorstaan van de Bantammers, daarbij gesteund door de Engelschen, die geen middel ongebruikt lieten om de Nederlanders uit den Archipel te verdrijven. Het fort dat door Pieter van den Broecke werd verdedigd 1) liep ernstig gevaar en werd eerst gered door een vermetelen zet van Coen, die een dreigende nederlaag in een schitterende overwinning wist te verkeeren. In Mei 1619 verscheen hij met een vloot van 16 schepen voor Jakatra. De aanvaller werd aangevallene. Den 30sten Mei bestormde Coen de stad, veroverde ze en verbrandde ze. »Wij hebben vasten voet gezet en macht verkregen op Java," schreef Coen vol trotsch zelfgevoel naar Nederland. Zoo was het inderdaad. De macht van Bantam was gebroken, de Engelschen waren verjaagd, de Compagnie was de toongevende macht, de »paramount power" van Indië geworden. Op de puinhoopen van het verbrande Jakatra verrees de hoofdstad van Nederlandsch Indië, Batavia.

Daarmede was veel, maar nog niet alles bereikt. Niemand dacht er aan den vermetelen Nederlandschen indringer zijn gang te laten gaan. Allerminst de Engelschen. In 1620 kwam zelfs met Engeland een verdrag tot stand, waarbij Nederlanders en Engelschen samen den archipel zouden bezitten en gelijke rechten uitoefenen. Gelukkig waren de Engelschen niet in staat hun aanspraken, aan dit verdrag ontleend, met de wapenen kracht bij te zetten. Zij trokken zich bijna overal terug. Ten slotte maakte in 1623 het beruchte, nog niet geheel opgehelderde proces op Amboina ook een einde aan hun heerschappij in de Molukken.

Andere vijanden hadden de Hollanders in de inboorlingen zelve. Toen Coen in 1627 ten tweeden male het opperbestuur over Indië aanvaardde, had hij dadelijk een zwaren kamp te doorstaan. In 1628 trok de Soesoehoenan van Mataram tegen Batavia op en belegerde de stad met een overgroot leger.

G. Kick inv

»VICTORIEUSE OVERWINNINGHE VANT STERCK ENDE MACHTICH CASTEEL DER PORTUGYSEN, GHELEGHEN OP HET EYLANDT TIDOR, ZYNDE EEN VAN DE MOLUCOS VEROVERT BYDE SCHEPEN VANDE OOST-INDISCHE COMPAIGNIE, ONDER 'T BELEYT VAN DEN VICE-ADMIRAEL CORNELIS BASTIAENSZ, 19 MEI 1605."

1) Men weet, dat het verhaal van den heldenmoed van Van den Broecke door hem zelf verzonnen is.

Genomen van een kaart van

NEN SI S ANUS

E RCHI GUS S. ARI

BANDA I.

AMBOINA I.

LINEA

170 180 190 200

NOVA GUINEA

à nautis sic dicta, quod eius littora, locorumque facies Guineæ Africanæ multum sunt similia. ab Andrea Corsali Floren: tino videtur dici Terra de' Piccinacoli. Partem autem esse continentis Australis, magnitudo probabile facit quamvis admodum ignota

La Carimana
La Barboda
De la Madre de Dios
El Boran
La Redonda
Barbudos
De Payaros
I. de los Ladrones
Coral le perclas
Isabella

…DISCHEN ARCHIPEL

…uitgegeven te Amsterdam in acht groot folio bladen

Joannes à Doeticum (?) fec.

Maar zoo dapper en nadrukkelijk was de verdediging, dat de Indische vorst met schade en schande het beleg moest opbreken. Batavia en daarmede het Nederlandsche gezag in Indië was gered.

Tijdens dit beleg leed de Compagnie een groot verlies door den dood van Coen, die zoo al niet de grondlegger, dan toch de krachtigste bevestiger van de Nederlandsche macht in Indië is geweest. Zijn opvolgers stonden verre beneden hem wat inzicht, vastberadenheid en karakter betreft. Eerst met Antonio van Diemen kwam weer een man van buitengewone bekwaamheid en geestkracht aan het hoofd van het Indische bestuur. Tijdens zijn negenjarig bewind (1636—1645) verhief zich de macht der Compagnie tot een ongekende hoogte. Onder hem werd het Nederlandsch bestuur niet alleen op hechte grondslagen gevestigd, maar ook belangrijk uitgebreid. Een gevaarlijke opstand op Amboina werd bedwongen. De gespannen verhouding tot Mataram werd vreedzamer en de isoleering van den archipel voltooid door de verovering van Malakka. Op Ceylon werden met Kandia voordeelige traktaten gesloten, waardoor de Compagnie het monopolie voor bijna alle handelsartiken verkreeg. Daarentegen moest de Nederlandsche handel, die zich reeds tot het verre Oosten tot Japan had uitgestrekt en daar onder velerlei moeilijkheden vasten voet had gezet, zich sedert 1641 beperken tot het eilandje Decima bij Nangasaki. Maar het voorrecht, met Japan handel te mogen drijven, werd dan ook alleen aan de Compagnie vergund; geen vreemdeling mocht overigens den Japanschen bodem betreden. Nog werd onder van Diemen Formosa bezet, dat onder het bestuur der Compagnie weldra tot hoogen bloei kwam. Batavia werd zoo het middelpunt van een koloniaal rijk, dat zich van Japan tot Ceylon uitstrekte.

De Bry f.

DE HOLLANDERS OP HET EILAND MAURITIUS OP HUN REIS NAAR O. INDIË ONDER V. LINSCHOTEN IN 1595

Van Diemens opvolger, Cornelis van der Lijn, plukte ruimschoots de vruchten van het verstandige en gelukkige bestuur van zijn voorganger. Hij bevestigde de bezittingen der Compagnie op Java door in 1646 verdragen te sluiten met de vorsten van Mataram en Bantam, waardoor een wettelijke en duurzame politieke toestand werd geschapen.

Het was geen uitbreiding van gebied en handel, die in dezen tijd is tot stand gebracht door Abel Jansz. Tasman, maar toch behooren zijn tochten tot de merkwaardigste, die door Nederlanders zijn ondernomen. In 1642 en in 1644 stevende de koene zeevaarder naar het zoogenaamde Zuidland en ontdekte een groot gedeelte van het vijfde wereld-

deel, waarvan het grootste eiland nog Nieuw-Holland, een kleinere groep Nieuw-Zeeland heet, terwijl den naam van den grooten ontdekker is vereeuwigd in Tasmania, door hem naar den Gouverneur-Generaal, die hem uitzond, van Diemensland genoemd. Tasmans ontdekkingen behooren zeker tot de merkwaardigste, die de geschiedenis kent. Maar van die meening waren de machthebbers in Amsterdam en Batavia niet. Wetenschappelijke exploratie van den aardbol -- zij dachten er niet aan. Hooge dividenden was het eenige doel der Heeren Zeventienen, teneinde de participanten in aangename stemming te houden en zoo hun eigen macht steeds vaster te grondvesten. En ruime uitkeeringen konden natuurlijk alleen worden gedaan, zoo men de uitgaven tot de noodzakelijke beperkte en alleen ter uitbreiding van den handel nieuwe banen zocht. Nu was er in Australië weinig te handelen en bijgevolg werden Tasmans tochten als te kostbaar en onvoordeelig niet voortgezet. Zoo hebben de Nederlanders het vijfde werelddeel wel ontdekt, maar niet voor den handel geopend en nog minder gekoloniseerd. Eerst aan de Engelschen bleef het voorbehouden Australië met hun beschaving gelukkig te maken.

Nieuwe uitbreiding onderging het gebied der Compagnie al spoedig. Sedert den aanvang der Indische reizen was het gewoonte geweest onderweg aan te leggen aan het naar Prins Maurits genoemde Mauritius. In 1652 werd dat veranderd. Op voorslag van en door Jan van Riebeek werd vaste voet gezet aan de Kaap de Goede Hoop. Daar werd een kasteel gebouwd, dat voortaan het tusschenstation tusschen de Republiek en Indië werd. Maar het werd nog meer. Het milde klimaat en de goede bodem deed weldra de gedachte aan kolonisatie bij de Compagnie opkomen. Inderdaad zijn in den loop der zeventiende eeuw herhaaldelijk kolonisten uit Nederland naar Zuid-Afrika overgebracht. Zij vormden daar een landbouwende en veehoudende kolonie, die weldra in aantal en omvang toenam en den grondslag heeft gelegd tot de Afrikaander natie.

DE KAAP DE GOEDE HOOP, OMSTREEKS 1690

In 1653 aanvaardde Joan Maetsuycker als

Gouverneur-Generaal het bestuur over Nederlandsch Indië. Vijfentwintig jaar lang heeft deze dit ambt bekleed, langer dan iemand zijner voorgangers of opvolgers. Zijn bestuur vormt het glanspunt van de geschiedenis der Compagnie. Onder hem werd Colombo in 1656 na een scherp beleg, waarbij de dappere Hulft sneuvelde, op de Portugeezen veroverd. Daarmede was het gezag der Compagnie op Ceylon voor goed gevestigd; aan de Portugeesche heerschappij kwam een einde. Nog werd hun in 1661 de kust van Malabar ontrukt. Alleen aan het sluiten van den vrede van den Haag in dat jaar hadden de Portugeezen het te danken, dat zij Goa konden behouden. Maar tegenover deze verovering stond het verlies van Formosa, dat in 1661 door den Chineeschen zeeroover Coxinga aan de Compagnie werd ontrukt. De dappere verdediging door Coyet, waarbij de predikant Antonius Hambroeck jammerlijk omkwam, kon het dreigende noodlot niet afwenden: zwak gesteund uit Batavia moest hij het eiland aan de overtalrijke Chineezen prijs geven. Maar op Sumatra werd de macht der Compagnie belangrijk uitgebreid. Palembang werd in 1659 veroverd en versterkt. Ook te Djambi verkreeg men een kantoor. Op de Westkust van het eiland, waar de sultan van Atjeh zijn macht onrustbarend dreigde uit te breiden, trachtte men vasten voet te verkrijgen.

BAPTISTA a D[illegible] fec

»FUSTEN WELCKE DIE PORTUGEESEN EN HAER VIANDEN DIE MALABAREN GEBRUYCKEN TER OORLOCH, EN OM COOPMANSCHAP TE VOEREN" 1596

Uit: J. H. van Linschoten Itinerario, 1599.

Eerst bedong men daar handelsvoordeelen, later werd daar een groot gedeelte der kust van Indrapoera tot Tikoe bezet: Padang werd hier het hoofdkwartier der Compagnie. In 1666 sloot Maetsuycker een verbond met den vorst van Menangkabau. Ook met Bandjermassin werd een tractaat gesloten, zonder dat echter de Compagnie zich op Borneo kon vestigen. Krachtiger trad zij evenwel tegen Makassar op. Hier dreven Engelsche, Portugeesche en Deensche kooplieden een belangrijken handel, wat de Compagnie natuurlijk een doorn in het oog was. In 1656 verkreeg zij er eindelijk een kantoor. Maar dit was haar lang niet genoeg: zij wenschte het monopolie. Zoo kon een oorlog niet ver uitblijven. In 1660 werd de Makassarsche vloot vernield en eenige forten ingenomen. Maar de beslissende slag werd eerst geslagen, toen in 1666 Cornelis Speelman aan het hoofd van een krachtig uitgeruste expeditie naar Makassar onder zeil ging. Een schitterende overwinning was zijn deel. In 1667 werd een zeer voordeelige vrede gesloten, waarbij zich langzamerhand ook de andere vorsten op Celebes aansloten; daardoor kwam dit eiland langzamerhand geheel onder Nederlandsche heerschappij. Menado, Gorontalo en Limbotto erkenden de macht der Compagnie, te eerder daar de Spanjaarden hen in den steek hadden gelaten. In

HET FORT ZELANDIA OP HET EILAND TUWAN (FORMOSA) DOOR DE CHINEEZEN ONDER COXINGA BELEGERD EN GENOMEN IN 1661 1)

(Verzameling Van Stolk)

1663 reeds hadden deze de Molukken geheel ontruimd, waaruit ook de Engelschen in 1665 voor goed werden verdreven.

Terwijl zoo het gezag der Compagnie zich naar alle zijden uitbreidde, had zij op Java nog moeilijke tijden. Terwijl de verwikkelingen met Bantam reeds in 1659 door een definitieven vrede werden ten einde gebracht, had men in het Oosten van Java meer te strijden. Een bende Makassaren had zich op Madoera genesteld, van waar uit zij te land en ter zee naar alle richtingen strooptochten ondernamen. Zij breidden zelfs hun gebied over Oost-Java uit en bedreigden den soesoehoenan van Mataram in zijn gebied. Deze riep in dezen nood de hulp van Compagnie in. Maar deze deed dat natuurlijk niet voor niets. Speelman, de held van Makassar, stond wederom aan het hoofd der expeditie, die in 1675 Mataram te hulp kwam. Of eigenlijk is dat het woord niet, want de Javanen lieten den oorlog gaarne aan de Hollanders over. Met energie hebben deze den oorlog gevoerd, zoodat in 1681 het geheele Oosten van Java tot rust werd gebracht. Het gevaar was voor Mataram afgewend, maar tevens had dit rijk al zijn macht in den strijd ingeboet. Nadat reeds in 1676 een zeer voordeelig contract door de Compagnie met Mataram was gesloten, verpandde de soesoehoenan haar in 1677 zijn geheel rijk, dat bovendien nog belangrijk in haar

1) De Aenwyſinge van de plaetsen in deſe caert begrepen: B. Sijn de Joncken der Chineſen. C. Is het Schip de Hector Opgeſprongen. D. Is het Schip van de Chineſen genomen. E. Sijn de 9 Schepen van Batavien tot hulp gekomen. F. Is 't vervallen Fort Baxenboy, mitſgaders de gecommandeerde Hollantse Soldaten. G. De Troupen der Chineſen. H. Den Overſten der Chineſen.

CORNELIS SPELLMAN

1628—1684

Gouverneur Generaal van Oost Ind. 1680—1684

voordeel werd verkleind. Semarang en al het land ten Westen van Tjeribon werden aan de Compagnie afgestaan, nog later Krawang en de Preanger. Zoo bleef van het eens zoo machtige rijk van Mataram nog slechts een schaduw over.

Een der opvolgers van Maetsuycker was de reeds meermalen genoemde Cornelis Speelman. Onder hem breidde zich de macht der Compagnie ook over Bantam uit, dat hoewel niet in naam, toch inderdaad geheel aan de Compagnie onder-geweldigen strijd van Soerapati tegen de Compagnie aanschouwen.

Inmiddels breidde zij ook haar macht over Sumatra uit: Djambi en Siak werden door contracten aan haar verbonden. Ook in Voor-Indië wist zij van den Groot-Mogel factorijen in Bengalen te verkrijgen. Zoo stond zij op het einde der zeventiende eeuw daar als de beheerscheres van uitgestrekt gebied van de Kaap de Goede Hoop tot Japan.

MEDEGEDEELD DOOR NIC. DE GRAAFF IN ZIJN EERSTE REIS NAAR O. INDIË MET 'T SCHIP NASSAU IN 1641

worpen werd. Onder Speelmans opvolger Johannes Camphuys ontstond uit een betrekkelijk onbeduidend voorval een der langdurigste en verbitterdste oorlogen, die de Compagnie op Java heeft gevoerd. Het bendenhoofd Soerapati, gesteund door den soesoehoenan van Mataram, begon in 1686 een verwoestenden oorlog tegen het Nederlandsch gezag. Wel werd spoedig daarna een vrede gesloten, waardoor aan Soerapati op kosten van Mataram in Pasaroean, Malang en Kediri een gebied werd ingeruimd, maar toch bleef zijn macht een dreigend gevaar voor de Compagnie. Maar gedurende de zeventiende eeuw bleef toch de rust op Java ongestoord: eerst de achttiende eeuw zou den

Wij hebben zoo de Compagnie in haar eene functie, als souverein, als veroveraar, als ontdekker leeren kennen. Maar zij oefende ook nog een andere werkzaamheid uit, die eigenlijk haar levensdoel was en dan ook altijd haar gewichtigste arbeid is gebleven, die van koopman. Breidde de Compagnie haar gebied steeds uit, onderwierp zij het eene land na het andere, zette zij vorsten af en stelde zij andere aan, sloot zij verdragen met schier alle machten in den archipel, dan deed zij dat toch in hoofdzaak tot uitbreiding van haar handel. Alleen door den handel konden de hooge dividenden worden uitgekeerd, waarop Bewindhebbers en participianten voortdurend het oog

gevestigd hadden. Maar deze handel was dikwijls alleen mogelijk onder de bescherming van den machtigen, gewapenden arm der Compagnie. Zoo kwam zij er toe haar gebied steeds uit te zetten: ook hier bracht de eene oorlog de andere voort en van terugtrekken kon in den regel geen sprake zijn. Er zijn dan ook bepaalde politieke, gewone veroveringsoorlogen in Indië gevoerd. Maar dat neemt niet weg, dat de grondoorzaak van de uitbreiding van haar macht was de behoefte om haar handel langzamerhand over den geheelen Archipel tot een van de buitenwereld afgesloten gebied gemaakt, dat geen vreemdeling mocht betreden en dat door Straat Soenda en Straat Malakka alleen het verkeer met de rest van de wereld onderhield.

Had de Compagnie zoo geen concurrentie meer te vreezen, het kwam er nu maar op aan den afzet zoo te regelen, dat er goede winsten werden gemaakt. Daarvoor was noodig lage inkoop en hooge verkoop. Beide wist de Compagnie zich door dwang te verschaffen. De inlanders werden

HAVEN VAN BORNEO IN 1600 1)

archipel te vestigen.

Zooals wij reeds zagen, bezat de Compagnie het monopolie van den handel op Indië. Dat monopolie heeft zij altijd met hand en tand weten te handhaven. In Nederland zorgde zij, dat geen andere schepen dan de hare naar Indië uitzeilden. Tusschen de keerkringen belette zij soms met geweld, dat andere schepen dan de hare daar handel dreven. Zij heeft oorlogen gevoerd en wreedheden niet ontzien, ten einde alle vreemdelingen uit den Archipel te verwijderen en verwijderd te houden. Met de Spanjaarden, de Portugeezen, de Denen gelukte dat spoedig genoeg. Meer moeite had de Compagnie met de Engelschen, maar ook zij werden op den duur verdreven. Zoo had zij in den loop der zeventiende eeuw de genoodzaakt alleen aan haar te leveren; concurrentie was dus uitgesloten; de Compagnie kon nu den prijs van inkoop vaststellen, zoo laag

1) Genomen uit Oliv. van Noort, Reis om de wereld van 1598—1601. Rott. 1602. — Het onderschrift is: Afconterfeytinge van de Baye van Borneo, groot zynde wel drie mylen in syn ommegaen, voor beschut met sommige Eylanden, daer binnen seer veel stil water, met goede anckergront is, ende goede cleyaerde. A. Is de principale bay. B. Is des coninx armade liggende achter eenige Eylanden tot bevrydinge van de visschers. C. Zyn eenighe vischnetten van stroomatten gemaeckt. D. Is onsen admirael. E. Dit syn prauwen die aen boort comen met vis ende andere nootdruft. F. Zyn vier swemmers die ons cabel stilswygende wilden afhouwen, maer naer haer schietende worden sy belet, soo dat sy moesten wycken. G. Dese visschers visschen met coordekens daer eenige veeren met hoecken aen zyn, stedes vis ophalende, want hier groote menichte van vis is. (A° 1600).

FORT DOOR PIETER VAN DEN BROECKE IN 1617, NA SCHIPBREUK, AANGELEGD OP DE KUST VAN SOERATTE

het haar beliefde. Wat den verkoop betreft, de Indische producten werden in het Oost-Indisch Huis te Amsterdam publiek bij opbod verkocht. Nu kende men natuurlijk reeds in de zeventiende eeuw den economische regel, dat de prijzen rijzen en dalen naarmate het aanbod klein of groot is. Hieraan gedachtig beperkte men zorgvuldig den aanvoer, ten einde groote winsten te behalen, juist in strijd met den oud-Nederlandschen regel onzer kooplieden, die liever bij grooten omzet kleine winsten maakten.

Het ligt voor de hand, dat dit stelsel de Compagnie bij kleinen omzet groote, zelfs ongehoorde winsten bezorgde. Maar wat is niet noodig geweest om dit stelsel gestreng door te voeren en hoeveel bedenkelijks, ja schandelijks is er niet tengevolge daarvan bedreven, zelfs misdreven? Het lag voor de hand, dat het monopolie der Compagnie in Indië factisch niet was vol te houden, alleen al niet door de moeilijkheid der contrôle. En wanneer eenmaal de vrije, particuliere handel zich ter sluiks baan begon te breken, wie werden

HET KANTOOR OF LOGIE VAN DE OOST-INDISCHE COMPAGNIE TE SOERATTE 1626

daartoe dan spoediger verleid dan de ambtenaren der Compagnie zelve, die daartoe het eerst in de gelegenheid waren? Maar daarmede braken zij den bij hun aanstelling gezworen eed, die hen allen particulieren handel verbood. Toch sloop ook door den drang der omstandigheden dit misbruik steeds dieper in, zoodat het bestelen der Compagnie weldra zoo gewoon werd, dat er door niemand eenig bezwaar in werd gezien. Het is niet te zeggen, hoe demoraliseerend dat alles onder het corps ambtenaren der Compagnie heeft gewerkt.

Maar er gebeurden nog erger dingen. Geheele scheepsladingen kruidnagelen werden verbrand, zoo de machthebbers te Batavia de productie te overvloedig oordeelden met het oog op de te maken prijzen. Nog veel ernstiger was het, dat de aanplanting van sommige cultures tot bepaalde streken werd beperkt niet alleen, maar dat zij ook in alle andere streken werd verboden en dat dit gebod met de afschuwelijkste middelen werd gehandhaafd. Ten einde de productie van kruidnagelen te beperken liet reeds Coen de boomen op de Banda-eilanden vernielen. En toen in 1656 een bloedige, hardnekkige opstand op de Molukken door Arnold de Vlamingh was gedempt, werden op alle eilanden der Molukken behalve op Amboina en Oeliasser de kruidnagelboomen verbrand en daarmede de bevolking aan armoede en ellende prijs gegeven.

Zulk een niets ontziend, uitsluitend op winst bedacht koopman was de Compagnie. Welke waren nu de handelsartikelen, die deze koopman in het moederland, met name te Amsterdam ten verkoop aanvoerde? Natuurlijk in de eerste plaats de kostbare specerijen, waarom de vaart naar Indië van oudsher begonnen was. Daarom wendde men zich al spoedig naar de specerij-eilanden bij uitnemendheid, de Molukken, die dan ook spoedig in bezit werden genomen. Zoo verkreeg de Compagnie het monopolie van de kruidnagelen en de muskaatnoten, weldra ook van de peper, die zij alle op prijs wist te houden en die inderdaad ook peperduur waren, daar de Compagnie feitelijk kon vragen wat zij wilde. Dat was de hoofdzaak in den handel der Compagnie, maar er waren toch ook nog andere handelsartikelen. Allerlei fijne lijnwaden en zijden stoffen en andere producten der Chineesche, Japansche en Oostersche nijverheid bracht zij te Amsterdam aan; vroeger nooit geziene, maar weldra zelfs zeer gebruikelijke zaken, Japansch lakwerk en Chineesch porcelein zag men weldra overal in de wereld: maar zoo goed als alleen te Amsterdam werden zij door de Compagnie aangebracht. Uit Ceylon en aangrenzende kusten betrok men de kaneel. Later werd ook veel suiker uit Indië aangevoerd. Het verdient hier aanteekening, dat men nog niet begon in Indië cultures in te voeren, om voor de Europeesche markt te produceeren. Zoo werd er op Java, dat trouwens eerst in de tweede helft der zeventiende eeuw voor een groot deel in onze macht kwam, nog geen koffie verbouwd. Evenmin werd door de Com-

A. MATHAM fec.

SOERATTE IN 1626

»HET EYLANDT ORMOUS EN GOMERON OP 'T VASTE LANDT VAN PERSIEN" 1626

pagnie tabak uit Indië betrokken. Evenmin werd destijds rijst in Indië voor den uitvoer en voor de bevolking zelve gecultiveed. De Compagnie zelve voerde dat meest van het vaste land van Indië aan. Want het was van ouds het grondbeginsel der Compagnie, dat zij niet alleen den handel op maar ook den handel in Indië zelve in handen wilde houden. Slechts tegen zeer hooge retributiën werd aan Chineezen deze tusschenhandel vergund. Op deze wijze dreef de Compagnie een zeer belangrijken handel tusschen alle Aziatische landen, van Japan af tot Perzië toe. Zoo werden ook allerlei handelsartikelen ten behoeve der inlandsche bevolking van den Archipel uit andere deelen van Azië door haar aangevoerd en omgekeerd voerde zij veel van daar naar de nabij gelegen landen uit. Op deze wijze wist zij ook den handel in handen te krijgen in het voornaamste artikel, dat uit Amsterdam in Indië werd ingevoerd en dat de Indische retouren hoofdzakelijk dekte, den handel in allerlei wollen en linnen stoffen en de daaruit vervaardigde kleederen. Daarvan voorzag de Compagnie weldra het geheele Oosten, niet allen voor zoover het aan haar onder-

MOKKA IN 1626

worpen was, maar ook de verdere landen, Perzië, Voor- en Achter-Indië, China en Japan.

De betrekkingen met Perzië waren al vrij oud. Hoe kon het anders? Daar hadden ook de Portugeezen zich in het begin der 16de eeuw gevestigd en zich in 1514 van Ormoes meester gemaakt, dat weldra de stapel van geheel Indië, Arabië, Turkije en Perzië werd. Ook hier volgden de Hollanders hun spoor. Den bekenden Pieter van den Broecke komt de eer toe deze streken voor onzen handel te hebben ontsloten. In 1616 zette hij koers naar de Roode Zee, waar hij te Mokka vriendelijk werd ontvangen. Hier knoopte hij handelsbetrekkingen aan en gaf later een verhaal van zijn bevindingen, dat van groote zaakkennis getuigt. Niet alleen in Perzië, ook in Voor-Indië vestigde Van den Broecke onzen handel: te Soeratte stichtte hij een kantoor. Na het beleg van Jakatra in 1619, was hij weer van 1620 tot 1626 de vertegenwoordiger der Compagnie te Soeratte en keerde in 1630 naar het vaderland terug. In Perzië had intusschen Hubrecht Visnicht te Ispahan met den Sjah, Abbas den Groote, in 1623 een verdrag gesloten, waarbij de Nederlanders volledige bescherming voor hun handel boven alle andere natiën verkregen. Behalve in de reeds genoemde plaatsen dreef de Compagnie handel te Gamron, dat Ormoes weldra geheel overvleugelde en van daar uit in Maskate op de Zuidkust van Arabië. De Perzische uitvoerartikelen waren in de eerste plaats zijde, verder paarden, wijn, rozenwater, wollen tapijten, amandelen enz., marmer en zout; onze artikelen van invoer waren suiker, peper en specerijen, kleederen, stoffen enz. Vooral op de zijde werden enorme winsten gemaakt. 1)

GAMERON IN 1677

Ook met China en Japan werden al spoedig betrekkingen aangeknoopt, maar deze werden nooit zoo belangrijk als die met Perzië, daar geen van deze beide landen de Compagnie vrijen toegang gedoogden. In China werden de vreemde indringers zoo mogelijk buiten gehouden en slechts met de grootste moeite gelukte het soms een ondernemend commies of schipper der Compagnie om hier handelsbetrekkingen aan te knoopen. Maar de befaamde rijkdom van China trok de Compagnie steeds weer aan. Toch is het haar nooit gelukt hier vasten voet te verkrijgen: waar zij zich gevestigd had, is zij weer verdreven. Alleen Formosa wist men omstreeks 1640 te bezetten en te behouden. Zelfs werd een groot gedeelte der

1) Vgl. over den handel met Perzie: J. K. J. de Jonge in het Tijdschrift van het Aardrijkskundig Genootschap I, 141 vlg. en N. J. den Tex in De Economist I, 1 vlg., 148 vlg.

MUSKATE IN 1677

(J. J. Struys, Reyse door Moscovien, Tartarye enz. Amst. 1677)

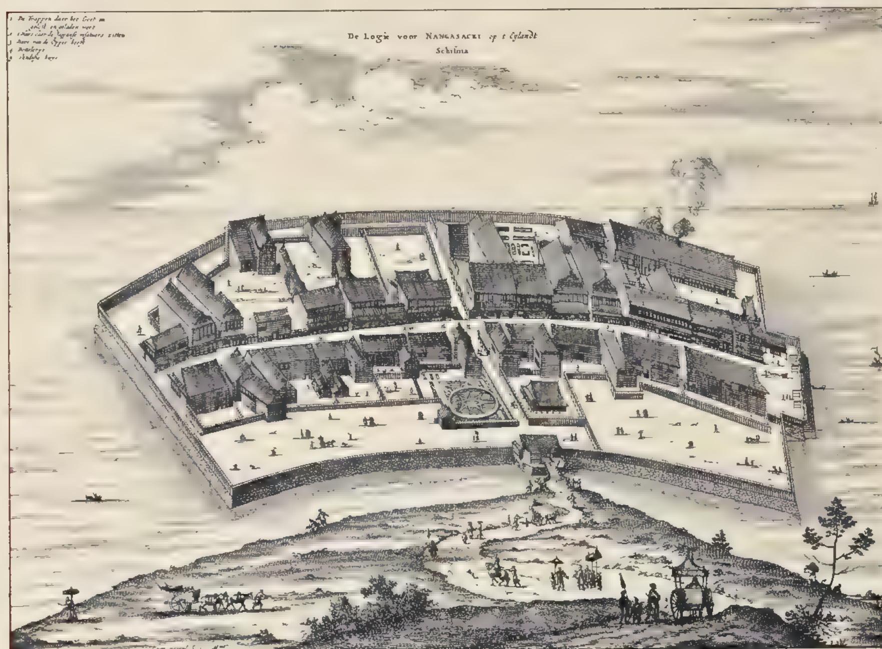
ISPAHAN IN 1677

inlandsche bevolking tot het Christendom bekeerd. Van Formosa uit werd nu de handel op China in zijde, lakwerken, edele metalen, tapijten enz. gedreven. Wij zagen echter boven, hoe onder Maetsaycke Formosa weer aan de Chineezen verloren ging. 1)

Iets beter was de positie der Nederlanders in Japan. Reeds in 1609 wist de handige Jacques Specx een handelsverdrag met den Keizer van dat rijk te sluiten, waardoor de stichting van een Hollandsche factorij te Hirado mogelijk werd. voor goed geweerd. Maar toch, de gouden dagen van den Japanschen handel waren voorbij; 1) hoe meer de 17de eeuw vorderde, hoe sterker de commercie verminderde.

Zoo was de Compagnie in de 17de eeuw niet alleen politisch, maar ook commercieel de machtigste heerschappij in Zuid- en Oost-Azië.

Het is zeker niet te veel gezegd, wanneer wij constateeren, dat de Indische handel voor Amsterdam zeer belangrijk was. Zij bracht er artikelen aan de markt, die van het IJ uit over de geheele

HET KOOPMANSKANTOOR DER HOLLANDERS OP HET EILAND DECIMA, OMSTREEKS 1660

Spoedig nam de invoer van zijde, Hollandsch laken en kleedingstukken, specerijen en peper, metalen enz., en de uitvoer van edele metalen, vooral zilver, verder koper, kamfer, rijst, tabak, thee, lakwaren, porselein enz., een hooge vlucht. Maar aan dezen bloei kwam plotseling een einde. In 1641 werd op bevel van den Keizer de factorij verplaatst naar het eilandje Decima en bovendien aan allerlei vernederende en beperkende bepalingen onderworpen: echter kreeg de Compagnie daardoor tevens het monopolie en werden de Portugeezen

wereld werden verspreid. Zien wij b. v. nogmaals de bekende convoylijst van 1667/8 in, dan blijkt het, dat in dat jaar zijn uitgevoerd uit de haven van Amsterdam o. a. 547,704 pond specerijen, waaronder foelie, kruidnagelen, notenmuskaat en kaneel begrepen was, verder niet minder dan 3,364,546 pond peper. Hoeveel de Compagnie aanbracht is uit deze lijst niet op te maken, daar zij voor een vaste som aan inkomende rechten vrije invoer van al haar producten genoot. Ongetwij-

1) Vgl. Groeneveldt, De Nederlanders in China, I (1601—1624).

1) Vgl. Nachod, Die Beziehungen der Niederländischen Ost-Indischen Kompagnie zu Japan im 17ten Jahrhundert.

feld zijn bovengenoemde cijfers belangrijk genoeg, vooral wanneer men in aanmerking neemt, dat de peper en de andere Indische specerijen in dien tijd inderdaad peperduur waren. Maar men kan de beteekenis der Compagnie en haar invloed op handelsgebied ook te hoog aanslaan. Ongetwijfeld bracht zij veel rijkdom in Amsterdam en daardoor heeft zij economisch een onberekenbaren invloed gehad; maar commercieel zijn de Indische retouren niet te vergelijken bij wat b. v. uit de Oostzee en de Middellandsche zee werd aangevoerd. Dat werd trouwens reeds in de zeventiende eeuw ingezien.

Van veel minder beteekenis dan de Oost-Indische Compagnie bleek al spoedig haar zuster, de West-Indische, hoewel zij met veel meer geestdrift werd begroet, in den beginne veel hooger verwachtingen opwekte en een tijdlang de Oost-Indische Compagnie in de schaduw dreigde te stellen.

Maar toch, evenals de Oost-Indische verdient ook de West-Indische Compagnie een plaats in de geschiedenis van Amstelshandel. Ook in deze had Amsterdam verreweg den boventoon, doch deze maatschappij had bij lange niet dien grooten invloed op alle klassen der bevolking als gene. Eenige jaren van bloei, zelfs van fabelachtigen bloei, vele van verval en achteruitgang, ziedaar haar geschiedenis. Toch mag zij in een schets van den Amsterdamsche handel niet worden vergeten. Het weinige, dat van haar te zeggen valt uit een handelsoogpunt, heeft in hoofdzaak betrekking op Amsterdam.

Gelijk de Oost-Indische is ook de West-Indische Compagnie voornamelijk van Amsterdam uitgegaan. Haar stichter was Willem Usselincx 1), wederom een van die geniale handelsmannen, die het Zuiden aan het Noorden had geschonken, van geboorte een Antwerpenaar, maar weldra eerst te Middelburg, daarna te Amsterdam gevestigd Al spoedig was hij als het ware samengegroeid met het denkbeeld, Spanje in den hartader harer macht, in Amerika zelve aan te tasten door het oprichten van een West-Indische Compagnie. Hij stelde zich veel meer daarvan voor dan van de Oost-Indische, die zich slechts tot eenige weinige verafgelegen eilanden kon beperken. Al de schatten, die het overrijke Amerika niet ophield over Spanje uit te storten, zouden, zoo Usselincx' plannen ten uitvoer kwamen, de Republiek in den schoot vallen. Hij bepleitte zijn denkbeelden met al den nadruk en al het vuur eener welgevestigde overtuiging tegenover de machthebbers zoowel als tegenover het groote publiek. Intusschen waren de tijden den hoogst bekwamen, veelzijdig ontwikkelden, rusteloos werkzaam man niet gunstig. Men onderhandelde over een Bestand en dat zou onmogelijk tot stand kunnen komen, zoo de Staten-Generaal octrooi verleenden aan een maatschappij, die den rechtstreekschen aanval op Amerika zich ten doel stelde.

De Paerrel een Oostindis Vaerder, Den Dubbelen Arent een Westindis Vaerder

(Verzameling Mr. S. van Gijn) R. Zeeman fec

1) Over Usselincx: Franklin Jameson, Willem Usselinx, founder of the Dutch and Swedish West India Companies. Daaraan is het bovenstaande ontleend.

HET VERBRANDEN DER SPAANSCHE VLOOT DOOR DE HOLLANDSCHE VLOOT ONDER ADMIRAAL JACQUES L'HERMITE DEN 11 APRIL 1624 OP DE KUST VAN CALLAO (PERU) 2)

Nog minder kon Usselincx op verwezenlijking zijner plannen rekenen, toen in 1609 het Bestand werkelijk was gesloten: onvermoeid werkzaam stak hij zijn vermogen en arbeidskracht in de droogmaking van de Beemster. Doch nauwelijks was Oldenbarneveld, het hoofd der vredespartij, gevallen, of Usselincx stond weer gereed met zijn plannen van een West-Indische Compagnie. Maurits en de toenmalige machthebbers hadden daarnaar wel ooren, daar zij een krachtigen aanval op Spaansch-Amerika voor doodelijk voor de macht van Spanje hielden: zoo zeker als het Bestand niet zou worden verlengd, even zeker zou Usselincx' Compagnie worden opgericht. Den 9den Juni 1621 werd dan ook het octrooi der West-Indische Compagnie door de Staten-Generaal vastgesteld 1). Maar het was op geheel anderen voet ingericht dan Usselincx zich had voorgesteld. Terwijl hij

1) Afgedrukt bij Luzac, Hollands Rijkdom I, Bijlage S.

2) Den 11 Mei 1624 is men beſigh gheweeſt met de Pryſen te loſſen, ende de goederen te verdeelen. Ontrent middernacht zijn de Capiteyns Adriaen Tol, Pieter Harmenſz Slobbe, ende Meyndert Egbertſz met twaelf wel ghemande Boots, voorſien met metale Draecxkens ende Vyerwercken, recht toe na de Spaenſche ſchepen gheroeyt die ontrent vijftigh int ghetal onder het gheſchut van drie Batteryen ende het Spaenſche Gallioen ende twee Pataches gheſet laghen, ende hebben, terwijl een groot stuck by Noorden het Callao een valſchen alarm van ons volck gemaeckt wert, yeder een Spaens Schip aen boort gheleyt, daer zy terstont met vyer-wercken den brant in kregẽ, van daer roeyden ſy weder aen een ander ſchip, daer ſy mede de brant in kregen, eñ ſo weder aen een ander, tot dat alle haer vyerwercken ver beſigt waren: Ondertuſſchen hadde den Vyant alle ſijn geſchut na onſe Boots gewent, ende begost vreeſelick te ſchietẽ, ſo uyt de Batteryen, als oock uyt het Gallioen eñ pataches, de onſe wederom vyer gevende met de metalen draecxkens ende ſteen-ſtucken, ende haer meeſt bedeckt houdende onder de ſpaenſche ſchepen, om van 't ſpaenſche Canon ten deel bevrijd te weſen, ende oock van de muſquetten, alſoo de gantſche ſtrand met muſquettiers beſet was, die geſtadelick op onſe Boots vyer gaven. De Boots haer aenſlagh volbracht hebbende, zijn na de ſchepen gekeert, hebbende in den brand geſteken gelijck men berekenen konde tuſſchen de 30 ende 40 van des Vyands schepen, waeronder vele groote waren, ende eenighe met gheschut voorſien, maer de Spangiaerts hebben na het vertreck van de onſen met hulpe van de ſlaven, ende Indianen noch in eenige ſchepen den brant geleſt. Wij hebben in deſe tocht 7 dooden gehadt, ende 14 oft 15 gequetſten, meeſt van 't schip van de Vice-Admirael, om dat zijn volck een van de pataches meende aen boort te leggen, 't welck haer miſluckte. Voor den daghe quamen negen Spaenſche schepen al brandende van de wal dryven, om welcke te ontwijcken wy ons anckers lichten, ende nader het Eyland liepen.

(Journael vande Nassausche vloot ofte Beschryvingh vande Voyagie om den gantschen Aerdt kloot, ghedaen met elf schepen: onder 't beleyd van den Admirael Jaques l'Heremite, ende Vice-Admirael Geen Huygen Schapenham, in de Jaeren 1623. 1624, 1625 en 1626, waer in de gantsche Historie, so wel haer wedervaren, als de ghelegentheyt der landen ende des volckx, so in woorden als in figuren voorgestelt wordt. Amst. Hessel Gerritsz ende Jacob Pz. Wachter. 1626. 4°.)

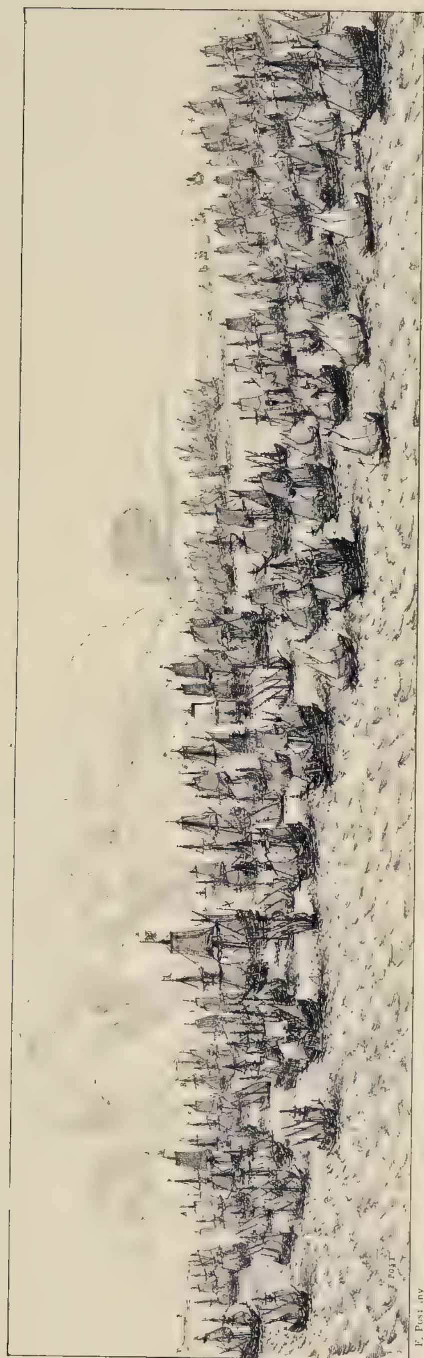
P. [illegible] — A. [illegible]

JAN MAURITS PRINS VAN NASSAU-SIEGEN

1604—1679

Gouverneur, Kapitein en Admiraal-Generaal van Brazilie, 1636—1644

Naar de schilderij in het Museum te Mainz

EERSTE ZEESLAG TUSSCHEN DE SPAANSCH-PORTUGEESCHE VLOTEN EN DE HOLLANDSCHE VLOOT OP DE KUSTEN VAN BRAZILIE TUSSCHEN ITAMARICA EN GUIANA, 12 JANUARI 1640.

A B C de Hollandsche admiraal, vice-admiraal en schout-by-nacht. D Eiland Tamarica. E Guiana. 1, 3, 5 de Spaansche admiraal, vice-admiraal en schout-by-nacht. 2, 4, 6 de Portug. admiraal, vice-admiraal en schout-by-nacht.

handel en vooral kolonisatie van Amerika altijd op den voorgrond had geplaatst, was het octrooi geheel ingericht voor een oorlogvoerende Compagnie, die veroveren en buitmaken in haar vaandel had geschreven. Ook in detailpunten week de inrichting der nieuwe Compagnie, die op de leest der Oost-Indische was geschoeid, zeer veel af van wat Usselincx hàd beraamd. De uitkomst heeft voldingend bewezen, dat hij in zijn recht was, toen hij beweerde, dat voor zulk een Compagnie, als nu was opgericht, geen toekomst was weggelegd. Hij zelf bleef in woord en geschrift zijn plannen onder de oogen van bevoegden en onbevoegden brengen. Maar toen hij zag, dat de West-Indische Compagnie den weg betrad, dien hij hoogst bedenkelijk achtte, en daarop voortging, onttrok hij zich, niettegenstaande hem hoogst voordeelige aanbiedingen werden gedaan, verder aan de zaak, verliet de Republiek en trad in dienst van Gustaaf Adolf. Deze wist van zijn uitnemende gaven het juiste gebruik te maken: Usselincx werd de stichter der Zweedsche Zuidzee-Compagnie, die den 1sten Mei 1627 octrooi voor twaalf jaren verkreeg om buiten Europa handel te drijven. Maar wat in Holland in overvloed te vinden was, ontbrak in Zweden, kapitaal; zoo kwam het, dat de Zuidzee-Compagnie eigenlijk nooit tot bloei is kunnen komen. Ook hier teleurgesteld, is Usselincx hoogbejaard in 1647 gestorven, zonder één zijner veelomvattende plannen verwezenlijkt te zien.

Nog anderen dan Usselincx hebben zich in dienst van vreemde mogendheden gesteld om met de West-Indische Compagnie te concurreeren. In 1647 zette Lodewijk de Geer een Zweedsch-Afrikaansche Compagnie op, die na zijn dood door zijn zonen werd voortgezet. Evenals Usselincx werd de Geer door de Zweedsche regeering, die nieuwe débouchés voor haar nijverheid zocht, krachtig gesteund. Met de jonge de Geers verbond zich in 1649 een oud-ambtenaar der Nederlandsche West-Indische Compagnie Hendrik Caerloff. Dat de zoo gestichte Compagnie slechts een Nederlandsche vennootschap onder Zweedschen naam was, ligt voor de hand en de West-Indische Compagnie liet dan ook niet na met alle middelen haar te bestrijden en te pogen haar te vernietigen. Maar het hielp haar weinig. Voor 100,000 rijksdaalders zag ten slotte

in 1667 Zweden af van de vaart op Afrika, maar de schadeloosstelling, die natuurlijk voor rekening der West-Indische Compagnie kwam, was tevens voor deze de nekslag. Nog grooter schade had zij aan Caerloff te wijten. Want in moeilijkheden geraakt met de de Geers, ging hij in 1656 naar Denemarken en stichtte wederom met Amsterdamsch kapitaal een Deensche Afrikaansche Compagnie. Het was ook niet dan na langdurige onderhandelingen met Denemarken, dat in 1666 ook deze concurrent der West-Indische Compagnie van het wereldtooneel verdween. 1)

Maar wij loopen de geschiedenis vooruit. Zij het dan ook niet ingericht naar den wensch van Usselincx, de West-Indische Compagnie bestond. Amsterdam had er evenals in de Oost-Indische ongeveer evenveel macht in als alle andere steden te zamen. Haar Kamer had 4/9 der aandeelen in handen (art. 11 van het octrooi 1). In de vergadering der Negentienen benoemde de Kamer van Amsterdam acht leden (art. 18). De Generale Vergadering werd telkens zes jaren lang te Amsterdam gehouden en daarna twee jaren elders (art. 21). Ook van de uitdeelingen genoot Amsterdam natuurlijk naar recht en reden 4/9 (art. 28.)

Hoog steeg de Compagnie in haar eerste jaren. Van 1623 tot 1636 had zij meer dan 800 schepen in zee, waarvan de „stoffagie" niet minder dan 46 millioen kostte en waarmede 40 millioen buit werd gemaakt 2). Dat waren de gouden dagen van Piet Hein en de Zilvervloot. Het scheen, dat de Compagnie het toppunt van rijkdom vertegenwoordigde. Zij droomde zelfs van de verovering van het goudland Peru. In 1623 zond zij Jacques L'Hermite uit om daar vasten voet te zetten. Deze expeditie is evenwel geheel mislukt. Overal werden de Hollanders teruggedreven; ziekten teisterden de vloot, waaraan de moedige L'Hermite zelf bezweek: de overgebleven manschappen zetten daarop koers naar Oost-Indië. De Compagnie moest zich voorloopig in plaats van met goud, met zilver tevreden stellen. 4) De buit van de Zilvervloot, ongeveer elf millioen gulden 1), werd in het West-Indisch huis op de Heerenmarkt voorloopig opgeborgen 2). Het is bekend, dat deze schat zoozeer de begeerlijkheid van velen opwekte, dat het huis eenigen tijd daarna een verwoeden aanval van het Amsterdamsche grauw had te verduren, dat zich thans op zijn beurt een rijken buit beloofde 3). Zoo bracht de rijkdom der Compagnie de hoofden op hol. De uitdeeling van 50 ten honderd, in 1629 uitbetaald, bracht de gemoederen natuurlijk niet tot kalmte. De Oost-Indische Compagnie werd geheel door hare jongere zuster in de schaduw gesteld. Loncq veroverde in 1630 Olinda en het Recif. Maar weldra kwamen de magere jaren. Zoodra de Compagnie begon Brazilië te veroveren, had zij veel meer aan oorlogskosten te betalen dan door handel of kaapvaart kon worden goedgemaakt. Daardoor tot zuinigheid gedwongen, bleef zij geheel beneden de eischen, die redelijkerwijze aan haar konden worden gesteld. Het voortreffelijk bestuur van Johan Maurits van Nassau in Brazilië (1636—1644) kon niet goedmaken wat er verkeerds aan het stelsel lag, dat verovering zonder voldoende middelen bedoelde. Hij wist de Spanjaarden en Portugeesche zich nog van het lijf te houden, o.a. in den zeeslag bij Itamarica in 1640. Maar toen hij Amerika verliet, was de val der Compagnie nog slechts een quaestie van tijd. Haar voornaamste bezitting, Brazilië, waar een ergerlijk wanbestuur weldra de overhand nam, liep groot gevaar, sedert Portugal in 1640 den strijd voor de onafhankelijkheid tegen Spanje was begonnen. De Portugeezen in Brazilië

1) De Roever in Oud-Holland VII, 195 vlg.

2) Van het kapitaal ad ƒ 7,108,106½ was ƒ 3,846,582 te Amsterdam ingelegd. Van Rees II, 134.

3) De Koopman II, 34. Vgl. ook Van Rees II, 196, en de daar aangehaalde bronnen.

4) De Boer, De tocht van Jacques L'Hermite (1623—1626) in Tijdschrift voor Gesch., Land- en Volkenkunde X, 20 vlg.

1) Luzac I, 320.

2) Wagenaar, Amsterdam II, 85.

3) Men weet, dat Vondel op dit feit zijn bekend hekeldicht: Op het ontzet van Piet Heyns buyt, schreef

HET WEST-INDISCHE HUIS OP DE HEERENMARKT, VAN DE OOSTZIJDE GEZIEN
Vignet van een plattegrond van omstr. 1625

F. POST inv. JAN VAN BROSTERHUISEN (of S. SAVRY fec.

SUIKER-MOLEN TE FERNANBUCO, 1640

vatten, door dit voorbeeld aangegrepen, weldra ook de wapenen op tegen hun overheerschers, de Hollanders. Ongelukkig voor deze konden de Staten-Generaal Portugal niet met klem bestrijden: integendeel moest men dit land, dat onzen vijand Spanje bestreed, te vriend houden. Zoo hadden de Portugeezen in Brazilië zoo goed als vrij spel: de eene vaste post na de andere viel in hun handen; in 1654 waren de Hollanders uit Brazilië verdreven, welk verlies op 28 millioen

DE MARKT VAN CABOCORSSO TEN OOSTEN VAN HET KASTEEL DE MINA OP DE KUST VAN GUINEA, 1602 1)

1) A het huys van den capiteyn van dese plaetse. B De hutte daer den capiteyn zyn Millie in heeft legghen. C De bannanas ende fruyt merct, met de plaetse daermen het vlees vercoopt. D De loggie daer de boeren met hunnen potten met wijn de Palm ter merct onder comen sitten. E De hoender merct. F De vischmerct, ende daermen de Millie te coop vent. I De plaets daer het versch water te coop is. K. De vroechmerct daermen het suykerriet vercoopt. L Hier meet men het hollants lywaet by vademen, sohet de boeren uyt de schepen voor hun quartier ligghende aen landt gebrocht hebben, ende hetselve overmeten. M De plaats waer die vrouwen van 't Kasteel Mina, met hun Kanquies te merct comen sitten. N De sacrifitie tafel (altaar) van Fetisso haren Godt. O De hollanders die ter merct comen om wat te copen. P De capiteyns wacht, die met hun geweer gaen. Q Den wech naer de zeestrant toe. R Den wech naer het casteel de Mina. S den wech na Foetu ende andere Landt steden.

(De Marees, Beschryvinghe v. h. Gout Koninckryck van Guinea anders de Goudkuste van de Mina. Amst. 1602)

DE VLOOT VAN MICHIEL AZ. DE RUYTER VOOR DE KUST VAN GUINEA, NA DEN AANSLAG DER ENGELSCHEN OP DEZE NEDERLANDSCHE BEZITTING IN JAN. EN FEBR. 1665 1)

werd geschat 1). Reeds vroeger, onmiddellijk na den vrede van Munster moest natuurlijk de kaapvaart op Spaansche schepen worden gestaakt. Zoo verloor de Compagnie al haar bronnen van inkomsten. Tevergeefs verklaarden de Staten-Generaal op aandrijven der Compagnie aan Portugal den oorlog; niets van het verlorene werd er door teruggewonnen. De Witt, die begreep, dat de Compagnie toch niet in staat zou blijken, Brazilië te behouden, voerde den oorlog zeer slap. Het was dan ook met zijn volledige instemming, dat de Republiek in 1661 bij den vrede van 's Gravenhage voor 8 millioen gulden voor goed afstand deed van Brazilië. Eenige jaren later verloor de Compagnie aan de Engelschen nog een andere, niet minder gewichtige bezitting in Amerika, maar wier belang in de 17de eeuw lang niet algemeen werd ingezien: Nieuw-Nederland met de hoofdstad Nieuw-Amsterdam werd in 1664 door Holmes veroverd. Bij den vrede van Breda kon De Witt het niet terug krijgen, zoodat het gebied der Compagnie sedert beperkt bleef tot eenige West-Indische eilanden, eenige stroken

1) Koenen, Voorlezingen over de geschiedenis van den Ned. handel, 169.

1) Uit: Jeurian Prins, Journael ofte Dag register van de Reyse die gedaen is door 's landtsvloot onder Michiel Asz. de Ruyter (naar de Middell. zee, kust v. Guinea enz.) Amst. 1666.

BEZOEK VAN PEETER DE MAREES AAN DEN KONING VAN CABO LOPO GONSALVES AAN DE KUST VAN GUINEA, 1600

NIEUW AMSTERDAM, GENOMEN DOOR DE ENGELSCHEN IN 1665, HERNOMEN DOOR DE HOLLANDERS IN 1673, KORT DAARNA WEDER AAN DE ENGELSCHEN OVERGEGAAN

land in Zuid-Amerika en op de kust van Guinea: St. George del Mina was hier in 1664 een oogenblik door de Engelschen bedreigd, maar in het volgende jaar door de Ruyter behouden. Zoo in het algemeen had de Compagnie volledig fiasco gemaakt; van alle groote verwachtingen, die men vóór en in de eerste jaren van hare stichting van haar had gekoesterd, was geen enkele vervuld; het einde was een bankroet. In 1674 besloten de Staten-Generaal haar op te heffen; wel werd terstond een nieuwe gelijknamige maatschappij opgericht, maar op veel kleiner schaal en uitsluitend ten behoeve van den weinigen handel, die nog werd gedreven.

Behalve in Amerika had de West-Indische Compagnie ook bezittingen in Afrika. Reeds in 1593 bezocht een Enkhuizer schipper, Barent Ericksz, de Goudkust. In de volgende jaren kwamen voortdurend Hollanders hier aan: Vooral van Amsterdam uit werd een voordeelige handel gedreven. Maar eerst in 1637 vestigde de West-Indische Compagnie hier vasten voet door de verovering van St. George del Mina op de Portugeezen. Langzamerhand breidde zich haar gezag hier uit en daarmede ook haar handel, die ook, nadat Amerika grootendeels was verloren gegaan, van beteekenis is gebleven, met name voor den slavenhandel der Compagnie. 1)

Amsterdam heeft in de West-Indische Compagnie altijd grooten invloed uitgeoefend en haar lotgevallen getrouwelijk gedeeld. Het schijnt dat de stad door de goudkoorts is aangegrepen in de groote dagen van Piet Hein en de zijnen; men deinsde voor niets terug en droomde van groote veroveringen in Amerika. Toen de ontnuchtering gekomen was, had Amsterdam ten minste nog een betrekkelijk belangrijken handel op West-Indië behouden 2); zelfs hadden Amsterdamsche kooplieden bijna het monopolie ervan 3). Immers zag de Compagnie zich hoe langer hoe meer genoodzaakt den particulieren handel in haar gebied toe te laten. Maar dat was niet het eenige belang, dat Amsterdam in de 17de eeuw in Amerika had. Op twee verschillende wijzen had de stad zelve in Amerika groote ondernemingen op touw gezet, eerst in Nieuw-Nederland, later in Suriname.

Nieuw-Nederland, in 1614 door de Amster-

1) Vgl. Doorman, Die Niederländsch West-Indische Compagnie en den Gold-küste, in Tijdschr. v. Indische Taal-, Land-, en Volkenkunde, XL, 389 vlg.
2) de la Court, Interest, 65.
3) De Koopman II, 75.

J. P. v. d. Brugge fec

DE KUST VAN GUIANA IN 1676
Uit: Pertinente beschryvinge van Guiana gelegen aen de vaste kust van America. Amst. 1676. 4°.

damsche Compagnie van Nieuw-Nederland in bezit genomen, in 1621 dadelijk onder het beheer gesteld der West-Indische Compagnie, was in 't bijzonder toevertrouwd aan dat der Kamer Amsterdam 1). Het is dan ook geenszins toevallig, dat de hoofdstad der jonge kolonie Nieuw-Amsterdam is genoemd; zij noemde zich zoo eenvoudig naar de moederstad, waarmede bijna uitsluitend de handel werd gedreven. In hoofdzaak waren het pelterijen en juchten, die naar Amsterdam werden uitgevoerd, en die veel schooner en kostbaarder werden geacht dan de Russische. De bekende Jan May kwam reeds in den aanvang der 17de eeuw uit Nieuw-Nederland terug met een lading van 500 otter- en 1500 berenvellen, die 28,000 gulden opbracht. 2) Veel Amsterdamsch kapitaal werd in dezen handel en later in de kolonisatie gestoken. Telkens ontmoeten wij Amsterdammers in Nieuw-Nederland. De bekende Kiliaen van Rensselaer, de stichter van Rensselaerswijck, was een Amsterdamsch koopman 3); namen als Pauw en Hudde vinden wij aan de andere zijde van den Oceaan 1). Toen Nieuw-Amsterdam in 1652 stedelijke rechten verkreeg, schoeide men het bestuur der stad op de leest der moederstad 2). Deze laatste had nog andere plannen. Gebruik makende van den financieelen nood der Compagnie, wisten Burgemeesteren in 1656 haar te bewegen in vollen eigendom het fort Casimir aan de Delaware ten Zuiden van Nieuw-Amsterdam met al het omliggende land aan Amsterdam af te staan 3); zeven ton gouds betaalde de stad er voor 4). Daar zou een kolonie, Nieuwer-Amstel, worden gesticht, ten einde de moederstad van al het noodige graan, hout enz. te voorzien. Vooral om onafhankelijk te worden van den aanvoer uit de Oostzee, waar toen juist groote moeilijkheden rezen, kwam men ten stadhuize tot dit plan. 5) Er werden voorwaarden vastgesteld, waarop men naar Amerika zou kunnen emigreeren: van stadswege werden voorrechten aan de kolonisten verleend. 6) Een college van

HET FORT NASSAU IN BERBICE, A°. 1682

1) O'Callaghan, History of New Netherland I, 99. Van Rees, Geschiedenis der Nederlandsche Volksplantingen in Amerika, passim.

2) Aant. de Roever.

3) O'Callaghan, I, 122, 319 vlg.; van Rees, II, 343 vlg. de Roever in Oud-Holland VIII, 29 vlg., IX, 241 vlg.

1) O'Callaghan, I, 159 en 172.

2) T. a. p. II, 192 vlg.

3) T. a. p. II, 327. Luzac beweert ten onrechte (IV, 30), dat Amsterdam Nieuw-Amsterdam zelve heeft gekocht.

4) Luzac, IV, 158; Berg, De refugiés, 21, noot 2.

5) Wagenaar, Amsterdam I, 594.

6) O'Callaghan, II, 328 vlg.

„Commissarissen en directeurs gecommitteert en gestelt over de directie van de Colonie wegens dese Stadt Amstelredam, gestabilieert op de Zuytrevier in Nieuwnederlandt" werd opgericht. 1) Aanzienlijke familiën, als de Van Vlooswijcks en de Bickers, weldadige instellingen als het St. Pietersgasthuis en colleges als Weesmeesteren staken hun fondsen in de onderneming 2). De stad zelve bleef natuurlijk niet achter. Telkens werden aanzienlijke sommen aan de uitzending van kolonisten en de voorziening van de kolonie besteed: tot 1664 werden te zamen 134,750 gulden daarvoor opgenomen. 3) Doch het wilde niet recht vlotten met de kolonie. Bij de groote welvaart in het moederland, was er voor landverhuizing bij de meesten geen reden; evenmin drong godsdienstige onverdraagzaamheid iemand een ander vaderland over zee te zoeken. Wel gingen er in 1656 eerst driehonderd uit hun vaderland verdreven Waldenzen heen, het volgende jaar nog driehonderd, in 1662 vijfentwintig Doopsgezinde huisgezinnen 4), waaronder de merkwaardige socialist Plockhoy 5). Doch de Amsterdamsche kolonie is geheel mislukt. Misgewas ontnam den volkplanters hun graan; koortsen en andere ziekten ondermijnden hen; twisten in het bestuur der kolonie, misbruik van macht en vele andere andere omstandigheden brachten oneenigheden teweeg; aanvallen der Indianen maakten het leven der kolonisten onveilig, totdat ten slotte de Engelschen er zich in 1664, tegelijk met geheel Nieuw Nederland, meester van maakten 6).

Amsterdams burgervaderen zullen zich wel getroost hebben over dat verlies: zij waren reeds vóór dien tijd het koloniseeren, dat schatten verslond zonder eenig wezenlijk voordeel aan te brengen, van harte moede.

Sedert het begin der 17de eeuw hebben de Nederlanden, vooral de Zeeuwen, getracht zich te vestigen aan de wilde kust van Zuid-Amerika, in de landen die den gemeenschappelijken naam van Guyana dragen. De West-Indische Compagnie bezat daar Essequebo. In 1627 stichtte Abraham van Pere, een Zeeuwsch koopman, daar Berbice, dat later onder de leenhoogheid der Compagnie kwam. Eerst in 1720 kreeg Amsterdam daar belangrijken invloed: toen werd aan het Y de Societeit van Berbice opgericht. In 1659 deed de bekende avonturier Balthazar Gerbier een poging in Cayenne een Hollandsche kolonie te vestigen.

AANSLAG OP HET EILAND CAJANY OP HET LEVEN VAN BALTHASAR GERBIER BARON DOUVILY, OPPERHOOFD-COMMANDEUR VAN DE W. IND. COMP. DIER KOLONIE, 7 MEI 1660 1)

Maar een aanslag op zijn leven, den 7 Mei 1660 gedaan, werd wel verijdeld, maar Gerbier zag zich toch genoodzaakt de kolonie te verlaten.

Maar de beste kolonie, die de Hollanders daar bezaten, was Suriname. In 1665 door den admiraal Abraham Crijnssen veroverd, was het bij den vrede van Breda in 1667 aan de Republiek gebleven en onder het bestuur van Zeeland gesteld.

Na het gebeurde met Nieuwer-Amstel is het wel te verwonderen, dat Amsterdam nog voor het einde der 17de eeuw zich nogmaals in een

1) Amst. Arch. L. N 2, N. 12.

2) T. a. p.

3) Wagenaar, Amsterdam I, 524 vlg., waar men achtereenvolgens de betaalde sommen vindt. Twee millioen, zooals d'Estrades, Négociations III, 382 (aangehaald bij Berg, De refugiés 21, noot 2) vermeldt, is dus door Amsterdam niet aan zijn kolonie ten koste gelegd. De cijfers, in de stukken Amst. Arch. L. N 2, N. 12 vermeld, zijn slechts een weinig hooger dan die van Wagenaar.

4) Wagenaar, t. a. p., die blijkbaar zeer goed was ingelicht. Zie ook over de vestiging dezer kolonisten in Amerika verschillende stukken op het Amsterdamsch archief (L. N 2, N. 12 en 13) en Domselaer, 408 vlg.

5) Quack, Plockhoys sociale plannen. Versl. Kon. Akad. v. Wet. Afd. Lett. 3e Reeks, IX, 81 vlg.

6) Zie verder over de geschiedenis dezer kolonie: O'Callaghan, II, 334 vlg., 374 vlg., 458 vlg., 461 vlg.

1) Uit: Sommier Verhael van sekere Amerikaansche voyagie gedaen door den ridder Balthasar Gerbier Baron Douvily, door haer Ho. Mo. d' Heeren Staten Generael van de Vereenighde Nederlanden, en d' Edele Heeren Bewinthebberen van de geoctroyeerde generale West-Indische Compagnie, opperhooft commandeur van een Guyaensche Colonie gekozen, gecommitteert ende gestelt. 1660. 4°.

koloniaal avontuur, hoewel van eenigszins anderen aard, heeft begeven. Maar in 1682 deed Zeeland Suriname de kolonie aan de West-Indische Compagnie over, welke overeenkomst door de Staten-Generaal werd goedgekeurd. Maar deze last was voor de vrij arme Compagnie te zwaar: zij kon de toch niet hooge koopsom van 260,000 gulden onmogelijk betalen. Zoo kwam zij er toe reeds het volgende jaar een derde van haar recht aan Cornelis van Aerssen, heer van Sommelsdijck over te doen en een ander derde aan de stad Amsterdam. Beide namen natuurlijk daarvoor een derde der onkosten op zich; gezamenlijk vormden de drie deelhebbers de Geoctroijeerde Societeit van Suriname, terwijl Aerssen gouverneur der kolonie werd 1). Voor Amsterdam bestond voor dezen aankoop eenige reden, want de stad dreef in de 17de eeuw een belangrijkeu handel op West-Indië 1), zij had zelfs bijna het monopolie daarvan 2). Of Amsterdam van het bezit dezer kolonie veel rechtstreeksche voordeelen heeft getrokken, is mij niet gebleken. Waarschijnlijk zal er echter wel winst zijn behaald; tenminste Suriname is altijd een welvarende kolonie geweest, wier voordeelen door sommigen zelfs boven die der Oost-Indische Compagnie werden gesteld. Een bewijs te meer is de omstandigheid, dat Amsterdam in 1770 bereid werd bevonden ook nog het derde gedeelte der familie Sommelsdijck voor 700,000 gulden over te nemen, wat zij wel niet zou hebben gedaan, zoo er geen voordeel in had gezeten.

1) Over Suriname, Wolbers, Geschiedenis van Suriname.

1) De la Court, Interest, 33.
2) De Koopman II, 75.

GEDENKPENNING OP DE VEROVERING DER ZILVERVLOOT DOOR ADMIRAAL PIET HEIN IN 1628
(Kon. penningkabinet te 's-Gravenhage)

KAART VAN DE NEDERLANDSCHE ZEE-KUSTEN VAN GRONINGERLAND TOT VLAANDEREN DOOR LUCAS JANSZ WAGHENAER 1590

veral, in elke stad, elk vlek, elk dorp drijft men binnenlandschen handel; overal heeft de bevolking zekere ruwe of bewerkte stoffen noodig om in de behoeften van het dagelijksch leven te voorzien. Alles wat daarvoor noodig is, moet in den regel voor een groot gedeelte van buiten worden aangevoerd. Bovendien heeft men overal industrieën, die hun producten naar de groote handelscentra moeten afzetten; landbouw en veeteelt moeten hun waren aan den man brengen. Zoo ontstaat de binnenlandsche handel. Waar overvloed van graan aanwezig is, vindt men soms weinig slachtvee; in fabrieksplaatsen moet alles, behalve de producten der nijverheid zelve, worden aangevoerd: waar steenen worden gebakken, is allicht geen hout voorhanden. De producten der vreemde landen worden bovendien alleen in de groote handelscentra aangevoerd: zij moeten tot in de geringste gehuchtjes worden verspreid. En evenzoo worden eigen voortbrengselen naar het buitenland uitsluitend over de groote handelssteden verzonden. In 't algemeen zijn dat de factoren, die den binnenlandschen handel in het leven roepen. Uit zijn aard is hij niet beperkt tot eenige groote havens: groot kapitaal en grootsche handelsinrichtingen zijn er niet voor noodig. Hij maakt gebruik van rivieren en kanalen, en waar deze ontbreken, heeft hij de wegen tot zijn beschikking, die zelfs de verst afgelegen dorpen bereiken. Veel geld is er niet voor noodig. Een eenvoudige los- en laadkade is hier voldoende.

De binnenlandsche handel is dus verspreid als de bevolking zelve. Geen stadje of het heeft zijn weekmarkten, waarop van alle zijden koopers en verkoopers toestroomen, waar zaken worden gedaan; dan lijnen aan de poorten de vrachtwagens zich tot lange rijen aaneen; aan de kaden en op de markten blijft geen plaats onbezet. En zoo op de dorpen al geen weekmarkt wordt gehouden, dan is toch de handel gewoonlijk nog wel van zooveel beteekenis, om er ééns of meermalen 's jaars toch een markt te houden. Nationaal is de binnenlandsche handel. Daar geen vreemde kooplieden in kleurig gewaad, daar geen vreemde munten, daar geen onbekende talen. Daar vindt men integendeel slechts landslieden, veelal kenbaar aan hun eigenaardige kleederdracht; daar kan men nog de onvervalschte volkstaal hooren, beeldrijk en sterk gekleurd. Geen vreemde muntspeciën, geen wissels met onleesbare stempels en onderteekeningen, maar welgerande dukaten, blinkende zeeuwen en rijksdaalders, in een zakje medegebracht en ter markt uit de onpeilbare diepte van den broekzak opgehaald. Zoo wordt de binnenlandsche handel nog in sommige streken van ons vaderland gedreven; zoo zal haar karakter in het algemeen zijn geweest in de 17de eeuw.

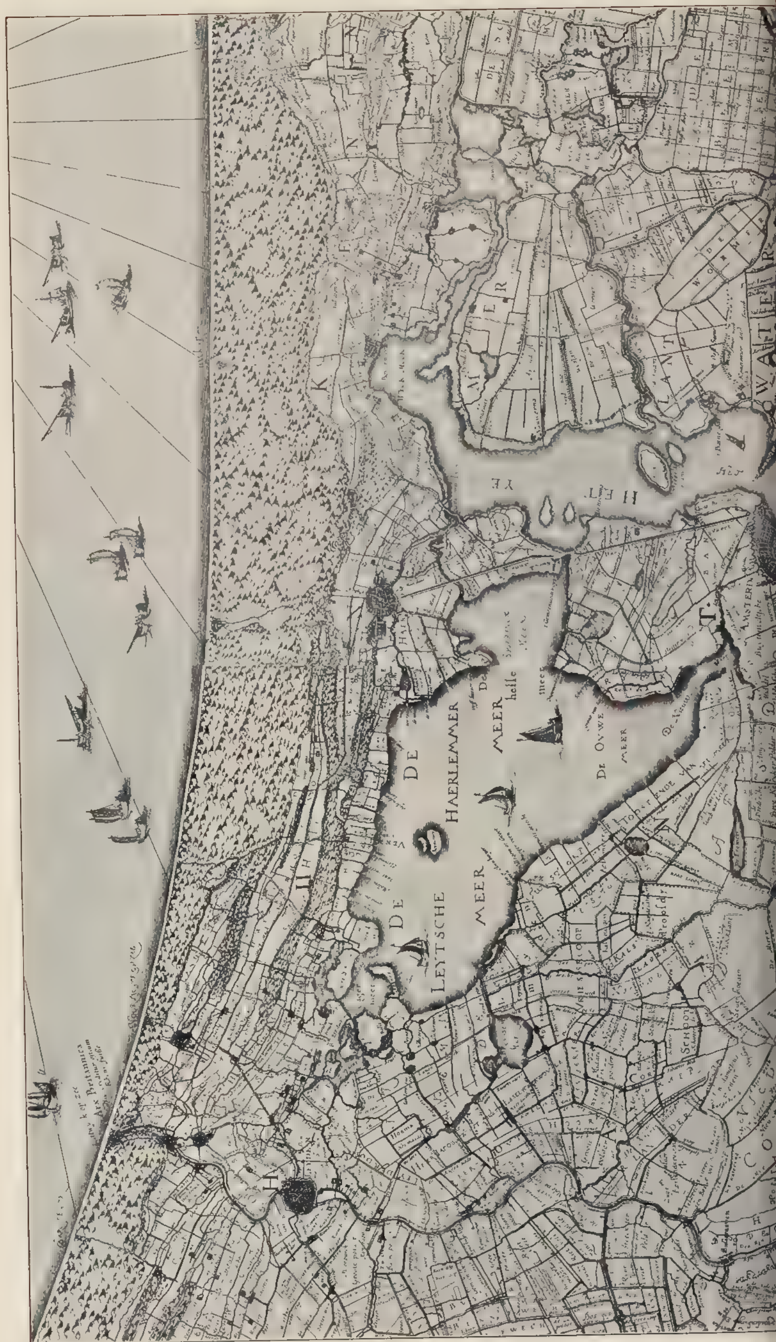
Het begrip binnenlandsche handel zet zich uit en krimpt in met de grenzen van het vaderland. Voor den Amsterdammer van verschillende eeuwen strekte de binnenlandsche handel zich niet even ver

uit. Tot 1304 was het Amstelgebied een heerlijkheid op zichzelve: toen was de handel met Holland een buitenlandsche. Later, toen Amsterdam met dit graafschap vereenigd was, bleef de handel met steden als Utrecht, Kampen en Stavoren buitenlandsche handel. Met de vereeniging de Nederlanden onder één hoofd, begon men er zich langzamerhand aan te gewennen, Gent, Brugge, Antwerpen, later ook Utrecht, Kampen, Groningen, als steden te beschouwen, die wel niet in één land lagen, maar waarmede men toch nauw verwant was. Maar de opstand verkleinde het bevriende handelsgebied wederom. De Zuidelijke Nederlanden werden vreemd, zelfs vijandelijk land: de handel op deze werd weer buitenlandsche handel. De binnenlandsche handel beperkte zich voortaan tot het grondgebied der Republiek.

Dat Amsterdam van oudsher een belangrijken binnenlandschen handel dreef, kan ons niet verwonderen. Daar kwam velerlei aan, wat men van andere Nederlandsche handelssteden niet kon betrekken. Daar was de stapelplaats van het graan uit de Oostzee, het hout uit Noorwegen, het zout uit Frankrijk en Spanje, de wol uit Engeland, de wijn en de vruchten uit het Zuiden, later ook van de specerijen uit Indië. Veel daarvan werd weer uitgevoerd; doch veel moet ook in de Republiek zelve zijn afgezet. De door ons vroeger aangehaalde cijfers bewijzen dat voldoende. Wij zagen, hoeveel hout en graan er te Amsterdam bleef, hoeveel wijn in de Nederlanden werd verbruikt; wij weten, dat tal van nijverheidsproducten te Amsterdam en elders grage koopers vonden, dat de zuidvruchten en zeer in den smaak vielen. Het staat vast, dat er behalve deze buitenlandsche producten, ook vele echte vaderlandsche voortbrengselen over Amsterdam den weg van producenten tot consumenten aflegden.

Omtrent den omvang van den binnenlandschen handel van Amsterdam bezitten wij eenige kostbare gegevens uit de laatste twintig jaren der 17de eeuw in de cijfers, die de opbrengst van de binnenlandsche paspoorten aangeven. 1) Daaruit zien wij, dat de genoemde geleibrieven in 1681 te Amsterdam opbrachten *f* 118,554—17—0. Dit bedrag schijnt vrij hoog te zijn geweest, ten minste in de volgende jaren is er een daling: in 1682 brengen de paspoorten slechts *f* 86,291—13—0 op, in 1683 zelfs niet meer dan *f* 79,699—5—0, om het volgende jaar weer een geringe rijzing te vertoonen tot *f* 85,822—0—0. Daarop komt in eens een bijzonder sterke stijging tot niet minder dan *f* 228,665—5. Doch dit schijnt onnatuurlijk hoog te zijn geweest, want onmiddellijk in het volgende jaar, in 1686, zinkt de opbrengst der binnenlandsche paspoorten weer tot *f* 158,824—11—0, in 1687 tot *f* 152,755—19—0. In de volgende jaren blijft de recette voortdurend boven de twee tonnen gouds, gelijk blijkt uit de volgende cijfers: in 1688 vinden wij *f* 226,002—2—0, in 1689 *f* 202,938—4—0, in 1690 *f* 236,577—12—0, in 1691 zelfs een zeer buitengewone stijging tot *f* 272,975—12—0. Daarop volgt dan, gelijk altijd in deze rekeningen evenals in Aegypte de magere jaren de vette afwisselen, weer een vrij scherpe daling, maar de opbrengst zinkt toch niet weer beneden de twee tonnen gouds. In 1692 vinden wij een uitkomst van *f* 214,679—12—0, het volgende jaar weer een geringe verhooging tot *f* 220,065—8—0, in 1694 een aanzienlijke stijging tot *f* 254,444—6—0, het daarop volgende jaar tot *f* 251,851—13—0. Weer volgt een terugslag van niet weinig beteekenis: in 1696 daalt de opbrengst tot *f* 217,179—4—0, in 1697 zelfs tot *f* 213,369—5—0. Het eindigen van den negenjarigen oorlog schijnt ook den binnenlandschen handel weer te hebben verlevendigd, hoewel in 't algemeen met de bovengenoemde cijfers voor oogen moet worden erkend, dat de invloed van dezen oorlog niet duidelijk is te constateeren: immers wisselen van 1688 tot 1697 rijzing en daling, somtijds van zeer veel beteekenis, elkander af. Doch om tot onze statistiek terug te keeren: in 1698, het eerste vredejaar, brengen de binnenlandsche paspoorten te Amsterdam niet minder dan *f* 260,168—16—0 op, het volgende jaar zelfs *f* 283,040—19—0, om in 1700, mogelijk onder invloed van den oorlog in het Noorden en het oorlogsgevaar in het Westen van Europa, weer te verminderen met weinig minder dan een ton gouds en te dalen tot *f* 186,329. Ziedaar eenige cijfers, die niet zooveel geven, als wij wel zouden wenschen, daar vele factoren ter beoordeeling ons ontbreken, maar die toch bewijzen, dat er in Amsterdam een zeer belangrijke binnenlandsche handel werd gedreven. Ten slotte is het nog merkwaardig op te merken, dat in de twintig jaren, waarvan wij de opbrengst der binnenlandsche paspoorten te Amsterdam hebben opgegeven, de grootste recette niet minder dan zes malen, in 1686, 1691, 1692, 1695, 1697 en 1700, in October werd

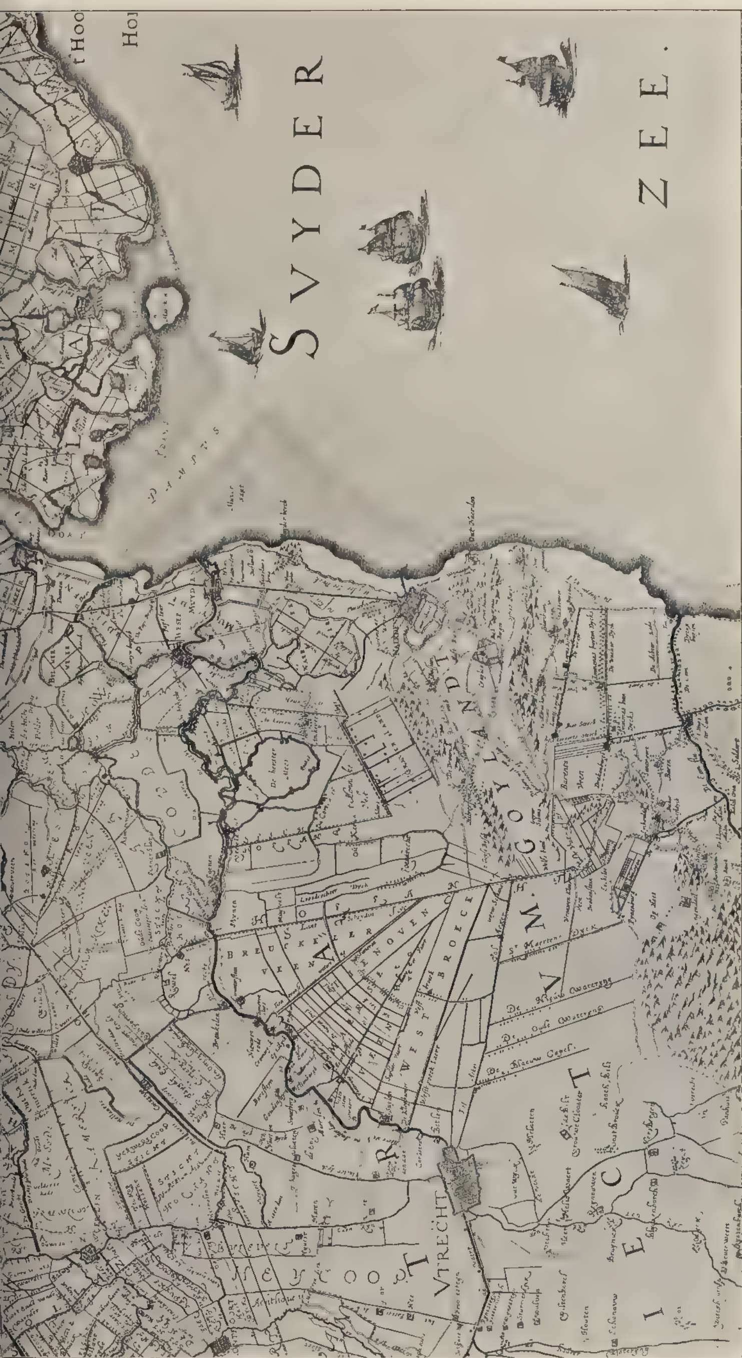
1) Te vinden in de »Extraordinaris rekening van den ontvang van een ten honderd op de inkomende goederen, een half ten honderd op de ordinaris uitgaende goederen, een kwart ten honderd op de goederen, uitgaande door Zeeland naar Braband en Vlaanderen etc. over de helfte van 't bewuste veylgeld, alsmede over de helft van 't lastgeld der coopvaardyschepen ter zee inkomende ende uytgaende etc.« Daarin vindt men ook opgenomen de opbrengst »over convoy en veylgelden, die..... zijn gecorrigneert wegens aldaer (d. i. te Amsterdam)) gelichte binnenlandsche passepoorten«, over iedere maand Deze rekeningen zijn sedert 1681 aanwezig op het Rijksarchief te 's-Gravenhage.

KAART VAN DE OMSTREKEN VAN

Genomen van de kaart van Holland en West-Friesland van Balthazar Florisz. van Berck

(Universit

HOLLAND EN UTRECHT, 1651

en in 1620, en door Nicolaas Visscher in 1651 in herbewerking op nieuw uitgegeven.

den)

gemaakt, wat niet te verwonderen is, daar dan successievelijk een groot deel der buitenvaarders te Amsterdam weer waren binnengevallen en de door hen aangevoerde producten dan weer over het geheele land konden worden verspreid. Verder komt vier malen, in 1683, 1687, 1698 en 1699 de maand Augustus voor als die, waarin het meest aan binnenlandsche passen werd geïnd: dan was toch ook reeds een groot gedeelte van de van het buitenland aangevoerde koopwaren te Amsterdam slechts éénmaal voorkomen als de meest opbrengende maand.

Ook omtrent den invoer van uit de zustersteden en provinciën naar Amsterdam zijn wij ten minste eenigermate ingelicht. Wat te Amsterdam van de landzijde inkwam, is ons natuurlijk onbekend; deze invoer was in hoofdzaak vrij, zoodat geen tolkantoor daarvan aanteekening hield. Wij weten echter in 't algemeen wel, dat op deze wijze veel werd ingebracht. In de eerste plaats had de

Een Buyckslooter Veer ofte Steygerschuyt

(Verzameling Mr. S. van Gijn)

aangekomen. Dat April drie keeren bovenaan staat, in 1684, 1688 en 1690, vindt zijn verklaring gereedelijk in het feit, dat een strenge vorst de vaart in de wintermaanden weken lang kon stremmen en zoo bij heropend water in het voorjaar een buitengewoon levendigen handel kon ten gevolge hebben: in den regel zijn dan ook de drie eerste maanden van het jaar op de lijst der paspoorten van weinig beteekenis. September bereikte in twee jaren, 1689 en 1694, de hoogste recette, ook in verband met den boven geschetsten afloop der zomercampagne. Ten slotte zij nog vermeld, dat de maanden Januari in 1696, Maart in 1681, Juni in 1682, Juli in 1693 en November in 1685, ieder stad zelve, haar eigen bevolking en bovendien de talrijke bemanning der in de haven liggende schepen veel tot haar nooddruft noodig. Verder weten wij, dat de markten er altijd druk bezocht waren en dat talrijke beurtschepen het verkeer met het binnenland onderhielden — waarover straks nader. Ten slotte hebben wij eenige cijfers, waaruit blijkt, dat te Amsterdam ook vrij wat Nederlandsche producten naar het buitenland werden verscheept, die er natuurlijk eerst moeten zijn binnengebracht of ter plaatse zelve zijn vervaardigd. Slaan wij nogmaals onze convoylijst van 1667/8 1) op, dan

1) Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.

vinden wij daar onder anderen de volgende uitvoerartikelen aangegeven: 2551¹/₄ stukken Leidsche baai, 637 ton inlandsch bier, 4659 stukken bombazijn „van dese landen," 69³/₈ Hollandsche en 1737¹/₄ ton Friesche boter, niet minder dan 1,283,504 pond Hollandsche kaas 1), 1264²/₃ schippond groene kaas, benevens 300 stuks „klootkaes", 13,425 pond binnenslands bereide huiden, niet minder dan 16,249³/₈ stukken Hollandsch laken en 229,645 el Hollandsch linnen, 25,958¹/₂ riem wit papier, voor niet minder dan ƒ 102,885 aan potten, 72,892 stukken Leidsche en Delftsche saai, 4376¹/₂ ton zeep, niet minder dan 104,941 pond gehekeld vlas en 26,210 pond inlandsche wol 2).

Ziedaar een uitvoer, die bewijst dat er te Amsterdam zeer veel binnenlandsche producten ter markt kwamen. Er zijn onder al deze handelsartikelen natuurlijk, die ook in Amsterdam zelve kunnen zijn vervaardigd, maar in hun geheel genomen toonen deze cijfers een belangrijken binnenlandschen handel aan. Wij weten trouwens ook van elders, dat onze eigen producten een niet overwegend, maar toch niet te verachten onderdeel van onzen buitenlandschen handel vormden: gelijk ook uit bovenstaande lijst blijkt, was onze kaas en ons laken en linnen overal zeer gezocht. Reeds in 1575, dus nog in vollen oorlogstijd, werd voor een waarde van een millioen aan eigen producten door ons volk uitgevoerd 3), wat dus ook toen een bloeienden binnenlandschen handel doet veronderstellen.

Hoe werd de binnenlandsche handel gedreven? Voor groote verzendingen, die een schip of meer konden beslaan, maakte men gebruik, gelijk thans nog veelal geschiedt, van vaartuigen, afzonderlijk voor dat doel gehuurd en die evenals de groote koopvaarders buitengaats nu hier dan daar voeren om naar lading te zoeken. Van deze vagabonden onder de binnenschepen is het hoogst moeilijk, zoo niet onmogelijk het juiste aantal vast te stellen, nog bezwaarlijker dan het getal buitenvaarders, dat Amsterdams havens bezocht. In de 17de eeuw had men nog geen geregelde statistieken, geen centrale en andere commissiën en bureaux daarvoor. Toen nog geen gemeenteverslagen, waarin ieder burger met onovertroffen nauwkeurigheid vindt opgegeven, hoeveel paarden, ossen, koeien, ezels, kalkoenen, kippen enz. enz. zijn gemeente telt. Hadden Burgemeesteren van Amsterdam ons in de 17de eeuw degelijke verslagen nagelaten, wij zouden thans tenminste weten, hoeveel binnenschepen jaarlijks de Amsterdamsche havens en grachten bezochten, misschien zelfs wel gelijk thans met opgave van de gezamenlijke tonnenmaat, de grootte, het getal der bemanning en, gelijk het in officieelen stijl heet, de namen en voornamen en den ouderdom van die personen en zooveel andere zaken meer. Doch dit niet zoo zijnde, moeten wij ons tevreden stellen met die schepen, die beter bij de Regeering en ook bij de stedebeschrijvers bekend waren, omdat zij regelmatig de stad bezochten, ten deele ook omdat zij onder stedelijke reglementen stonden — de veerschepen.

Wagenaar wijdt niet minder dan 26 folio bladzijden aan de beschrijving van Amsterdams binnenlandschen handel 1), terwijl hij bovendien nog 18 bladzijden noodig heeft voor een overzicht van de markten der Amstelstad 2). Deze wijdloopigheid, een niet ongewone eigenschap der 18de-eeuwsche schrijvers, is des te opmerkelijker, als wij zien dat hij den geheelen buitenlandschen handel, die toch Amsterdam haar eigenlijk karakter van handelsstad gaf, in slechts 13 bladzijden afmaakt 3). De oorzaak van dit verschil ligt waarschijnlijk in 's mans beperkten blik, die hem op kleinigheden deed letten; Wagenaar, hoe verdienstelijk ook als beschrijver van het uiterlijk der stad en hoe onmisbaar als leidsman voor allen, die over Amsterdam iets wenschen te weten, toont weinig oog te hebben voor haar grootschheid als handelsmetropool. Maar hoe dat zij, wij zullen hem niet navolgen en den lezer niet vermoeien met een schier eindelooze opsomming van alle steden en dorpen, waarop van Amsterdam uit beurtschepen voeren, maar slechts kortelijk een en ander aanstippen.

Schier geen stad of stedeke in de Republiek, geen dorp in Holland, of het had een beurtschip op Amsterdam in de vaart. Voor het oprichten van een beurtveer was verlof der Regeering noodig. De veerschippers stonden verder onder keuren, waaraan zij zich hadden te onderwerpen. Deze keuren zijn veelal gelijkluidend of ten minste gelijksoortig. De schippers werden door Burgemeesteren benoemd en moesten tevens broeder zijn van het Groote of Kleine Binnenlandvaardersgild. Bovendien waren zij gehouden hun veer persoonlijk te bevaren op verbeurte van hun

1) In 1649 bedroeg dit cijfer 1,605,303 pond, in 1680 1,040,720 pond, wat dus op een langzaam verval van de kaasmakerij of op vermeerderd binnenlandsch gebruik wijst. De cijfers voor groene kaas zijn voor 1649 3408 schippond, voor 1680 603 schippond. Vgl. Sloets Tijdschrift IX, 12.

2) In deze opgave heb ik alleen die waren opgenomen, die als inlandsche op de convoylijst waren opgegeven of waarvan door bijkomstige bijzonderheden mocht worden aangenomen, dat zij inlandsche waren. Waar twijfel omtrent de herkomst van een artikel mogelijk was, heb ik het niet opgegeven.

3) Van Rees, Dissertatie over de la Court, 27.

1) Wagenaar, Amsterdam II, 493—519.

2) T. a. p. II, 413—431.

3) T. a. p II, 523—536.

ambt, een bepaling waarvan hoogst zelden en slechts in buitengewone gevallen dispensatie werd verleend. Bovendien moesten de schippers zekerheid stellen voor het stelen of wegraken van hun toevertrouwde goederen. Op de uitvoering dezer keuren hadden de „Aentekenaers" of Commissarissen der Veeren het toezicht, die eveneens door Burgemeesteren werden aangesteld 1). Zoo was het algemeen karakter der veeren.

Het veer, op deze wijze geregeld en onder keur gebracht, ging dus slechts van één zijde, van één stad uit. Zoo werden de beurtschippers van Amsterdam op Edam door deze stad aangesteld, evenzoo die op Goes, Gorkum en Leeuwarden 2). Daarentegen benoemden Burgemeesteren van Amsterdam die op Nijmegen en Sneek 3). Nu spreekt het van zelve, dat de stedelijke Regeeringen steeds uit plichtmatige zorg voor het welzijn harer onderdanen uitsluitend eigen stadgenooten benoemden. Er konden dus uit de bovengenoemde regeling gemakkelijk moeilijkheden ontstaan. Het kon gebeuren, dat een veer zoo voordeelig was, dat ook anderen dan de officieële beurtman er de voordeelen van wenschten te genieten. Dan benoemde soms de eene stad, die tot dusverre geen schipper had aangesteld, een nieuwen veerman naast den door de andere stad benoemden. En dan was in letterlijken zin Holland in last. Zoo schijnt het veer op Leeuwarden, dat uitsluitend door Friesche schippers werd bevaren, zoo lucratief te zijn geweest, dat het den naijver der Amsterdammers opwekte. Mogelijk ook was de bergruimte der schepen in de vaart te klein en was er behoefte aan meer gelegenheid tot verzending. Hoe dat zij, in 1646 verkreeg een Amsterdamsch schipper van Burgemeesteren een aanstelling als schipper op Leeuwarden. Daartegen kwam deze stad in verzet. Het bewegelijke Friesche bloed begon te koken bij deze uittarting. Toen de Amsterdammer voor de eerste maal in de Friesche hoofdstad verscheen en wilde lossen, kreeg hij het met de stoere burgers te kwaad. Men belette hem eenvoudig aan wal te komen en onze beurtman was niet zoo goed of hij moest Amsterdam weer opzoeken en diende daar zijn beklag in. Maar Leeuwarden, dat vast op zijn recht stond, kreeg zijn zin: het schippersgild daar bleef in het bezit van het veer op Amsterdam 1).

Meestal echter werden dergelijke geschillen in der minne geschikt. Er werd dan tusschen de Regeeringen der betrokken steden een overeenkomst gesloten, volgens welke het veer verder zou worden bevaren. Dan werd bepaald, hoeveel schippers van beide zijden zouden worden aangesteld, meestal een gelijk getal. Op deze wijze werden langzamerhand te Amsterdam de veren op de meeste steden der Republiek geregeld. Achtereenvolgens werden talrijke contracten afgesloten. Zoo bestonden reeds in de 16de eeuw overeenkomsten op dezen grondslag met Delft, welk veer tevens den Haag en Rotterdam bediende 2), met Kampen 3) en met Zwolle 4). De geheele 17de eeuw ging dat zoo door. Men kan er Wagenaar op nalezen, wiens haast pijnlijke nauwkeurigheid in dit opzicht onovertroffen is. Bovendien had men te Amsterdam nog tal van schepen, aan wie alleen een vaste

PIETER BAST fec

DE STAD LEEUWARDEN IN 1602

1) T. a. p. II, 494.
2) T. a. p. II, 512 vlg. Zie over het veer op Leeuwarden. Amst. Arch. L. L 2, N. 15.
3) T. a. p. II, 514 vlg. Zie over het veer op Nijmegen, Amst. Arch. L. N 4. N. 3 en over dat op Sneek, Amst. Arch. L. S 5, N. 8.

1) T. a. p. II, 513.
2) T. a. p. II, 496. Vgl. ook Amst. Arch. L. D 6, N. 3.
3) T. a. p. II, 506.
4) T. a. p. II. 509. Vgl. ook Amst. Arch. L. Z 9, N. 4 en 5.

ligplaats was aangewezen en die verder niet aan keuren waren onderworpen. Daar zij in den regel alleen op marktdagen, des Maandags en Vrijdags, verschenen, noemde men ze ook marktschepen 1).

Het getal der beurtschepen was buitengewoon groot. Wagenaar vermeldt ongeveer 800 schepen, die wekelijks te Amsterdam in geregelde beurtvaart afvoeren. Vele daarvan voeren dagelijks, eenige zelfs meermalen daags. Zoo vertrok van Amsterdam naar Haarlem vooreerst drie malen daags een zoogenaamde kaarslade of buitenschuit en bovendien nog ieder uur van poortopenen tot 's avonds acht uur een trekschuit 2). Zoo voer er op Zaandam ieder uur van boomopenen tot 's avonds zes uur een schuit 3). Men kan zich voorstellen welk een drukke beweging er aan Damrak, Rokin, Binnenamstel, Singel en de Burgwallen 4) vooral op marktdagen was te aanschouwen, en kan het niet anders dan betreuren, dat geen Brederoo van al dat gewoel een van pittig leven tintelend tafereel heeft opgehangen.

Hoeveel waarde er aan het bezit van een beurtveer werd gehecht, is boven gebleken, toen wij het geschil met Leeuwarden beschreven. Aangezien de ondervinding leert, dat in den regel die zaken het hoogst worden gesteld, die den meesten winst afwerpen en dat men aan die rechten met hand en tand vasthoudt, die financiëel voordeel geven, is het niet gewaagd te veronderstellen, dat een beurtveer geldelijk geen verwerpelijk bezit was. Het volgende vooral is daarvan nog een bewijs. Van oudsher was er een beurtveer geweest tusschen Amsterdam en Haarlem 5). Elke stad stelde zooveel schippers aan als zij goedvond, zonder dat er eenige vaste overeenkomst bestond. Intusschen hadden de Haarlemmer schippers verreweg de meerderheid, doch zij schijnen tegenover de Amsterdammers van die overmacht misbruik te hebben gemaakt. Of Haarlem of Amsterdam in zijn recht was, blijkt niet, maar zeker is het, dat het tot vijandelijkheden kwam tusschen beide steden, die elkaar toch al niet bijzonder welgezind waren. In 1597 verbood Amsterdam de Haarlemmer schippers hun gewone ligplaats aan het Damrak in te nemen en verwees hen naar een afgelegen plek in de vest buiten de St.-Antonispoort. Dit was natuurlijk een groot nadeel voor de Haarlemmers, die het moesten aanzien, dat de Amsterdammers alle vrachten naar Haarlem medenamen. Zij lieten het er niet bij. Zij gingen hun recht hooger op zoeken en verkregen inderdaad van het Hof van Holland een vonnis, waarbij zij in hun oude ligplaats werden gehandhaafd. Maar Amsterdam, trotsch op zijn aangroeiende macht, liet zich de wet niet stellen, ook niet door het Hof. Burgemeesteren weigerden zich aan de uitspraak te onderwerpen, daar zij streed met stedelijke keuren. De Haarlemmers, die hun oude ligplaats weer trachtten in te nemen, werd dit met geweld belet. Van haar kant begon nu ook Haarlem de Amsterdammers lastig te vallen. Eerst het volgende jaar kwam door bemiddeling van het Hof een overeenkomst tot stand, die echter slechts twee jaren van kracht bleef. In 1600, 1601 en 1605 werd zij weer gewijzigd, steeds ten gunste van Amsterdam, totdat eindelijk in 1611 een verdrag werd gesloten, waarbij werd bepaald, dat het veer voor de helft door Amsterdammers, voor de andere helft door Haarlemmers zou worden bediend, terwijl de Haarlemmers hun oude ligplaats terugkregen 1).

1) T. a. p. II, 518.

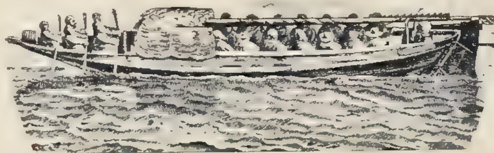
2) T. a. p. II, 501. Zie allerlei stukken over dit veer, Amst. Arch. L. H 1, passim.

3) T. a. p. II, 518. Zie ook Amst, Arch. L. Z. 1, N. 4.

4) Vgl. boven Meijer, Groei en bloei der stad, passim.

5) Hoe belangrijk het verkeer tusschen Haarlem en Amsterdam was, blijkt wel uit het feit, dat in het jaar 1667 van Amsterdam te Haarlem aankwamen 5146 schuiten en omgekeerd 6,01 schuiten. Bontemantel, uitg. Kernkamp, II, 509.

1) T. a. p. II, 501. Zie het accoord. Amst. Arch. L. H 1, N. 5.

Een Uyterſe Veerſchuyt van outs

In dese Schuyt men sat te bloot
Als wint en Regen daer op goot

DE BEURS VAN AMSTERDAM IN 1660

Titelprent Nieuwe thresoor der zeevaert door Lucas Jansz Waghenaer Amsterdam Corn Claesz 1608

Van de uitgebreidheid van den Amsterdamschen handel in de 17de eeuw, hebben wij thans zeer in 't algemeen een beschrijving trachten te geven. Daaraan sluiten zich gevoegelijk aan eenige mededeelingen over de wijze, waarop die handel werd gedreven.

Dat de wijze van zaken doen in de 17de eeuw anders moet zijn geweest, dan tegenwoordig, ligt voor de hand. Het voornaamste verschil is wel de toenmalige uiterst langzame verbinding tusschen de verschillende handelssteden. Natuurlijk had men geen stoombooten, die in snelle vaart de zeeën doorklieven om de in hun veelomvattend ruim opgestouwde goederen in korten tijd overal te brengen. Maar dit verschil met de snelheid van de zeilschepen was niet van overwegend belang: met goeden wind zijn ook deze bijna tegen de stoombooten opgewassen; tot op dezen dag hebben de stoombooten de zeilschepen nog niet kunnen verdringen. Maar het hoofdverschil van toen en thans was de bij tegenwoordig vergeleken uiterst langzame correspondentie. Geen telegraaf, die in een oogwenk prijzen, vooruitzichten, kansen, catastrophes en andere voor de koopman gewichtige mededeelingen overseint, stond den 17de eeuwer ten dienste. De post, voor zoover zij over land ging, had geen grootere snelheid dan die van het dravende paard; voor zoover zij per schip werd vervoerd, was zij van wind en getij afhankelijk. Vandaar, dat niet gelijk tegenwoordig vele zaken op het kantoor konden worden afgedaan. Orders om te koopen, van Amsterdam uit per post verzonden, konden ter bestemder plaatse aankomen op een tijdstip, dat dat de markt weer gerezen en dus de gelegenheid voorbij was; orders om te verkoopen konden den koopman bereiken bij dalende prijzen. Vandaar, dat veel meer dan thans moest worden overgelaten aan agenten en schippers, die het juiste oogenblik van handelen beter konden uitkiezen dan de patroon, die ver weg te Amsterdam was. Ook in geldelijke aangelegenheden was de verantwoordelijkheid der vertegenwoordigers grooter, daar zij gewoonlijk ook belast waren met de financieële regelingen, die het gevolg waren van het afsluiten der verschillende posten.

De eenvoudigste vorm van handel is wel deze, dat de koopman zelf per schip zijn klanten bezoekt

en zoo van de eene stad naar de andere varende, zelf alle zaken regelt, zijn waren verkoopt, andere weer inkoopt, de door hem verschuldigde gelden betaalt en het hem competeerende int. Dat is de wijze, waarop nog dikwijls in het klein handel wordt gedreven. Op deze wijze deed men het veelal in de Middeleeuwen en nog later 1). Zoo ging in 1567 Adriaan Usselincx naar Frankfort, Neurenberg, Leipzig en verdere Duitsche steden, om daar zaken te doen; desgelijk zijn broeder Willem naar Keulen, Bingen, Bacharach en verder den Rijn op 2). Soms verbonden zich twee kooplieden om voor gemeenschappelijke rekening en risico handelsreizen te doen; zoo vinden wij in 1630 een dergelijk contract aangegaan tusschen twee kramers, die te zamen naar Keulen en vandaar naar de mis te Frankfort zullen reizen 3). Had een koopman niet genoeg waren om een geheel schip te vullen, dan nam hij tevens koopmansgoederen in van anderen, die dan bovendien als participianten in het schip zelve optraden. Doch naarmate het handelsverkeer toenam, werd het voor dèn koopman moeilijker op deze wijze zelve alle zaken te behandelen. Men kon niet terzelfder tijd zijn belangen behartigen aan de Oostzee en in den Levant, in Italië en in Noorwegen. Vandaar, dat sedert de 16de eeuw zich een belangrijke wijziging in de handelspraktijk openbaart. Dit op verschillende wijzen. De patroon kon op een schip, dat hij met goederen belaadde, een vertrouwd persoon zenden, die naar omstandigheden moest koopen en verkoopen, een vertegenwoordiger, die natuurlijk van een uitgebreide volmacht moest worden voorzien om naar eigen inzicht te handelen 4). Zulk een vertegenwoordiger, die als 't ware in de plaats van zijn patroon trad, werd evenals hij koopman genoemd. Op deze wijze werd de handel op verre en onbekende landen gedreven: zoo voer Houtman als koopman mede naar Indië en Heemskerk als zoodanig naar het Noorden: beide vertegenwoordigden hun patroon, in dit geval een Compagnie of de stad Amsterdam. Alle zaken werden mondeling afgedaan, zoodat weinig of geen handelsbrieven werden verzonden. Daar de koopman — de vertegenwoordiger — ook de afbetalingen regelde, was er in dit stelsel geen behoefte aan credietbrieven en wissels. Alleen had men ter inwisseling van het vreemde geld wisselbanken noodig: de Amsterdamsche kooplieden vonden ze sedert lang in hun vaderstad. Een weinig anders was de volgende manier van handeldrijven. Men had zoogenaamde „reisfaktoors", die niet juist met een schip met goederen behoefden te reizen, maar geregeld trokken langs de groote handelssteden, de zaken daar afdeden voor hun patroon en vervolgens weer verder togen 1). De door hen verhandelde goederen werden dan later verzonden. Hun werkkring wordt ons beschreven als van iemand, „die voor 't kantoor buitenlandsch gaat, de jaarronden doet, schulden inmaand en op missen reist". Een paar voorbeelden uit den rijken schat van het Amsterdamsch notarisarchief mogen dit toelichten. Den 19 Juni 1659 namen Gideon Muller en Joannes Juyst Otto Ottesz van Halmael aan om hen te dienen als vertegenwoordiger op alle plaatsen „mits reysbaere en lijfvrije plaetsen" voor *f* 1000 's jaars, wat later tot *f* 1200 zou worden verhoogd. Hij zou dan voor rekening der firma „cargasoenen" meekrijgen, terwijl schade niet ten zijnen laste zoude komen 2). Een ander voorbeeld. Een consortium van kooplieden verbindt zich om goederen naar Italië te zenden. Zij benoemen Caspar Scherer tot hun gemachtigde, met de bevoegdheid om overal factoren aan te stellen 3). Wij vinden verder een stuk, waardoor een factoor gemachtigd wordt een reis naar Duitschland te doen voor een firma, waarvoor hij *f* 100 tot *f* 200 verkrijgt benevens vergoeding voor kost en inwoning 4). Ook was soms de kapitein van het schip, waarmede goederen werden verzonden, belast met het verkoopen van zijn lading en het inkoopen van een nieuwe. Dat deze wijze van handelen in de 17de eeuw nog gebruikelijk was, blijkt uit de klacht van een koopman over de tollen te Riga. Hij verklaart, dat „een schip met sout ofte andere goederen geladen, blijvende op de reede in openbare zee liggen en vermach den schiper niet met sijn lijff aen lant te comen, om naer de mert vant sout te vernemen" 5).

Uit het stelsel der rondreizende factoors ontwikkelde zich gereedelijk dat der vaste. Had een koopman veel zaken in één bepaalde plaats te verrichten, dan kon de reizende factoor onmogelijk rondkomen. Wij zagen boven reeds, hoe een factoor gemachtigd werd om overal waar hij het noodig vond agenten aan te stellen, woonachtig op de plaats zelve. Zoo namen verschillende kooplieden in stede van ambulante vertegenwoordigers permanente aan, die op een bepaalde plaats gevestigd bleven en daar naar de markt zich aanbood,

1) De Koopman II, 178.
2) Franklin Jameson, Willem Usselincx, 15 vlg.
3) Aant. de Roever.
4) De Koopman II, 186.

1) De Koopman I, 291.
2) Acte Nots. van Wijningen, datum als boven. Aant. de Roever.
3) Acte 15 April 1630, Nots. Matthijsz. Aant. de Roever.
4) Acte 1650. Aant. de Roever.
5) Amst. Arch. L. T 2, No. 4.

voor hun patroon kochten en verkochten en daarvan hun provisie genoten. Wat wij dus commissionairs noemen, kende men vroeger evenzeer onder den naam van commissionnarissen 1); ook dragen zij den naam factoor. Zoo wordt vermeld, dat de handelaars op Spanje meermalen „ordre geven aen hare factoren", aldaar gevestigd, om wanneer er een lading daarheen wordt gezonden, »dat in cas van verloop der prijsen best was die niet te lossen, maer deselfde in de schepen te laten voortgaen naer Italien« 2). Dat het leven dezer factoors in het buitenland niet altijd even genoegelijk voortging als dat van den gerusten landman, blijkt uit het feit, dat in Spanje de ambtenaren der tollen somtijds, wanneer inderdaad een schip zonder te lossen de haven weer verliet, »molesteren de coopliedeh..., vallen in hare huysen, visiteren hare comptoiren ende pampieren, invoegen dat het onmogelijk is in Spanjen te comen woonen, soo der niet in wert versien« 3). Ook in Frankrijk had de Hollandsche koopman een alles behalve rustig leven: gevangenschap was soms zijn deel; maar al te dikwijls had hij veel van een tegen hem opgeruide volksmenigte te verduren 1). Deze factoors, ook wel correspondenten genoemd, waren soms Nederlanders, van Amsterdam uit naar het vreemde land gezonden, maar werden even dikwijls uit de daar gevestigde kooplieden gekozen 2). Nog had men de zoogenaamde »leggers«, een soort buitenlandsche volontairs, die om het vak te leeren hun diensten aan een koopman aanboden. Zoo vinden wij reeds in 1596, dat de firma Hendrik Buyck en Co. te Amsterdam een zekeren Jan Sinck aannam als »koopgesel ofte legger op 't Eiland Madera" voor den tijd van vier jaren. 3) Dat dergelijke jonge kooplieden ook te Amsterdam zelve hun diensten kwamen aanbieden, bewijst wel de adreskaart van een zekeren Pieter de Colenaer, die zich in 1640 aanbeval »om alle jongmans uit alle steden comende, bij Cooplieden comptoiren ende allerhande Negotianten te helpen". Langs dezen weg ontwikkelde de handel zich meer en meer. Ook in verband hiermede nam het credietwezen spoedig een hoogen vlucht. Het ligt toch voor de hand, dat de commissionairs niet telkens naar Amsterdam konden komen om af te rekenen. Zoo was het natuurlijk, dat men steeds meer gebruik maakte

ADRESKAART VAN PETER DE COLENAER, DIE ZICH AANBEVEELT TOT HET VOORTHELPEN VAN JONGE VREEMDE KOOPMANSZONEN, 1640
(Verzameling: D. C. Meijer Jr.)

1) De Koopman I, 265, 314. Luzac III, 374.
2) Notulen van het Commercie College door mij uitgegeven in Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XVIII, 275. Vgl. ook 276.
3) t. a. p.

1) E. van Biema. Wat Hollanders te lijden hadden van het protectionisme in het Frankrijk van de 17de eeuw, in Oud-Holland, XVII, 201 vlg.
2) t. a. p. 276.
3) Acte nots. Gijsberts, 1596. Aant. de Roever.

van het zoo gemakkelijk betaalmiddel van den wissel.

Ten overvloede zij hier nog opgemerkt, dat behalve op al de boven beschreven wijzen, gelijk vanzelve spreekt ook herhaaldelijk onmiddellijk van koopman tot koopman per brief werd gehandeld.

Wat ten slotte de wijze van handeldrijven te Amsterdam zelve betreft, dit geschiedde natuurlijk op zeer verschillende manieren. In de eerste plaats kocht men op de openbare verkoopingen, hetzij vrijwillige hetzij executoriale ten overstaan van een bevoegd beambte; 1) op deze wijze werden alle producten der Oost-Indische Compagnie door haar van de hand gedaan. 2) Vervolgens kon men natuurlijk onder de hand verkoopen, hetzij met of zonder bemiddeling van een ambtenaar; het eerste was in 't algemeen meer aan te bevelen, zoo er kans bestond, dat er over de hoeveelheid, soort, prijs, enz. van de geleverde waren verschil van meening zou ontstaan; want in dat geval werd de makelaar op zijn woord geloofd 3). Maar behalve deze gewone koop en verkoop kende men reeds in de 17de eeuw den zoogenaamden termijnhandel, die de speculatiegeest der vaderen reeds had uitgevonden. Daar was eigenlijk geen sprake van handel, maar verkocht men, wat men niet bezat, kocht men, wat men geen plan had te ontvangen en verplichtte zich goederen te leveren of te ontvangen die er niet waren en die men te voren had afgesproken niet te zullen leveren of ontvangen. Op drie verschillende wijzen werd deze handel, als men het zoo noemen wil, gedreven. Men had vooreerst de voorwaardelijke verkoop, waarbij de verkooper goederen, die hij nog niet heeft, maar die, naar hij weet, reeds elders voor hem gekocht of in lading zijn, zich verbindt aan den kooper voor een bepaalden prijs bij hun aankomst te leveren 4). Vervolgens onderscheidde men de vaste verkoop, waarbij de verkooper zich verplichtte binnen een bepaalden tijd een zekere hoeveelheid goederen tegen een bepaalden prijs te leveren. 5) Ten slotte had men nog den verkoop bij optie: in dat geval verbond zich een koopman om voor een som gelds, die hij ontving en die premie genoemd werd, een zekere hoeveelheid koopwaren te leveren of te ontvangen voor een bepaalden tijd; daarbij verbond hij, die de premie had betaald, zich tot niets meer dan tot het verlies van de premie, zoo hij het ondienstig oordeelde de goederen te ontvangen of te leveren binnen den overeengekomen tijd 1). Van al deze handelsovereenkomsten werden in wettigen vorm contracten opgemaakt.

1) Le Long, Koophandel van Amsterdam, I, 285 vlg.
2) t. a. p. II 50 vlg.
3) Ricard, Le négoce d'Amsterdam, 49 vlg.
4) t. a. p. 53 vlg.
5) t a p. 54 vlg.

De betaling geschiedde te Amsterdam in den regel in bankgeld door middel van de wisselbank: daar werd dan eenvoudig de koopsom van het credit van den eenen koopman op dat van den anderen overgeschreven. Voor andere steden werd altijd per wissel betaald, wat voor den Amsterdamschen koopman des te gemakkelijker was, daar alle handelssteden over Amsterdam wisselden. 2) De wissel is ouder dan de 17de eeuw. In Italië, in de kooprijke handelsrepublieken ontstaan, had hij niet vóór de 16de eeuw zijn weg gevonden naar de Nederlanden, eerst naar Brugge en Antwerpen, later naar Amsterdam. Behoefte deed ook hier de praktijk ontstaan. In het eenvoudig oorspronkelijk handelsstelsel van koopen en onmiddellijk betalen was geen plaats voor den wissel. Doch sedert Karel V's tijd werd ook in de Nederlanden zonder persoonlijke aanraking van kooper en verkooper gehandeld 3). Vandaar dat ook toen de wissels zich begonnen te vertoonen. Voor den Amsterdamschen koopman met zijn zich steeds uitbreidende handelsbetrekkingen werden zij weldra een noodzakelijk hulpmiddel. Vandaar, dat wij ook in de 16de eeuw melding vinden gemaakt van kassiers, en daar deze naar de naieve meening van het gerecht van Amsterdam weinig beter waren dan woekeraars, besloot men in 1609 hen te onderdrukken en in hun plaats van stadswege een Bank op te richten, de beroemde Amsterdamsche Wisselbank, die tegelijk wisselaar en kassier zou zijn 4). In beide functiën heeft zij den Amsterdamschen handel onschatbare diensten bewezen.

In het algemeen werd in Holland van ouds met gereed geld gekocht en verkocht op crediet. 5) Het eerste kon men gemakkelijk doen, daar in Holland altijd genoeg aanwezig was: goud en zilver waren er even overvloedig als koper elders 6). Om dezelfde reden kon men ook crediet geven. Bovendien was men met weinig winst tevreden 7); de onkosten van het verzenden waren uiterst gering, daar de vrachten der Hollandsche schippers zeer laag waren 8). Dat alles had tengevolge, dat hoe langer hoe meer op crediet werd verkocht en dat, daar dan later de betaling uit den vreemde moest

1) t. a. p. 59 vlg.
2) Le Long I, 129 vlg.
3) Temple, Observations, 224.
4) Zie over de oprichting der Bank en haar karakter, Mees, Proeve eener geschiedenis van het Bankwezen in Nederland, Hoofdstuk II.
5) De la Court, Interest 13.
6) Temple, 233.
7) Luzac, III, 375.
8) De Koopman, V, 24

worden overgemaakt, de wisselhandel immer hooger vlucht moest nemen. Doch het gemak van deze wijze van betalen moest ook terugwerken op het inkoopen. Het verwondert ons dus niet, wanneer wij lezen, dat in het algemeen in lateren tijd het contant betalen verminderde 1) en dat hoe langer hoe meer wissels in omloop kwamen. En daar Amsterdam het centrum van allen handel was, moest het ook de plaats worden, waar alle wissels samenkwamen. Amsterdam werd een groot verrekenkantoor, waarbij natuurlijk de Wisselbank het leeuwendeel in handen kreeg. In de Bank toch hadden de kooplieden hun geldswaren in deposito in ruil tegen het gewilde Amsterdamsche bankgeld, dat als gewoon geld circuleerde en gewoonlijk boven pari stond. 2) Daar dus moesten de meeste wissels worden betaald en geïnd. Zoo ontwikkelde zich in de 17de eeuw een volledig credietstelsel, dat zeer afweek van de eenvoudige wijze van handelen der vaderen. Zoo wordt het verklaarbaar, dat te Amsterdam zich de grootste wisselmarkt der wereld kon vestigen en handhaven 3).

Wij zeiden, dat te Amsterdam altijd veel geld disponibel was. Dit werd natuurlijk gebruikt voor allerlei zaken. En waar de goederenhandel soms geen kapitaal meer kon gebruiken of men een meer zekere, maar ook zuiniger belegging wenschte, daar was al spoedig in de 17de eeuw de gelegenheid geboden zijn geld in de papieren te steken. Zoo ontstond de effectenhandel. Men belegde zijn geld in actiën der beide Compagnieën, in staatspapieren van de Generaliteit, van Holland, van Amsterdam en andere steden, 1) ook in vreemde stukken, b.v. van de Engelsche Oost-Indische Compagnie 2). De Nederlandsche schuldbrieven zaten meestal ook in Nederlandsche handen 3). Droogmakerijen vonden altijd kapitaal te Amsterdam: de Beemster is met Amsterdamsch geld drooggemalen 4). Het Amsterdamsche kapitaal hield in het buitenland talrijke fabrieken staande, ook zulke die tegen de eigen inlandsche nijverheid concurreerden. Men stak zijn geld bovendien in assurantiën, voornamelijk van schepen.

Reeds in de 16de eeuw was men te Amsterdam op het denkbeeld gekomen, de gevaren, die de schepen altijd bedreigden van de ongunst van het weder of ook — in dien tijd niet zeldzaam — van de zeeroovers 5), tot een minimum te beperken. Het verzekeren van schip en lading nam zulke groote proportiën aan, dat Mijne Heeren van de Gerechte het in 1598 noodig oordeelden tot regeling van

»FIGUERLYCKE AFBEELDINGHE VAN 'T STADT-HUYS, DE WAEGH ENDE DE MARCKT, GHENAEMT DEN DAM" 1610
(Verzameling D. C. Meyer Jr.)

1) Notulen van het Collegie van Commercie, door mij uitgegeven in Bijdragen en Mededeelingen van het Hist. Gen. XVIII, 181 vlg., fol. 29 verv.
2) Mees, hoofdstuk III.
3) De Koopman II, 178.

1) De fluctuatiën van dergelijke fondsen in 1672 en '73 worden beschreven bij Grossmann, Die Amsterdamer Börse von 200 Jahren.
2) De Koopman, III, 90.
3) t. a. p. III, 171.
4) Franklin Jameson, Willem Usselincx, 48.
5) Luzac, III, 394.

deze materie een Kamer van Assurantie ende Averije op te richten 1), wat in 1612 werd goedgekeurd door de Staten van Holland 2). Intusschen was de verzekering natuurlijk onverplicht 3): een dergelijke dwang zou tegen den vrijheidszin der handelaren hebben ingedruischt. Vandaar dat er in 1628 en volgende jaren een ware storm van protesten opstak, toen er plannen werden geopperd om de verzekering verplicht te stellen. Den 30 November 1628 brachten vier Amsterdamsche kooplieden, waaronder de bekende Albert Coenraetsz Burgh persoonlijk een voorstel tot oprichting van een „Ghenerale Compagnie van Asseurantie" bij de Staten Generaal ter sprake. Zij zou ongeveer worden ingericht als de beide Indische Compagnieën: verplichte verzekering van alle buitenvaarders bij haar zou worden voorgeschreven. Een vaste premie zou worden betaald. De Compagnie zou altijd 60 oorlogsschepen in dienst moeten houden tot beveiliging der zee; zij zou daarvoor het monopolie verkrijgen voor den handel op Turkije en Noord-Afrika benevens een subsidie van 4 millioen en 20 oorlogsschepen en 4 jachten van den Staat. De Staten-Generaal vroegen daarover de meening der provinciën en deze daarna van hun leden. Het waren vooral Amsterdamsche kooplieden, die zich scherp zetten tegen de plannen van Burgh en de zijnen. De monopoliseering van den handel naar een groot deel der Middellandsche zee werd bestreden. De verplichte verzekering vond vele tegenstanders. De behaalde winsten op de vrachten waren, beweerde men, zoo gering, dat de meeste ladingen de assurantiepremie niet meer konden dragen 4). Zoo heeft men het plan ten slotte moeten opgeven. Intusschen voer men altijd op Rusland met verzekerde lading en schip, natuurlijk wegens het groote gevaar, dat de schepen liepen tusschen de ijsschotsen te worden verpletterd; de premie beliep dan ook van 7½ ten honderd 5). Desgelijks werden ook altijd de Straatvaarders verzekerd met het oog op de Barbarijsche, Turksche en — Fransche zeeroovers 6). Ook wordt vermeld, dat schepen, die op Frankrijk voeren, verzekerd werden. In 1631 klom de assurantiepremie van Amsterdam op la Rochelle 2 à 3 tot van 8 à 10 pCt., wegens de vermetelheid der Duinkerkers, die zich zelfs onder het kanon van Vlissingen durfden wagen 1).

1) Handvesten, blz. 652

2) Luzac, II, 396.

3) Amst. Arch. L. A 13, N. 7².

4) Blok. Het plan tot oprichting eener Compagnie van Assurantie in Nijhoff's Bijdragen, IVe Reeks I, 1 vlg. De zeer merkwaardige daarbij behoorende adviezen zijn door Blok uitgegeven ih Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XXI, 1 vlg.

5) Amst. Arch. L. A 13, N. 7¹.

6) Berg, Refugiés, 99. Nog in de 18de eeuw was dat zoo. Amst. Arch. L. C 3, N. 1.

Wij hebben boven de Wisselbank genoemd. In een overzicht van de geschiedenis van den Amsterdamschen handel is het onmogelijk van haar te zwijgen: daarom over haar een enkel woord. Haar werkkring was een tweeledige. In de eerste plaats moest zij specie verwisselen, wat destijds bij den ongeregelden muntvoet, toen ieder gewest eigen munten sloeg van zeer ongelijk gehalte en bovendien ons land met een zee van uitheemsch geld werd overstroomd, dagelijks noodig was. Verder moest zij het verboden geld, het biljoen, dat haar in handen kwam, aan de Munt uitleveren 2). Dat alles zou de Bank goedkooper kunnen doen dan ieder ander daar zij werkte met „soo weinich toebaets als eenichsins doenlick sal wesen" 3). Ten andere was zij de algemeene kassier. Bij haar zou men ten allen tijde gelden kunnen inbrengen en daarvoor een crediet op haar boeken kunnen erlangen. Zoo werd het, naarmate meer kooplieden hun deposito's in de Bank plaatsten, allengs gemakkelijker alle onderlinge betalingen door overschrijving in haar boeken te doen plaats hebben. De Bank was dus een zuivere depositobank; geen crediet werd door haar verleend dan tegen ontvangen specie 4). Daar voor haar deposito's credietpapier of bankgeld werd uitgegeven, en dus voor iederen gulden papier in omloop, een gulden in goud of zilver in de kelders der Bank aanwezig was of ten minste moest zijn, ontleende daaraan het bankgeld het onbeperkte vertrouwen in Amsterdam, in de Republiek, in de geheele wereld; het was zoo goed als klinkende munt, ja verkreeg onmiddellijk na de oprichting der Bank een agio van 4½ tot 5 pCt. boven het courante geld, daar het uitsluitend goed deugdelijk geld vertegenwoordigde; want alleen zulk geld werd door de Bank aangenomen.

De Bank was een stedelijke instelling, die geheel voor rekening en op risico der Regeering werd gedreven. Zij was veel nauwer aan de stadskas verbonden dan thans een stedelijke gasfabriek of waterleiding. Scherpe afscheiding van stadskas en bank bestond niet. De onkosten, salarissen 5) enz. der Bank werden door de stad betaald; deze genoot ook alle winsten, die de geheele 17de eeuw

1) De la Court, Aanwijsing, 213. Zie over eenige misbruiken, die bij de assurantiën voorkwamen: Notulen van het Collegie van Commercie, door mij uitg. in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XVIII, 280 vlg.

2) Mees, 39.

3) Ordonnantie van 31 Jan. 1609. Handvesten I, 673

4) Mees, 43.

5) Deze bedroegen in 1625 *f* 13,808—19. Amst. Arch. L. W 8, N. 1.

door schommelden tusschen *f* 100,455—12—8 (in 1683) en slechts *f* 2857—3—8 (in 1696 1). Burgemeesteren waren in de Bank volstrekt oppermachtig, wat natuurlijk niet zonder bezwaar was, daar de belangen van Stad en Bank niet altijd dezelfde waren. Herhaaldelijk leende de laatste geld aan de Stad, aan Holland, aan de Admiraliteit van Amsterdam, aan de Oost-Indische Compagnie, dikwijls millioenen 2). Doch aan den anderen kant had de nauwe betrekking tot de Stad voor de Bank ook haar voordeelen. De Stad begunstigde haar troetelkind, de hen, die de gouden eieren legde, op velerlei wijze. Zij was borg voor alle in de Bank belegde kapitalen; nooit kon op het daarin gedeponeerde geld beslag worden gelegd; alle wissels boven *f* 600, die op Amsterdam werden getrokken, moesten aan de Bank worden uitbetaald. Zoo kreeg zij het groote wisselverkeer in handen 3).

De Bank was een der gewichtigste instellingen van Amsterdam. Zij was de grootste en rijkste van het viertal banken, dat Europa in de 17de eeuw bezat: Amsterdam, Hamburg, Neurenberg en Venetië 4). Van hoeveel belang zij was voor den handel, blijkt hieruit dat de gedeponeerde gelden van *f* 3,658,635—14 (in 1626) stegen tot *f* 8,326,101—10 (in 1653), ja zelfs tot *f* 16,750,540—4—8 (in 1698) 5). Zij was beroemd door de geheele wereld. Aan haar schreef men voornamelijk den hoogen bloei van den Amsterdamschen handel toe. Natuurlijk ten onrechte, want door de oprichting van een Bank vestigt men geen belangrijken handel. Maar zij bood den zich steeds uitbreidenden handel gemakken aan, zonder welke hij zich niet in die mate zou hebben ontwikkeld. En vooral: de Bank is de oorzaak geweest, dat Amsterdam de hoofdzetel is geworden van den handel in geld. Het goud en zilver, dat Amerika leverde, werd wel in Spanje ingevoerd, maar om onmiddellijk van daar naar de Amsterdamsche Wisselbank te verhuizen, vanwaar het zijn weg vond door geheel Europa. En deze handel in edel metaal verwekte wederom een anderen: Amsterdam werd het middelpunt van het Europeesche crediet 6).

Hooren wij ten slotte Temple, een man, die goed uit zijn eigen oogen had gezien, toen hij gezant bij de Republiek was. Hij schrijft: „In deze stad (Amsterdam) is de beroemde Bank, die de grootste schat is, 't zij werkelijk, 't zij denkbeeldig, die ergens in de wereld bestaat. Haar zetel zijn de gewelven onder het Stadhuis, versterkt door alle mogelijke hulpmiddelen van deuren en sloten en andere voorzorgsmaatregelen 1). Het is zeker, dat wie er binnen geleid wordt om de Bank te zien, er steeds een machtigen wezenlijken schat te zien zal krijgen aan staven goud en zilver, zilverwerk en ontelbare zakken met metaal, dat, naar wordt verondersteld, alle goud en zilver is en voor zoover ik weet, ook wel zal zijn. Doch daar de Burgemeesters alleen het recht hebben de Bank te inspecteeren en niemand ooit eenige staat maakt van wat er uit- en ingaat in verloop van tijd 2), is het onmogelijk een berekening te maken of maar te gissen in welke verhouding de werkelijke schat staat tot haar crediet. Daarom berust het vertrouwen van de Bank niet alleen op de in haar belegde gelden, maar vooral op het crediet van de geheele Stad of Staat Amsterdam, wier rentebrieven en inkomsten gelijkstaan met die van eenige Koninkrijken en die gehouden is, in te staan voor al het in de Bank belegde geld. Hare biljetten worden gebruikt voor alle groote betalingen, die onderling in de stad worden gedaan; en niet alleen in de meeste steden van de Vereenigde Provinciën, maar ook in vele andere handelssteden van de wereld. Deze Bank is dus eigenlijk een algemeene kas, waarin ieder zijn geld plaatst, omdat hij het daar veiliger acht en gemakkelijker voor betalen en ontvangen dan in zijn geldkist thuis. Bovendien is de Bank zoover verwijderd van het betalen van interest voor wat wordt ingebracht, dat het geld in de Bank iets meer waard is bij betalingen dan het geld in omloop, dat van hand tot hand gaat; aangezien geen ander geld in de Bank wordt aangenomen dan in specie, die het best bekend, het best ge-

1) Amst. Arch. L. W 8, N. 1. Dit komt ongeveer overeen met Hudde's berekening, die de winst tot 1678 op gemiddeld *f* 53,113 per jaar berekende. Vgl. boven: Kernkamp, Regeering en historie, 26, noot 2, en het daar aangehaalde artikel van van Mickevoort Crommelin.

2) t. a. p.

3) Mees, 44.

4) Vgl. den penning boven: Kernkamp, Regeering en historie blz. 26.

5) Amst. Arch. L. W 8, N. 1.

6) Mees, 147 vlg.

1) Temple bedoelt hier natuurlijk het nieuwe Stadhuis. In het oude was de Wisselbank gevestigd in het oudste gedeelte op den hoek van de Vogelsteeg. Vgl. hiervóór: Meyer, Groei en bloei der stad, blz. 25 vlg. en de daarbij gevoegde plattegrond. In het nieuwe Stadhuis waren de bureaux der Wisselbank in het souterrain aan de zijde van de Kalverstraat.

2) Temple bedoelt natuurlijk niemand buiten Burgemeesteren. Want dat deze wel degelijk hun berekeningen maakten, gelijk trouwens van zelve spreekt, is bekend. Op het Amst. Arch. berusten balansen van 1626 tot diep in de 18de eeuw (L. W 8, N. 1) en bovendien blijkt uit een „Memorie van de Boeken, die bij Commissarissen van de Wisselbank werden gehouden (Amst. Arch. L. W 8, N. 3), dat er waren: een „Journael", een „Groot Boeck", een „Specie Camersboeck", een „Ontfangh boeck van silver", een „Baar boeck", een Balance Boeck", „Noch een Balance Boeck" en een „Oncost Boeckje".

waarborgd en het meest in gebruik is in alle deelen van Opper- en Neder-Duitschland" 1). Dat is het oordeel van een der scherpzinnigste mannen van zijn tijd 2).

Wij hebben boven terloops gesproken van den fondsenhandel, die zich mede door den invloed der Bank te Amsterdam vestigde. Wie daarvan spreekt, neemt ook onmiddellijk het woord Beurs op de lippen. Toch ontleende in de 17de eeuw de Beurs niet in de eerste plaats zijn beteekenis aan den effectenhandel. Bij den zeer uitgebreiden goederenhandel, die werd gedreven, kon het wel niet anders, of ook vele andere zaken dan geldswaardige werden ter Beurze verhandeld. Bovendien moest op de Beurs wel veel meer worden afgesloten dan tegenwoordig, daar er veel minder per brief werd afgedaan en dus vele vreemde kooplieden te Amsterdam kwamen om te koopen. Niets is er dan ook, wat de stedebeschrijvers en dichters op de Beurs meer trof dan haar cosmopolitisch karakter. Meer talen worden er gesproken dan te Babel, meer kleederdrachten gezien dan in de garderobe van den schouwburg. „Hier ziet men allerley geslacht en maakzel van volk van alle gewesten der werelt" 3). „Alhier finden sich neben den Hoch- und Niederdeutschen Kaufleuten auch Pohlen, Ungern, Wälsche, Franzosen, Spanier, Moskoviten, Persier, Türken, ja zu weilen auch Indier und andere fremde Völker" 4). Bezong de Decker de Beurs niet als een soort vredeplaats, waar alle volckeren vriendschappelijk samenkomen:

„Een wandelperck, daer Moor met Noorman handel drijft,
Een kerck, daer Jode, Turck en Christen in vergaeren
Een aller taelen school, een merckveld aller waeren,
Een Borse, die all 's wereLds Borsen stijft"? 5)

En verheerlijkte Vondel haar niet, ten minste wanneer hij een goed oog op haar had 6), toen hij zeide, dat zij

„Ontfangt den burgerzwarm van d'oude en nieuwe zij,
En al 't uytheemsche bloet, dat 's middaghs hier te gader
In eenen boezem vloeit en, uyt zoo menige ader
Gevloten, leven geeft aan 't lichaem van 't gemeen"? 7)

Hoe groot de toeloop ter Beurze is geweest, weten wij niet. Een statistiek daarvan bestond niet, evenmin een beursbelasting, waaraan men het getal vaste bezoekers zou kunnen afmeten. Het eenige, dat wij weten, is dat het zeker duizenden bedroeg naar het eenstemmig oordeel van ooggetuigen 1), doch met deze vage aanduiding moeten wij ons tevreden stellen. Een schilderachtigen aanblik zal het gegeven hebben, toen zich daar kooplieden lieten zien uit het hooge Noorden zoowel als uit het verre Oosten, die in hun nationale dracht een aangename afwisseling aanboden bij onze zwartgemantelde Hollandsche handelaren. Waarlijk het klinkt als ironie, wanneer wij bij keur het kijven en schelden verboden vinden 2) op een plaats als deze, terwijl het aan een eenvoudigen beursknecht was overgelaten deze feiten te constateeren te midden van den drukken roezemoes van die duizenden kooplieden, die handel dreven onder voortdurend rumoer en lawaai, zóó dat een leek nauwelijks begrijpt, hoe te midden van zooveel verwarrende geluiden de gedachten bij elkaar kunnen worden gehouden, laat staan zaken kunnen worden gedaan.

Het Beursgebouw als zoodanig zullen wij niet beschrijven; dat is in een ander gedeelte van dit werk door deskundige hand geschied. Alleen hebben wij nog na te gaan, wat de Beurs in Amsterdam beteekende. Alle koopwaren werden er verhandeld, met uitzondering van graan, waarvoor een afzonderlijke Beurs bestond. De goederenhandel bracht op hare beurt den geldhandel voort, die tevens in de Wisselbank een machtig hulpmiddel vond. Een buitengewoon voordeelige handel in allerlei koopwaren, een gewinrijke vrachtvaart, bovendien de rijke opbrengsten van Indië hadden Amsterdam tot de rijkste stad der wereld gemaakt, tot den zetel van het grootkapitaal. Veel van dat gewonnen kapitaal werd weer in den handel gestoken, maar zoo groot waren de verworven rijkdommen, dat voor alle ondernemingen, gelijk wij zagen, geld verkrijgbaar was. Schuldbrieven, actiën, obligatiën, enz. vormden met de wissels reeds in de 17de eeuw een voorwerp van handel ter Beurze. Doch schier uitsluitend onder de kooplieden zelve trokken deze transactiën de aandacht.

Eerst in het ongeluksjaar 1672 kreeg de Beurs een wereldhistorische beteekenis als thermometer van den politieken toestand van Europa. Toen had de Generaliteit en zelfs Holland volslagen gebrek aan geld en moesten de vele uitgaven, die de gesmaldeelde Republiek waren opgelegd, worden gedaan in schatkistbiljetten, obligatiën.

1) Temple, Observations, 99 vlg. Zie over de Bank nog: Wagenaar II, 538 vlg., Le Long I, 177 vlg. Ricard, Le négoce d'Amsterdam, 571 vlg.

2) Vgl. Over de Wisselbank ook hiervóór: Kernkamp, Regeering en historie, 26.

3) Fokkens, 172.

4) Von Zesen, 233.

5) De Decker, uitg. Brouerius van Nidek, II, 190.

6) Dat hij dat niet altijd had, blijkt uit het bekende: „O kommersliecke Beurs" uit den Wiltsangh, waar hij trouwens Hinlopens meening weergeeft.

7) Vondel, Inwijdinge van 't Stadhuis, 440 vlg.

1) Fokkens en von Zesen, t. a. p.

2) Wagenaar II, 31.

DE BEURSKNECHT JOHANNES DE PAEP MET EEN GEZICHT OP DE BEURS,
OMSTREEKS 1650
(Verzameling D. C. Meyer Jr.)

Cours van Negotie t'Amsterdam, den 4 Juny.

Met Consent van de E.D G.A. H.H. Burgermeesters

ANNO 1674.

Prijscourant van de Amsterdamsche beurs van 4 Jun. 1674

Allereerst moest dat gebeuren met de subsidiën aan den Keizer, wat tot dusverre nog nooit was geschied 1). Deze obligatiën, die den Keizer tegen de nominale waarde waren toegerekend, deelden onmiddellijk in den teruggaanden koers der andere Nederlandsche effecten. Elke stijgende of dalende van onze staatsfondsen werd zoo te Weenen in de Keizerlijke schatkist en van daar uit over geheel Dutschland gevoeld. De oorlogsvoering hing er weldra geheel van af. Toen de Republiek het hoofd boven water hield en zij zich hoe langer hoe meer van de vreemde overheerders begon te bevrijden, stegen de Hollandsche papieren en mitsdien de biljetten des Keizers, die daardoor geld in handen kreeg om den oorlog met meer kracht door te zetten. Voor het eerst in dezen oorlog zag men de samenwerking van beurs en politiek; voor het eerst in 1672 was de Amsterdamsche Beurs de thermometer die de levenskansen der Republiek aanwees 2). Te Amsterdam voelde men den polsslag der Europeesche diplomatie, ter Beurze was het weerglas der Europeesche politiek te zien 3). Zoo is het tot dezen dag gebleven.

Wij spraken van de Korenbeurs. Een uitgebreide graanhandel als de Amsterdamsche, waar het groote pakhuis voor de geheele wereld was gevestigd, had een eigen huis noodig. Dat begreep ook de Regeering van Amsterdam; zij besloot tot de oprichting van een Korenbeurs. Het is zonderling, dat in een land, waar de openbare gebouwen anders in den regel uit de royale hand worden gebouwd 4), in een stad, waar de Regeering bij den bouw der groote Beurs verklaarde, niet op een kleintje te zullen zien 5), dat daar een der belangrijkste handelstakken zich lang met een eenvoudig houten gebouw heeft moeten vergenoegen. Op de plaats, waar de graanhandelaren reeds in de 16de eeuw bijeenkwamen, bij de Oude Brug 6), werd ook de Korenbeurs gesticht. Een eenvoudig houten gebouw werd daar over het water heen getimmerd en in 1617 voltooid 7). Of men dit getimmerte als definitieve korenbeurs heeft bedoeld, blijkt niet, maar als men gemeend heeft voorloopig een hulpbeurs te stichten, om die later door een steenen gebouw, de groote beteekenis van den Amsterdamschen graanhandel meer waardig, te

1) Grossmann, Die Amsterdamer Börse, 56 vlg.
2) T. a. p. 101 vlg. Zie ook P. L. Muller, De Amsterdamsche effectenbeurs in 1672, Gids 1877, II, blz. 201 vlg.
3) De uitwendige geschiedenis der Beurs bij Scheltema, De Beurs van Amsterdam.
4) Temple, Observations, 168.
5) Scheltema, De Beurs van Amsterdam, II.
6) Wagenaar II, 32.
7) Dapper, Beschrijvinge van Amsterdam, 454

vervangen, dan heeft de Korenbeurs niet aan die verwachtingen beantwoord. Immers in Wagenaars tijd stond zij er nog als een zichtbaar bewijs, dat in Nederland een voorloopige toestand soms lang kan worden bestendigd. Eerst den 5 October 1767 werd de eerste steen gelegd voor een steenen Korenbeurs, die den 12 November 1768 werd voltooid 1).

In zijn houten huis heeft echter de graanhandel niet minder gebloeid dan in het weelderigste handelspaleis mogelijk zou zijn geweest. Alle stedebeschrijvers zijn het er over eens, dat de Korenbeurs altijd zeer druk bezocht was en dat enorme zaken werden gedaan. Fokkens had gehoord van „menigh honderdt tonnen goudts", die daar jaarlijks werden omgezet 2). Domselaer spreekt van „veel tonnen gouds" 3), welke uitdrukking Commelin ook nog voor het einde der eeuw toepasselijk vond 4). Dapper eindelijk is blijkbaar ooggetuige, wanneer hij verhaalt: „op deze Beurs spreekt men niet als van koopen en verkoopen, van tarruuw en kooren, dat bij groote menighte van lasten dagelix hier verhandeldt wordt" 5). Meer koren werd er verhandeld dan ergens elders 6). Tweemaal des daags, 's morgens en 's avonds werd er Beurs gehouden; driemaal in de week werd er marktdag gehouden, des Maandags, Woensdags en Zaterdags; op deze dagen, vooral op de eerste en laatste had de grootste omzet plaats 1).

Van meer belang voor den binnenlandschen dan voor den buitenlandschen handel waren de wagen. De oudste waag van Amsterdam stond natuurlijk in het centrum der stad, op het marktplein, den Dam, tegenover het Stadhuis. Gunstiger plaats, tusschen de markt en de haven, het Water, later Damrak genoemd, is zeker niet denkbaar. In plaats van de oude waag kwam op dezelfde plaats in 1565 een nieuwe, die ook al weer spoedig de oude heette 2). Zij bleef de geheele 17de en 18de eeuw in gebruik en is eerst om het uitzicht van Lodewijk Napoleon van zijn paleis uit niet te belemmeren weggeruimd. Maar bij de voortdurende uitbreiding der stad in de 17de eeuw werd het ook noodig meer weegruimte te verschaffen. De uitbreiding zelve gaf de ruimte. Door de uitlegging der stad waren namelijk eenige poorten binnen de wallen komen te liggen. Eenige daarvan werden afgebroken, maar op twee legde men achtereenvolgens beslag om ze tot wagen om te scheppen. Het muurwerk was natuurlijk stevig genoeg om de zwaarste lasten te kunnen dragen. De St. Antonispoort, op de Nieuwmarkt, die al van 1488 dagteekende, was de eerste, die in 1617 tot waag werd ingericht, welke bestemming ook aan de Regulierspoort op de Botermarkt, hoewel eerst in 1655 gebouwd, reeds in 1668 werd gegeven 3). Zij leidden evenwel

DE KORENBEURS, OMSTREEKS 1660

1) Le Long, I, 241. Vgl. hiervóór: Meyer, Groei en bloei der stad, blz. 15.
2) Fokkens, 288.
3) Domselaer, 173.
4) Commelin, 624.
5) Dapper, 454
6) Ricard, Le négoce d'Amsterdam, 6.

1) Le Long I, 243.
2) Wagenaar II, 33 vlg. Vlg. hiervóór: Meyer, Groei en bloei der stad, blz. 11, 23.
3) T. a. p. II, 84. Vgl. hiervóór: Groei en bloei der stad, blz. 96, 185.

niet veel drukte van den Dam af. Die op de Nieuwmarkt werd bijna alleen voor ijzerwerk — in de buurt was ook het toestel om nieuwe ankers te beproeven —, die op de Botermarkt voor boter en kaas gebruikt. Beide hebben zich tot onzen tijd in dezen staat gehandhaafd, doch zijn, sedert zij haar bestemming als waag hebben verloren, zeer verschillend behandeld. De Regulierswaag is van den aardbodem verdwenen. Doch de St.-Antoniswaag bewees het goed vertrouwen, dat men in haar soliditeit stelde, toen de Raad van Amsterdam besloot daarheen het oud-archief over te brengen. Zeker kon geen eigenaardiger bewaarplaats voor de bouwstoffen van Amsterdams roemrijke geschiedenis worden gevonden dan dit gebouw, dat zelve een stuk geschiedenis is. Daar evenwel — om tot de wagen terug te keeren — de drukte, vooral bij de waag op de Dam al te groot werd, werd er nog een middel ter hand genomen, om den handel te gerieven. Men gaf de kooplieden verlof de beëedigde wegers met den prikkel, een verplaatsbare weegschaal, voor hun pakhuis te doen komen, ten einde daar het gewicht te doen bepalen. Van deze gelegenheid is ruim gebruik gemaakt; verreweg de meeste goederen, die te Amsterdam zijn gewogen, werden op deze wijze behandeld 1).

1) Ricard, Le négoce d'Amsterdam, 26.

Hoeveel er te Amsterdam op deze wijze met stedelijke balansen werd gewogen, blijkt uit de aanzienlijke opbrengst der waaggelden. Er werd aan de wagen tweëerlei accijns geheven, één door de Stad en één door het Land, wel een bewijs, dat hier een willig belastingobject was gevonden. De opbrengst van deze beide accijnsen is ten deele, maar gelukkig over zeer uiteenloopende jaren bekend. In het begin der 17de eeuw — het juiste tijdstip wordt niet vermeld — trok de stad uit de Waag in één jaar *f* 43.800, terwijl het land er wel een ton gouds van moet hebben genoten 1). En vijftig jaar later hooren wij, dat de opbrengst wel twee ton beliep 2). Deze raming is nog te laag geweest; immers wij weten, dat in 1663 de stedelijke accijns op de waag verpacht werd voor *f* 92,000, de landsaccijns zelfs voor *f* 198,000, zoodat de waag in dat jaar de hooge som van *f* 290,000 afwierp 3). Vergeleken dus met het begin der eeuw kan men een aanzienlijke ver-

1) Pontanus, vert. door Montanus (1614), 143.
2) Fokkens, (1662), 170; Von Zesen (1664), 234.
3) Dapper, 450. Ik vond een aanteekening van de Roever, helaas! gelijk zoo dikwijls zonder opgave van bron, dat in 1666 dagelijks op de waag 7000 francs werd geïnd. Dat zoude dus, het jaar op 300 werkdagen rekenende, niet minder dan 2.100.000 francs of ruim één millioen gulden per jaar geweest zijn. Dat is zeker veel te hoog getaxeerd.

DE OUDE STADS-HERBERG IN HET Y
Gravure van omstreeks 1700

Verſcheyde aanwijzing van bequame middelen, om Oorlogs, en geladen Koopvaardy-Schepen, heen en weer, over 't Pampus, en andere Drooghten, te halen, als ook door alle Zee-gaten, tegen de windt, uyt, en in te doen zeylen, &c. met letteren aangewezen.

DEwijl, tot groot nadeel, en ongemak, van deze gantſchen Staat, en inzonderheit Amſterdam, de zware Schepen, die ten Oorlog uitgeruſt zijn, zeer langſaam en beſwaarlijk, over PAMPUS, en andere Droogten, als ook uyt en in de Zee-gaten, konnen komen, &c. zoo zijn hier verſcheiden middelen uitgevonden, gelijkze hier nevens aangewezen worden, om die zwarigheit te verlichten, en op veelerhande wijzen de Schepen daar over te helpen: zijnde deze Bedenkingen te meer in 't licht gebracht, om alle verſtanden, die met diergelijke en andere nutte vonden, en wetenſchappen, bezigh zijn, op te wekken, en het Vaderlandt dienſt te doen met een vriendelijke uytnoodinge, en byeenkomſte. Onderzoekt, en oordeelt onpartijdigh.

A DIt touw, over een Schip, dus over een ſchijf loopende, trekt het groote Schip opwaarts, daar de touwen aan de gewoonlijke Ankers, de Schepen nederwaarts trekken.

B Deze twee Schepen, leggende aan weerzijden van het groote Schip, kan men achter tot zinkens toe laden met Kogels, en maken dan met Balken, een vaſtigheyt aan het groote Schip, door de poorten van 't Kanon, waar door het voorſte van 't Schip merkelijk zal rijzen; en als de Kogels weder naer vooren worden gelaeden, zal het achter-Schip zich moeten op geven. Onder den buyk van deze Schepen, kan men kiſten of tonnen doen, om beter als een balans over te halen, ook kan men voor aan B winden, aan een balk BBB, die uit de poorten leyt, om het Schip dies te hooger te doen rijzen, en d'andere vaster te leggen.

C Vertoont een Unſter, of Boeren-balans, die met een Katrol, 't gewight op en neer kan getrokken worden, en met 1000. pont, kan hondert duizent ophalen: tot meer behulp kan men ook uit de Boot laten trekken.

AA Met dryderlei Schepen, wort dit Schip gelicht, dies moet
BB hier boven aan een Schip gebracht worden, aa, bb, cc, bbb;
CC dit al gedaan zijnde, zoo moet al het volk, dat in het groote
BBB Schip is, over-gaan, op de Lichters, en al wat daar los leydt, moet ook op de Lichters gebraght werden, om meerder te rijzen.

D Een katrol, om het groote Schip tegen de windt op te doen zeylen, is een Kinnebaks blok, daar men het Touw, lichtelijk in en uyt kan haken, en kan met een grendel toe geſlooten werden, dat het Touw daer niet kan uytſpringen.

2D, 3D, 4D, leyt gereet om een ander Schip op te trekken.

E Een, of zoo 't noodigh is, meer Water-ſchepen, die voor de windt, het groote Schip konnen op-trekken. Tot meer behulp kan men uyt het groote Schip, het Water-ſchip naer hem trecken, om op deze wijze ſelfs, door de Zee-gaten tegen de windt uyt te zeylen.

EE Anckers met haer Boy, die op de kanten van de Zee-gaten leggen, om daer by, de Schepen in een rechte linie, uyt de Zee gaten te trekken.

F Een Haak en Oogh, die men vaſt, en los kan haken.

G Een Boey, om den Haek en Oogh op te trekken, en die aan een ander Oogh te brengen, als het groote Schip zoo ver is voort getrokken.

Deze Print vertoont mede driederley Ankers, die men altijdt in de gront moet laten leggen met de Boey daer op, daar alle Schepen, zonder eenige hindernis, over kunnen varen, en die veel vaſter houden konnen, als de gewoonlijke Ankers, &c.

H Een Anker om in de harde grondt te laten leggen

I Dit is een Anker, dat alrede by de E: Heeren van 't Collegie ter Admiraliteyt gemaakt is, om te probeeren.

K Een Anker om in de dan ofte weke grondt te gebruiken, hoe meer men trekt hoe dieper het naer de grondt wil; dit kan gemaakt werden dat 't et altemaal van hout is. Men kan deſe Ankers zeer lichtelijk weder uyt en in de grondt krijgen, als men maar verkeert trekt.

Een uytgemodderde Kuyl.

L Dit Anker moet zoo diep onder de grondt zijn, dat de boven kant met de harde grondt gelijk is, om dat daer alle Schepen konnen over varen, en dient op het Papenbraak te leggen, 't welk een zeer taye en harde grondt is.

M Een Sloep, die den Haak, naar een Oogh gaat brengen.

Een Lichter, om Schepen zoo hoogh te doen rijzen, als het noodigh is.

N Dit gevaarte moet driemaal zoo groot zijn, als een groot Schip,
2 n tuſſchen de twee Bakken, 2n in 't midden is een Vak, waar men
3 n het groote Schip, 3n trekken kan, hebbende eerſt de Bakken zo vol water laten loopen, als men wil dat die laegh zullen zinken; daar na het Schip opgetrokken, en vaſt daar op gemaakt zijnde, ('t welk in een korten tijdt kan geſchieden) dan moet men voort die Bakken leedigh pompen, met de Pomp, O ofte P, door welk middel die ſchielijk zullen rijzen, en het groote Schip zoo hoogh als noodigh is, optillen men kan ook 't middel-park, van deze Lichter, met een Schut-deur ſluyten, om als die mede leeg gepompt wierd, met zoo veel meer kraght, en ſchielijkheyt, het Schip te doen rijzen, zonder dat 't et eenigh gevaar van beſchadiging loopt, zelfs in de felſte ſtorm, en tegen-winden; waar van bondigh bewijs, en reden kan gegeven werden: ook zoude men dit zware gevaarte, zeer bequaam tot een water-kaſteel konnen gebruiken, daar geen kogels ſchade op zoude konnen doen, als men het vulde met Wier, Werk, Saaghſels, &c. Men kan mede wel onder het Schip kiſten gebruiken; dan dewijl dat te lang werk is, om die af en aan te doen, en om andere ongemakken, vinde dat niet geraden, als men geen water wilde gebruiken, zoo kan
4 n men van het Vlot kogels laten loopen in een ſchip 4n.
5 n Tot overvloet, zoo kan men verſcheyde Spillen op dit Vlot maken, om 't Schip noch hooger op te winden, ook vaſter te doen houden.

6 n Dit Schip, vertoont zigh als de Schotdeur, 7n geſloten is,
7 n dat men ook uyt het midden-park, water pompen kan, om meerder te rijſen.

Om Schepen in Zee te repareeren, en ſchoon te maken.

Deſe bovenſtaande Lichter N is ook zeer bequaam om Schepen daar op te maken, zelfs in Zee kan men daar Schepen weder op repareeren en ſchoon maken zonder hinder.

Pomp-Werkken.

O Een kopere Pomp, die in korten tijdt, veel water uit het Vlot ofte Lichter N kan werpen; om te lichten, is den Optrekker.

OO De neerdruk derzelve Pomp.

P Een houte Pomp: is ook van diergelijke kracht, als boven, is den Optrekker

PP Den Neerdruk. Deſe tweederley Pompen, zijn ook zeer dienſtigh, t'Scheep ofte Landt, en om water over hooge bergen te doen komen; ook of 't gebeurde, dat een Schip, ſchielijk een een groot lek kreeg, ſtraks die lens te konnen houden: de Modellen van deſe beyde Pompen, hebbe ik ten mijnen huyze al gereedt.

Om het Pampus dieper te maken.

Q Een Modder-molen, die bequaam, op de Lighter N kan gemaakt werden.

R Baken in een rechte linie, op Pampus.

S Een Modder-ſchip dat zeylende modder trekt. &c.

T Een Ploegh die de harde grondt door ſnijdt, op Papenbraak.

V Om de Ploegh, neer te drukken, en op te halen.

W Een Net, om de harde modder in te halen.

X Dele brengen de Modder in een Modder-ſchip, dat men daar toe houden kan.

XX Een touw daar mede men kan het net op halen, en weder laten zinken.

Y Dit Schip trekt de weeke modder, om alzoo 't Pampus met kleyne onkoſten diep te maken, en alzoo te houden. Doch den Schipper van dit Schip, moſt order hebben om die te bekeuren, die Vulnis, of Sant, op Pampus uyt ſmijten, daar de Oſſen-ſchepen het meeſte noot van hebben, om haar ſelfs te lichten. In deſe Schepen kan men de Modder winden als het ſtil weêr is.

Z Een Net om de weeke Modder wegh te trekken. &c.

2 Een Hay om palen onder in de grondt te ſlaan, om vaſtigheyt in de gront te hebben, daar men Schepen by op winden, en over varen kan.

3 Palen onder water, de kruyn met de gront gelijk, den eenen pael kan aen den anderen met hout geheght werden, om dat 'et onder water, niet verrotten en zoude.

4 Vertoont een Pael, als men boven de 4 trekt, zoo zoude de Pael lichtelijk uyt de gront getrokken werden, en onder de 4. zoude 't houden konnen.

5 Dit vertoont, dat men door 't hayen, kan vaſtigheyt in de gront hebben, als deze houder, 6 a 8 voet onder in de grondt gehayt is.

C. MEYER.

„VERSCHEYDE AANWYZING VAN BEQUAME MIDDELEN, OM OORLOGS- EN GELADEN KOOPVAARDY-SCHEPEN, HEEN EN WEER, OVER 'T PAMPUS, EN ANDERE DROOGHTEN, TE HALEN, ALS OOK DOOR ALLE ZEE-GATEN, TEGEN DE WINDT UYT, EN IN TE DOEN ZEYLEN"

(Verzameling Mr. S. van Gijn)

meerdering, bijna een verdubbeling constateeren, Dat bewijst een vermeerdering van handel tevens, wat ook trouwens uit de uitbreiding van het getal wagen reeds is gebleken. Wel had Vondel gelijk, toen hij van de Waag op den Dam zeide:

„Zij voert met haer gewin
De stede een Potozy van daeghlix zilver in". 1)

Al zal de dichter hier waarschijnlijk in de eerste plaats aan de waarde der ingevoerde koopschatten hebben gedacht, ook in dezen zin had hij gelijk, dat de bate aan de Stadskas niet te verwerpen was. Een dagelijksche bijdrage van ongeveer 250 gulden gelijk in 1663 is nog wel geen zilvermijn van Postoi, maar bewijst toch in ieder geval dat er aanzienlijk veel moet zijn aangevoerd, daar het geld met stuivers bij elkaar moest worden gebracht 2). Ook deze cijfers bewijzen weer Amstels overgroote handelsbloei.

Wanneer wij van de inrichtingen spreken, die ten behoeve van den handel bestonden, zouden wij ook nog moeten spreken van de haven of liever van de talrijke havens, binnen- en buitenhavens, die aan de rijkbeladen koopvaarders een veilige ligplaats schonken, en bovendien van de markten, waar zich een groot gedeelte van den Amsterdamschen kleinhandel concentreerde. Maar daar deze onderwerpen in een ander deel van dit werk reeds door een bij uitstek deskundige hand zijn beschreven, kunnen wij hier volstaan met daarnaar te verwijzen. Wij herinneren, dat naarmate de stad haar schoone halve maan om het IJ slingerde, ook noodwendig aan de steeds dringender behoeften van den scheepsbouw werd tegemoet gekomen door een steeds grooter havenvlak tusschen de eindpunten der bolwerken op te nemen. Op het einde der 17de eeuw had zij in den half ovalen waterkom, die van het Blauwhoofd tot Zeeburg door een stevige palissadeering was afgesloten, een haven, zooals weinige steden bezaten. Zoowel binnen als buiten de palen vond de schipper overvloedig ruimte voor zijn vaartuig. Havenmeesters zorgde voor de goede orde. De palissadeering had drieëntwintig ruime openingen, die des nachts door boomen werden afgesloten. Om evenwel na boomsluiten aankomende reizigers nog gelegenheid te geven te overnachten, werden bij of op de palen houten stadsherbergen gesticht, waar men buiten de palen zijn intrek kon nemen, een soort voorloopers dus van de tegenwoordige stationshotels. De Oude Stadsherberg werd in

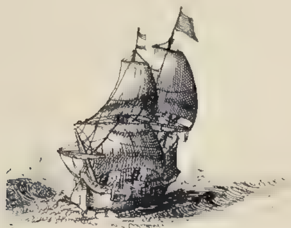

„KAMEEL OF SCHIPS-LICHTER OMDE OORLOGHS SCHEEPE OVER HET PAMPUS TE BRENGEN"
A. Oorloghs-schip met de Cameelen over Pampus vaarende
(Verzameling D. C Meijer Jr.)

1) Inwydinge van het Stadthuis, 415 vlg.
2) Zie de waagloonen bij Luzac IV, Bijlage B.

1613 op de hoogte van de Buiten Wieringerstraat gebouwd, de Nieuwe in 1660 tegenover de Spaarndammerbrug.

Was de haven van Amsterdam dus ruim en gemakkelijk, de toegang er toe was allesbehalve daaraan evenredig. Vooreerst lag de stad niet vlak bij de zee, maar was zij eerst door een lange binnenvaart te bereiken. Door het Vlie of het Marsdiep kwam men in de Zuiderzee. Niet eens alle schepen deden dat, maar de zwaarstgebouwde b.v. de Oost-Indie-vaarders stortten bij den Helder of het Vlie hun lading over in lichters, die de koopwaren dan naar Amsterdam vervoerden. Maar een van die grootste gevaren, waaraan de schipper op zijn weg naar Amsterdam blootstond was de beruchte ondiepte, het Pampus. Voor diepgaande schepen was het bijna onmogelijk deze over te komen. Men bediende zich daartoe van groote kisten, die onder aan de schepen werden vastgebracht en die men vol water liet loopen. Door ze vervolgens ledig te pompen deed men het schip rijzen en zoo veilig over het Pampus heen schuiven. In 1690 evenwel vond Meeuwes Meindertsz Bakker, burger van Amsterdam, een toestel uit, dat deze overbrenging zeer vergemakkelijkte. Dat waren de beroemde kameelen of scheepslichters, die de bewondering van alle tijdgenooten gaande maakte Daardoor werden de zwaarste oorlogsschepen van honderd stukken zonder bezwaar over het Pampus gelicht. Zoozeer was men met Bakkers uitvinding ingenomen, dat de Admiraliteit van Amsterdam, den 6 October 1690 hem een daggeld schonk.

HARINGBUIS VAN DE EERSTE HELFT DER 17^{e} EEUW

Naar een model in bezit van kerkvoogden der Ned. Herv. gemeente te Maassluis.

VI

Overheidszorg voor den Handel

Handelspolitiek

Cl. Jsz. Visscher fec.

Titelblad: Het Licht der Zee-Vaart.... door Willem Janszoon (Blaeu). Amsterdam by Willem Janszoon (Blaeu) 1608.

Amsterdams buiten- en binnenlandschen handel, zijn omvang en de wijze waarop hij werd gedreven hebben wij in overzicht geschetst. Wij moeten thans een onderzoek instellen naar de maatregelen, die door Amsterdams regenten werden beraamd of ook uitgevoerd in het belang van dien handel. Daarbij kan dan de vraag ter sprake komen, of zij bij het nemen van dergelijke maatregelen zich lieten leiden door bepaalde beginselen, met andere woorden of er een Amsterdamsche handelspolitiek bestond.

Vooraf echter een enkele opmerking. Dat Amsterdams politiek in het algemeen meestal zoo nauw samenhing met het handelsbelang der stad, is natuurlijk in de eerste plaats toe te schrijven aan het feit, dat Burgemeesteren — zij toch leidden in hoofdzaak de politiek in stad, gewest en generaliteit — altijd doordrongen waren van het bewustzijn, dat de grootheid der stad uitsluitend gebaseerd was op haar veelomvattenden koophandel. Maar daarnaast moet ook niet worden vergeten, dat Amsterdams regeerders persoonlijk in zeer nauwe betrekking stonden tot dien handel. Waren zij zoo aan den eenen kant geneigd overal en altijd het belang van dien handel voor te staan, aan den anderen kant waren zij daardoor altijd in staat de behoeften van dien handel nauwkeurig te kennen en daarnaar te handelen. Vooral in den beginne was de band tusschen handel en regeering zeer hecht. Vóór de Alteratie van 1578 waren de regenten in den regel handelaars of industrieelen: korenkoopers, brouwers, zeilmakers, houtkoopers, ververs, wisselaars, bontwerkers en

lakenkoopers, ten slotte enkele medici komen in de regeeringscolleges voor 1). Dat bleef in de 17de eeuw nog geruimen tijd zoo. In 1615 zegt de bekende burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft van de regenten: »sy zijn allen coopluyden geweest ofte zijnt eensdeels alsnoch" 2). Maar dat werd omstreeks het midden der eeuw anders. De kooplieden verdienden veel geld, o. a. met de aandeelen der Oost-Indische Compagnie; dat geld moest natuurlijk weer rentegevend worden gemaakt. Nu is overvloed van kapitaal een der grootste hulpmiddelen van den handel: het geld wordt dan goedkoop en de handel kan het zooveel verkrijgen als hij verkiest. Veel geld werd dan ook in commerciëele en industriëele ondernemingen belegd. Maar daarnaast kwam al spoedig een andere wijze van beleggen op. De overvloed van kapitaal kon grooter worden dan handel en nijverheid noodig hadden; ook waren er al spoedig vermogenden, die een vaste, lage rente boven een wisselvallige, hooge verkozen. Zoo kwamen de rijke kooplieden er toe hun geld behalve in schepen, goederen en fabrieken in huizen, landerijen en fondsen te beleggen. Hun dat euvel te duiden zou ongerijmd zijn; ook hier stuurde de wal het schip. Maar ongelukkig waren het maar al te dikwijls de regenten, die hun door handel verworven schatten aan dien handel onttrokken en dus ook minder belang bij dien handel begonnen te hebben. In 1652 klagen dan ook niet ten onrechte Amsterdamsche handelaars, „dat de heeren regenten geen cooplieden waren, dat ze niet bij der zee hasardeeren, maar haar middelen hadden aan huizen, landen en renten, en daarom de zee lieten verloren gaan" 3). In het Commercie-College wordt in 1663 uitdrukkelijk onderscheid gemaakt tusschen regenten en kooplieden 4). In 1672 eischt de ontevreden burgerij, „dat de 36 raden uyt de borgers ofte uyt een getal van fatsoenelijcke koopluyden zullen bestaan" 5). Daaruit blijkt, dat zich een afzonderlijke regentenstand naast de kooplieden had gevormd.

Maar dat neemt niet weg, dat de belangen van de handel nog altijd de eerste waren op het Amsterdamsche stadhuis. Wat den handel ten goede kwam, werd door Burgemeesteren voorgestaan, wat hem benadeelde, door hen bestreden. Zoo vast zat bij hen de overtuiging, dat de stad met den bloei van haar handel stond of viel, al hadden zij persoonlijk ten minste onmiddellijk niet zooveel belang er bij als in het begin de 17de eeuw.

Wie van politiek spreekt, weet, dat hij een bij uitstek practisch onderwerp aanroert. In hooge mate practisch vooral is de handelspolitiek, die een zoo materieel belang als den handel tot voorwerp heeft. Gelijk de handel zoo goed als uitsluitend op stoffelijk voordeel bedacht is, zoo is de handelspolitiek er voortdurend op uit voor de ingezetenen de voorwaarden, waaronder zij handel kunnen drijven, zoo gunstig mogelijk te doen zijn. Daarbij geven uitsluitend die belangen den doorslag. Wat voordeelig is voor het vaderland, daarnaar wordt gestreefd met voorbijzien van al het andere. Schade van den buurman wordt niet geteld, zoo zij slechts gewin voor den landzaat is. Verheven denkbeelden als van algemeene verbroedering der volkeren, van wegvallen der grenzen, die de natiën scheiden, schoone leuzen als gelijk recht voor allen, komen daar niet te pas. Daar hebben wij altijd recht, de anderen onrecht. De handelspolitiek zoekt dus alleen zich zelve. „De heilzaamste maxime in zeer goede politie van een republicque is onder anderen, dat de Onderdanen en Ingesetenen vant Landt of derselver republique . . . naer merite gehandhaaft en voort geset te werden in hare Coophandel, Handwerken, Neringen, Zeevaaren, Visserijen etc." Dat is het standpunt van den 17de-eeuwschen Amsterdammer Arent Tollenaer 1). Hij beroept zich voor dat gevoelen op niemand minder dan de groote Koningin Elizabeth, die in 1597 den Poolschen gezant, die om handelsvoordeelen bedelde, onder het oog zou hebben gebracht, „dat het tegen het officie van eenen Koninck ware, dat hij een anders rijk beter bezorgen zoude als het zijne, ook van eenen harder, die andre beesten beter weyden zoude dan de zijne, off van eenen voedster, die haar kinderen zoude vergeten om andre te voeden en dat men zijn eygen onderdanen zou laten verarmen om andre vreemde handelaars rijk en weligh te maken" 2).

Zoo had de Overheid den duren plicht den handel en bedrijf harer onderdanen naar vermogen te beschermen. Was dat in het groot het geval met de Republiek, in het klein was het zoo met Amsterdam. Op de Regeering van Amsterdam lag, ook naar hun eigen meening, de verplichting de belangen harer onderdanen naar vermogen te beschermen, des noods ten koste van die van

1) Hiervóór: Kernkamp, Regeering en historie, 17.

2) Hooft, Memoriën en Adviezen, p. 106, aangehaald bij Kernkamp, 107.

3) Aitzema III, 762, bij Kernkamp, 107 vlg.

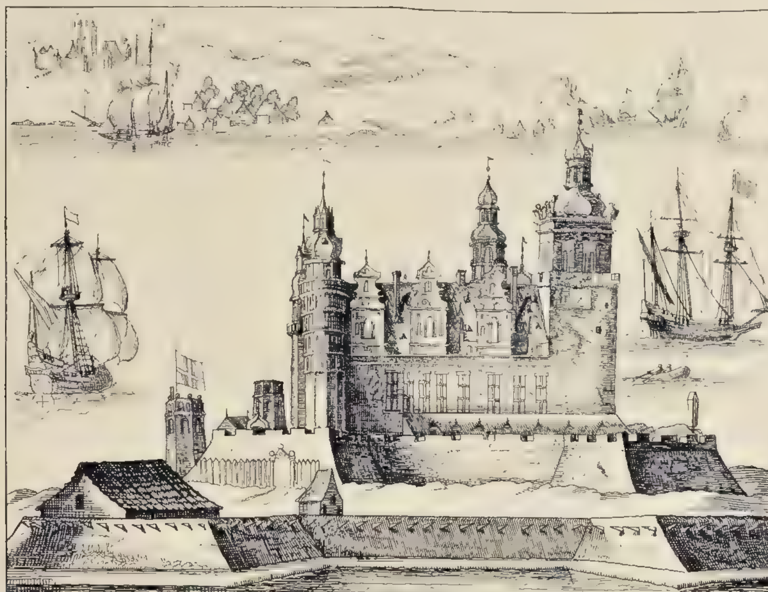
4) Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XVIII, 211 vlg.

5) Wagenaar I, 637, bij Kernkamp, 108 vlg. Vgl. aldaar het voorbeeld van het geslacht Pancras, dat in vier generatiën van een koopmansfamilie tot een faineantsgeslacht verbasterde.

1) Deductie van Arent Tollenaer angaende Manufactuyren. Amst. Arch. L. C 3, N. 8.

2) T. a. p.

anderen. Het is daarom wel wat te veel eer voor Burgemeesteren, wanneer zij geprezen worden om hun scherpzinnigheid, die in vrijheid van handel den besten waarborg voor den welvaart aller volkeren ziet; het gaat daarom niet aan, wanneer wij ons hun verdraagzaamheid op godsdienstig gebied herinneren, hen voor te stellen als boven de bekrompen ketterjagerij van hunne tijdgenooten verheven. Wij treffen genoeg bewijzen aan van hun bekrompenheid van geest, om hun den lof van onbevangenheid van oordeel en ruimte van blik in economische verhoudingen te moeten onthouden. algemeen. Tot op zekere hoogte kan men dus zeggen, dat Amsterdams regeerders in den regel de belangen van de aan hun zorgen toevertrouwde stad op dit punt naar behooren hebben behartigd. Dat hun politiek vaak anderen, zelfs landgenooten schaadde was voor hen geen reden om na te laten, wat Amsterdams belang naar hun meening eischte. Hun plicht en hun eed, de eigenaardige staatsinrichting der Republiek, alles drong er hen toe, vóór alles, ja uitsluitend op hun stad alleen het oog gevestigd te houden. Overal, op het Stadhuis, in de Staten van Holland, in de Staten-Generaal, in de Admi-

Hessel Gerritsz. fec.

HET KASTEEL KRONBORG OP HET EILAND SEELAND IN 1627 HOOFDKANTOOR VAN DEN SONTTOL EN HET ZWEEDSCHE KASTEEL HELSINGBORG AAN DE OVERZIJDE.

Alleen dan kunnen wij hun handelingen en bedoelingen waardeeren, wanneer wij ze niet toetsen aan vooropgestelde beginselen, die hun onbekend waren, maar aan het belang der stad Amsterdam en hare ingezetenen. Alleen daardoor lieten zij zich inspireeren, alleen daaruit kunnen wij verklaren zoowel hun lof als hun blaam. Wat ons prijzenswaard voorkomt, wat volgens onze meening afkeuring verdient, het kwam bij deze mannen uitsluitend voort uit den wensch het belang van den Amsterdamschen handel boven alles te bevorderen. En daar bij handel en vertier de welvaart schier tot de laagste kringen der samenleving doordrong, was het belang der regenten meestal ook dat van het raliteiten, waar zij ook zitting nemen, steeds bleven zij Burgemeesteren en Raden van Amsterdam. Nooit kwam het in hen op, hun Amsterdamsch standpunt voor het algemeen belang te verlaten, niet omdat er geen algemeene belangen bestonden, maar omdat niemand de verzorging daarvan op zich had genomen. Wanneer andere steden op Amsterdam smaalden en de stad als een soort grijpvogel aan de schandpaal bonden, dan heeft men daarin alleen jaloerschheid, geen zedelijke verontwaardiging te zien. Amsterdam was machtig en daardoor benijd, ja gehaat, doch volstrekt niet zelfzuchtiger dan de andere steden en gewesten. Allen deden hetzelfde. Rotterdam b.v. liet, om Amsterdam te

benadeelen, allerlei Engelsche manufacturen vrijelijk binnenkomen „soo publicq ende liber als off nooyt geen placcaten daertegen en waren geemaneert" 1). Zoo zouden meer voorbeelden zijn aan te halen 2). Amsterdam deed eenvoudig, wat allen zich tot plicht rekenden; alleen, daar de stad verreweg de machtigste was in de Republiek, troffen haar maatregelen meer en scherper de belangen der anderen.

Ging Amsterdams handelspolitiek van bepaalde economische grondregelen uit? Volstrekt niet. Een vast stelsel van staathuishoudkunde werd in de 17de eeuw noch door Amsterdam noch door eenige andere stad noch door de Staten Generaal tegenover het buitenland gevolgd. De 17de eeuw heeft het mercantilistisch stelsel zien ontstaan en tot op zekere hoogte in praktijk brengen, maar in Holland, waar het eigenbelang vrijheid van handel als van zelve voorschreef, heeft het nooit recht wortel kunnen schieten. Er waren in de Republiek maar zeer weinig overtuigde mercantilisten: een man als Arent Tollenaer, die overal en altijd bescherming predikte, zou men zoo kunnen noemen. De groote staathuishoudkundigen, mannen als de Groot, Graswinckel, de la Court en anderen zagen meer naar de praktijk dan naar de theorie en kwamen dus niet tot een uitgewerkt systeem, dat de denkbeelden der toongevende staatslieden ten grondslag zouden hebben kunnen verstrekken 3). Er waren natuurlijk naar hun overtuiging enkele gebreken in het maatschappelijk gebouw, er waren eenige verbeteringen aan te brengen — men denke b.v. aan de la Court's strijd tegen gilden en hallen — maar van bepaalde grondbeginselen gingen zelfs zij niet uit, die over het maatschappelijk samenstel dachten en schreven. Hoe zouden dan de Regeerders dergelijke principes hebben gehad? In de verordeningen op de heffing der convoyen en licenten zoekt men te vergeefs naar een leidende gedachte: men belastte zoo veel als men meende zonder schade te kunnen heffen. Hoe zouden dan de regenten van Amsterdam, die zoo uitsluitend met de praktijk in aanraking kwamen, een economisch stelsel hebben gehad? Zij deden eenvoudig, wat de praktijk hun aan de hand deed, wat zij voordeelig voor de stad hielden. Hun grondbeginsel was eenvoudig de macht van Amsterdam te handhaven en te vergrooten.

Dit stelsel — zoo men het een stelsel wil noemen — zien wij te Amsterdam voortdurend toepassen. Men vroeg vrijheid, veiligheid en rechtszekerheid voor zijn handel, doch drong niet al te sterk aan op handhaving dezer onmisbare factoren voor een bloeiende handel ten opzichte van anderen, ja werkte die van anderen tegen. Amsterdam was er altijd op uit, bij de Staten aan te dringen op verlaging der convoyen en licenten, op afschaffing van het drukkende last- en veilgeld 1). Volkomen gelijk had de Amsterdamsche klerk ter secretarie Jacobus Noordkerk, toen hij in 1751 in een advies aan de Vroedschap deze merkwaardige woorden neerschreef: „Men mag zeggen, dat de Stad Amsterdam nooit met goeden wille in eenige van de voorszeide middelen heeft geconsenteerd, dan alleenlijk Anno 1652, 1697 en 1702, op verzekering, dat de nieuwe opstellingen van die tijden niet anders dienen zouden dan tot protectie van de commercie. Maar op alle andere tijden heeft deze stad de heffinge van de voorszeide middelen aangemerkt als drukkende voor de Commercie en derhalve menigmaal met ernst geinsteerd op de vernietiging of vermindering van de zelven" 2). Daarvan valt niets af te dingen. Amsterdam begreep zeer goed, dat zijn handel stond of viel met lage of hooge invoerrechten. Waar op verlaging of afschaffing daarvan werd aangedrongen, stond Amsterdam altijd vooraan in de bres. Het protectionisme, waarvoor zich ook in 17de eeuw zelfs aan Amstel en Y stemmen verhieven 3), vond geen weerklank onder de handelaren, nog minder in Burgemeesterskamer, waar men te goed begreep, dat de betrekkelijk lage invoerrechten een der grondzuilen waren, waarop het gebouw van den Amsterdamschen handel zich schraagde. Bij heffing van hooge lasten „souden wij ende veel meer uytheemsche Coopluyden dese landen niet connen gebruycken als een magasijn ofte marcktplaets om de Coopmanschappen van alle omleggende landen bijeen te brengen ende naer haere gelegentheyt op ander plaetsen te versenden ende debiteren" 4). Hing een verhooging der convoyen en licenten in de lucht, de Amsterdamsche kooplieden wisten Burgemeesteren te beduiden „dat sij de goederen die sij plegen uyt Vranckrijck hier te laten comen ende dan van hier naer Oosten te senden, recht toe, recht aen,

1) Corte memorie.... aengaende het vrij inkrijgen van alderley Engelse goederen. Amst. Arch. L. Ma, N. 2.

2) Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde I, 161 vlg.

3) Van Rees, I, 274 vlg.

1) Zie over dit punt een merkwaardig request, in 1680 door Amsterdamsche kooplieden bij Burgemeesteren ingediend, Sloet's Tijdschrift I, 4, 78 vlg.

2) Memorien en berigten voor de regeering van Amsterdam opgesteld door Jacobus Noordkerk, eerste klerk ter Secretarie. Amst. Arch. L. N 3, N. 3.

3) Zie b.v. de merkwaardige memorie van Arent Tollenaer. Amst. Arch. L. C 8, N. 8. Vgl. ook Laspeyres, 136.

4) De Admiraliteit van Amsterdam aan de Staten van Holland, 31 December 1658. Amst. Arch. L. C 3, N. 7.

sonder hier last te breecken van Vranckrijck op Oosten ende van Oosten op Vranckrijck sullen moeten laeten gaen" 1). Het College van Commercie, een soort Kamer van Koophandel, waarover wij later meer zullen zeggen, was altijd in dezelfde richting werkzaam. „Vooreerst om met alle andre natien te connen bestaen, ware ten hoogsten nodig, datmen eenige verligtinge inde convoyen hadde of ten minste, dattet veylgelt bij provisie wiert afgestelt," zoo schreven deze kooplieden 2). Zij wilden nog meer vrijheid voor hun handel. „Het ware een gewenschte sake voor de pôtdok, wat intusschen in de 17de eeuw nimmer tot stand is gekomen 1). Ook nog op andere wijze toonde Amsterdam, dat het voor de vrijheid van handel altijd in de bres sprong, dat het er zelfs groote opofferingen voor veil had. Ten einde den Oostzeehandel gemakkelijk te maken, stemde Amsterdam toe in het zoogenaamde Redemptieverdrag van 1649, waarbij werd bepaald, dat de Sonttol te Amsterdam zou worden geheven tegen eene jaarlijksche redemptie aan den Koning van Denemarken te betalen en, dat wel, niettegenstaande er jaarlijks een aanzienlijk

GEVECHT TUSSCHEN KAPITEIN CORNELIS JANSZ. DE HAAN EN DUINKERKER KAPERS. 2)
(Verzameling Mr. S. van Gijn).

negotie, datmen hier te lande konde te wege brengen, datmen de goederen soo hier incomen en sonder te vercopen of 't ontpacken, wederom werden uytgescheept, maer alleen 't incomen van 's lants rechten dede betalen en daer naer mette selve paspoorten weer vrij lieten uytgaen" 3). Wat men hier vroeg was dus een soort entre- tekort uit deze regeling voor onzen Staat uit voortsproot 3). Vrijheid van beweging voor hun schepen was immers het parool, waaronder men te Amsterdam optrok. Voor *hun* schepen, zeggen wij; want, dat men ver verwijderd was in deze materie gelijk recht voor allen toe te passen, blijkt wel uit den aandrang, die in 1699 van

1) Memorie Amst. Arch. L. C 8, N. 7. Vgl. ook een zeer merkwaardig „Vertoog van d' onmooglijckheydt vant maken der Engelsche Manufacturen hier te lande" etc. Amst. Arch. L. C 8, N. 8.

2) Munimenten rakende 't Collegie van de Commercie, door mij uitg. in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XVIII, blz. 310 vlg.

3) T. a. p., 312.

1) Notulen daarvan, t. a. p., 228.

2) De Haan sneuvelde in een gevecht tegen Duinkerker kapers in 1633 en werd begraven in de Oude Kerk te Amsterdam.

3) Staat van de schade, die het Collegie ter Admiraliteyt residerende binnen Amsterdam geleden heeft door de redemptie der Orisondsche tollen. Amst. Arch. L. A 3, N. 8.

Directeuren van den Levantschen handel uitging, »wegens de noodwendigheyt van een verbodt over het invoeren van alle Levantsche waaren en coopmanschappen in dese Landen als adroitture en met Nederlandse scheepen« 1). Het pleit voor de wijsheid en het juiste inzicht der Staten-Generaal, dat het request, dat dit verzoek behelsde, in den Haag in de snippermand is terecht gekomen, die al zooveel goeds, maar tevens zooveel kwaads broederlijk zamenvoegde in haar alles verslindende teenen omraming.

Naast vrijheid van handel wenschte Amsterdam altijd veiligheid ter zee voor zijn schepen. Dat was eigenlijk een zaak, die de Admiraliteiten aanging, maar Amsterdam had te veel belang er bij, om zich onbetuigd te laten, wanneer zij ter sprake kwam. Wij weten, dat de veiligheid ter zee in de 17de eeuw veel te wenschen overliet, daar allerlei zeeschuimers, Duinkerkers, Franschen, Berbers en Turken de zeeën tot hun oefenterrein hadden gekozen. De rooverijen der Duinkerkers hielden met de vrede van Munster op, die der Franschen in 1657, toen De Ruyter zich met een sterke vloot in de Middellandsche Zee vertoonde; doch met de woeste Muzelmannen moest men op andere wijze te werk gaan, gelijk wij boven hebben gezien. Amsterdam, dat het meeste belang had bij het ophouden van deze ongeregeldheden, was daarbij altijd in de weer. Wij hebben een tot in de kleinste bijzonderheden uitgewerkt plan, in 1664 ingediend bij het College van Commercie, daar goedgekeurd en aan Burgemeesteren verzonden. Dit plan bedoelde niets minder dan het uitzenden en gestationeerd houden van een vloot van 16 tot 18 »van 's Lants wel beseylde oorloghs schepen«, verdeeld in drie eskaders in de Middellandsche Zee 2). Het ontwerp is in de Staten-Generaal ter sprake gebracht en door Hare Hoog Mogende is er inderdaad een begin van uitvoering aan gegeven; tenminste in 1664 kruiste De Ruyter weer met een groote vloot in de Middellandsche Zee. Dit plan bewijst, hoeveel de Amsterdamsche kooplieden aan de veiligheid der zee was gelegen. Meerdere, nog sterkere bewijzen zijn daarvoor aanwezig. Amsterdam beraamde niet alleen plannen, het wilde zelve ook handelen. »Op de gedurige klagten der koopluiden ..... over de onuitspreekelik groote schaden, die sy door dagelikse roverijen ter zee aan goed en bloed waren lijdende ende de weinige ordre, die daar tegens effectuelik in het werk gesteld wierd«, boden Burgemeesteren en Raden de Staten-Generaal en Frederik Hendrik in 1628 aan voor eigen rekening tien tot twaalf wel gemonteerde oorlogsschepen uit te rusten en te onderhouden tot beveiliging der zee tegen de Duinkerkers. Het aanbod is evenwel afgeslagen 1), waarschijnlijk omdat door de aanneming er van de hoogste autoriteiten der Republiek zouden hebben erkend, dat ter zee niet genoeg voor de beveiliging van den handel werd gedaan. Toch werden eenige jaren later door Amsterdam in verband met Rotterdam, de Westfriesche steden en eenige Zeeuwsche particulieren gewapende kruisers uitgerust om dit euvel te bestrijden, ditmaal naar het schijnt met goed gevolg 2). Dat men het aan den anderen kant niet gewenscht vond, dat ook anderen van de door onze oorlogsschepen verkregen veiligheid ter zee profiteerden, hebben wij boven gezien, toen wij den Middellandschezeehandel bespraken.

Rechtszekerheid eischte Amsterdam bovendien van zijn handel. De kooplieden wenschten maatregelen genomen te zien tegen de frauduleuze bankroeten, die maar al te dikwijls voorkwamen en den eerlijken koopman het vertrouwen ontnamen, dat de kwade praktijken toch altijd hun straf vonden bij Mijne Heeren van den Gerechte 3). Aan deze klachten gaven deze laatsten steeds gewillig gehoor door de keuren op de desolate boedelkamer te verscherpen, wat het euvel tenminste eenigszins beperkte. Evenzoo wenschte men het aanvaarden van erfenissen onder voorrecht van boedelbeschrijving te beperken, daar dat dikwijls den schuldeischer van den overledene op groote sommen kwam te staan 4). En zoo zouden nog meer punten zijn op te geven, die alle op het verlanglijstje van den Amsterdamschen handel voorkwamen en waarin Burgemeesteren hem gewoonlijk ter wille waren. Een algemeene klacht, die ook in de 19[de] eeuw nog niet ongehoord is — in den letterlijken zin — maar die in de 17[de] nog meer reden van bestaan had dan thans, was die »over 't stuck van de lanckduyrigheid van processen, dewelke comen t' ontstaen meest over de betalingen van vercofte en geleverde waren, alsmede over verdiende scheepsvrachten« 5). Op wegneming van deze grieven werd steeds aangedrongen, daar de langzame burgerlijke rechts-

1) Consideratiën van de Directeuren van de Levantsche handel en navigatie in de Middelantsche zee. Amst. Arch L. M 2, N. 9.

2) Notulen van het Commercie College, door mij uitg. in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XVIII 224 vlg.

1) De la Court, Aanwysing, 209 vlg.

2) T. a. p. 233.

3) Memorie daarover: Notulen van het Collegie van Commercie, 237 vlg.

4) T. a. p. 249 vlg.

5) Munimenten, rakende het Collegie van de Commercie t. a. p. 313.

pleging den handel onnoemelijk veel schade berokkende. Vooral voor den handel, die niet lang kan wachten, is een mager vergelijk gewoonlijk te verkiezen boven een vet proces en om dit laatste te ontgaan moest maar al te dikwijls, al had de koopman ook honderdmaal het recht aan zijn zijde, het eerste worden gekozen. Vooral de reederij, die haar schepen weer moest laden en doen uitzeilen, had veel last van dergelijke praktijken; »langduyrige processen comen ten hoogsten qualik aen een gemene rederije«. Doch het langzaam kruipende proces heeft de 17de eeuw overleefd; zelfs onderwinden zich booze tongen te fluisteren, dat in dezen noch de revolutie van 1795 noch de grondwetsherziening van 1848 verbetering hebben aangebracht 1).

Ook binnen de stad zelve eerbiedigde de Regeering van Amsterdam de vrijheid, die zij elders voor haar kooplieden eischte, in de voornaamste plaats op godsdienstig gebied. De Alteratie van 1578 had de Calvinisten gelijk overal in de Republiek ook te Amsterdam op het kussen gebracht, hun kerk was de officiëele Staatskerk geworden. Maar wat men elders maar al te vaak zag gebeuren, dat de bovendrijvende partij de onderliggende met woeker de vroeger geleden onderdrukking betaald zette, bleef uit te Amsterdam. Geen vreedzamer omwenteling is denkbaar dan die welke de Amstelstad Geus deed worden. In overeenstemming met de kalme, volstrekt niet vervolgzieke gedragslijn, in 1578 gevolgd, is de politiek der Amsterdamsche regenten in de 17de eeuw, enkele jaren tijdens de Remonstrantsche twisten daargelaten, gebleven. Niemand werd vervolgd, omdat hij het oude geloof bleef aanhangen. Toen de Joden in het Katholieke Zuid-Europa bloedig werden vervolgd, vonden zij vooral te Amsterdam een gastvrij tehuis. Lutheranen èn Doopsgezinden werden te Amsterdam welwillend behandeld. Toen eenmaal de eerste vervolgingswoede tegen de Remonstranten was voorbijgegaan, was Amsterdam de stad, die een schuilplaats aan de verdrukten aanbood en hun zelfs vergunde een seminarie voor de opleiding hunner predikanten op te richten. Nog sterker. Men beschermde niet alleen hen, die buiten de Staatskerk stonden, men trad ook met alle scherpte van het burgerlijk gezag op tegen de rechtzinnige predikanten, wien zulk een zachtzinnige behandeling van on- en bijgeloovigen een doorn in het oog was en een heulen met den Mammon scheen, dien men niet tegelijk met Gode kon dienen. Niet ongegrond was de klacht, door vele predikanten aangeheven, dat op het Amsterdamsche Stadhuis ketters, scheurmakers, Cartesianen, Socinianen en welke verfoeilijke dwaalleeraars er nog meer waren, meer gehoor vonden dan de ware broeders in den geloove. Men vergelijke de zachtheid, waarmede mannen als Vondel en Hanekop en later de Remonstranten werden behandeld, met de straffe wijze, waarop een heilig vat als Smout ter stede werd uitgeleid 1).

De gronden, waarop deze vrijzinnige politiek van het Amsterdamsche Stadhuis steunde, waren voor een deel aan overtuiging, voor een ander deel aan de praktijk ontleend. De regenten van Amsterdam waren grootendeels zoogenaamde libertijnen, geestelijk de nakomelingen der Humanisten, voor wie niets te weten het veiligste geloof was. Zelve zonder een hecht geloof in het godsdienstige, konden zij dat moeilijk bij anderen waardeeren en vooral niet dulden, dat één enkel geloof zich voor het ware uitgaf en daaraan het recht, zelfs den plicht meende te ontleenen andersdenkenden naar hun geweten te onderzoeken en bij ontdekte ketterij te bestraffen. Zoo bracht een gevoel van rechtvaardigheid tegenover andersdenkenden, dat soms veel had van onverschilligheid in geloofszaken, Burgemeesteren tot het dulden van de dissenters. Zij waren echter niet alleen verdraagzaam uit beginsel, maar vooral ook in het welbegrepen belang der stad. Hun praktische geest fluisterde hun telkens, als er stemmen onder de burgerij of zelfs in den Raad tot grootere gestrengheid tegen de aanhangers der secten aanrieden, de leus der vaderen toe: de handel wint bij vrijheid geven. En door den handel alleen zou de stad kunnen bloeien. Wakkere kooplieden, kapitaal en eigen productie, daaraan had de koopstad behoefte. In den handel legde het geen gewicht in de schaal, of iemand Calvinist of Paapsch, Mennist, Lutheraan of Jood was. De scheepsparten, die in het grootboek stonden, legden te Amsterdam meer in dan het formulier der belijdenis. In haar welbegrepen eigenbelang heeft de stad zoo uitgebreide vrijheid van godsdienst gegeven. Papenhaters en antisemieten hebben op het Amsterdamsche koopmanskapitool, zooals Vondel het Stadhuis teekenachtig noemde, nooit den boventoon kunnen voeren. De koopman, al was hij nog zoo zuiver in de leer, was rekkelijk van natuur en legde geestdrijvers altijd het stilzwijgen op, zoo zij van vervolging begonnen te mompelen. Vondel heeft dat zeer goed begrepen, toen hij in zijn Papierengeld aldus de Amsterdamsche politiek op dat punt beschreef:

1) Over de rechtspraak in civiele, dus ook in handelszaken, hiervóór: Kernkamp, Regeering en historie, 48 vlg.

1) Vgl. over de uitzetting van Smout, t. a. p., 74.

Godt, Godt, zeidt d' Amstelheer, zal elk's geweten peilen,
De vrijdom ga zijn gang, en vlieg, met volle zeilen.
Den IJstroom uit en in: zoo wordt ons vest geboudt:
Zoo tast den koopman tot den elleboog in 't goudt. 1)

Het was alleen in de troebele tijden der Remonstrantsche twisten, dat Amsterdams stadhuis door overtuigde Calvinisten was bezet, die hun macht dan ook zwaar aan de onderliggende partij lieten voelen. Maar spoedig keerde het getij: zelfs de meest rechtzinnige regenten wierpen al spoedig het juk der kerk af: Gomaristisch in het geloof, werden zij in hun verhouding tot de kerk Arminiaansch 2).

Dezelfde vrijheid, die men aan andersdenkenden gunde, onthield men niet aan vreemdelingen. Welk een tegenstelling met andere landen, met name met Engeland. Daar was men alleen bedacht op wering der vreemdelingen; hier lokte men ze tot zich. In Engeland genoten de ingezetenen talrijke voorrechten boven uitheemschen. Deze werden er tweemaal zoo zwaar belast als gene; hun was de toegang tot de gilden ontzegd 3). Niet dan met groote moeite en na een langdurig verblijf kon een vreemdeling er het burgerrecht verkrijgen. Juist het omgekeerde geschiedde te Amsterdam. „Naest de vrijheid om Godt te dienen, volght de vrijheid om de kost te moghen winnen voor alle Inwoonders. Het welk hier zeer noodzakelijk is om vreemdelingen te konnen aen-locken" 4). Zoo was de praktijk te Amsterdam. Karakteristiek is in dat opzicht een beslissing, in 1661 door den Raad genomen. Toen in dat jaar eenige Engelsche manufactuurwerkers, te zamen omstreeks veertig huisgezinnen, die door Karel II als godsdienstige dweepers — „sijn van gevoelen als de Anabatisten", — werden verdreven, verzochten in Amsterdam te worden toegelaten, besloot de Raad „dat alle laeckemaeckers, van buyten incomende ende haer neering eenige tijt gedaen hebbende, soo sij hetselve versoucken, het poorterrecht wort geschoncken, ende alsoo haer hantwercken meede uyt wolle bestaet, dat alle, die hier van buyten comen, hetselfde sal gedaen warden, hetsij Vlaeminge, France, Engelse of andere natie, sonder onderschijt" 5). Men weet, hoe Amsterdams regeering in de dagen der refugiés aan dit programma is trouw gebleven. „En hoewel dit altijdts eenighe oude Inghesetenen nadeeligh is, die gaeren 't besten alleen doende, voorwenden, dat een borger boven een vremde voordeel behoorde te hebben: soo is ende blijft waerachtigh, dat een Staet die uit zijn eighen selven niet bestaen kan geduyrig nieuwe Inwoonders tot sigh trecken ofte gheruineert werden moet" 1). Dit was de reden, waarom men altijd de vreemdelingen toeliet. Het handelsbelang gaf ook hier den doorslag.

1) Hekeldigten, Amersfoort 1707, blz. 15.
2) Hiervóór: Kernkamp, Regeering en Historie, 148 vlg.
3) De la Court, Interest, 31.
4) t. a. p. 38.
5) Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 500. Deze Engelschen waren Brownisten, hier Bruinisten genoemd; zij stichtten te Amsterdam een kerk en gemeente, t. a. p. 517 vlg.

Wat overigens Amsterdams politiek tegenover het buitenland betreft, haar invloed en haar stem — een machtige invloed en een zwaar wegende stem ter dagvaart strekte steeds tot vermeerdering van haar handel, desnoods ten koste van anderen. Leycester zag Amsterdam tegen zich, zoodra hij begon den handel op 's vijands land te belemmeren, ja te verbieden. Bij de onderhandelingen voor het Bestand was Amsterdam vóór den vrede, maar ook vóór het afbreken der onderhandelingen, toen het afbreken van de vaart naar Indië de al te dure prijs voor den vrede dreigde te worden. Uitbreiding van de grenzen der Republiek naar de landzijde, het vestigen van een machtigen staat op het vasteland, het veroveren van Antwerpen, is steeds het ideaal der Oranje's geweest: de regenten van Amsterdam maakten zich daarvoor niet warm, bestreden deze plannen altijd met kracht en klem en zagen meer heil in de instandhouding van een kleinen staat, door uitgebreidheid van handel en daardoor in welvaart, rijkdom en macht het grondgebied overtreffend. Daarom had Amsterdam zich al spoedig na 1630 gekant tegen hen, die door dik en dun den oorlog tegen Spanje in verbond met Frankrijk wilden voortzetten. Daarom was de verhouding der stad met Frederik Hendrik in de regel niet zeer hartelijk, al voorkwam 's Prinsen gematigdheid gewoonlijk een botsing. Dat waren de dagen der zoogenaamde Bickersche ligue. Uit handelsbelang was Amsterdam in 1644 voor aansluiting bij Zweden tegen den bewaker van de Sont Denemarken, ook toen Frederik Hendrik zich beslist tegen een oorlog had verklaard. Daarom ook was de stad al weer tegen den wil van den Stadhouder voor vrede met het Parlement, toen dit den Koning bestreed, gevangen nam en ten slotte deed onthoofden. Uit dien hoofde ook waren de regeerders van Amsterdam vóór den vrede van Munster, zeer tegen den wensch van den jongen Stadhouder Willem II. Uit kracht van hetzelfde beginsel verzetten zij zich in 1650, toen de handel vrede begeerde, tegen Willem II, die voornemens was in verbond met Frankrijk Spanje opnieuw aan te vallen. Om geen andere reden dreef Amsterdam tegen den wil van de Witt den Noordschen oorlog door. Maar daarom

1) Interest, 139 vlg.

steunde Amsterdam ook de stadhouderlooze regeering, totdat zij om redenen van anderen aard van den Raadpensionaris afviel. Daarom ook stond Amsterdam in de tweede helft der 17de eeuw steeds in nauwe verbinding met den Franschen gezant d'Avaux, terwijl Willem III, bezield door zijn Protestantsch beginsel, de coalitie tegen Lodewijk XIV voorbereidde en eindelijk vormde. Eerst toen Lodewijk door de opheffing van het edict van Nantes in de oogen van alle Protestanten zich reddeloos had gecompromitteerd, gaf Amsterdam dat verbond op en stak den Stadhouder de hand toe.

Deze politiek, die om het handelsbelang maar al te dikwijls 's lands eer en aanzien en de duurgekochte zedelijke verplichtingen, die de Republiek als Protestantsche vrije staat en groote mogendheid in Europa had te vervullen, verwaarloosde, was echter geheel in overeenstemming met den koopmansaard der Amsterdammers. De burgemeesters Bicker, Boom en Geelvinck waren het in 1638 gansch niet eens met degenen, die meenden, dat zij een onbehoorlijk voordeel najoegen, als zij hier te lande schepen lieten timmeren en opmaken om ze in de Middellandsche Zee of elders aan de Spanjaarden te verkoopen en zij zouden in Schaep, die het geval vermeldt, een warm verdediger hebben gevonden 1). Nu was trouwens reeds in de vorige eeuw het stellige bevel van Leycester om allen handel met den vijand te staken, eerst veelvuldig ontdoken, later als verderfelijk voor 's lands belang weer ingetrokken. Vermetel, bijkans onbeschaamd, klinkt ons het antwoord in de ooren van dien koopman Byland, die aan de regeering van Antwerpen, voor een aanslag van Frederik Hendrik gewaarschuwd, met Gabriel Marcelis 300,000 pond buskruid had verkocht en deswege door 's Lands bestuur werd ter verantwoording geroepen. „De Amsterdamsche burgers", zoo sprak hij, „hebben vrijheid om overal te handelen, waar zij verkiezen. Zoo ik om winst te behalen door de hel moest varen, zou ik er het zengen mijner zeilen wel aan wagen" 2).

Den koophandel der Amsterdammers te bevestigen, de handelswegen over Amsterdam te leiden, desnoods ten koste der zustersteden, dat mocht een geoorloofd streven heeten in het bloeitijdperk der stedelijke autonomie, geboren uit de onaantastbaarheid, bij de Unie van Utrecht gewaarborgd, der stedelijke privilegiën. In den strijd der belangen, die de steden onderling, door geen hooger gezag tot opoffering van eigenbelang genoopt, uitgevochten, hadden de machtigsten immer de meeste kans om hun doel te bereiken. Door beter inzicht en door diplomatiek beleid, niet zelden ook door de overredingskracht der gerande schijven en door list hebben de Amsterdamsche regenten voor hun stad voordeelen weten te verkrijgen, die haar in den economischen strijd sterk maakte tegen andere steden. Dat zulk een handelwijze menigeen in de Republiek verbitterde en een onwil tegen Amsterdam kweekte bij de kleinere steden en op het platte land, waarvan men thans nog de sporen kan waarnemen, wien zal het verwonderen? Want te ontkennen is het niet, Amsterdam's welvaart was voor een niet gering gedeelte gebouwd op den ondergang van vele Hollandsche steden 1). De groote steden drukten de kleine, maar ook weer elkander, maar, daar Amsterdam de grootste was, hadden allen van haar te lijden. Het was om geen concurrentie onder haar muren te verwekken, dat Amsterdam achtereenvolgens de ambachtsheerlijkheden Nieuweramstel, Ouderkerk, Diemen, Sloten, Kudelstaart, Leimuiden en Vriezekoop, benevens de heerlijke rechten op de Volewijk aan de overzijde van het Y zich wist te verschaffen en ook tot beveiliging van haar vaart door de Zuiderzee de eilanden Urk en Emmeloord 2). Het was om een mededinger, die gevaarlijk dreigde te worden, te onderdrukken, dat het dorp Broek-in-Waterland, dat directen handel op de Oostzee dreef, een bloeienden korenhandel bezat, zich geneerde met walvisch- en haringvangst en zelfs op West-Indië voer, genoodzaakt werd dien handel te staken: Amsterdam haalde zich den vloek der „inhaaligheid en het na zig toe sleepen" op den hals 3). Muiden is door Amsterdam letterlijk geheel doodgedrukt. Soms — en het is merkwaardig, dat hier de hebzucht haar verdiende loon vond — had deze politiek juist het omgekeerde, niet bedoelde gevolg. Zoo moet de opkomst van de scheepsbouw in de nijvere Zaanstreek worden toegeschreven aan de bekrompen zelfzucht van Amsterdam, dat de schippers verbood hun schepen door de scheepsbouwmeesters aan de Zaan te laten kalefateren en deze zoo er toe bracht in plaats van schepen

1) Aant. de Roever.

2) d'Estrades, Négociations I, 29. Of er voor dit verhaal nog een andere bron is, weet ik niet, maar dat het voor waar werd verteld, bewijst, dat men zoo iets mogelijk, zelfs waarschijnlijk achtte.

1) Dat was ook de overtuiging van den Koopman III, 235, V, 66.

2) Wagenaar III, 52 vlg. Dat eenige dezer heerlijkheden eerst in de 18de eeuw door de stad werden aangekocht doet dit betoog geen afbreuk: in de 17de eeuw toch was het streven naar de verwerving ervan reeds zeer levendig op het Amsterdamsche stadhuis. Vgl. hiervóór, Kernkamp, Regeering en historie, 77.

3) De Koopman VI, 354 vlg.

te herstellen ze zelve te bouwen, wat Amsterdam vrij wat schade berokkende en haar eigen scheepsbouw voor een deel naar de Zaanstreek deed verplaatsen 1). Een 18de-eeuwsch schrijver had geen ongelijk, toen hij de steden de vloek der dorpen noemde „vermits deeze haar zooveel onttrekken en haar steeds in het vaarwater zitten" 2).

Dit hooghartig ijveren voor machtsvermeerdering, gepaard aan het zelfzuchtig pogen om de Amstelstad groot te maken ten koste harer omgeving, spreekt zich duidelijk en zelfbewust uit in het „Alloquium ad filios", den 22 Maart 1655, weinige maanden vóór zijn dood opgesteld door een volbloed Amsterdamsch patriciër, Gerrit Schaep Pietersz. 3). Onomwonden zet hij daarin uitéén „waernae Amstelredamme behoorde te trachten." De punten, die den handel betreffen, waarop het hier aankomt, zijn de volgende: Amsterdam moet trachten „alle de kleine omleggende stedekens haer toegedaen, off bij koop of verschot van geld onderdanich te maecken, als Wesop, Muyden, Naerden; 't hoogste gesagh te hebben over de Suyderzee; de stad Muyden, en 't slot off casteel aldaer in haer gewelt et per consequens 't drostampt te begeven per se; aen de Waterlandse kant de dorpen aldaer te incomoderen in haer scheepstimmerijen; scheepvaerden ende coophandel ten plattenlande sijn doch maer pure fraudatiën van de convoygelden ende inkompsten van de Admiraliteiten."

Dat dit programma den heerschenden geest op het Amsterdamsche stadhuis volkomen weergaf, is boven gebleken. En deze politiek strekte zich niet alleen tot de naaste omgeving uit. Niet alleen Amstelland, Gooiland en Waterland zaten onder den druk van Amsterdam, den grooten slokop, waartegen de kleine steden van Holland dikwijls werden gewaarschuwd 4). Om den wijnhandel van Dordrecht en Utrecht afbreuk te doen, spaarde men geen moeite, om den IJsel, waarlangs de Rijnschepen over de Zuiderzee Amsterdam konden binnenkomen, genoegzamen toevoer van water te bezorgen door de plaatsing van hoofden en kribben bij Schenkenschans 5). Ten einde den stapel van Dordrecht te ontgaan, werden de kleinere schepen, die de Zuiderzee niet konden bevaren, over Utrecht gelokt, waar de vaart om de stad zeer verbeterd werd, voornamelijk ten behoeve van Amsterdam 1). Een derde voorbeeld is dit. De Deensche veehandelaren kwamen met hun mager vee te Enkhuizen ter markt. „Nu", vertelt Schaep, „is deselve 1 a 2 jaren tot Aemstelredamme geweest door 't aengeven ende beleid van den Enchuyser martmeester, dewelcke alle off de meeste Denen ende ossenkoopers heeft weten te diverteren van Enchusen" 2). Men behoeft hier niet te vragen, wie de zakken van dezen ontrouwen marktmeester had gevuld.

Zoo hebben wij eenig licht laten vallen op eenige sterk sprekende uitingen van de Amsterdamsche handelspolitiek in binnen- en buitenland. Wij hebben licht en schaduw gevonden, gelijk in alle handelingen van menschen. Misschien zal menigeen meer licht hebben verwacht. Het valt toch niet te ontkennen, dat Amsterdam in de 17de eeuw veel deed, wat thans door de rechtbank der openbare meening, ten minste waar het stad tegen stad geldt, onherroepelijk zou worden veroordeeld. Doch vergeten wij niet, dat Amsterdam destijds alleen voor zich zelve had te zorgen en volkomen verantwoord was, wanneer het naar vergrooting van eigen macht en invloed streefde. Dat het daarbij geen middelen ongebruikt liet en zelfs maatregelen tegen mededingers nam, die wij afkeuren, pleit meer voor ons ontwikkeld rechtsgevoel dan tegen het zedelijk recht van Amsterdam in dien tijd. Wij hooren talrijke klachten der benadeelden over de heerschzucht van Amsterdam, maar dat is toch nog iets anders dan verongelijking, iets anders dan onrecht. De kleine steden waren volstrekt niet edeler in hun bedoelingen dan Amsterdam. Als zij maar gekund hadden, zouden ze zeker Amsterdam evenveel kwaad hebben aangedaan, als zij thans ondervonden. Aan den wil ontbrak het niet. Amsterdam zelf, dat maar één stem van de negentien had in de Staten van Holland, beklaagde zich maar al te vaak, dat de groote steden altijd overstemd werden door de onbeduidende kleine, wier pensionarissen „dickmaels de hoofden tesaemen staken en soo de groote steeden wisten te vercloecken" 3). De spreuk: wat gij niet wilt, dat u geschiedt, doe dat ook aan een ander niet, is in de 17de eeuw nooit begrepen of toegepast. Meer heeft men gelegenheid op te merken, dat dat andere spreekwoord, dat zegt, dat wie kaatsen wil, den bal moet verwachten, zoowel aan Amsterdam als aan de tegenpartij in de praktijk de gedragslijn voorschreef.

1) Van Rees, Geschiedenis der Staathuishoudkunde I, 174, naar Honig, Geschiedenis der Zaanlanden I, 247, 267.

2) De Koopman VI, 358.

3) Uitgegeven en met belangrijke aanteekeningen voorzien door Dr. G. W. Kernkamp, Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XVI, 356 vlg.

4) Den ommeganck van Amsterdam, 1650, aangehaald door Kernkamp t. a. p. 342, noot 2.

5) T. a. p. 364 vgl., benevens de belangrijke noten. Vgl. ook eenige stukken Amst. Arch. L. S 1, N. 11—14.

1) T. a. p. 362 vlg, benevens de noten.

2) T. a. p. 369.

3) Bontemantel, aangehaald t. a. p. 342.

Zien wij zoo, dat Amsterdam zijn uiterste best deed, zijn handel boven die van andere landen en steden te verheffen, binnen de stad zelve was de commercie, wat men tegenwoordig zou noemen een voorwerp van aanhoudende zorg der Regeering. Wij zagen reeds, hoe verschillende inrichtingen ten behoeve van den handel in het leven werden geroepen. Maar ook nog op andere wijze werd voor den handel gezorgd: er bestonden verschillende colleges, die bepaalde handelstakken hadden te beheeren; men had zelfs een korten tijd een soort Kamer van Koophandel, een Collegie van Commercie. In dit verband moeten allereerst de drie gepriviligeerde Compagniën, de Oost-Indische, de tigste. De leden ervan, zeven in getal, werden door Burgemeesteren benoemd. Zij hadden het toezicht te houden op de richtige uitwerking van de vroeger vermelde plakkaten op de vaart naar de Middellandsche Zee. Het College had bovendien het recht de consuls in den Levant te benoemen, die hier over Nederlandsche onderdanen ook recht hadden te spreken. Deze consuls werden dan ook door het college betaald, dat ook de kosten der Nederlandsche ambassade te Konstantinopel voor een deel voor zijn rekening had. Tot goedmaking van deze en andere onkosten had het College van de Staten-Generaal het recht verkregen eenige heffingen uit te schrijven. Zoo

BARBARIJSCHE GALEIEN, 1684

West-Indische en de Noordsche worden genoemd: zij dragen evenwel een geheel afzonderlijk karakter en zijn daarom reeds vroeger besproken. Hier wijzen wij verder in de eerste plaats op het College voor den Levanthandel, in 1625 opgericht. Bijzondere omstandigheden maakten een dirigeerend lichaam voor den zee handel noodzakelijk. De onveiligheid der Middellandsche zee, waarop boven herhaaldelijk is gewezen, leidde tot oprichting van bovengenoemd college. Gelijk bij de Compagieën was de organisatie naar de steden, die den Levanthandel dreven, ingericht. Te Rotterdam, te Hoorn en in Zeeland waren soortgelijke colleges gevestigd, maar dat van Amsterdam was het oudste en bleef, in verband met den allerbelangrijksten Levanthandel, ook altijd het gewichhad men het Levantrecht, een heffing van 1 ten honderd van alle uit den Levant afkomstige goederen. Dan werd een lastgeld geheven, dat eerst 4, sedert 1630 20 stuiver, sedert 1659 weer 10 stuiver per scheepslast van uitgaande schepen bedroeg. Zoo had dit College, hoewel eigenlijk slechts een college van kooplieden, souvereine rechten weten te verkrijgen 1).

Een soortgelijk karakter droeg het College voor den Moskovischen handel, dat echter eerst in 1698 werd opgericht en uitsluitend te Amsterdam bestond. Ook dit lichaam had het algemeene toezicht op alles, wat den handel op Rusland betrof en hief evenzeer hoewel geringe belastingen van de

1) Over dit College, Canneman, de mercatura Levantica, 44 vlg.

waren, die te Amsterdam uit Rusland werden ingevoerd 1). Nog is in dit verband te noemen het College van Directeuren van den Oosterschen handel, waarvan behalve te Amsterdam een kamer te Hoorn bestond. Het Amsterdamsche college, in 1689 opgericht, had in 't algemeen de belangen van den handel op de Oostzee voor te staan, voornamelijk bij Burgemeesteren; het blijkt evenwel niet, dat het gelijk de beide vorige belasting heeft geheven en andere staatsrechterlijke functiën heeft uitgeoefend 2). Op gelijke wijze stond na de opheffing der Noordsche Compagnie de walvischvangst onder toezicht van Gecommitteerden uit de Groenlandsche visscherij 3).

Maar een veel algemeener karakter had een merkwaardig college van toezicht op alles, wat den Amsterdamschen handel betrof in den ruimsten zin, een Kamer van Koophandel in optima forma, het College van Commercie, dat echter slechts twee jaren van 1663 tot 1665 heeft bestaan. »Aengemerckt velerleye aanslagen doorgaans in het werk gestelt worden om deze stadt de negotie te onttrecken ende elders na toe te diverteren«, besloot de Raad, op voorstel van Burgemeesteren, den 5 December 1663 tot de oprichting van het College. Het algemeen karakter van deze commissie van advies blijkt genoegzaam uit de wijze van samenstelling; naast drie leden der vroedschap zouden er in zitting nemen: twee Bewindhebbers der Oost-Indische en evenveel van de West-Indische Compagnie, verder twee handelaars op den Levant, twee op Spanje, één op Portugal, twee op Engeland, drie op Frankrijk, drie op de Oostzee, één op Rusland, benevens één walvischvaarder, één lakenkooper, één zijdelakenkooper, één drapier 4) en één zeepzieder. Op deze wijze samengesteld, opende het College onder voorzitterschap van burgemeester Simon van Hoorn den 8 December 1663 zijn vergaderingen, die min of meer geregeld eerst om de veertien dagen, later ééns in de maand gehouden zijn tot 1 November 1665. Toen is het College, waarschijnlijk omdat er te midden van de gruwelen van den tweeden Engelschen oorlog bij stilstand van handel en bedrijf toch niet veel meer te beraadslagen viel, minder opgeheven dan wel te niet geloopen. Maar in dien korten tijd heeft het betrekkelijk veel tot stand gebracht of liever — want het was een adviseerend lichaam — velerlei besproken. Onder de belangrijkste zaken, die ter tafel kwamen — want het is ondoenlijk van alles melding te maken — moeten vooral worden vermeld: de plannen, om de Middellandsche Zee door een krachtige permanente vloot voor de zeerooverijen te beveiligen, die den Amsterdamschen handel voor millioenen schade toebrachten; de herhaalde en zeer gegronde klachten over de bezwarende wijze, waarop in Frankrijk van onze schepen het vatgeld werd geheven, over exorbitant hooge rechten, die in dat land van onze suiker werden geeischt en in het algemeen over de voor den Amsterdamschen handel zoo nadeelige politiek van Colbert, daar men immers zag »in hoedaniger maniere van de zijde van Vranckrijck dagelyx getracht werdt om de commercie van dezen Staet te benadeelen ende, waer 't doenlik, derwaarts te diverteeren«; verder de moeielijkheden met de Spaansche Regeering, die van alle Nederlandsche goederen een testimonium van afkomst eischte, af te geven door een Spaanschen Consul, wat door het College »van seer pernicieusen ende nadelige consequentie« werd gevonden; de onaangenaamheden met de Spaansche post, die op voor Amsterdam ongelegen tijden te Antwerpen aankwam; de kwellingen, de onzen reeds vóor de uitbarsting van den oorlog door de Engelschen aangedaan; de vraag, hoe het verbod van den invoer van Engelsch laken in de Republiek te handhaven; de kwestiën met Zweden en Denemarken; de vraag, hoe te handelen bij de vaststelling der wederzijdsche schadevergoeding na een geëindigden oorlog; het waarschuwen der koopvaarders bij dreigend oorlogsgevaar; de zeerooverij op de gronden van Friesland en Noord-Holland; het verbod van werving van onze »commandeuren, harponiers ende andere officieren ende matrozen« ter walvischvangst en het uitvoeren van werktuigen, daarvoor benoodigd, naar het buitenland; de telkens herhaalde en zeer gegronde klachten over de bankroetiers, die ten nadeele hunner crediteuren, door de gebrekkige wetgeving beschermd, zich aan allerlei malversatiën en bedriegerijen konden schuldig maken; evenzoo over het aanvaarden van erfenissen onder benefice van inventaris, »daer mede grote bedriegerijen en schelmerijen onder loopt«; de zaak van het assurantiewezen; ten slotte de algemeene toestand van den handel, ter sprake gebracht door het lid Isaäc Fouquier, die het College meer dan één reden tot ernstige bezorgdheid gaf. Dat waren de onderwerpen, in het College van Commercie besproken en die een helder licht werpen op verschillende onderdeelen van den Amsterdamschen handel; het is daarom zeer te betreuren, dat Burgemeesteren ook na den vrede van Breda de

1) Scheltema, Rusland en de Nederlanden, II, 313.

2) Wagenaar II, 530.

3) Pringsheim, Beiträge zur wirtschaftlichen Entwickelungsgeschichte der Vereinigten Niederlande, 28.

4) Lakenwever.

noodzakelijkheid van de wederoprichting van dit lichaam blijkbaar niet hebben ingezien 1).

Leidde dus het College van Commercie slechts een zeer kortstondig bestaan, andere lichamen, waarmede de handel dikwijls te doen had, werden opgericht en bleven in wezen, daar zij inderdaad onmisbaar waren. Om nu niet te spreken van de Wisselbank en van de Bank van Leening, had men te Amsterdam een Assurantiekamer, in 1598 opgericht, maar eerst in 1612 bij octrooi van de Staten van Holland bevestigd. Zij was een rechtbank, waarvoor alle kwestiën over assurantie en averij van schepen in eersten aanleg werden behandeld. Voor den handel mede van groot gewicht was het College van Vredemakers, eveneens in 1598 opgericht, maar wier bevoegdheden in 1611 overgingen op het College van Kleine Zaken, waaraan de berechting van kleine geschillen — die in den handel zoo dikwijls voorkomen — was opgedragen. Het financiëel maximum, waarbinnen zich hun bemoeiingen uitstrekten, waren de zaken, die liepen over geldsommen kleiner dan veertig gulden; — maar allengs is dit maximum verhoogd tot zestig, honderd, in 1650 zelfs tot zeshonderd gulden. Door Commissarissen van de Kleine Zaken werd bovendien nog de berechting van vele geschillen opgedragen aan zoogenaamde Goede Mannen, deskundige scheidsrechters. Geschillen tusschen reeders, kooplieden, schippers en bootsgezellen over alle zaken behalve assurantie en averij werden afgedaan door het in 1641 opgetreden College van Commissarissen van Zeezaken. Ten slotte had men nog de Desolate Boedelkamer, waarover wij al herhaaldelijk klachten hebben vernomen 2).

Waar wij van de bemoeiingen der Overheid met den handel gewag maken, daar moet ook gesproken worden van de maatregelen, door de Regeering somtijds genomen om den graanaanvoer te regelen en op deze wijze duurte te voorkomen. Met de gebrekkige verkeersmiddelen dier dagen was het werkelijk dikwijls noodig, dat de Regeering in de onbelemmerde vrijheid van den graanhandel ingreep. De nooit ophoudende behoefte aan graan, aan veel meer graan dan Nederland verbouwde 3), en daar tegenover de altijd mogelijke kans, dat de oogst hier of elders zou mislukken, dreef de regenten er soms toe pogingen te doen den invoer en de prijzen der granen te regelen. Deze maatregelen mogen niet altijd doel hebben getroffen (en in onzen tijd van snelle vervoermiddelen zouden zij stellig hoogst nadeelig werken), maar zij voorkwamen toch dikwijls de vorming van consortiën van kooplieden tot monopoliseering van het noodzakelijkste voedingsmiddel. Trouwens, dergelijke maatregelen zijn in de 17de eeuw slechts bij uitzondering en alleen in hoogen nood toegepast. Want Amsterdam, dat door zijn enormen graanhandel bijna altijd genoeg in voorraad had, verzette zich altijd tegen de beperking daarvan en mocht meestal de voldoening smaken, dat de granen onbelast werden ingevoerd en even onbelemmerd — juist daartegen kantten zich gewoonlijk zij, die voor duurte vreesden — weer uitgingen 1).

De haast periodieke duurte van het graan gaf telkens aanleiding tot verzoeken om den uitvoer er van te verbieden. Veel meer dan tegenwoordig was de graanprijs aan allerlei schommelingen onderworpen. De oorzaak der duurte is altijd te geringe aanvoer uit de Oostzee geweest. Oorlog, mislukking van den oogst, groote sterfte aldaar hebben altijd hooge graanprijzen te Amsterdam ten gevolge gehad. Het inlandsche koren, dat ook te Amsterdam werd aangevoerd, was niet bij machte den prijs te beheerschen. Zoo vinden wij in 1623 een duurte, die voortvloeide uit de groote sterfte in Polen, waardoor de te velde staande oogst niet kon worden binnengehaald. Bovendien was de droogte zoo groot, dat de rivieren uitdroogden en onbevaarbaar werden 2). Het last rogge, dat in 1620 niet meer dan 44 goudgulden had gegolden, moest in 1623 worden betaald met 170, 180, 190, ja tot 200 goudgulden. De graanhandelaren zochten natuurlijkerwijze daarmede hun voordeel te doen, doch de Magistraat van Amsterdam trachtte even natuurlijk een al te hooge opdrijving der graanprijzen te belemmeren, wat haar tot op zekere hoogte ook gelukte 3). Nog beter hielp echter de aankomst van een flinke lading graan in April 1624, waardoor de prijs bijna onmiddellijk tot 140 goudgulden daalde. In Augustus kwam

1) De Notulen en Munimenten van het College van Commercie zijn met inleiding en aanteekeningen door mij uitgegeven in Bijdragen en Mededeelingen van het Historisch Genootschap XVIII, 181—330.

2) Zie hiervoor: Kernkamp, Regeering en Historie, 51 vlg.

3) Het binnengewas bedroeg slechts een tiende van hetgeen in ons land werd verteerd. Sloets tijdschrift IX, 77.

1) Van Rees, Staathuishoudkunde, I, 212 vlg. Voornamelijk Dirck Graswinckel was het, die in de 17de eeuw den vrijen graanhandel verdedigde. Sloets tijdschrift, IX, 69 vlg.

2) De volgende mededeelingen zijn, voor zoover het tegendeel niet is opgegeven, ontleend aan Domselaer, die in zijn hoofdstuk over allerlei tegenspoeden, die Amsterdam troffen, ook de dure tijden behandelt, vgl. aldaar, 433 vlg. Vgl. nog over den loop der graanprijzen Willink, Amstellandsche Arkadia, I, 155 vlg., overgenomen in Sloets tijdschrift IV, 73 vlg. Een opgave van de graanprijzen te Amsterdam van 1646 tot 1826 is te vinden bij Mr. D. Over de aloude vrijheid van handel en nijverheid, blz. 175 vlg.

3) Dit wordt ook vermeld bij Velius, Chronijk, 611.

nog meer koren binnen, zoodat de prijs nog meer naar beneden liep, tot 120 goudgulden. Met voldoening wordt ons verhaald, hoe een graankooper in den allerduursten tijd geen koren wilde verkoopen, in den hoop van voortdurende rijzing der markt, maar dat hij per slot van rekening genoodzaakt was het beneden zijn inkoopsprijs van de hand te doen en met schade en schande de stad verliet.

De prijs van het koren bleef evenwel op 120 goudgulden, hoewel in den zomer van 1625 wel 180 met graan beladen schepen te Amsterdam binnenvielen. Maar in 1627 liepen de omstandigheden geheel anders. De Zweden deden een poging hun graanhandel op Amsterdam zelve in handen te nemen en verscheepten kolossale ladingen naar het IJ; hetzelfde deden de Denen, bevreesd als zij waren voor een inval van Tilly. De graanprijs zonk tengevolge van dezen reusachtigen aanvoer tot 90 goudgulden. Maar reeds in 1629 kon door den oorlog weinig graan uit de Oostzee worden aangevoerd: Van den Berg en Montecuculi deden bovendien den bekenden inval in ons land en vernielden overal het gewas: overal heerschten kwaadaardige pestziekten. De graanprijs liep tengevolge van dat alles weer op tot 208 goudgulden, wat niemand zich ooit herinnerde te hebben betaald. Men beleefde het zelfs, dat een last rogge met 258 goudgulden werd betaald. Deze duurte bleef ook in 1630 aanhouden, het ongelukkigste jaar, dat de 17de eeuw heeft gekend. Het last rogge gold te Amsterdam 300 goudgulden en zelfs daarboven: in November werd het last rogge met 462 gulden 10 stuiver, het last tarwe met 612 gulden betaald. Pest en misgewas in Polen veroorzaakte deze verschrikkelijke duurte 1). Het was in dit ongelukkige jaar, dat de Staten den uitvoer van koren verboden. Eerst in 1631, toen uit Rusland en Frankrijk koren werd aangevoerd, ons land zich meer en meer van den vijandelijken inval herstelde en de pest meer en meer week, daalde ook de prijs van het graan tot de normale hoogte, ongeveer 80 goudgulden. In de eerstvolgende jaren bleef zij daarop. Eerst in 1662 vinden wij weer bijzonder hooge graanprijzen vermeld. Het last tarwe kostte toen 315 tot 320, rogge 260 goudgulden 2). Overigens was in de 17de eeuw de graanaanvoer uit de Oostzee in het algemeen verzekerd: na de vredes van Oliva en Kopenhagen in 1660 heerschte er bijna geregeld vrede in de Oostzee, zoodat er overvloedig graan kon worden uitgevoerd. Eerst 1696 was weer een duur jaar. De Hollandsche vloot, die met koren beladen uit de Oostzee kwam, werd door de Franschen veroverd, waardoor de graanprijzen hier te lande weer aanmerkelijk stegen. Maar nog noodlottiger was het jaar 1698. „De oogst van dit jaar mislukkende, zoodat men een misgewis van allerhande eetwaren had, steeg de prijs der granen door gansch Europa tot eene ongemeene hoogten, wordende niet alleen andere Landen, maar ook Nederland door een zwaren hongersnood gedrukt, zijnde de prijs der graanen, naa den oogst in dit jaar en tot naa den oogst van den jare 1699, op de beurs tot Amsterdam aldus: Een Last Pruijsse Rogge *f* 392; Witte Zeeuwsche Tarwe *f* 560; Boekwijt *f* 250; Garst *f* 176; Haver *f* 120; bedragende deze 5 lasten *f* 1498«. Zoowel de Staten-Generaal als de Stad Amsterdam deden het mogelijke om in dezen nood te voorzien. Onze schippers werden gedwongen al het beschikbare graan uit de Oostzee te halen, in Spanje en Italië werd graan opgekocht, zoodat in korten tijd duizend last aan de ingezetenen voor kostenden prijs kon worden gesleten. In Amsterdam werd al het beschikbare graan opgeschreven, tevens met verbod het uit te voeren of aan anderen tenzij voor voeding te verkoopen. Mede door deze maatregelen kwam men de duurte weer te boven. Reeds in 1700 waren de graanprijzen zeer aanzienlijk gedaald: de bovengenoemde vijf waarden waren verminderd tot *f* 126, *f* 240, *f* 102, *f* 60 en *f* 42, te zamen tot *f* 570, dus ongeveer een derde van het bovenstaande totaal 1). Zoo eindigde de 17de eeuw nog met in het algemeen belang gunstige graanprijzen.

Greep de Regeering op dit gebied van tijd tot tijd hoewel niet geregeld en niet altijd doeltreffend in, ook anders deed Amsterdam zijn best het algemeen belang tegen de handelingen van sommige kooplieden te beschermen. Er gebeurden te Amsterdam in de 17de eeuw gelijk in alle handelssteden van alle tijden dingen genoeg, die den handel en daarmede de stad bij velen in miscrediet konden brengen. Wij spreken nu niet van den tulpenhandel en evenmin van den termijnhandel, waarover vroeger het een en ander is gezegd. Maar nog andere verkeerde handelspraktijken kwamen voor. Een koopman kan in zaken achteruitgaan, zonder dat hij met den besten wil ter wereld daartegen iets vermag: een faillisse-

1) Velius Chronijk, op het jaar 1630. Vgl. ook over de duurten: Klaer Bericht ofte Aenwysinghe hoe ende op wat wyze de tegenwoordige dierte der Granen, sal connen geremedieert worden ende de Schipvaart deser Landen vergroot. Hoorn 1630, uitvoerig behandeld bij Bunk, Staathuishoudkundige geschiedenis van den Amsterdamschen graanhandel, 31 vlg.

2) Recherches sur le Commerce II, 69, aangehaald bij Bunk, 47. Vgl. ook Bontemantel, uitg. Kernkamp, I, 117 vlg.

1) Historische Beschrijving der dure tijden, 142 vlg., aangehaald bij Bunk, 50 vlg.

ment is dan vaak de eenige uitweg. Maar de gelegenheid, daardoor geschapen om orde op de verwarde zaken te stellen, werd maar al te dikwijls misbruikt. Wij kunnen in dezen afgaan op het gezag van Amsterdams eerste handelsmannen, die hun meening daarover in officiëele stukken neerlegden.

Slaan wij de boeken van het College van Commercie op 1), dan vinden wij daarin allerlei klachten over misbruiken op het gebied van faillissementen. Reeds in de eerste vergadering wees een der leden er op: »dat hoe langs hoe meer bevonden werdt, dat vele luyden zeer grote en onverschoonlijke bedriegerijen en ontrouwe plegen in banquerout te spelen; tot merckelyke schade ende nadeel van hare crediteuren int particulier ende by gevolge oock van den Coophandel in 't gemeen:« In een volgende vergadering werd over dit punt gedelibereerd. Er blijken bankroetiers te zijn, die hun boeken achterhouden, »synde ons gevoelen, datmen met soodanige in geener manieren eenig accoort behoorde te maken«, zeggen Commissarissen terecht: „alsoo door soodanige accoorden de trouwloosheyt van vele wort gestijft en een brugh geleyt voor alle, die in ongelegentheyt vervallen om hun crediteuren te ontsnappen en daer na met een leur en heur te paeyen.« Dan had men in sommige faillissementen »crediteuren, die of geen crediteuren syn, of haren eysch ter quader trouwe hoger inbrengen alsse inderdaet is.« Tegen dergelijke praktijken, die altijd in overleg met den failliet plaats hadden, werd wel een zware straf gevorderd, maar het was zoo uiterst moeilijk iemand »van soo vuyle practijcken te overtuygen«, vooral als men de boeken niet had. Behalve deze knoeierijen kon men nog waarnemen andere »onordentlikheden ende quade practijken, die in 't doen van cessie mitsgaders in 't aenvaerden van boedels onder beneficie van Inventaris worden gepleegt.« Daarover werd in eene latere vergadering een boekje opengedaan. Men kan de misbruiken het best nagaan uit de maatregelen, die men noodig achtte tot bestrijding er van. Allereerst moest niemand tot cessie worden toegelaten, tenzij hij eerst alle boeken, papieren, enz., van de laatste 3 of 4 jaren in handen stelt van het Gerecht en daarbij onder eede betuig, dat hij niets heeft »veralieneert, getransporteert, ofte versteken, direct ofte indirect, tot prejudicie van syne crediteuren.« Dat alles moest dan in het openbaar worden afgekondigd, met oproeping van alle schuldeischers. Bleek dan, dat de cessionant iets had verzwegen, dan moest hij als meineedige worden vervolgd. Dan had men nog het aanvaarden van boedels onder voorrecht van boedelbeschrijving »daer mede grote bedriegerijen en schelmerijen onderloopt«. Het College van Commercie wenschte dat recht alleen toegekend te zien gedurende 14 dagen na de begrafenis. Daarna moesten onmiddellijk alle boeken en schrifturen aan het Gerecht worden overhandigd »beneffens notitie vande principale crediteuren«; de erfgenamen zouden dan onder eede moeten verklaren, dat geen goederen waren »uitgesondert, direct ofte indirect sijn verborgen, jmand ter quader trouwen getransporteert ofte elders gebracht in bewaringe.« Daarna zou het Gerecht »jmand vande voornaamste crediteuren authoriseeren«, die dan met de erfgenamen de zaak »tot gemeenen beste van de Crediteuren ende Erfgenamen« zou regelen.

Dat waren de wenschen van den handel van Amsterdam, waaruit blijkt, dat er nog al een en ander aan de regeling van het faillietrecht ontbrak, zooals het was geregeld bij de ordonnantie op de Desolate Boedelkamer 1). De bijzonderheden dezer ordonnantie, die eerst in 1644 in uitvoering kwam, doen hier thans niet ter zake; men kan ze bij Wagenaar nalezen. Op het papier staat deze regeling niet slecht, maar wanneer men ziet, hoe betrekkelijk eenvoudige zaken de handel wenschte, dan ligt de gevolgtrekking voor de hand, dat er aan de praktijk wel zeer veel zal hebben ontbroken en dat in de 17de eeuw maar al te dikwijls aan kwade betalers een al te gemakkelijke gelegenheid werd geschonken zich aan hun crediteuren te onttrekken. Wanneer men zelfs niet eens volledige opening der boeken in vele gevallen kon verkrijgen, daar lag de weg open voor ongeoorloofde verrijking van — wie weet hoe vaak in schijn — onmachtige debiteuren ten koste van hun schuldeischers. En dat het aan de verkeerde wetgeving lag, blijkt voldoende uit de klachten van het College van Commercie; dat er van die verkeerde wetgeving een ruim gebruik werd gemaakt, verzekert het eveneens 2). En het pleit niet voor de hervormingsgezindheid van Mijne Heeren van de Gerechte van Amsterdam, dat zij de Ordonnantie op de Desolate Boedelkamer ongerept hebben gelaten en geen poging hebben gedaan om aan de gerechtvaardigde klachten der kooplieden tegemoet te komen.

1) Door mij uitgegeven in Bijdr. en Med. van het Hist. Gen. XVIII, 181 vlg.

1) Wagenaar III, 461.

2) In de 18de eeuw komen dergelijke klachten nog veel meer voor. Vgl. De Koopman, passim.

Gelijk Gent en Brugge het in de Middeleeuwen waren en Leiden het nog in de 17de was, is Amsterdam nooit een industriestad geweest. Handel was daar steeds nummer één. Natuurlijk bracht de groote stad een genoegzaam aantal beroepen en bedrijven voort, die tot gilden waren georganiseerd, maar zij maakten Amsterdam nog niet tot een werkelijk centrum van nijverheid. Men had talrijke gilden, die tot hun werkkring een bepaald beroep hadden, dat, hoe nuttig en onmisbaar overigens, kwalijk als nijverheid kan worden aangemerkt. De bakkers der 17de eeuw mogen het ons ten goede houden, zoo wij hen hier met — in dezen volstrekt geen minachtend — stilzwijgen voorbijgaan. Het schoenmakersgild wekt onze belangstelling en ook zijn bedrijf; toch kunnen wij niet van partijdigheid verdacht worden, wanneer wij het vak van St. Chrispijn niet voor een kenmerkend Amsterdamsche nijverheid houden. Evenmin behoeven wij in een overzicht der Amsterdamsche nijverheid melding te maken van de altijd belangwekkende vleeschhouwers, van de luidruchtige mannen van St. Pieter, de vischverkoopers, van de fruitverkoopers, hoe aantrekkelijk en uitlokkend hun waar ook zij geweest, van de kleermakers, die de schilderachtige 17de eeuwsche kleeding fabriceerden. Voor ons komen thans slechts twee soorten gilden in aanmerking. Vooreerst die welke met den handel in het allernauwste verband stonden en alleen reden van bestaan hadden, doordat zij den handel ten goede kwamen. Zulk een gild was b. v. het groote gild der Dragers, later gesplitst in waag-, bier-, turf- en andere dragers. Een ander gild, dat daarbij behoort, is dat der scheepstimmerlieden. De andere cathegorie, die wij zullen behandelen, zijn die welke een werkelijke industrie vertegenwoordigen, eene die werkt voor het geheele volk en voor den vreemdeling bovendien, niet voor de stad harer vestiging alleen. Een eerste plaats nemen hier in de Drapeniers of Drapiers, ook Droogscheerders genaamd, de Lakenbereiders zouden wij zeggen.

»Daer is naauwlijks één Handwerk, één Affaire te bedenken — die zoo geschikt is om veele menschen teffens en inzonderheid arme lieden aan een bestaan en aan het brood te helpen, dan de weeverijen; en wel inzonderheid die van de Lakenen, omdat daar nog zooveele andere kostwinningen aan verknogt zijn, buiten zelfs de verscheidene behandelingen van de wolle en het daar van gesponnene garen«. Aldus oordeelt een deskundige uit de 18de eeuw 1). Hij geeft daarvan verder de oorzaken op: »vermits de zoo verscheiden behandelingen van de wol, van scheiden en dan van broeyen wasschen, droogen, enz., vlaaken, ploozen, smouten en schrobbelen, kammen

DROOGSCHEERDERS

enz., eer ze nog tot de sponders komt, vervolgens van kaarden, spinnen, haspelen, strengen en winden, bevoorens zij naar 't weefgetouw gaat; dan van weeven, dan moppen, vollen, broeyen, reinigen, nogmaals moppen en zuivering, weder vollen, wederrouwen en wederscheeren, en zoo aan den verwer overgeeven, zonder hier te spreken van de verwingen in de wolle zelf« 2). Anderen, deskundigen, zij het overgelaten, de juiste beteekenis van elk dezer woorden in het licht te stellen; het is duidelijk genoeg alleen door deze opsomming, dat de wol, eer zij als laken in den handel kon worden gebracht, een geheele reeks van bewerkingen moest ondergaan en dat deze bij het ontbreken van groote, door stoom gedreven machines, die den handenarbeid beperken, aan talloos velen werk en brood gaven.

De draperie is reeds in de Middeleeuwen te Amsterdam een der voornaamste takken van nijverheid geweest. In 1371 vinden wij vermeld, dat het St. Nicolaasgild, dat de »sniders, scerers en maersluden« 1) bevatte, te zamen met het St. Pietersgild een huis kocht in de Nes. 2) Reeds vroeg werd de draperie een voorwerp van Regeeringszorg. De tijd der vrije concurrentie lag nog ver; de overtuiging, dat goede wijn geen krans behoeft, was niet algemeen. Nauwlettend toezicht werd gehouden op de vervaardiging van allerlei stoffen. Gelijk nog in onzen tijd alle gouden en zilveren voorwerpen ter keurkamer van Rijkswege den stempel der echtheid ontvangen, zoo werd oudtijds geen stuk laken voor goed erkend en uitgevoerd, dat niet het loodje met het stadswapen droeg. De stad stond borg voor de soliditeit van het laken, binnen hare muren vervaardigd. In veler oogen zeker een allervoortreffelijkste maatregel tot verheffing van het handwerk en tot wering van allerlei knoeierij. Doch men vergete niet, dat naast de allerdegelijkste stof ook de minder goede recht van bestaan heeft, mits slechts als zoodanig bekend staande en naar evenredigheid lager geprijsd. Deze omstandigheid verloor men uit het oog, toen men niet anders dan de fabricatie van het allervoortreffelijkste duldde. Het Leidsche laken was van de eerste kwaliteit, maar in de goedkoopere soorten werkte men dan ook niet. Wie het dure Leidsche laken niet kon bekostigen, moest zijne toevlucht nemen tot Brabantsche en buitenlandsche stoffen, waarvan de aanmaking niet onder zulke dwingende keuren lag. 3) Gelijk te Leiden was het min of meer reeds vroeg te Amsterdam. In 1411 verkreeg de stad van Willem VI het recht waardijns voor de lakennering aan te stellen. 4) In 1413 vingen zij hun werkzaamheden aan in het Noordelijk gedeelte van het oude Stadhuis, dat daarnaar den naam Zegelhuis ontving. 5) Daar immers werden de lakens gelood met het stadszegel. Van ouds was de draperie gevestigd in de buurt waar vroeger de Ververgracht (thans de Groeneburgwal) en thans nog de Ververstraat aan den ouden toestand herinneren. Nog draagt de

1) De Koopman VI, 248.

2) T. a. p. VI, 416. Vgl. ook de uitvoerige beschrijving van de wolbereiding t. a. p. VI, 417 vlg. en Corte deductie of verklaringe, by Pringsheim, 75 vgl.

1) Kleermakers, lakenbereiders en -verkoopers.

2) Ter Gouw, I, 320.

3) De la Court, Welvaren der Stad Leiden (uitg. Wttewaal), passim. Zie over de Tilburgsche Industrie, Dijksterhuis, Tilburg, passim.

4) Ter Gouw II, 152 vlg.

5) T. a. p. III, 240. Vlg. hiervóór: Meyer, Groei en bloei der stad, 26.

Raamsloot dien naam naar de lakenramen, waaraan oudtijds even buiten de stad het laken werd gedroogd.

In de 16de eeuw voornamelijk na het uitbreken der troebelen verminderde de draperie aanmerkelijk, 1) vooral toen de geloofsvervolging duizenden nijveren uit de Zuidelijke Nederlanden naar Engeland dreef, waar zij hun bedrijf voortzetten en door Elizabeth zeer werden begunstigd. 2) Eerst toen Amsterdam in 1578 Geus was geworden en de stroom der uitgewekenen uit Vlaanderen en Brabant zich meer en meer naar Holland, met name naar Amsterdam, begon te richten, hervond ook de Amsterdamsche draperie in dezen toevoer van frissche energie haar oude levenskracht. Zij bloeide weer op en werd weer als van ouds de hoofdnering van Amsterdam.

»'t Is billijk, dat de Hooge Overigheden van enig Land welks welzijn hen ter harten gaat, zorg dragen, dat de Fabrijken door wijze wetten en reglementen in stand blijven; deezen behooren te bepaalen: De aart der matriaalen en der Gereedschappen, de eischtheid van grofte en fijnte en van ketting en inslag enz.; hoeveel pond zijde of wol tot een stuk van ene voorgeschreven lengte of breedte gebruikt moet worden; de gestalte van 't gespin, het draadwerk en al het toebehooren; wat de bereiders waar te nemen hebben ten opzichten van wat voor water, brandstof, verw, wijze van scheeren, persen en wat dies meer is — grondregelen, daar een geheel land of republyck en daar alle negotianten, die zich op de fabryken willen toeleggen, zich naar gedragen mogen, ja moeten«. 1) Wanneer dit nog in de 18de eeuw

ADRESKAART VAN DEN LAKENFABRIKANT EN -HANDELAAR ANTHONI VAN HELSDINGEN
(Verzameling prof. C. L. Wurfbain)

1) Ter Gouw V, 434.
2) T. a. p. VI, 389.

1) De Koopman, I, 251 vlg.

de algemeene denkwijze was, dan behoeven wij voorzeker niet te bewijzen, hoe de publieke opinie in de 17de over deze materie dacht. De praktijk bewijst trouwens ten overvloede, dat men van gedetailleerde regeling van de bereiding van wol en zijde van Regeeringswege alles goeds verwachtte.

Wij zagen, dat in 1411 het college der Waardijns met dat doel was opgericht. Een bewijs voor den bloei der draperie gedurende de 17de eeuw is wel het feit, dat dit aloude college reeds spoedig na 1600 door andere moest worden ter zijde gestaan. Den 6 Januari 1618 werd onder overweging, dat de lakenhandel een der principaalste neringen was, waarmede God Almachtig Amsterdam had gezegend, ingesteld het college van Hoofdmannen en Opzienders van den Lakenhandel. Zij werden telken jare door Burgemeesteren ten getale van vijf uit de lakenkoopers zelve gekozen. 1) Zij hadden het algemeene toezicht op alles, wat de lakenbereiding betrof. Zij moesten er voor waken, dat de keuren op deze nering werden nagekomen en waren voor de Regeering een adviseerend lichaam. Zij konden afgevaardigden uitzenden »ten nutte van den Neeringe«, om elders een onderzoek in te stellen naar de wijze van bereiding. Al spoedig — belangrijk bewijs voor de groote uitbreiding van deze nijverheid — in 1638 werden, behalve deze vijf Hoofdmannen, nog twintig andere lakenbereiders aangewezen om met hen een College van vijfentwintig te vormen. 2) Zij waren een soort wetgevende raad omtrent alles wat deze nering betrof, natuurlijk onder hoogere bekrachtiging van Mijne Heeren van den Gerechte, die alleen het recht hadden dwingende keuren uit te vaardigen. Het schijnt wel, dat niettegenstaande de oprichting van dit College de Waardijns langzamerhand met werk werden overladen; ten minste de volgende maatregelen doen dat vermoeden. In 1652 werd er namelijk ingesteld een college van vijf »Gouverneurs der Lakenen in 't vet«, met de instructie »dat dese Gouverneurs zullen het stuck vande Draperye op alzulke Ordonnantiën nu gesteld en voor dezen aan de Werdijns van de Lakenen gedefereert, waernemen«. 3) Bovendien werd bepaald, »dat niemand het Wolleweven zal beginnen voor zijn naem en woonplaets aen de Gouverneurs bekent te maken, en geen Laken te laten vullen, voordat zij het zelve in het vet hebben gevisiteerd« — zoo wordt tevens hun naam verklaard — »om daer na een Lood met het Stadswapen' daer aen te slaen; met verbod, dat geen vulder vermogen zal, eenige Lakenen binnen deze Stad gemaekt, in zijn molen of woonplaets te ontfangen, die dit Lood niet hebben, veel min, dat die elders ongelood, om gevuld te worden naar buiten zullen mogen gezonden worden" 1). Deze Gouverneurs schijnen dus een groot gedeelte van de werkzaamheden der Waardijns overgenomen te hebben. Toch is het laatstgenoemde college niet opgeheven. Het bleef in wezen, ja! heeft zelfs de Gouverneurs nog overleefd, die in 1748 in verband met den geheelen ondergang der draperie werden afgedankt. 2) De werkzaamheden der waardijns zijn niet duidelijk omschreven; er is echter een keur van 25 Mei 1685, die bepaalt, dat het college uitsluitend uit lakenkoopers, niet uit ververs zal bestaan. 3) Dit in verband met de omstandigheid, dat uitdrukkelijk wordt vermeld, dat het toezicht op het verven der lakens aan de Gouverneurs was onttrokken, leidt dus tot de veronderstelling, dat de Waardijns juist dit toezicht en daarmede in verband het keuren der geheel afgewerkte lakens zullen hebben behouden. Naast al deze lichamen bestond natuurlijk als vanouds het Droogscheerdersgild met zijn eigen Overlieden, wederom ten getale van vijf. Zij hadden het bestuur van het gild, de administratie der geldmiddelen, de regeling der ondersteuning van behoeftige, oude gildebroeders in handen, doch, gelijk boven is gebleken, het toezicht op de deugdelijkheid van het bereide laken was hun onttrokken.

Onder de Droogscheerders behoorden ook de Lakenververs. Dit lag voor de hand, daar de twee beroepen zoo nauw verband hielden en waarschijnlijk dikwijls door één meester zullen zijn uitgeoefend. In 1591 werd de Kloveniersburgwal voor de lakenververs aangewezen, maar later, toen deze gracht een meer deftig aanzien had verkregen verhuisden zij naar de daarachter gelegen grachten; eindelijk werd hun in 1613 de Bloemgracht aangewezen 4). De toeneming der lakennering en de dringende eisch der arbeidsverdeeling deden echter de lakenververs zich als afzonderlijk gild constitueeren. Niet, zooals Wagenaar wil, »tot voorstand der Lakenververije, die zeer aan 't vervallen geweest zijnde, wederom een weinig begon te bloeyen«, 5) maar juist, omdat de lakenververij reeds lang weer een hooge vlucht had

1) Wagenaar II, 438.
2) T. a. p. II, 439. Lakenkoopers en lakenbereiders worden in 't algemeen niet scherp uit elkander gehouden; waarschijnlijk oefende dezelfde persoon meestal beide beroepen uit.
3) Domselaer, 272; Commelin, 714.

1) Le Long, 9e druk, II, 235.
2) Wagenaar II, 439.
3) T. a. p.
4) Zie hiervóór, Meijer, Groei en bloei der stad, blz. 92, 162.
5) T. a. p. II, 440.

genomen, besloot het Gerecht in 1665 de ververs als afzonderlijk gild te organiseeren, dat naar gewoonte en recht door vijf Overlieden werd bestuurd. Doch evenmin als die van het Droogscheerdersgild hadden zij het toezicht op het handwerk zelve. Dat was in handen van de ook in 1665 ingestelde Hoofdmannen van Lakenverversneringe 1), die wederom een deel van de werkzaamheden der Waardijns overnamen.

Wat bleef alzoo ten slotte de werkkring der aloude Waardijns, of, zooals zij ook genoemd werden, de Staalmeesters 2), die door Rembrands penseel zijn vereeuwigd? Niet anders dan het keuren der lakens, nadat zij geblauwd en gespoeld waren, en, voor zoover zij zwart geverfd werden, nogmaals na dat proces. Het loodje met het stadswapen en de letters G G G 3), dat er ten Staalhove aan werd bevestigd, was het cachet van echtheid en deugdelijkheid, een waarborg voor goede stof en voortreffelijke bewerking.

J. Frock fec.

ADRESKAART VAN EEN LAKENFABRIKANT

(*Prentenkabinet Amsterdam*)

De wol, die men noodig had voor de bereiding van het laken, betrok men uit Spanje en Engeland. Onze inlandsche wol was minder in trek; zij schijnt voor de draperie minder geschikt te zijn geweest. 1) Zoo moest men zijn toevlucht buitenslands zoeken. Wel vier vijfde van de Spaansche wol ging naar Nederland 2), terwijl omgekeerd het laken voor een groot deel weer naar het land der merinoschapen terugging 3), zoodat de Nederlandsche lakenbereiding in dubbelen zin van Spanje voordeel trok. Zoo bleef het voortdurend. Spanje bleef ook in de 18de eeuw tegelijk de bron en de monding der Nederlandsche wolindustrie. Anders was de verhouding tot Engeland. Ook vandaar haalden onze voorouders de wol, bereidden ze tot laken, verfden het laken en brachten het geverfde laken weer op de Engelsche markten. Doch daar liet de Regeering dat niet gelijk in Spanje rustig toe. Zij begreep, dat hier een bloeiende industrie in het buitenland werd begunstigd ten nadeele van eigen onderdanen. Daartegen besloot zij haar maatregelen te nemen. Zij bevorderde de invasie van nijvere Vlaamsche ballingen, waardoor een belangrijke lakenfabricage werd gevestigd, die natuurlijk in de eerste plaats de inlandsche wol gebruikte. Op lijfstraf werd de uitvoer van wol verboden. 4) Daarenboven werd de invoer van buiten Engeland vervaardigde lakens scherpelijk geweerd. 5) Groote schade brachten deze maatregelen Amsterdam toe. Zoowel het gebied van inkoop als dat van afzet was voor de Amsterdamsche draperie gesloten. Toch gaf men den strijd niet op. Nu de lakenbereiding voor de Engelsche markt onmogelijk werd, wierp men zich op de ververij. Het bereide doch ongeverfde laken werd van nu af uit Engeland gehaald, te Amsterdam geverfd en verder voor den verkoop gereed gemaakt. 6) Niet minder dan 80,000 stukken ongeverfd laken kwamen in het eerste kwart der 17de eeuw te Amsterdam binnen, ter waarde van 400,000 pond. De lakenververij steeg tot den hoogsten trap. En deze nijverheid ten minste moesten de Engelschen aan de Hollanders overlaten. Want gene verstonden de kunst van verven niet; althans een poging, daartoe in 1608 aangewend, mislukte geheel en al 7). Nog in 1654 werden de Engelsche

1) T. a. p. II, 441.
2) Bontemantel, uitg. Kernkamp I, 257.
3) Dat was het teeken van goedkeuring. Afgekeurd laken werd gelood met BBB, te dun met D, te ongelijk geweven met O, beide vereenigd met DO. Commelin, 714.

1) De Koopman, VI, 414.
2) Anderson II, 86.
3) T. a. p. II, 94.
4) Corte deductie bij Pringsheim, 82.
5) T. a. p.
6) Raleigh, bij Anderson I, 462 vlg.
7) T. a. p. I, 473. Een groote verbetering in de lakenververij had plaats door den invoer van Indigo uit Indië. Koenen, Nijverheid, 95.

lakens geregeld naar Nederland, voornamelijk naar Amsterdam, gezonden, daar geverfd en daarna naar Engeland teruggestuurd 1). Zonderling is het met de wetenschap van deze feiten, vermeld te vinden, dat reeds in 1614 in Engeland de uitvoer van witte, ongeverfde lakens was verboden 2). Er zal dan zeker wel op reusachtige wijze zijn gesmokkeld.

Met deze bloeiende lakenververij hield de lakenbereiding te Amsterdam gelijken tred. De Engelsche gezant Carleton, die stond in het midden van den verwoeden strijd, in het begin der 17de eeuw tusschen de Engelsche en de Nederlandsche draperie gevoerd, reisde in 1616 zelve naar Amsterdam, om een duidelijk inzicht te verkrijgen in de beteekenis van deze boven alles belangrijke industrie 3). Hij vond daar een wakkere Regeering, die op elke wijze de draperie voorthielp. Toen in 1616 kunstnijvere Akenaars, door geloofsvervolging uit hun vaderstad verdreven, te Amsterdam aankwamen, werden zij daar zeer begunstigd. Hun werd het burgerrecht en het meesterschap in het gild aangeboden. Bovendien werden hun voor ieder weefgetouw, dat zij in beweging brachten, 50 gulden vereerd, benevens een voorschot van 200 gulden voor iederen wever en van 30 stuivers voor iederen werkman in hun dienst, binnen vier jaren terug te betalen 4). In korten tijd waren zoo niet minder dan negentig nieuwe weefstoelen in werking, die wekelijks vijftig stukken laken afleverden 5). Niet weinig kwam het bovendien de Amsterdamsche nering ten goede, dat men, hoewel er toezicht werd uitgeoefend gelijk wij zagen, toch niet de dwingende keuren had, waaronder de Leidsche nijverheid zoo lang gebukt lag 6). Hoeveel stukken laken te Amsterdam gemiddeld jaarlijks zijn vervaardigd, is niet meer na te gaan. Voor Holland berekende Carleton het getal op 200 stukken per week 7); in 1642 werd het reeds op 25,000 per jaar geschat 8), in 1651 op 24 tot 26,000 stukken 9). Daarvan moet echter het grootste gedeelte voor rekening van Leiden worden gebracht, waar b. v. in 1651 22,069 stukken laken werden vervaardigd 10). In dezen tijd moet dus de Amsterdamsche draperie weer tijden van verval hebben gekend. Doch juist na 1652 — men herinnere zich, dat toen ook het College der Gouverneurs werd ingesteld — wordt te Amsterdam weer van een sterke toeneming gewag gemaakt 1), terwijl Leiden gaat dalen, wat in verband met de de la Court's bovengenoemde opmerking de aandacht verdient. Van hernieuwden bloei getuigt ook de raadsresolutie van 14 April 1670, toen besloten werd het Gast-, het Wees- en het Leprozenhuis te machtigen vierhonderd huizen te bouwen, »bequaem tot de manifactuersneeringe«. Een klein jaar later, in Februari 1671, waren 220 van de bedoelde huizen gebouwd, die voor 90 gulden per jaar werden verhuurd; eigenaardig — want daaruit blijkt, wat het doel van dezen maatregel was — was de bepaling, »dat in den tijt van 14 daegen de buyteluyden sullen gepreferecrt werden, ende daernae die in deese stadt woonen ende nieuwe getouwen opsetten« 2).

Een betrouwbare statistiek, gelijk wij die voor de lakenfabricage van Leiden hebben, ontbreekt voor Amsterdam. In ieder geval is wel duidelijk, dat de draperie hier tijdperken van bloei en verval moet hebben gekend, al kunnen wij het verloop daarvan niet meer in bijzonderheden nagaan. Ten bewijze daarvan nog enkele cijfers: In 1608/9 werd de accijns op wollen lakens te Amsterdam verpacht voor *f* 68,977.50, te Leiden voor slechts *f* 7275, elder voor nog minder 3). Doch daar natuurlijk daaronder de ingekomen lakens ook zijn begrepen, geven deze getallen niet de juiste verhouding aan van de Amsterdamsche en de Leidsche lakennijverheid. Daarnaast vermeldt Domselaer als opbrengst van de accijns der nieuwe lakens niet meer dan *f* 4100 in het jaar 1663/4 4). Vanwaar dit opvallend groote verschil? De feiten, die het veroorzaken, ontsnappen nog aan onze waarneming. In 't algemeen kan worden gezegd, dat de draperie te Amsterdam een belangrijke plaats innam in het industrieele leven, getuige de maatregelen die men telkens nam in verband met haar bloei. Herinneren wij hier nog, dat in het in 1663 opgerichte College van Commercie zitting namen een Lakenkooper, een Zijdelakenkooper en een Drapier 5).

Voor de colleges, die gelijk wij zagen in de 17de eeuw voor de draperie en aanverwante bedrijven werden opgericht, werden ook telkens

1) Anderson II, 94.
2) Fruin, tien jaren, 4e druk, 205.
3) Carleton, Lettres, mémoires et négociations, 119.
4) Carleton, 121; Koenen, Nijverheid, 89.
5) Carleton, 120.
6) De la Court, Interest, 33.
7) Carleton, 120.
8) Anderson II, 18.
9) T. a. p. II, 86.
10) Zie de statistiek bij Pringsheim, 72 vlg.

1) De Koopman II, 177.
2) Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 501 vlg.
3) Wttewael, Proeve uit: Het Welvaren der Stad Leyden, 52.
4) Domselaer, 184.
5) Notulen en Munimenten van het Collegie van Commercie, door mij uitgegeven in Bijdr. en Med. van het Hist. Gen. XVIII, 181 vlg.

gebouwen gesticht. Nadat de waardijns twee eeuwen gezeteld hadden in dat gedeelte van het oude Stadhuis, »ter plaetze, waar men de publikatien van de puye deedt«, boven de kantoren der Wisselbank 1), werden zij in 1626 verplaatst naar het Staalhof aan den Amstel tegenover den Kloveniersdoelen, dat op het terrein was gebouwd, tot dusverre ingenomen door de Stadssteenhouwerij 2). Het was voor de groote zaal van dit gebouw, dat Rembrandt zijn beroemd meesterstuk penseelde. Voor de saaiwerkers werd in 1641 een afzonderlijke hal ingericht, waar de acht Staalmeesters der saaien de aangeboden stoffen moesten keuren 3). Ook bevond zich daar het Tarhof, waar de Tarrameesters zetelden, welk college sedert 1590 bestond 4). Ziehier voor welke werkzaamheden. Soms was de deugd van het laken nog aan twijfel onderhevig. Er waren handige kooplieden, die de bedenkelijke kunst verstonden, aan de lakens een schijn van hoogere waarde te geven dan zij in werkelijkheid bezaten. Bovendien werd te Amsterdam vooral ten behoeve van hen, die de fijne lakens niet konden koopen, veel vreemd, zelfs tegen het verbod Engelsch laken ingevoerd. Tot het behandelen van deze lakens waren de Tarrameesters aangewezen. Achtte iemand zich aan een stuk Amsterdamsch of vreemd laken, bekocht, dan kon hij dat tot onderzoek naar het Tarhof brengen. Werd daar bevonden, dat de kooper inderdaad te veel had betaald, dan werd door Tarrameesters vastgesteld, hoeveel hij op de koopsom mocht korten.

Volledigheidshalve vermelden wij hier nog, dat bij Staalhof, Saaihal en Tarhof in 1656 bij het toenemen der zijdeindustrie op den Groeneburgwal nog een Zijdehal werd gebouwd, ten dienste der Hoofdmannen, die voor deze nering met de keuring waren belast.

Dat alles wijst zeker wel op een bloeiende nijverheid, die wel is waar achterstond bij den veelomvattenden wereldhandel, maar toch van genoeg beteekenis was om haar een ruime plaats in de geschiedenis der Amsterdamsche industrie toe te kennen. Of is het voor een geheel vervallen of ook maar kwijnende nijverheid, dat een stad zich uitgaven getroost, als het bouwen van deze hallen noodwendig moest veroorzaken? Is het om het aantal sinecures te vergrooten, dat een stad telkens nieuwe colleges van toezicht op een bepaalden tak van nijverheid in het leven roept? Toch zeker niet. Zoolang geen betrouwbare gegevens het tegendeel bewijzen, kunnen wij gerust aannemen, dat de draperie en aanverwante vakken voor Amsterdam wel geen levensquaestie, maar toch een niet te verachten levensfunctie was. Alle tijdgenooten zijn het daarover eens 1).

Wij zagen boven, dat de draperie aan zeer velen elk op zijn wijze werk en brood verschafte. Dat bedenkende, verwondert het ons niet te vernemen, dat de wol door de bereiding haar waarde verdriedubbelde 2), soms zelfs vervierdubbelde 3). Dat bewijst, dat veel arbeid noodig was, vóór haar metamorphose tot laken was voltooid. Welk een arbeidsloon zat in die verhoogde waarde!

ISAAC BODDENS. TOT AMSTERDAM INDE WARMOESTRAET IN IONAS.

ADRESKAART VAN DE ZIJDEWEVERIJ VAN ISAAC BODDENS

Prentenkabinet Amsterdam

Aan een stuk baai, waaraan voor *f* 19—8 wol zat, verdienden de werklieden *f* 26—13; aan een stuk »sijden ende heeresay«, dat *f* 15—10 kostte, *f* 26; zoo was alles naar verhouding 4). Van een grof stuk laken van 44 tot 46 el werd in Holland 35 tot 36 gulden arbeidsloon betaald, van een »middelbaer laecken« van dezelfde lengte 94 gulden, en van een fijn laken nog meer 5). In het algemeen schatte men de waarde van een

1) Le Long, II, 234.
2) Wagenaar II, 45.
3) T. a. p. II, 43.
4) T. a. p. II, 42

1) De Koopman II, 177. Berg, Refugiés, 184.
2) Anderson I, XII.
3) T. a. p. II, 228.
4) Statistiek, Amst. Arch. L. C. 8, N. 8.
5) Corte deductie, by Pringsheim, 78.

stuk laken aan arbeidsloon op honderd gulden 1).

Naast de draperie geraakte te Amsterdam in de 17de eeuw de linnenfabricage tot eenige beteekenis. Evenals de lakenbereiding was de linnenindustrie te Amsterdam eerst na den val der Zuid-Nederlandsche steden goed opgekomen. Zelfs nam de Amstelstad in de 17de eeuw haast een nog hooger standpunt in in de linnen- dan in de lakennijverheid. Was van deze laatste hoofdzakelijk Leiden de hoofdplaats, de linnenindustrie vestigde zich vooral te Amsterdam en Haarlem 2). Toch was het weversgild te Amsterdam reeds vrij oud. In 1475 reeds wordt het vermeld 3), doch het is ongetwijfeld ouder. In de 17de eeuw was de linnenweverij een der voornaamste neringen van Amsterdam 4). Het is ons evenwel niet mogen gelukken eenige gegevens omtrent den omvang dezer industrie op te sporen.

In één adem te noemen met de laken- en linnenindustrie is de zijdeververij. Niet zoo vroeg als gene kwam deze nijverheid te Amsterdam tot bloei. Eerst in 1626 werd het zijdeverversgilde opgericht, zonder dat wij vermeld vinden, dat deze nijveren tot dusverre bij een ander ambacht ingedeeld waren. Wij hebben hier dus waarschijnlijk met een geheel nieuwe industrie te doen. Immers, toen in datzelfde jaar 1626 een Staalhof werd gebouwd, werd daarbij wel onmiddellijk een Saaihal en een Tarhof opgericht, maar van een Zijdehal was nog geen sprake. Eerst een kwart eeuw later, in 1650 verrees zij 1). Daar vergaderden sedert ook de Overlieden van het Zijdeverversgild, en toen in 1656 het College der Hoofdmannen der Zijdehal werd opgericht — nieuw bewijs voor de aangroeiende beteekenis van dezen tak van nijverheid — was natuurlijk ook daar de plaats hunner bijeenkomsten. Deze Hoofdmannen waren zes in getal: twee zijdehandelaars, twee zijdelakenkoopers en twee zijdeververs. Zij hielden toezicht op de richtige uitvoering der keuren op de zijdeindustrie

Jan Luiken fec.

ZIJDEWEVERIJ EN WINKEL VAN ROETERT & C°

(Naar het eenig bekende ex. in de verzameling van den Heer J. Ph. van der Kellen

1) Luzac II, 325

2) Koenen, Nijverheid, 86.

3) Wagenaar II, 443.

4) De Koopman IV, 43.

1) Wagenaar II, 42.

en waakten voor de overtreding daarvan. De zijde moest hier worden gekeurd, vóór en nadat zij was geverfd 1). Tot bevordering van deze industrie was tevens bepaald, dat geen geverfde zijde van buiten af mocht worden ingevoerd 2).

Lang niet alle zijde, die te Amsterdam ter Zijdehal werd aangeboden, was er geweven. Veel werd ingevoerd uit Frankrijk en Italië. Doch tijdens de 17de eeuw kwam ook aan Amstel en IJ de zijdefabricage zich vestigen. Omstreeks het midden

FABRIEK VAN GOUDEN, ZILVEREN EN ZIJDEN STOFFEN VAN ABR. VAN WYLICK
(Naar het eenig bekende ex. in de verzameling van den Heer J. Ph. van der Kellen)

der eeuw was de Amsterdamsche zijdeweverij reeds zeer bloeiend. In 1660 stond zij reeds op een hoogen trap 3). Daar de dertigjarige oorlog den landhandel in zijde met Italië had belemmerd, was men bedacht geweest zichzelve te redden: »de rouwe sijden hebben haer gelegentheyt verschaft veele zijde stoffen te maken" 4). Hoogst belangrijk werd spoedig deze industrie. »Ick gelooff voor zeeker, dat te vooren door de fabricquen van zijde en zijdestoffen alleen, meer menschen binnen ons land in 't werk gehouden en geprospereerd sijn en dus meer voordeel wierd aangebragt, dan thans door de geheele Oost Indische Compagnie voordeele werden aangebragt,« zoo oordeelt een 18de-eeuwsch koopman, die met spijt terugdacht aan de vroegere jaren van geluk 1). En dat gold ook voor Amsterdam.

Deze nijverheid was niet in den engen gildeband besloten, hoewel zij onder keuren lag en sedert 1663 jaarlijks door Burgemeesteren, „Commissarissen der Zijden manufactuuren" werden aangesteld. Het vak was geheel in handen van de »fabriqueurs«, de kooplieden in zijden stoffen. Naast of liever onder deze stonden de eigenlijke wevers, die hun waren aan de »fabriqueurs" hadden te leveren. Een eenigszins andere verhouding dus dan de gewone tusschen patroon en werkman. Daar deze betrekking op wederzijdsche rechtsgelijkheid — ten minste in theorie — berustte, was hier van klemmende gildebrieven geen sprake. Ook in verband daarmede moet het feit worden beschouwd, dat waar anders, gelijk thans nog maar al te dikwijls, de patroon altijd de rechthebbende werd geacht in alles wat den arbeid betrof, in dit bedrijf ter beslechting van geschillen tusschen beide partijen de bovengenoemde Commissarissen der zijdemanufacturen als scheidsrech-

1) T. a. p. II, 43.
2) Le Long, II, 299.
3) Aant. de Roever.
4) De la Court, Interest, 34

1) Brief van een vriend. Amst. Arch. Z 9, N. 8, gedrukt bij Pringsheim, 113.

ters optraden. Men ziet, een weinig »gemaszregelte" verhouding. Zoo was er meer. De »fabriqueurs" hadden een onbeperkt getal weefgetouwen, voor elk waarvan zij om de drie maanden drie stuivers aan Commissarissen betaalden 1). Zoo is het verklaarbaar, dat de zijdeweverij, niet gekneld in de boeien van een gildekeur, die b. v. soms nauwkeurig het getal knechts voor ieder meester bepaalde, zich meer en meer ontwikkelde tot een grootindustrie in modernen zin. Altijd met deze beperking dat wij hier niet met fabrieks- maar met huisindustrie te doen hebben.

De stad zelve gaf hier het voorbeeld door een inrichting in het leven te roepen, die, hoewel waarschijnlijk met een goed oogmerk beraamd en als liefdadigheid bedoeld, toch in de praktijk moeilijk iets anders kan zijn geweest dan exploitatie van kinderen van de ergste soort. Wij bedoelen het Stadszijdewindhuis, in 1682 gesticht boven het Stadsmagazijn aan het Singel bij den Heiligenweg. »Reflectie nemende op de meenigvuldige klachten van vele kooplieden in zijde handelende, dat zij geen werkvolk genoeg konden krijgen en genoodzaekt waren hunne zijde buiten de stad te laten winden," hadden Burgemeesteren daarmede tevens een paedagogische of liever een moreele overweging verbonden. Zij bedachten in hun vaderlijke goedheid, dat »de Stad rijkelijk voorzien was van schamele meisjes, die ledig langs straat liepen,« en besloten dus »om de meisjes van 7 tot 12 jaren van Lieden, die van Huiszittens en Diaconie Aelmoessen genieten, alsmede van andere behoeftige menschen van de straet en het ledig loopen af te houden en een Ambacht te doen leeren, daermede zij de kost kunnen winnen« 2).

De beschrijving, die Wagenaar drie kwart eeuw na de oprichting van deze modewerkplaats geeft, gelijkt eenigszins op die eener gevangenis. De werkzolders waren door afgeschoten hekken in hokjes afgedeeld; in elk daarvan werkten 16 à 17 meisjes onder toezicht van een »bedaegder vrouwspersoon«, terwijl over allen de meesterknecht een wakend oog hield. Voor handhaving der zedelijkheid werd voldoende gezorgd: ten strengste was het verboden de meisjes uit het huis te troonen, terwijl bovendien een schoolmeester de kinderen in het lezen en schrijven en de beginselen van de godsdienst onderwees 3). Is deze exploitatie van kinderen op zich zelve reeds af te keuren, dubbel onzedelijk werd zij omdat de Stad ze aanvatte. Onze afkeuring wordt verontwaardiging, wanneer wij nagaan, hoeveel deze kinderen daar verdienden. Wagenaar zegt, dat zij werkten tegen »redelijk loon« 1), waaronder hij dan verstaat een weekloon, dat van 7 tot 30 stuivers opklom, namelijk met jaarlijksche verhoogingen van 2 stuivers per week. Later werd de regeling eenigszins anders. De meisjes van 7 tot 12 jaar werden aangenomen voor drie jaar, tegen een weekloon van 7 tot 12 stuivers in het eerste jaar, al naar den ouderdom en gevolgelijk de werkkracht, welk weekloon ieder volgend jaar met 4 stuivers werd verhoogd. Bovendien werden voor getrouw bezoek premiën uitgeloofd 2). Dat was de inrichting van deze stedelijke werkplaats, die nog wel »met een pieus inzigt« was opgericht. Naar de meening zelfs van Regenten van 1780 was het een alleszins aanbevelenswaardige instelling, om ouders van hun kinderen te ontlasten, »alwaar dezelven in een zeer gemaklijk handwerk onderwezen; op een billijke wijze behandeld; des winters van vuur verzorgt; van jongs af tot werkzaamheid en tot nuttige leden der Maatschappij aangekweekt worden« 3). Nog vergaten Regenten, dat de kinderen bovendien nog vrij bier hadden 4).

De werktijden, zal allicht iemand vragen, waren dan toch zeker weinige. Volstrekt niet. De kinderen moesten des zomers te 6, des winters te 8 uur aanwezig zijn. Om 12 uur was er natuurlijk rust, doch daarna werd er weer van 1 tot 8 uur 's avonds gewerkt. Alleen meisjes, wier ouders onderhoud genoten van de Huiszittenhuizen mochten 's winters om 6 uur naar de Stadsscholen gaan. Het is inderdaad bemoedigend en het geeft hoop voor de toekomst, wanneer wij zien, dat ten minste in deze materie maatregelen zijn genomen, zoodat dergelijke toestanden niet meer worden geduld. Het getal der meisjes bedroeg soms vijfhonderd 5). Volledig dus de moderne fabriek. Wanneer wij zien, dat van stadswege zoo werd gehandeld en nog wel met een liefdadig doel, dan vraagt men zich af, wat er dan wel in particuliere werkplaatsen moet zijn geschied. Gelukkig beperkte daar de gildekeur het kwaad belangrijk 6).

Nog zij opgemerkt, dat naast de zijdeweverijen

1) Pringsheim, 45.
2) De ordonnantie Handvesten I, 298 vlg. Vgl. ook een memorie van Noordkerk, Amst. Arch. L. N. 3, N. 3.
3) Wagenaar II, 324.

1) T. a. p.
2) Le Long, II, 372.
3) T. a. p. II, 374.
4) T. a. p. II, 375.
5) Wagenaar II, 320.
6) Bij het Zijdewindhuis spon de stad zelve geen zijde. Hoewel van iedere baal zijde, aan de wagen gewogen, ten behoeve van het huis minstens een gulden moest worden betaald (Amst. Arch. L. N. 3), moest men, vooral in later tijd, steeds geld bijpassen. Nog in 1804 bestond het huis; kort daarna is het opgeheven. Berg, Refugiés, 166, noot 2.

ook nog zijdereederijen bestonden, waarop door zes Superintendenten der Zijdereederijen toezicht werd gehouden. Dan had men nog beroemde satijnweverijen, die zoozeer het monopolie over de geheele wereld hadden, dat nog diep in de 18de eeuw het Amsterdamsche satijn zeer gezocht was 1). Te Amsterdam was het, dat de beroemde Romeyn de Hooghe een soort platen voor de katoenfabrikatie uitvond, waardoor de stad meer dan twee millioen zou gewonnen hebben 2). Dan had men te Amsterdam belangrijke passementfabrieken, zooals men ze nergens elders in de Republiek aantrof. In 1668 waren er wel zeshonderd van zulke meesters passementwerkers in de stad, »met het voetgetouw werckende en die elk wel aen tien getouwen werck kunnen geven« 3). Te Amsterdam werd ook veel zilverlaken en zilverdraad vervaardigd, in één jaar wel voor 250,000 gulden 4), een zeer belangrijke tak van nijverheid, die uitsluitend als huisarbeid werd uitgeoefend, »werdende 't selve zilverdraet ende zijde alhier binnen dese Stadt gewerckt van zeshondert personen, die met familie ende huysgesinnen door malcanderen daer aen verdienen dry guldens ter weeck welcke luyden daer van alleen leven ende subsisteren« 5). Verder waren er in 1669 tien goudslagers. 6) Ten slotte herinneren wij nog, dat vooral op het gebied van deze industrieën de invloed der refugiés zeer krachtig is geweest; wij hebben daarvan vroeger gesproken.

Wij hebben hier geen overzicht te geven van alle industriëen, die in de 17de eeuw te Amsterdam bloeiden. Onze taak is een andere dan die van den opsteller van het Verslag aangaande den Toestand der Gemeente Amsterdam. Wij zullen slechts hier en daar een greep doen uit de lange rij industrieën, die door alle stedebeschrijvers worden opgesomd, en houden daarbij vooral het oog op industrieën van groote beteekenis of van specifiek Amsterdamsch karakter. En is er dan wel iemand, die niet onmiddellijk denkt aan de wereldberoemde Amsterdamsche diamantslijperijen, die zich hebben gehandhaafd zelfs in hoogen roem, toen de groote tijd van Amstels nijverheid reeds lang voorbij was, maar die in den laatsten tijd den weg der andere industrieën schijnt te willen opgaan? Het is wel zonderling, dat de zoo nauwkeurige Wagenaar deze industrie met stilzwijgen voorbijgaat, terwijl overigens aan de opsomming der bedrijven schier geen einde komt en zelfs zwafelraffinaderijen en terpentijnmakerijen ons niet worden gespaard. Dat de diamantslijperij evenwel in Wagenaars tijd te Amsterdam bestond, staat vast; doch niet spoedig is zij opgekomen. Eerst nadat het diamantland bij uitnemendheid, Brazilië voor ons was verloren, ontdekten de Portugeezen er diamanten, die als een regaal recht aan de Kroon toekwamen. Doch de ondernemingsgeest om de belangrijke ontdekking ten eigen bate te benutten ontbrak. Liever sloot de Koning een contract met een consortium van Amsterdamsche kooplieden, waarbij alle opgedolven diamanten voor een bepaalden prijs werden afgestaan 1). Dit contract werd de grondslag van een indus-

ADRESKAART VAN DEN GOUDSLAGER
JACOB OOSTENDORP
(Verzameling R. W. P. de Vries)

trie, die Amsterdam weldra maakte tot de hoofdmarkt van den diamant. Millioenen werden er jaarlijks in omgezet. 2) Nergens dan te Amsterdam konden de diamanten worden gekloofd en geslepen en al zijn andere steden als concurrenten opgetreden, tot op onzen tijd behield Amsterdam zijn roem. Zelfs moest indertijd de bekende Kohinoor door een Amsterdamsch werkman te Londen worden geslepen. Maar dat alles geldt eigenlijk meer voor de 18de eeuw dan voor de 17de.

In verband met de diamantslijperijen moeten hier nog de glasslijperijen en blazerijen worden vermeld, waar naar het voorbeeld van het wereldberoemde Venetiaansche fabrikaat uitnemend en veel gezocht glaswerk werd vervaardigd. Vooral in het begin der 17de eeuw stond deze industrie in hoogen bloei.

1) Bij de kroning van Jozef II in 1765, die van George III in 1760 en bij het huwelijk van Willem V in 1770 zag men nog alleen Amsterdamsch satijn. De Koopman III, 147.

2) Koenen, Voorlezingen over de Nijverheid, 105.

3) Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 502 vlg.

4) T. a. p. 504.

5) Provisionele consideratiën van de Winckelhouders binnen deser Stad Amsterdam. Amst. Arch. L. C 8, N. 8. De genoemde drie gulden weekloon is natuurlijk zoo op te vatten, dat man, vrouw en kinderen ieder gemiddeld zooveel verdienden. Van ƒ 3.— per week kon ook in de 17de eeuw geen huisgezin »leven ende subsisteren«.

6) Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 503.

1) Koenen, Nijverheid, 96. In welk jaar dit contract is gesloten, blijkt niet.

2) Scherer, Geschichte des Welthandels, II, 357.

In dit verband kunnen ook de potten- en plateelbakkerijen worden genoemd. Wel is het Delftsche aardewerk het beroemdste gebleven, maar het is bekend, dat vele andere steden in de Republiek plateelbakkerijen binnen haar muren hadden. Onder deze was Amsterdam. De pot- en plateelbakkers ressorteerden onder het St. Lucasgild, waartoe de schilders en aanverwante kunstenaars behoorden. Reeds in de 16de eeuw komen zij in Amsterdam voor: waarschijnlijk zijn zij nog ouder. Zij woonden van oudsher buiten de stad aan de Westzijde, maar bleven daar, toen daar een nieuwe stadswijk, de Jordaan in het begin der 17de eeuw werd gevormd. Maar deze industrie was niet aan den Jordaan gebonden. Ook aan de Amstel en buiten de oude St. Anthonispoort en nog hier en daar elders waren zij te vinden 1).

Op het gebied der suikerraffinaderijen was Amsterdam zonder tegenspraak in de 17de eeuw de eerste stad der wereld 2). De groote aanvoer deed als van zelve een bloeiende industrie ontstaan. Zelfs in de oudste gedeelten der stad werd zij gevonden; reeds vóór 1663 moeten deze fabrieken daar zijn geweest, aangezien toen werd bepaald, dat zij in 't vervolg alleen in de nieuwe uitlegging zouden mogen worden opgericht 3). Er waren toen meer dan vijftig suikerraffinaderijen in Amsterdam, »daer altemet wel voor twee tonne gouts aen suycker in één suycker-backerij is« 4). Er waren er zelfs nog grootere. Toen in 1660 de beroemde fabriek van Nuyts aan de Heerengracht tegenover de Warmoesgracht afbrandde, werd de waarde van de verbrande suiker op drie tonnen gouds geschat 5). De suikerraffinaderij, zeggen de fabrikanten in een memorie, »is wel een van de considerabelste en capitaelste geweest, sijnde in florisante tijden wel meer als hondert capitale coopvaardij schepen alleene tottet inbrengen der rouwe suyckeren in see gehouden geweest«. »En heeft oock de Waegh alhier in die tijt wel omtrent een vijfde part van alle de waeggelden, die in een geheel jaer aen de Impostmeesteren betaelt wiert, van de rafinadeurs der suyckeren genoten«. Zoo bloeiend was deze nijverheid, dat vóór 1660 »hier ter stede omtrent sooveel rafinadereyen getelt wierden als in't geheele Christenrijck« 6).

1) De Roever in Oud-Holland I, 44 vlg.
2) Scherer II, 356.
3) Handvesten, I, 696.
4) Fokkens, 334. Vgl. ook Von Zesen, 371.
5) Von Zesen, 357. Wegens het brandgevaar is door Schepenen verboden de fabriek daar ter plaatse weer op te richten. Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 499.
6) Memorie rakende de raffinaderijen. Amst. Arch. L. C. 8 N. 8 (36). Deze memorie is van ± 1700.

Dat deze industrie zoo hoog kon stijgen, moet zeker voor een niet gering deel hieraan worden toegeschreven, dat geen beperkende gildebond haar knelde. Wel stond het vak onder eenige keuren, gelijk bijna alle ambachten; voor de handhaving daarvan hadden zes »Geauthoriseerden« te zorgen. Maar deze keuren betroffen meer technische onderdeelen, die de vrijheid van het bedrijf niet bemoeilijkten. Zoo was bepaald, dat de ruwe suiker alleen met eieren, niet met beestenbloed mocht worden gereinigd 1). Doch men behoefde niet eens burger te zijn om een raffinaderij te mogen oprichten. Zelfs wordt als een geval van groote liberaliteit der Regeering vermeld, dat zij in 1655 aan twee Portugeesche Joden, Abraham en Izaäk de Pereira toestond onder bepaalde voorwaarden zulk een fabriek op te richten 2). Zoo is het verklaarbaar, dat deze nijverheid een der weinige is geweest, die aan het algemeen verval is ontkomen. In 1765 waren er nog 106 suikeraffinaderijen 3), eenige jaren later zelfs 108. 4)

Een andere tak van industrie, die evenzeer bloeide onder soortgelijke voorwaarden, was de tabakskerverij. Ook hier bestond schier volledige vrijheid van bedrijf; vele Hoogduitsche Joden verdiende er hun brood mede. Bij onze voorvaderen was het »toeback suygen« niet minder in den smaak dan bij ons, hunne naneven, gedachtig aan het Catsiannsche: »wat op de tonge bijt is echte mannen cost«, terwijl bovendien het snuiven hun vooral later schier tot eene levensbehoefte was geworden 5). Vandaar dat de tabaksindustrie veel binnenslands leverde. Maar zooveel werd geproduceerd, dat ook naar buiten kon worden uitgevoerd. Nergens blijkt duidelijker dan hier, hoe verzot men ten onzent was op een lekkere pijp tabak. Temple merkt op, dat de Hollanders weinig behoeften hebben en altijd het beste van hun omzet uitvoeren. Zij bezitten de Indische specerijen en de Perzische zijde, maar dragen eenvoudige wollen stoffen en voeden zich met hun eigen visch en groenten. Ja, zij zenden hun fijnste lakens naar Frankrijk en koopen slechte waar uit Engeland voor eigen gebruik. Zij voeren hun beste boter uit naar alle kanten en koopen de goedkoopste uit Ierland en Noord-Engeland voor zich zelve 6). Dat was

1) Handvesten I, 1174.
2) Wagenaar II, 484. Vgl. ook Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 498.
3) T. a. p.
4) De Koopman, I, 254. Le Long II, 232.
5) Den 23 Februari 1654 gingen Robert Nachtegaal, Elard van Boppard en Johan Pape een vennootschap aan tot het vervaardigen van snuiftabak. Acte not. van Born. Aant. de Roever.
6) Temple, Observations, 232.

dus een bijzonder in het oog vallend verschijnsel. Doch wat zien wij bij de tabak? »De gemeenste soorten van deeze tabak worden veel naar 't Noorden en de Oostzee verzonden«, getuigt Wagenaar 1). De Amsterdamsche tabak was desniettemin in het Noorden zeer gezocht; wij weten, dat zij daar in groote hoeveelheden werd gesleten 2). De Noren en Oosterlingen schijnen minder kieskeurig op dit punt te zijn geweest dan onze voorzaten. Het is zeker overbodig er hier op te wijzen, dat onze voorouders onzen geliefden rookstengel, de sigaar, niet kenden en dat dus sigarenmakers niet bestonden.

De tabak was een der meest geliefkoosde genotmiddelen der vaderen. In één adem daarmede te noemen is het bier, dat nog in de 17de eeuw de volksdrank bij uitnemendheid was. Mogen tegenwoordig den werkman twee borrels daags worden gegund, voor twee eeuwen dronk ieder, rijk zoowel als arm, gaarne zijn kroes bier en dat wel evenals in den regel in onze dagen, meest inlandsch. Van de buitenlandsche soorten was vooral het Hamburger en Bremer bier zeer gewild 1), terwijl binnenslands Amersfoort, Dordrecht en Haarlem elkander op dit gebied naar de kroon staken, om toch ten slotte de eerepalm te gunnen aan Delft, dat juist niet in het geding was 2). Het Amsterdamsche bier was niet zoo beroemd. Toch was de brouwerij aan Amstel en IJ een oude industrie, al was Amsterdam niet een van die steden, die daarop „gefondeert waren, en die wanneer zij dezelven zouden verliezen t' eenemale zouden moeten vergaen en bedorven wesen" 3). Met de uitbreiding der stad namen natuurlijk ook de brouwerijen in aantal toe. In 1620 waren er 15 brouwerijen te Amsterdam, het volgende jaar reeds 18, later 23. 4) Op dat getal schijnen ze ongeveer te zijn gebleven. Ten minste tusschen 1660 en 1670 waren er 22. 5)

Blz. 205. J. Luiken fec.

WINKEL VAN FIJN GESPONNEN GOUD- EN ZILVERDRAAD
VAN DE WED. CHRISTIAAN BEUNINGEN EN ZOONEN OP DE HEERENGRACHT
OVER »MYN GLAS LOOPT RAS IN BEUNINGEN"
(Naar het eenig bekende ex. in de verzameling van den Heer J. Ph. van der Kellen)

1) Wagenaar II, 484. Gemeen is hier natuurlijk = gewoon, niet = slecht.
2) Luzac II, 327.

1) Koenen, Nijverheid, 59.
2) T. a. p.
3) Privilegiën van Leiden, 348, bij Luzac II, 328.
4) De Koopman I, 247.
5) Von Zesen, 371. In de 18de eeuw waren er nog 13 brouwerijen. Le Long II, 232.

Hoewel geen brouwersgild bestond, werden toch sedert 1675 van stadswege Hoofdluiden benoemd, om toezicht op het bedrijf te houden, doch voornamelijk om voor het geregeld inkomen van den stedelijken bieraccijns zorg te dragen 1). Het voor de brouwerij benoodigde water werd met daartoe speciaal ingerichte schepen uit de Vecht gehaald, sedert het water der stadsgrachten, dat daartoe — het klinkt schier ongeloofelijk — vroeger werd aangewend, zich daartoe door toenemende vervuiling niet meer leende.

Behalve bier werd ook sterke drank gedronken. De Fransche brandewijn was even bekend als geliefd; men kende de cognac even goed als thans. Dat van deze prikkelende genotmiddelen vrij wat werd gedronken, blijkt hieruit, dat de stedelijke accijns op de brandewijn in 1663/4 voor 30,000 gulden werd verpacht 2). In 1663 werd te Amsterdam 3000 stukken Fransche brandewijn geconsumeerd. Maar het verbod van invoer van Fransche waren in 1671 en de daarop gevolgde oorlog van 1672 tot 1678 brachten daarin verandering. Alle handel met Frankrijk was gestremd. Van alle Fransche producten schijnt men echter de sterke drank het minst te hebben kunnen missen. Ten minste van dezen tijd dagteekenen de jeneverstokerijen, die sedert meer en meer aan een bestaande behoefte bleken te moeten voozien 3). Maar reeds voor dien tijd werd ook brandewijn te Amsterdam zelve gebrand; tenminste in 1663 waren er volgens hun eigen opgave niet minder dan vierhonderd branders 4).

Wij komen nu tot die bedrijven, die nauw samenhangen met het karakter van Amsterdam als zee- en handelsstad. Men zou te Amsterdam, dat zulk een uitgestrekten eigen handel dreef, hebben verwacht dat de daartoe benoodigde schepen ook daar zouden zijn gebouwd. Toch was de scheepsbouw te Amsterdam niet van zooveel beteekenis als b.v. in de Zaanstreek, waar de werven bij tientallen werden geteld, waar men in een maand een groot zeeschip kon bouwen en iedere week een oorlogsschip kon doen van stapel loopen. Wanneer men in aanmerking neemt, »dat de scheepstimmerij in Holland niet moet werden geconsidereerd als een puere consumtie, maar als eene zeer gewigtige manufactuure en koopmanschap, vermits meest alle groote schepen voor de vreemde volkeren van Europa door de Hollanders werden getimmerd« 1), dan is het duidelijk, dat zelfs de Zaanstreek met al haar gunstige factoren niet aan de aanvrage kon voldoen. Ook te Amsterdam vond men dus scheepsbouw; trouwens de Regeering dwong haar onderdanen er op allerlei wijzen toe. De broeders van het Groot- en Kleinbinnenlandsvaardersgild en de brouwers moesten hun schepen te Amsterdam doen bouwen en herstellen 2). Bovendien was bepaald, dat schepen, die vóór de stad lagen om te laden of te lossen, zoo zij herstelling behoefden, te Amsterdam moeten worden gekalefaterd en dit, daar de scheepsbouw een gild

'T SCHIP AMSTERDAM, OMSTREEKS 1650
(Verzameling Mr. S. van Gijn)

1) Wagenaar II, 479. De bieraccijns bracht in 1663/4 niet minder dan *f* 152,000 op, maar daar dit bedrag voortvloeide uit »binnen gebrouwen en uytheemsche bieren«, bewijst dit cijfer niet, dat te Amsterdam veel is gebrouwen. Domselaer, 184.

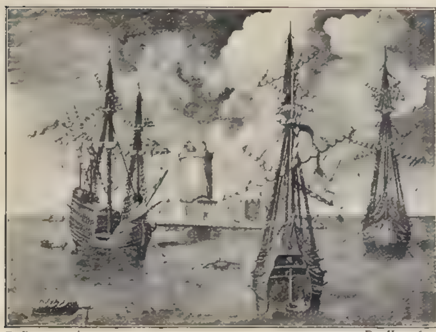
2) Bontemantel, uitg. Kernkamp, II, 505.

3) Wagenaar II, 481.

4) Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 505. Natuurlijk zullen er onder deze 400 vrij wat kleine baasjes zijn geweest: zooveel groote branderijen heeft Amsterdam zeker niet geteld.

1) De la Court, Aanwijsing, 36.

2) Handvesten I, 1410.

P. Bruegel inv. Fr. Huys fec.
SCHEPEN VAN DE TWEEDE HELFT DER 16e EEUW

kreeg men in de 17de eeuw niet gelijk thans gezaagd en geploegd uit Noorwegen. De houtvormde, alleen door broeders van het Scheepstimmermansgild 1).

Het Scheepstimmermansgild is altijd zoo niet een der machtigste dan toch een der grootste en rumoerigste van Amsterdam geweest. Hoewel de de Admiraliteit en de Oost-Indische Compagnie hun eigen werven haden, waar eigen werklieden — bij de Compagnie wel twaalfhonderd 2) — de benoodigde schepen bouwden, waren er buiten deze nog genoeg scheepstimmerlieden. In Wagenaars tijd telde het gild nog 1500 leden 3). Wat vroeger, in 1736 wordt vermeld, dat de scheepstimmerlieden ten getale van 2000 man naar het Stadhuis trokken om een dreigende loonsvermindering af te wenden 4). In verband met den

P. Bruegel inv. Fr. Huys fec.
SCHEPEN VAN DE TWEEDE HELFT DER 16e EEUW

ontwijfelbaar veel hoogeren bloei der scheepvaart in de 17de eeuw kan men het getal der bijltjes, zooals zij in 1748 heetten, in die eeuw op nog veel grooter stellen. Uit deze omstandigheid blijkt reeds, dat wij hier niet met een gewoon gild te doen hebben. Eenige duizenden patroons in het scheepstimmervak zijn er zeker te Amsterdam nooit geweest. Er is nog iets anders. Bij gildebroeders, die gelijk de leden van andere gilden, patroons waren, die zelve knechts in hun dienst hadden, kwam een verzet tegen loonsverlaging niet voor. Dat nu openbaarde zich, gelijk wij boven zagen, soms bij de scheepstimmerlieden. Hoewel het nergens uitdrukkelijk wordt gezegd, moeten wij blijkbaar hun gild als een knechtsgild beschouwen, dat zijn georganiseerde macht bij een loonstrijd in de schaal wierp. Nog andere omstandigheden

P. Bruegel inv. Fr. Huys fec.
SCHEPEN VAN DE TWEEDE HELFT DER 16e EEUW

wijzen daarop. Scheepstimmerlieden of klouwers, die zonder werk waren, hadden hun vaste standplaats, 's morgens op den Kadijk bij de Kattenburgerbrug of vóór in de Bickerstraat, dus in het Oosten en Westen der stad in de scheeprijke buurten, of des namiddags van twaalf tot één uur op de Nieuwe Brug. Nergens anders mochten zij zich laten aanmonsteren 1). Dat hier wederom alleen van werklieden sprake kan zijn, springt in het oog. En dat de Bijltjes democraten waren in hart en nieren, dat hebben zij in 1748 getoond, toen zij onder de leuze Oranje Boven de aristocratische Stadsregeering niet weinig in het nauw brachten. Wel waren de patroons ook leden van het gild, doch uit alles blijkt, dat de werklieden er verreweg den boventoon hadden 2).

Het hout, waaruit de schepen werden gebouwd,

1) T. a. p. I, 1413. Wij wezen er bij de beschouwing der handelspolitiek op, hoe juist bij de scheepbouw de enge bepalingen Amsterdam veel kwaad hebben gedaan.
2) Janiçon, Etat présent des Provinces Unies, aangehaald bij Koenen, Scheepsbouw, 159.
3) Wagenaar, II, 461.
4) Het ontroerd Holland, 249, aangehaald bij Pringsheim, 71.

1) Wagenaar II, 460.
2) T. a. p.

zaagmolen moest het eerst tot stijlen en planken zagen. Dat alles geschiedde in het vaderland en wat niet te verwonderen is, ook te Amsterdam. Wel is waar had de stad niet die beteekenis als de Zaan, waar veel meer ruimte voor windmolens was dan in het nauwbehuisde Amsterdam, maar toch vinden wij houtzaagmolens, wel niet in de stad maar toch onder hare muren. In 1606 zag Amsterdam den eersten molen verrijzen 1). Hun getal nam allengs toe; hun ten behoeve werd omstreeks 1630 de Zaagmolenspoort in den walmuur werd gebroken. Om de Zaanstreek afbreuk te doen, werd in 1630 een compagnie van houtkoopers opgericht tot het bouwen en exploiteeren van houtzaagmolens. Deze vennootschap begon het volgende jaar hare werkzaamheden en had weldra in ieder geval meer dan twee molens in haar bezit. Zij kocht de rechten van anderen op, die een octrooi voor een molen hadden. Doch deze compagnie ging reeds vóór 1641 weer te niet. Moeilijkheden met de door haar aangestelde molenaars, tegenwerking der buiten de combinatie staande houtkoopers, de onmogelijkheid om van de stad een verbod van invoer van gezaagd hout te verkrijgen, dat alles veroorzaakte den ondergang der compagnie 2). Maar toch werd te Amsterdam nog veel hout gezaagd. Toen het buiten de Zaagmolenspoort vol begon te worden, bouwde men ze ook aan de Amstel buiten de Regulierspoort. In 1655 waren er zooveel houtzaagmolens buiten de Haarlemmerpoort, d. i. de geheele Westelijke molenbuurt tot aan de Raampoort, en aan den Amstel, »dat bijnae geen bequaeme plaets meer is om meer te setten" en Burgemeesteren in overweging gaven ze aan de Nieuwe Vaart langs den St. Antoniesdijk te zetten 3). Maar daar schijnen ze niet geplaatst te zijn. In 1661 ten minste vroegen twaalf houtzaagmolenaars verlof hun molens buiten de Raampoort te mogen zetten en te mogen loten om de plaatsen 4). Evenzoo zag men eenige jaren later buiten de Zaagmolenpoort — daar waren ze altijd gebleven — er wel bij de vijftig, buiten de Raampoort ongeveer tien, buiten de Regulierspoort zeventien welgeteld, te zamen tusschen de zeventig en tachtig molens, »die gedurigh anders niet doen dan hout

1) Res. Oud-Raad, fol. 7 verv.
2) Acten Nots. Lamberti, 5 Jan., 15 Juli, 1 Aug. 1630, 24 April 1631. Aant. de Roever.
3) Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 497 vlg.
4) Aant. de Roever.

zagen, dat vreemt om te sien is so veel molens al dicht by elkander gemaekt" 1).

Behalve door houtzaagmolens werd het landschap om Amsterdam natuurlijk ook gestoffeerd door korenmolens, runmolens, zeemmolens, oliemolens enz.

Industrieën, eveneens nauw aan den scheepsbouw verbonden, waren de zeilmakerij en de touwslagerij. Ook bij dit bedrijf vond men geen gild, doch het was aan keuren onderworpen, die de uitoefening ervan regelden. Gelijk bijna overal hadden de touwslagers hun banen ook te Amsterdam langs de

ZEEMMOLEN 1631
(Prentenkabinet Amsterdam)

vesten der stad, waaraan nu nog de Lijnbaansgracht haar naam ontleent. In 1677 waren er 16 in getal 2).

Belangrijk was ook te Amsterdam de zeepziederij. Een bijkomstige omstandigheid bewijst dat. Toen in 1663 het Collegie van Commercie werd opgericht, kregen daarin ook eenige vertegenwoordigers van de nijverheid zitting en daaronder ook een zeepzieder 3), wel een bewijs dat

1) Fokkens, 334.
2) Bontemantel, uitg. Kernkamp II, 506.
3) De Notulen en munimenten van het College van Commercie zijn door mij uitgegeven in Bijdr. en Med. van het Hist. Gen. XVIII, 181 vlg.

ZEILMAKERS

de zeepziederij naast de draperie, die ook in het college vertegenwoordigd was, voor een der belangrijkste bedrijven van Amsterdam doorging. Een zeer gewild uitvoerartikel was de Amsterdamsche zwarte zeep 1), die overal gewillig aftrek vond. In 1667/8 werden daarvan niet minder dan 4376½ ton uitgevoerd 2) en dat nog alleen naar het buitenland langs den zeeweg. Dat er zeer veel zeep werd gezoden, blijkt verder hieruit, dat de zeepaccijns in 1663 voor één jaar voor niet minder dan ƒ 33,000 werd verpacht 1). Dit cijfer wordt alleen overtroffen door de opbrengst van den accijns op kalk en steen, boter, zout, turf en kool, gemaal en bier.

De Republiek was in de 17de eeuw een toevlucht voor talloos velen, die in hun vaderland bij de wet geen bescherming vonden. Vervolgden vonden er een tehuis, vrije denkers een plaats, waar zij hun meeningen over staat en maatschappij, kerk en godsdienst, kunst en wetenschap rustig en onbelemmerd konden uitspreken. Gaarne zagen de Staten hun land beschouwd als een schuilplaats, waarheen allen, wien tehuis de geestelijke levensadem was ontzegd, het oog, misschien later wel hun schreden richtten. Wij wezen er op dat daarbij ook het handelsbelang den doorslag gaf. Vooral Amsterdam, dat altijd op het kompas der commercie zeilde, was in dat opzicht zoo liberaal mogelijk. Groot was daar de vrijheid van spreken. En deze verwekte op haar beurt een groote vrijheid van schrijven en drukken: te Amsterdam was de drukpers hoewel niet wettelijk, dan toch feitelijk vrij. Vandaar dat er in vorige eeuwen ontzettend veel is gedrukt, wat nergens elders kon verschijnen, meer dan in alle andere Nederlandsche steden te zamen. Vondels Hekeldichten en Palamedes zagen er zoo goed het licht

HENNEPKLOPPERIJ EN LIJNBANEN.

1) Berg, Refugiés, 114.

2) Convoylijst, door mij uitg. in Bijdr. en Med. v. h. Hist. Gen. XIX, 125 vlg.

1) Domselaer, 184.

als de la Courts epoquemakend Interest van Holland. Ook buitenlandsche, vooral Fransche schrijvers namen hun toevlucht tot de Amsterdamsche pers, om de producten van hun geestesarbeid of hun vernuft algemeen bekend te maken. Het is ongelooflijk, hoeveel boeken hier werden gedrukt voor buitenlanders, waarvan geen enkel exemplaar binnenslands werd uitgegeven. Tallooze boeken, die op het titelblad buitenlandsche drukkers aanwijzen, zijn van Amsterdamsche persen gekomen 1). Van die pers bediende zich de openbare meening hier en elders om zich gehoor te verschaffen over de zaken van staat en kerk; daar zij zich nergens zoo ongestoord kon openbaren als te Amsterdam, namen hare tolken meest hun toevlucht tot Amsterdamsche drukkers. Ongelooflijk groot is dan ook het getal pamfletten, libellen en blauwboekjes, die in de 17de eeuw de taak der groote bladen onzer dagen vervulden en die te Amsterdam ter perse werden gelegd.

Behalve deze groote vrijheid van drukken en schrijven veroorzaakte nog sedert 1632 de aanwezigheid van het Athenaeum, waardoor tal van verdienstelijke geleerden blijvend te Amsterdam zich vestigden, dat de Amsterdamsche drukkers altijd volop werk hadden. De drukkunst werd weldra door duizenden beoefend. Tusschen 1660 en 1670 vond men te Amsterdam ongeveer veertig groote en kleine drukkerijen, »darunter in den meisten fast nichts als Niederdeutsch, in vielen Lateinisch, ja Englisch, Französisch, Spanisch und Wälsch dabei, in etlichen auch Hochdeutsch, Griechisch, Ebreisch, Kaldeisch, auch wohl Arabisch und Sirisch gedruckt wird. Ueber alle diese Sprachen werden itzund auch Böhmische und Dänische bücher mit ihren eigenen buchstaben....... an das tagelicht gebracht. Ja die Perser selbsten haben im Vergangenem Jahre eine Armenische Drukkerei, darinnen die heilige Schrift in Armenischer Sprache sol zu lichte kommen, alhier anrichten latzen" 2). Wereldberoemd was de drukkerij van Blaeu. Omstreeks 1600 vestigde Willem Jansz. Blaeu zijn drukkerij op het Water d. i. het Damrak. In 1637 verplaatste hij ze naar de Bloemgracht. Hij vestigde zijn naam behalve door tal van andere geographische uitgaven door zijn wereldberoemden atlas in drie deelen. Blaeu, een geleerd man, ervaren in vele, vooral exacte wetenschappen, stierf den 21 October 1638 en werd opgevolgd door zijn zoon dr. Joan, die de drukkerij verplaatste naar achter de Nieuwe Kerk, waar hij met de bekende, naar de negen muzen genoemde persen werkte en er o. a. zijn thans tot niet minder dan veertien deelen uitgedijden modelatlas drukte. Daar was het ook, dat de heerlijke werkplaats met den geheelen inhoud persen, matrijzen enz., den 23 Februari 1672 in de vlammen opging; de schade werd op 355,000 gulden geschat. Den 28 December 1673 stierf dr. Joan Blaeu, zijn zonen zetten tot in de 18de eeuw de voorvaderlijke zaak voort 1). Ook de niet minder beroemde firma Elsevier was te Amsterdam gevestigd. In 1638 opende Louis Elsevier zijn boekhandel aan het Damrak, waaraan hij in 1640 een drukkerij verbond, die welhaast die zijner bloedverwanten te Leiden naar de kroon stak en wier producten om hun degelijke, kunstvolle uitvoering uiterst gezocht waren. Den 1 Mei 1665 associeerde Louis zich met zijn neef Daniel,

BOEKWINKELS AAN DE BEURS OMSTREEKS 1700 4)
(Verzameling R. W. P. de Vries)

die juist tien jaar later de zaak alleen op zich nam en tot zijn dood den 13 October 1680 bleef besturen 2). En ten slotte moeten wij den Joodschen drukker Joseph Athias vermelden, die in 1661 en 1667 voortreffelijke critische uitgaven van den Hebreeuwschen bijbel aan de wetenschap schonk, waarvoor hem den 10 Juni 1667 door de Staten-Generaal een gouden keten met gouden medaille ter waarde van 600 gulden werd vereerd 3).

De refuge kwam ook de Amsterdamsche drukkerij ten goede. Onder de Hugenooten waren voortreffelijke correctors, waaraan men in Holland wel eens gebrek had. Ook de boekhandel, welk beroep dikwijls doch niet altijd van dat van drukker

1) Berg, Refugiés, 179.
2) Von Zesen, 370.

1) Baudet, Leven en Werken van Willem Jansz. Blaeu, passim.
2) Willems, Les Elsevier, LXI. vlg., 241 vlg.
3) Woord en Beeld, 1897, 315 vlg.
4) Titelprent van Ricard, Les lois et coutumes du change des principales places de l'Europe. Amst. 1715. 4°.

Hipparchos antiqua suos si praedicat aetas,
Sosigenem Memphis relligiosa colit:
Cantaber Alphonso, Cimber Tychone superbit;
Atque aliquid tantae Sarmata laudis habet:
Blavius hoc omne est Bataris quem fulgida dudum
Vraniae lumen credidit esse suum,
Et toties istis nixus cervicibus Atlas.

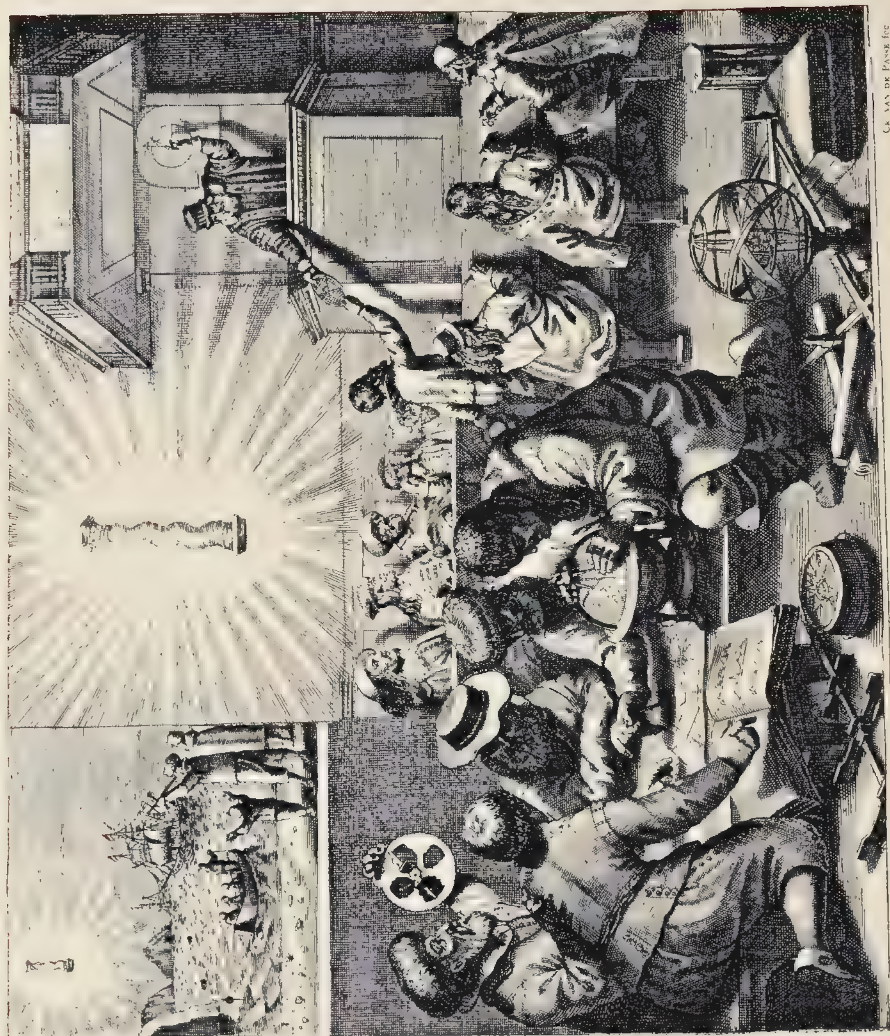
Vestraque, quam tabula jam manus una gerit
Ecce emitur parvo mundus. quis venditor? hic est
Hic minima docuit sidera puppe vehi;
Portasi Oceanum ratibus, portusque viasque.
Littora, et immensis dissita regna plagis:
Navita, quid noctu gelidas inquiris in Arctos?
In puppi ante oculos Arctos iterque patent.

Barlaeus.

WILLEM JANSZ. BLAEU, 1571—1638

De beroemde ontwerper en uitgever van atlassen en kaarten

Naar een gravure van Jeremias Falk in het prentenkabinet te Amsterdam

Cr. VAN DE PASSE fec.

EEN ZEEVAARTKUNDIGE LES

Titelprent van den zee-atlas; De groote lichtende ofte Vyerighe Colom enz. Amst. Jacob Aertsz Colom 1661.

was afgescheiden, kwam door de refuge tot nog hoogeren roem. Het geslacht der Huguetans uit Lyon, vader met drie zonen, vestigde zich te Amsterdam en dreef daar al spoedig een zoo uitgebreiden handel, dat er geen stad, geen kasteel, geen heerlijkheid, geen vorstendom in geheel Europa, in 't bijzonder in Spanje, Italië, Frankrijk, de Nederlanden, Engeland en Duitschland was, waar dit huis zijn pakhuizen, commiezen en factoren niet had: tot in het Oosten te Konstantinopel, Alexandrië, Smyrna, Aleppo en andere steden hadden zij hun relatiën. Vele duizenden in en buiten Amsterdam leefden ervan 1).

Boekdrukkers en boekverkoopers, waarbij als derde categorie van teedere verzorgers van het papieren kind de boekbinders zijn te voegen — in de 17de eeuw was ook het boekbinden een kunsthandwerk, dat hoog in eere stond — waren te zamen sedert 1662 in een afzonderlijk gild vereenigd 2). Vóór dien tijd hadden zij met de

1) Koenen, Refugiés, 275 vlg.
2) Wagenaar II, 471.

schilders, de glazenmakers, de borduurders, de beeldhouwers en de tapijtwerkers het St. Lucasgild gevormd. Zij waren dus nog onder de hoede van dezen Evangelist, toen dit gild in 1653 Vondel als

BOEKWINKEL VAN JOHANNES VAN DEN BERGH, „IN DE GASTHUYS STEEGH AEN DEN DAM, BEZYDEN 'T STADHUYS, 1661"

prins der Nederlandsche poëten kroonde, een hulde waarmede zij zeker van harte zullen hebben ingestemd. Het gild werd bestuurd door drie boekverkoopers, een boekdrukker en een »konst en prentenverkooper." De boekdrukkerij stond evenals alle gilden onder allerlei beperkende bepalingen, „dog deeze keuren zijn, dikwijls, overtreden, zo wel als die tegen het omloopen met liedjes, nieuwe tijdingen en andere gedrukte schriften dageliks, overtreden worden" 1).

Aan dezelfde oorzaken, de groote vrijheid van drukken en het hooge wetenschappelijke peil waarop de vaderlandsche geleerden stonden, kan men den bloei toeschrijven aan een nauw met de drukkerij en den boekhandel verwant vak,

tot Amsterdam

ADRESKAART VAN DEN BOEKBINDER BRUNO SPANSEERDER (Verzam. R. W. P. de Vries)

de vervaardiging van land- en zeekaarten, waarbij zich dan weer die van sterren-, wis- en zeevaartkundige instrumenten aansloot. Het behoeft geen betoog, dat in den tijd, toen de levenskracht van ons volk op alle zeeën uiting zocht in daden, dat toen ook groote behoefte kwam aan allerlei hulpmiddelen van den zeeman en zijn wetenschappelijke voorganger en volger tegelijk, den geograaf. Dat deze kunst te Amsterdam bloeide is overbekend. De groote naam van Blaeu diene hier slechts ter herinnering, evenals de vermelding, dat de wereldberoemde kaart van Oost-Tartarije, die, de vrucht van een twintigjarig onderzoek, een geheel nieuw licht verspreidde over onbekende kusten en zeeën, het werk was van niemand minder dan den Amsterdamschen burgemeester Nicolaas Witsen en te Amsterdam was gedrukt 1). In 1668 bezocht Eduard Brouwer Amsterdam en zag daar een globe, vervaardigd door Vingboons, die tusschen 6 en 7 voet middellijn had. Deze globe was van

t'AMSTELDAM,
By CLEMENT de JONGE, in de Kalver-ſtraat,
in de gekroonde Konſt en Caart-winkel.
A°. cIↄ Iↄc lxv.

ADRESKAART VAN CLEMENT DE JONGE, DEN BEROEMDEN PLAATDRUKKER (Verzameling R. W. P. de Vries)

koperen platen vervaardigd, terwijl de nieuwste ontdekkingen er op vermeld stonden. Om een denkbeeld te geven van de kostbaarheid van deze reuzenglobe vermeldt hij, dat de koperen meridiaan die er om heen liep niet minder dan duizend gulden had gekost 2). Nog in het begin der 18de eeuw was Amsterdam zoo beroemd op dit gebied, dat de stad Hamburg er een afgevaardigde heen zond, om ten behoeve van den handel groote inkoopen van kaarten en instrumenten te doen 3).

Wij hebben in den loop van ons overzich al verschillende gilden genoemd. Maar nog blijven eenige meer algemeene vereenigingen ter bespreking over. Vooreerst het Groot- en het Kleinkramersgild. Het eerste dagteekent nog uit de Middeleeuwen. De ordonnantie, waarnaar tot het einde

1) Wagenaar t. a. p.

1) Gebhard, Nicolaas Witsen I 417 vlg.
2) Aant. de Roever.
3) Koenen, Handel, 98.

toe het gild was ingericht, is van 15 November 1554. Het omvatte alle winkeliers in wollen en zijdelakens, linnen, chitsen, katoen, zijde, zijden linten, gebreide kousen en in het algemeen allen die in hun nering de el of het koperen gewicht gebruikten. Deze winkeliers, die voor een deel ook fabrikanten waren, hadden samen een monopolie: het venten van de door hen verkochte waren was verboden. Naast dit gild stond het Klein-Kramersgild, dat in 1621 werd opgericht. Daartoe behoorden geheel andere kooplieden dan tot het vorige: de benaming groot en klein was hier niet ongepast: tot dat gild toch behoorden de verkoopers in het klein van kaas, erwten, boonen, gort, meel enz., verder de kaarsenmakers, vettewariers of kommenijswinkeliers, in het algemeen dus zij die in het kruideniersvak en aanverwante branches werkzaam waren 1).

1) Wagenaar, Amsterdam II, 436 vlg.

SCHIPPERS, STUURMANS EN BOOTSGEZELLEN 1608

Ten slotte rest ons nog eenige gilden te bespreken, die geheel van de vorige verschilden en er bijna niet anders dan den naam mede gemeen hadden. De leden ervan oefenden niet een bepaald handwerk uit, maar vormden vereenigingen van werklieden, die door de stad tot bepaalde diensten waren aangewezen. In deze gilden werd het getal der broeders door Burgemeesteren bepaald, aan wie ook de benoeming stond. Zij waren dus stedelijke werklieden, die het publiek ten dienste stonden en daarvoor een retributie mochten heffen 1). Verscheidene dezer compacten hebben dan ook, ongelijk aan de andere gilden, de revolutie van 1795, die alle bedrijfsvereenigingen ophief, overleefd. Eenigen tijd geleden is nog de vereeniging van korendragers bij vonnis van den Hoogen Raad in het bezit gesteld van de goede-

1) Pringsheim, 57.

ren van het oude korendragersgild, terwijl het Blaauwhoedenveem en het Vriesseveem, hoewel in anderen vorm, ook nog voortbestaan. Wel een bewijs, dat wij hier met andere dan gewone handwerksgilden te doen hebben.

Het waren deze gilden, die in de Middeleeuwen vereenigd waren tot het groote Dragersgild, een der oudste van Amsterdam 1). Reeds omstreeks 1409 moet het hebben bestaan. Bij de uitbreiding van stad, handel en gild, moest echter op den duur dit laatste worden gesplitst. Het oude Dragersgild werd beperkt tot het Bierdragersgild, dat in 1461 voorkomt. Daaruit kwamen in 1621 weer de Bierbeschooiers voort, die het uitsluitend recht hadden de herbergiers en tappers van elders

¶ Dit is die Caer
te vander zee: om Oost ē West te
zeylen / ē is van die beste Pyloots / ē wt
die ald beste Caertē ghecorrigeert / diemē weet
te vinden / ende elcke cust op tsijn ghesét.
¶ Item ghi schippers / stuermans / ē bootsgesellen
Ick Jan Jacobzoō en houde geen Caerten voor die
mijn dan daer mijn naem ē merck op staet / want ic
laet dye mijnen alle iaers eens corrigeren / wt
die beste Caerten ē kenders vā die zee.
¶ Ghedruckt int Iaer. 1541.

TITELBLAD VAN HET OUDST BEKENDE KAARTBOEK VOOR AMSTERDAMSCHE ZEEVAARDERS, 1541. 4)

gebrouwen bier te voorzien 2). Een ander dragersgild, het Korendragersgild, komt afzonderlijk in 1551 voor 3). Daarvan scheidden nog in de 16de eeuw weer de Korenmeters en Korenzetters zich af, die echter in 1654 weer hereenigd werden 5). Nog vormden de Korenlichtermans een gild op zich zelve; het waren de eigenaars der lichters, waarin het koren uit de groote zeeschepen werd overgestort en zoo naar de pakhuizen vervoerd. In 1616 eindelijk werd het Waagdragersgild opgericht 1), dat op zijn beurt weer gesplitst was in veemen, kleine vereenigingen van werklieden. Deze veemen werkten voor gemeenschappelijke rekening. De waagdragers die er buiten stonden, heetten vrijluiden. Een veem bestond uit slechts vijf tot negen personen; geen wonder dus dat het getal der veemen zeer groot was: in 1685 waren er negentien. Zij waren onderscheiden door een teeken aan of de kleur van den hoed. Reeds bij Brederoo beroemt zich een rijk koopman dat hij alle blauwhoeden en klapmutsen in het werk heeft 2). Men had behalve deze de groen-, bont-, rood-, geel-, stroo-, zwart-, wit- en grauw-

¶ Dit is die Kaer
te van dye Suyd zee tot dat Han-
serdyep toe / ende tot dat Maers-
diep toe / Om met schepen wt of in te
zeylen van Amstelredam te zee /
vaert. Ghedruckt Int Iaer. 1540

TITELBLAD VAN HET OUDST BEKENDE KAARTBOEK OM AMSTERDAM IN OF UIT TE ZEILEN, 1540. 3)

hoeden. Verder waren eenige veemen naar landen of steden genoemd, die hun producten te Amsterdam ter waag aanvoerden: het Schotsche, Zeeuwsche, Leidsche, Medemblikker, Haarlemmer, Friesche, Engelsche en Texelsche veem en ten slotte nog het Zijdenveem 4). Deze veemen waren vereenigingen met een communistisch karakter. De voordeelen van dit stelsel bleven niet uit, maar evenmin de nadeelen. De veemen werden langzamerhand ook door de steeds hooger wordende inkoopsommen rijk. De voorrechten, die

1) ter Gouw, op de in het register in voce vermelde plaatsen.
2) Wagenaar II, 447.
3) t. a. p.
4) Gheprent tot Amstelrenam (sic). By My Jan Jacobs-zoon Wonende inden Nysel. In dye vyer Heems-Kinderen. (Univ. Bibl. Amst.)
5) t. a. p. II, 448.

1) t. a. p. II, 449.
2) Spaansche Brabander, 1831.
3) Gheprent bi mi Jan Jacobzoon van Amstelredam, in dye vier Heems-Kinderen. Ende men salse te coop vindē op die oude Brugge. (Univ. Bibl. Amst.)
4) Wagenaar II, 450.

zij genoten, maakten hen naijverig op hun privilegiën. Nooit werd het veem uitgebreid. Slechts bij sterfgevallen werd door Burgemeesteren op voordracht van het veem zelve een nieuwe gast uit de vrijluiden gekozen. Zoo bleven de voorrechten voor een klein getal personen bestaan, hetgeen te onbillijker was, sedert de veemgasten het werk zelve niet meer afkonden en dus vrijluiden in dienst namen, door het veem betaald. Zoo zag men aan de Waag een toestand, als wij in onze dagen in Frankrijk hebben kunnen waarnemen, toen daar eenige mijnen aan de mijnwerkers zelve in eigendom werden afgestaan; het arbeiders-syndicaat, patroon geworden, behandelde de daarbuiten staande werklieden als loontrekkende ondergeschikten, waarover men naar willekeur kon beschikken.

Drie jaren na het Waagdragersgild, in 1619, werd ook het Turfdragersgild opgericht 1), waarvan de leden door Burgemeesteren werden aangesteld. Tot dit gild behoorden allen, die met den turfhandel in eenige betrekking stonden: de Turfhevers, Turfvulsters en Turfraapsters. De mannen stonden onder toezicht van twee Vaders van de Turfdragers, gelijk de vrouwen onder twee Moeders over de Turfvulsters. 2) Deze vertrouwelijk klinkende namen beletten niet, dat deze betrekkingen in een ergerlijk misbruik ontaarden. De Moeders over de Turfvulsters zijn berucht geworden. „Zij mogen in geval van ziekte of bij andere ongelegenheid iemant anders in haare plaats aan de

ARENT ROGGEVEEN 1676
Ontwerper van een ontdekkingsreis naar Australië

Markt zenden", zegt Wagenaar. 3) Dat klinkt zeer onschuldig, maar Wagenaar wist even goed als wij, dat deze „andere ongelegenheid" altijd voorkwam en het op die wijze regel werd, dat de Moeders der Turfvulsters nooit inderdaad dit ambt uitoefenden. Het werd een goed bezoldigde eeretitel, die door een der dames uit de aanzienlijke geslachten werd gedragen, terwijl het werk zelve tegen karige belooning aan een vrouw uit het volk werd opgedragen.

Nog andere dan al deze dragersgilden stonden

1658
Uit: Nederduitsche Astronomia door Dirck Rembrantz van Nierop. 1658.

de koopman ten dienste. Zoo had men het Roeien Steigerschuitenvoerdersgild, dat in 1613 een keur verkreeg 1) en het Vlotschuitenvoerdersgild, waarvan in 1589 gelijk voorrecht te beurt viel. 2) Bovendien waren de loodsen vereenigd in het Loodsmansgild, dat reeds vroeger moet hebben bestaan, maar in 1632 zijn eerste ordonnantie ontving. 3) Hun diensten waren te Amsterdam hoognoodig. Want daar was volgens Temple „de lastigste haven, die zij (d. i. de Hollanders) hebben, die door zulke ondiepten wordt afgesloten, dat gewone schepen er niet kunnen binnenvallen buiten tij, zelfs groote niet zonder te lossen. Het gat van Texel en de vaart over de Zuiderzee zijn gevaarlijker dan een reis vandaar naar Spanje; men vindt daar niet anders dan doodloopende, nauwe kanalen" 4). Sedert 1698 bedroeg het getal der loodsen vijftig, voor de helft voor het Vlie, voor de andere helft voor het Marsdiep, terwijl nog tien als reserve voor elk dezer zeegaten waren aangewezen.

Het vervoer der koopmansgoederen geschiedde en geschiedt te Amsterdam meest per schuit. Maar daarnaast bestond het vervoer over de straat evenzeer en wel op sleden. De slede met den sleeper er naast is een vaste figuur op alle prenten, die de Amsterdamsche handelsdrukte der 17de eeuw afbeelden. Deze karakteristieke straatfiguren waren

1) t. a. p. II, 451.
2) t. a. p. II, 452.
3) t. a. p.

1) t. a. p. II, 473.
2) t. a. p. II, 474.
3) t. a. p.
4) Temple, Observations, 210.

vereenigd tot het Sleepersgild, waarvoor in 1602 een keur werd uitgevaardigd 1).

Wij hebben dus verschillende dienende geesten van den handel kortelijk besproken. Er waren natuurlijk nog andere. Men had de cargadoors, de expediteurs, de convoyloopers. De werkkring der beide eersten is dezelfde als thans 2), de laatsten zorgden dat de regeling van de betaling der convoyen en licenten in orde kwam 3). Men had voor het meten van wijn met Amsterdamsche maten de wijnroeiers, welk ambt o. a. door den bekenden schilder Hobbema werd bekleed 4). Ten slotte had men nog de veelgesmade, maar toch onmisbare makelaars. Zij komen te Amsterdam reeds vrij vroeg voor 5). Nog in 1495 verklaarde het Gerecht op koopen door bemiddeling van makelaars gesloten geen recht te zullen doen 6). Blijkbaar wenschte men hen dus als schadelijke indringers te weren. Maar de behoeften van den handel deden zich sterker gevoelen dan de geschreven keuren. De makelaars bleven hun beroep ders vastgesteld door Burgemeesteren, die tevens ook de leden benoemden. Bij den steeds zich uitbreidenden handel nam hun getal ook voortdurend toe. In 1611 waren er 290 aangestelde makelaars 1). Op het einde der 17de eeuw waren er 395 Christen en 20 Joodsche makelaars. Doch dit getal was nog beneden de behoefte vooral als men bedenkt dat van deze 395 er wel 195 afvielen, die of rijk waren, of oud en dus weinig zaken meer deden, of onbekwaam in hun vak waren 2). Zoo is het verklaarbaar, dat het getal makelaars zonder officiëele aanstelling, zoogenaamde beunhazen, steeds grooter werd: in 1612 waren er reeds 600 3), op het einde der 17de eeuw wel 7 tot 800 4). De overheid deed wat zij kon om dit misbruik te weren en bepaalde onder anderen, dat door bemiddeling van zulke beunhazen gesloten koopen door het Gerecht niet zouden worden aangenomen 5) Toch was deze onderkruiping niet uit te roeien, om de eenvoudige reden, dat het getal officiëele makelaars veel te klein was. Beide, officiëele en niet-officiëele

OVERMANSPENNING VAN HET TURFDRAGERS GILDE TE AMSTERDAM. (Dirks I 121, n⁰. 3)
(Kon. Penningkabinet 's Gravenhage)

uitoefenen, zoodat het Gerecht van den nood een deugd moest maken en het kwaad — in zijn oogen — trachtte te beteugelen door het te reglementeeren. In 1530 werden de makelaars dan ook officieel erkend 7) terwijl in het volgende jaar de eerste ordonnantie op hun beroep werd afgekondigd 8). In 1533 werd het gild geregeld, dat echter eerst in 1578 dien naam verkreeg 9). Evenals bij de dragersgilden werd het getal der gildebroe-

1) Wagenaar II, 475.
2) Le Long, I, 578 vlg.
3) Ricard, Le négoce d'Amsterdam, 231 vlg.
4) De Roever in Oud-Holland I, 81 vlg.
5) Ter Gouw, op het register in voce. Vgl. over de makelaars in het algemeen: Stheeman, Over de Makelaardij. Diss. Gron. 1869 en vooral Stuart, De Amsterdamsche Makelaardij, Diss. Amsterdam 1879; aan dit laatste werk vooral is beneden een en ander ontleend.
6) Wagenaar II, 467. Stuart, t. a. p. 20.
7) Stuart, 25, waar tevens vroegere onjuiste opgaven daaromtrent worden verworpen.
8) t. a. p. 27 vlg.
9) t. a. p. 30 vlg. De volgende keuren t. a. p. 35 vlg.

makelaars, kwamen ook broederlijk te zamen ter Beurze. Ja zelfs wordt van de beunhazen verzekerd: „nochtans sluiten vele hunner opentlijk en onbeschaemt de aenmerkelijkste partijen" 6). De verdiensten der makelaars hingen geheel af van hun bekwaamheid of liever van hun reputatie, die dikwijls bekwaamheid kan vervangen. Sommige verdienden niet meer dan 700 tot 1000 gulden, maar er waren er ook en niet weinigen, die wel 8 tot 10,000 gulden per jaar maakten 7). Men had makelaars voor verschillende branches: zoo

1) t. a. p. 46, noot 3. Er waren in 1612 10 joodsche makelaars. Aant. de Roever.
2) Ricard, Le négoce d'Amsterdam, 324. In de 18de eeuw waren er 450 Christen en 50 Joodsche makelaars. Le Long I, 68. In 1770 waren er ongeveer 1450 officiëele en niet-officiëele makelaars. De Koopman II, 184.
3) Stuart, 47.
4) Ricard 325.
5) Le Long I, 69.
6) t. a. p.
7) Ricard, 325.

had men 250 tot 300, die zich alleen met den wisselhandel bezig hielden, 100 alleen voor den actiehandel, 100 voor de assurantiën, 60 tot 80 voor wijn en brandewijn en zoo voor alle andere handelstakken 1).

Ziehier het ideaal van een makelaar, ons door een koopman geschetst: „Zij, die het Makelaardij waernemen, moeten zijn lieden van eer en tot hun beroep bekwaam, geheimhoudende, wijs en voorzichtig in hunne handelingen; zij moeten alles hooren en niets zeggen en derhalven nooit een anderen vertellen de onderhandelingen tusschen negocianten en kooplieden, noch de accoorden, door hunne bemiddeling aengegaen; ook nooit kwalijk van iemand getuigen, daer deszelfs eer en welvaeren aen gelegen is. Zij zijn ongehouden den naem eens trekkers of laetsten endorsants van eenen wisselbrief op te geven, voordat de kooper verklaert zoodanigen wisselbrief noodig te hebben. Zij moeten zich te vrede houden met de hen toegelegde courtagie of makelaerdijloon en vermogen ook van niemand minder te ontvangen" 1). Dat de praktijk daarmede niet altijd

VINCENT JACOBSZ. COSTER
Wyn-peiler genaamd Sente Peylder, geb. 1553, gest. c. 1610
(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

1) t. a. p. 326. Vgl. over de praktijk der makelaars, Stuart, t. a. p. 47 vlg.

1) Le Long, I, 69 vlg.

overeenkwam, bewijzen de menigvuldige klachten, vooral in de 18de eeuw tegen hen geuit. De koopman »is onder ons in onze dagen een onderdanig dienaar van de hoogeerwaarde Heeren Makelaaren.« De kooplieden zijn aan hen overgeleverd als aas aan de raven. Zij zijn »lieve monopolisten van de algemeene onderwerping.« Ons wordt verzekerd, »dat de Makelaars op de nekken der Kooplieden treeden.« Ziedaar eenige zinsneden uit een merkwaardige klacht, in de 18de eeuw over hen aangeheven 1). Ook hier zal de waarheid wel in het midden liggen. Ieder, die eenigszins met de praktijk van den handel bekend is, kent de licht- en schaduwzijden van de diensten, die men van de makelaars geniet. Het is niet te verwonderen, dat bijwijlen de keerzijde van de medaille meer in het oog valt. Op deze wijze zijn dergelijke klachten te verklaren. Wij hebben ze in den laatsten tijd weer vernomen; zij zijn gehoord in de 18de eeuw; zij zullen ook in de 17de niet hebben ontbroken.

1) De Koopman, II, 266 vlg.

Men zal hebben opgemerkt, dat het Makelaarsgilde ook Joden in zijn rijen toeliet, het eenige met het Chirurgijnsgild, dat zoo vrijzinnig was. Ook hier was men weer genoodzaakt de theorie op te offeren aan de eischen der praktijk. Terwijl men de eigenlijke handwerksgilden voor de Joden sloot en hen dus met alle kracht van de nijverheid afhield en naar den handel toedreef, ging het niet aan hen te weren uit een gild, dat zoo nauw met de handel was verbonden als dat der Makelaars Dat hadden Burgemeesteren begrepen, toen zij bijna onmiddellijk nadat te Amsterdam de Portugeesche Joden zich hadden gevestigd in 1590 aan twee Joodsche makelaars vergunning gaven hun beroep uit te oefenen 1), welk getal in 1612, gelijk wij zagen, vermeerderd werd tot tien 2) om later tot twintig te stijgen 3), en eindelijk op het einde der achttiende eeuw te komen op vijftig 4).

1) Koenen, Geschiedenis der Joden, 142.
2) t. a. p., 180.
3) Ricard, Le négoce d'Amsterdam, 324.
4) Le Long, I, 68.

R. TEN BOS inv. J. VAN MUNNICKHUYSEN fec.

JAN DE WIJS
Makelaar in verfstoffen te Amsterdam
(omstreeks 1680)
(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

KRAAK

Nederl. oorlogschip van omstreeks 1480

Naar een prent van den Nederl. Meester W. A.

Joh. Percelles inv.

Tot het geven van een beeld of ook maar een overzicht van de wetten en bepalingen, die in de 17de eeuw in het leven waren geroepen in het belang van het bedrijf, is men aan den eenen kant beperkter, aan den anderen vrijer in de bewerking van den stof, dan wanneer men hetzelfde zoude moeten doen voor onzen tijd. Het is gemakkelijker, daar men het noodige materiaal zonder veel moeite bijeenvindt in de keuren der verschillende gilden, daarentegen bezwaarlijker, daar men door den grooten overvloed van bepalingen den draad maar al te spoedig verliest en het overzicht belemmerd vindt. Immers in dit opzicht onderscheidt de 17de eeuw zich zoo scherp mogelijk van de 19de, dat toenmaals een geheel samenstel van beperkende bepalingen de nijverheid aan banden legde, maar tevens in vele gevallen den arbeider beschermde. De Manchesterschool wachtte nog meer dan een eeuw haar geboorte; de theorie van het »laisser faire« was nog lang niet uitgevonden. Men meende, dat werkgever, werkman en maatschappij er wel bij zouden varen, als men de industrie binnen enge grenzen besloten hield. Dat was de algemeene volksovertuiging; het optreden van enkel scherpziende mannen — het is haast onnoodig hier den naam van Pieter de la Court te noemen — veranderde daaraan niets; dat hun geschriften zonder eenig practisch gevolg zijn gebleven, bewijst hoe vastgeworteld in dezen de openbare meening was. Strenge reglementeering bleef op het gebied der industrie de leuze, terwijl de handel daaraan al lang was ontgroeid 1).

Werkte nu deze reglementeering, die soms tot in de kleinste bijzonderheden afdaalde, gunstig of ongunstig op den algemeenen toestand der nijverheid, en — wat meer zegt — op de sociale verhoudingen? De vraag is gemakkelijker gesteld dan beantwoord. Vooreerst zijn gunstig en ongunstig praedicaten van zeer verschillende waarde, daar alles hier van subjectieve beoordeeling afhangt. Ter andere mist men, vooral daar wij van toestanden in het verleden spreken, veelal punten van vergelijking. De economische stelsels of liever

1) Het Bergenvaardersgild was een der resten uit den tijd, toen men ook den buitenlandschen handel in gilden trachtte te organiseeren.

de praktijk van het leven van vroegere eeuwen te toetsen aan de thans gehuldigde denkbeelden en ze dienovereenkomstig te verwerpen, is vrij eenvoudig maar hoogst onrechtvaardig tegenover ons voorgeslacht. Juister is het de resultaten van de toepassing van verschillende stelsels op de levende maatschappij in het oog te houden. Zien wij de nijverheid bloeien en een algemeene welvaart verspreiden door de geheele maatschappij, dan hebben wij niet het recht het stelsel te verwerpen, dat zulk een welvaart te voorschijn riep. In dien tijd was het dan zeker het bruikbaarste. Het moge later bij veranderde tijdsomstandigheden zijn bruikbaarheid hebben verloren, ja zelfs schadelijk hebben gewerkt, men wijte dat dan alleen zich in de 18de eeuw een steeds sterker verzet tegen den exclusieven geest der gilden openbaarde, een richting, die in 1795 triomfeerde en in de Staatsregeling van 1798 de bepaling deed opnemen: „Bij de aanneming der Staatsregeling worden vervallen verklaard alle Gilden, Corporatiën of Broederschappen van Neringen, Ambachten of Fabrieken" 1). De overtuiging, dat de kwade eigenschappen hier verre de bovenhand hadden, was zoo algemeen, dat het goede, dat het oude toch ook had gehad, geheel werd voorbijgezien. Dat goede was dit, dat menige gildekeur allerlei bepalingen bevatte in het belang van den werkman. Tegen allerlei misbruiken, die zich thans dank zij de groote publiciteit aan ons oog

HOEDEMAKER

aan het conservatisme, dat zulk een verouderd systeem behield of niet verbeterde. Van dit standpunt bezie men den invloed van de reglementeering van de nijverheid in de 17de eeuw op de maatschappij. Aan de vruchten kenne men ook hier den boom.

Dit dus vooropstellende, meenen wij bovengenoemde vraag als volgt te mogen beantwoorden. Aan de Nederlandsche nijverheid werd door den gildendwang de gelegenheid benomen zich naar haar natuurlijken groei vrij uit te breiden; zij was in een keurslijf van bepalingen geregen, die den adem beklemden, de bloedsomloop belemmerden. Daardoor heeft zij zich nooit kunnen verheffen tot een nijverheid, die voor de geheele wereld werkte. Dit is voornamelijk de oorzaak geweest, waarom en oor opdringen, werd in de 17de en 18de eeuw gewaakt door de gilden. Er bestonden bovendien ook onder de werklieden zelve gilden, te vergelijken met onze vakvereenigingen, die het stoffelijk heil harer leden zeer ten goede kwamen. Dat alles werd in 1798 weggevaagd, over boord geworpen als verouderd, onnut en onbruikbaar. Er zullen thans ongetwijfeld velen zijn, die deze radicale schoonmaak levendig betreuren en die liever een verstandige hervorming hadden gezien. In dezen tijd van anarchie op economisch gebied is de wensch tot terugkeer naar het goede, dat den ouden tijd kenmerkte, zeer verklaarbaar.

De sociale wetgeving van het 17de eeuwsche

1) Staatsregeling van 1798, art. 53

Amsterdam moet daar, op het stadsarchief worden bestudeerd. Alles toch wat deze materie betrof was stadszaak; daarmede bemoeiden zich de Staten van Holland weinig, de Staten Generaal in 't geheel niet. Zoo was dan het veld der concurrentie met andere steden altijd open, de onderdrukking van het platteland regel: wij zagen daarvan bij de handelswetgeving de bewijzen. Bij de nijverheid, bij het gildewezen was alles plaatselijk geregeld.

Wij hebben er vroeger op gewezen, dat groote fabrieken in den modernen zin niet voorkwamen; dat werd door verschillende gildekeuren belet. Alleen in het klein kon men werken. Te Amsterdam was b.v. vóór 1635 aan de linnenwevers verboden meer dan drie weefstoelen in werking te hebben 1). De hoedemakers mochten niet meer dan zes, sedert 1632 niet meer dan acht gezellen houden 2), de droogscheerders niet meer dan tien 3). Met gelijke strekking, om de cumulatie van te veel arbeidskrachten in één hand te voorkomen, was aan de droogscheerders, schoenmakers, lintwevers en smeden verboden meer dan één werkplaats te bezitten 4). Het getal arbeiders in een suikerraffinaderij was beperkt tot acht 5). Op deze wijze was natuurlijk het opkomen van een groot-industrie onmogelijk. Hoewel de voorwaarden daarvoor, opeenhooping van groote kapitalen in weinige handen, vorming van een groote klasse losse, ongeschoolde arbeiders, gelegenheid tot afzet der producten door een veelomvattenden wereldhandel, voorhanden waren 1), bleef toch de nijverheid op het standpunt der huis industrie staan. Wij zien b.v. een houtdraaier alleen in zijn werkplaats zitten. Er waren gebeurtenissen van groote beteekenis noodig, om daarin verandering te brengen. Wij bedoelen de Refuge, die op dit gebied een hoogst belangrijken invloed had. Het karakter der nijverheid veranderde door haar geheel. Om de Fransche vluchtelingen in staat te stellen hierheen hun nijverheid over te brengen, was men genoodzaakt hun dezelfde voorwaarden te scheppen, waaronder zij in hun eigen land hadden gewerkt. Zoo moest men de bovengenoemde bepalingen ten minste ten deele wel op zijde schuiven. Dat zien wij inderdaad gebeuren. Pierre Baille werkte te Amsterdam met niet minder dan 110 weefstoelen. Hij verkreeg uit het stadsweeshuis 240 meisjes voor de fabricatie van kant, welke gunst ook anderen ten deel viel. Dinant Laurès kreeg gunstige voorwaarden voor het oprichten van vijftig weefgetouwen 2). De stad zelve volgde op dat gebied en gaf daardoor aan anderen weer het voorbeeld: het Stadszijdewindhuis herbergde over de vijfhonderd meisjes 3). Dat was niets minder dan een omwenteling in de Amsterdamsche nijverheid.

J. G. VAN VLIET fec.

HOUTDRAAIER

1) Handvesten, 1475.
2) t. a. p. 1263 vlg.
3) t. a. p. 1345. Vgl. ook Domselaer, 274, Commelin, 715.
4) t. a. p. 1345, 1280, 1365, 1248.
5) t. a. p. 1173. Vgl. ook Wagenaar II, 484. Zie verder over dergelijke beperkingen, Brouwer Ancher, De Gilden, 17 vlg.

1) Pringsheim, 31.
2) Zie boven: Algemeen overzicht.
3) Zie boven: Nijverheid.

Want wat aan vreemden werd toegestaan, wat de Stad zelve deed, kon toch moeilijk aan stadgenooten worden geweigerd. Al bleven de keuren gehandhaafd, men zal zich maar al te dikwijls genoodzaakt hebben gezien de oogen voor de ontduikingen te sluiten.

Om dezelfde reden als wij boven vermeldden was het getal der leerlingen, dat een meester mocht hebben, zeer beperkt. Nooit bedroeg het meer dan twee, veelal slechts één 1). Deze bepalingen maakten tevens de concurrentie gemakkelijker; zij hielden het getal meesters, die immers uit de leerlingen voortkwamen, binnen bepaalde grenzen. Er was dus door dezen maatregel meer kans, dat de meester altijd werk voor zijn gezellen voor de oogen der werklieden maar uit vrees voor brandgevaar in een tijd, toen de bluschmiddelen nog gebrekkig waren, geenszins denkbeeldig. De droogscheerders werkten in den letterlijken zin zoolang het dag was. Eerst in 1661 werd dat eenigszins gepreciseerd. Er zou worden gewerkt 's morgens van vijf tot acht uur, dan van half negen tot twaalf, vervolgens weer van half twee tot zeven uur 's avonds. De metselaars arbeidden van 's morgens vijf tot half acht „als wanneer zij een half uur sullen uytscheyden." Dan werd weer gewerkt van acht tot elf uur, daarop gemiddagmaald, weer gewerkt van twaalf uur tot half vier en van vier tot zeven uur 1). Dat is ongeveer de werktijd, die in deze en dergelijke beroepen nog tegenwoordig

ADRESKAART VAN DEN FLUWEELFABRIKAAT PIETER OCKHUYSEN
(Verzameling R. W. P. de Vries)

had. De verbitterde strijd om het bestaan werd daardoor tot op zekere hoogte vermeden.

Deze bepalingen waren in het algemeen meer in het belang der patroons dan der werklieden en slechts in zooverre voor de laatsten van gewicht, dat de groote fabrieken ten minste in den eersten tijd werden geweerd. Er waren echter andere verordeningen, die den werkman meer rechtstreeks ten goede kwamen, al kan men in de 17de eeuw niet verwachten, dat zij om zijnentwille in het leven waren geroepen. Daar was vooreerst de regeling van den werktijd. In enkele gildebrieven komen daaromtrent bepalingen voor. Al vroeg was het werken bij kunstlicht verboden, niet uit voorbeeldige zorg in gebruik is. Natuurlijk werd 's winters in verband met het verbod van nachtarbeid veel korter gewerkt. Maar men ziet, dat de voorstanders van den achturigen arbeidsdag niet in de geschiedenis naar wapentuig kunnen grijpen, om de toestanden die wij kennen te bestrijden.

Was de nachtarbeid verboden, ook met den Zondagsarbeid was dat in het algemeen het geval. Waar wij thans nog in streng kerkelijke kringen zien aandringen op Zondagsrust in den meest volledigen zin, daar kan het ons niet verwonderen, dat in de 17de eeuw alle Zondagsarbeid als sabbathschennis werd beschouwd, zoodat hier de invloed der kerk, anders in de 17de eeuw op sociaal gebied

1) Brouwer Ancher, De Gilden, 13.

1) t. a. p., 30 vlg.

schier onmerkbaar, den werkman ten goede kwam. In sommige gilden, onder anderen bij de hoedenmakers en zaagmolenaars, was de Zondagsarbeid uitdrukkelijk verboden 1); dat dat niet bij alle het geval was, moet zeker hierdoor worden verklaard, dat zulk een verbod als het ware van zelve sprak, niet dat het daar niet bestond.

De loonen waren in den tijd der republiek betrekkelijk hoog; daarover waren alle tijdgenooten het eens. De la Court vertelt, dat „de Boeren so groote jarelijkse huuren en dagh-loon aen hare Dienaers moeten gheven, dat sij niet dan zeer bekommerlijck, en de Dienstboden seer weelderigh leve konnen. En deselfde ongemacken voeldt men in de Steden, oock onder de Ambachtsluiden Dienstboden, die hier ondragelicker als in eenig ander Landt zijn" 2) Dat „D'arbeydtsloonen jnt kammen, kaarden, spinnen, weven" in Engeland „maer ruym de helfft comt te costen, dan men hier daer voor soude moeten betaalen", lezen wij in een vertoog van 1667 3). Nog in de 18de eeuw vinden wij de verzekering, dat de arbeidsloonen in de Republiek zeer hoog waren, te hoog om de nijverheid te doen bloeien 4). Wat is daarvan waar? Hoe hoog waren in 't algemeen de loonen van den ambachtman in de 17de eeuw? Uit den aard der zaak waren zij zeer afwisselend, al naar het bedrijf meerdere of mindere vaardigheid eischte. Dan was de duur van den werktijd van invloed op het loon, gelijk van zelf spreekt. Men had tengevolge daarvan voorjaars-, zomer-, herfst- en winterloonen 5).

1) Handvesten, 1264, 1274.
2) Interest, 38.
3) Vertoog van d'onmooghlijckheidt vant maken der Engelsche manufacturen hier te landen. Amst., Arch. L. C 8, N. 8.
4) De Koopman, IV, 27.
5) Brouwer Ancher, 34.

SCHEPEN VAN HET MIDDEN DER 17e EEUW
(Prentenkabinet Amsterdam)

Maar in 't algemeen kan men zich toch wel een denkbeeld vormen van den stand der loonen. De lakenbereiders verdienden in 1648 18 stuivers per dag, wat in 1682 gestegen was tot 24; de scheepstimmerlieden klommen op van 11 stuivers in 1628 tot gemiddeld 30 stuivers in 1692 1); een schilder had in 1682 een daghuur van 25 stuivers; bij de metselaars en timmerlieden genoot de meesterknecht gemiddeld 27 stuivers, een gewone knecht 18, een opperman 11 stuivers per dag 2). Ziedaar eenige cijfers, die kenmerkend zijn. Wij zien dus stijging der loonen gedurende de 17de eeuw, wat den werkman waarschijnlijk niet ten goede zal zijn gekomen, daar zeker de verhoogde belastingen, een gevolg der zware en kostbare oorlogen, die de Republiek had te voeren, ook de arbeidsloonen hebben omhoog gedreven. Toch schijnen ze ons vergeleken met onzen tijd niet bijzonder hoog, vooral niet waar het voor hun vak opgeleide werklieden als de drapiers gold. Het is moeilijk absoluut te zeggen, of de schijn hier gelijk zoo dikwijls bedriegt; het zoude een zeer gedetailleerd onderzoek eischen om na te gaan, welke waarde een dergelijk loon had, m. a. w., wat men er voor kon koopen. Genoten de arbeiders der 17de eeuw, wat men tegenwoordig noemt, een menschwaardig bestaan, verheugden zij zich zelfs in een zekeren maatschappelijken welstand, die hun thans aanspraak zou kunnen doen maken op een plaats in het kiezerscorps? Er is reden dit laatste aan te nemen. In de 17de eeuw ten minste was men overtuigd, dat de Nederlandsche werkman een leven als een prins leidde, het gewoonlijk beter had dan

1) Pringsheim, 50 en de daar aangehaalde bronnen, vooral het op blz. 84 vlg. afgedrukte stuk.
2) Brouwer Ancher, 37.

zijn patroon, die dikwijls moeite had om rond te komen 1). Overmoedig en rebelsch was de Nederlandsche werkman in de oogen van velen 2). Dat heette een gevolg van de hooge loonen; het waren sterke beenen, die de weelde konden dragen, in het algemeen sterkere dan waarover de Nederlandsche werkman kon beschikken. De bovengemelde loonen schijnen dus inderdaad zeer hoog te zijn geweest, vooral, wat telkens uitdrukkelijk geconstateerd wordt, in vergelijking met die in andere landen. Een grof stuk laken van 44 tot 46 el vereischte ten onzent een arbeidsloon van 35 of 36 gulden, elders van slechts 20 gulden, een middelmatig fijn stuk hier te lande niet minder dan 94 gulden, tegen elders niet meer dan 42 gulden 10 stuivers, terwijl voor fijn laken het verschil aan arbeidsloon ongeveer 20 stuivers per el bedroeg 3). Het is dus duidelijk, dat, hoe matig de loonen der 17de eeuw ons ook toeschijnen, zij toch in dien tijd aanzienlijk zijn geweest.

Er gaat door ons land een beweging ten einde bepalingen over maximum arbeid en minimum loon te verkrijgen in bestekken, allereerst in die welke van overheidswege worden uitgevoerd. Wij zagen boven, dat men in de 17de eeuw te Amsterdam ten minste in sommige bedrijven den eersten wensch reeds vervuld had gezien: de werktijd was nauwkeurig geregeld. Hoe was het met de tweede zaak? Bij verschillende bedrijven waren de loonen in de gildekeur opgenomen en het is juist daaruit, dat wij de grootte der loonen kunnen kennen; want rekeningboeken van de meesters zijn niet bewaard gebleven. Men ging dus verder dan men thans wenscht; geen minimumloon werd vastgesteld, maar veelal het loon zelve. Zoo moest een scheepstimmerman 's zomers 36 stuivers verdienen, in het voor en najaar 30, des winters 24 stuivers, natuurlijk in verband met den duur van den werktijd 4). Soms werden de grenzen vastgesteld, waartusschen het loon mocht schommelen. Sedert 1661 moest een drapier van 18 tot 21 stuivers verdienen: niet minder, om goeden arbeid op prijs te houden, niet meer, opdat niet een meester door hooge loonen aan vakgenooten hun arbeiders zou kunnen aftroonen. In 1682 werd het maximum tot 24 stuivers verhoogd 5). Zou zouden meer voorbeelden zijn aan te halen. Het schijnt evenwel, dat men zich niet altijd aan dergelijke loonsbepalingen heeft gehouden, wat ook wel voor de hand ligt, daar de contrôle noodzakelijkerwijze hoogst bezwaarlijk en dus onvolledig moet zijn geweest. Maar in het algemeen bereikte men toch met deze voorschriften het gestelde doel. Zij hebben bewerkt, dat de voor zijn vak berekende werkman een voldoend loon kon worden uitbetaald, waarvan hij „in zijn staat gezeten" kon leven. Zelfs kon door spaarzaamheid nog wel eens een duitje worden overgewonnen. En in de bedrijven, waar geen minimumloon was voorgeschreven, daar had men bovendien door de boven besproken bepalingen omtrent het aantal knechts, dat ieder patroon mocht hebben, voor daling der loonen door overvloed van aanbod gewaakt

Deze betrekkelijke welvaart van den ambachtsman weerspiegelde zich in zijn leefwijze, vooral in zijn woning. Veel hing hier natuurlijk af van de snelheid, waarmede de stad werd uitgelegd. Wachtte men daarmede te lang, dan had men spoedig opeenhooping van vele familiën in één huis, ja zelfs woningnood. Te Amsterdam zal daarvoor wel weinig gevaar hebben bestaan, daar de stad met betrekkelijk korte tusschenpoozen in de 17de eeuw herhaaldelijk werd uitgelegd, voor het laatst zelfs op groote schaal 1). Vandaar, dat de woningquaestie in het 17de-eeuwsche Amsterdam niet brandende was. Zelfs de allerslechtste huizen herbergden niet meer dan drie familiën 2). Sir William Petty, die omstreeks het midden der 17de eeuw ons land bezocht, verzekert, dat de woningen der allerarmsten nog veel beter waren dan die hunner lotgenooten in Frankrijk 3). Te Amsterdam waren in 1632 15000 huizen 4) op een bevolking van misschien 150000 zielen. Waarlijk, dit waren benijdenswaardige toestanden; één huis op tien inwoners, allen medegerekend, is zeer weinig. In de 17de eeuw kon men niet spreken als de dichter Spieghel van

„het scheeprijck Amsterdam, vol nauwbehuysde huysen."

Vrouwen- en kinderarbeid komt eerst laat in de 17de eeuw voor in die afschrikwekkende vormen, die wij kenden en die een Cremer tintelend van verontwaardiging naar de pen deden grijpen. De refuge, die hier de groote fabrieken mogelijk maakte, brak ook aan den vrouwen- en kinderarbeid baan. Is eenmaal de vrije mededinging op industrieel gebied gehuldigd, dan komt de

1) De la Court, Aanwijsing, 68.
2) Berg, Refugiés. In de 18de eeuw nog werd deze klacht gehoord. De Koopman IV, 48 vlg.
3) Corte deductie. Rijksarchief, Commercie 1648—1684, bij Pringsheim, 75 vlg.
4) Brouwer Ancher 35.
5) t. p. a. 45.

1) Zie daarover een artikel van den Heer D. C. Meyer Jr. in het Amsterdamsch Jaarboekje van 1888.
2) Aitzema, B. 53, p. 835.
3) Petty, Political arithmetic, bij Pringsheim, 54.
4) Officieel cijfer, naar de vriendelijke mededeeling van den Heer D. C. Meyer Jr.

vrouw en het kind in de werkplaats en verdringt er gedeeltelijk den man, daar zij natuurlijk goedkooper kunnen arbeiden. In de groote weverijen, door de gevluchte Franschen gevestigd, zag men weldra vrouwen en kinderen de plaatsen der volwassen mannen innemen. Vooral de kinderarbeid vertoont zich sedert dien tijd in de meest stuitende vormen. Was vroeger de meester beperkt tot één, hoogstens twee leerlingen om den gezel niet te veel concurrentie aan te doen en tevens het getal meesters binnen de perken te houden, na 1680 zag men groote fabrieken uitsluitend met kinderen werken. Wij wezen er vroeger op, hoe daarvoor vooral weeskinderen werden gebruikt en herinneren ter loops aan het zijdewindhuis 1). Ook op dit gebied hadden dus de verbodsbepalingen der gildekeuren bij uitstek gunstig gewerkt.

Er bestonden dus allerlei bepalingen, die den werkman ten goede kwamen, al kan men niet altijd constateeren, dat zij in zijn belang in het leven waren geroepen. Nacht- en Zondagsarbeid was geheel, die van vrouwen en kinderen tot op zekere hoogte verboden; de werkuren waren wettelijk vastgesteld; de loonstandaard was ten minste eenigermate geregeld; werkeloosheid werd zooveel mogelijk voorkomen. Maar er is nog meer. Om de mededinging van vreemden te weren werd bepaald, dat geen meester buitenstadsche werklieden mocht in dienst nemen, zoolang zich nog Amsterdammers aanmeldden. Zelfs moest men een knecht, die geen poorter was, wegzenden, zoo zich een poorter aanbood, die zijn werk verstond en het voor hetzelfde loon wilde verrichten. Bovendien werd soms aan allen het arbeiden verboden, die nog geen drie maanden binnen Amsterdam hun tenten hadden opgeslagen 2). Verder vinden wij allerlei ordonnantiën omtrent de wijze waarop het gewoonlijk mondeling opgemaakte arbeidscontract kon worden opgezegd. Meestal was voor meester zoowel als voor gezel de termijn van opzegging gesteld op veertien dagen, doch ook kortere termijnen komen voor. In het algemeen was het aan meesters verboden werklieden, die van hun vroegeren baas zonder reden weggeloopen waren, in hun dienst te nemen 3). Aan den anderen kant blijkt niet, dat tegen patroons, die zonder anderen grond dan hun welgevallen arbeiders wegzonden, iets kon worden gedaan. Evenmin vinden wij vaste grondslagen voor iets als een scheidsgerecht, een een kamer van arbeid, die in voorkomende gevallen geschillen tusschen patroon en werkman kon onderzoeken en zoo mogelijk daarover beslissen. Maar het komt mij niet onwaarschijnlijk voor, dat in enkele gevallen de Overluiden van het gild of colleges als de Waardijns of de Hoofdmannen der Lakennering, zeker in vele gevallen ook de Stadsregeering als scheidsrechters zijn opgetreden. Maar al te dikwijls zal dat niet zijn geschied. Want in de 17de eeuw heeft nooit de theorie van de vrijheid van arbeid, alleen beheerscht door vraag en aanbod, gegolden maar was men nog grondig overtuigd van het onomstootelijke en onwankelbare van het gezag van den meester over den gezel, die evenzeer als dat van de overheid over den burger, van de ouders over het kind door God zelve zoo was ingezet en naar zijn ordinantiën moest worden gehandhaafd. In dit stelsel past volkomen bij den patroon vaderlijke zorg voor den werkman, doch tevens de onvoorwaardelijke onderwerping van dezen aan zijn bevelen.

In hoeverre werd voor zieke en oude werklieden gezorgd? Wanneer wij bedenken, dat de 19de eeuw voor deze ongelukkigen nog geen andere wijze van onderhoud heeft gevonden dan die der publieke liefdadigheid, dan kan men in de 17de eeuw wel niet meer verwachten. Er bestonden bij alle gilden sedert eeuwen armenbussen, doch deze waren uitsluitend voor de meesters bestemd, die op hun ouden dag van hun arbeid niet meer konden leven of door ziekte hun bedrijf moesten staken, hetzij tijdelijk hetzij voor goed. De werkman had daaraan niets. Eigen spaarzaamheid, welwillendheid van den patroon konden wel een en ander doen en hebben zeker menigeen voor broodsgebrek op den ouden dag bewaard. Maar in den regel verviel de verzwakte en afgeleefde werkman aan de diaconie en vond hij een tehuis in een der armhuizen, die Amsterdam gelukkig verschillende binnen zijn muren telde. Het ontbreken van ondersteuningskassen voor werklieden te Amsterdam hangt samen met iets anders. Men miste er de vereenigingen, welke in den regel zulke kassen in het leven riepen, de knechtsgilden 1). Dit in merkwaardige tegenstelling tot verschillende andere Nederlandsche steden, in 't bijzonder Groningen, dat op dit gebied de meest volledige organisatie bezat 2). Opvallend is het, dat juist Amsterdam dergelijke vereenigingen niet had. Aan geneigdheid ze op te richten zal het toch bij de gezellen wel niet hebben ontbroken. Wij weten te goed en wij zullen nog gelegenheid hebben er voorbeelden van aan te halen, dat zij ook te Amsterdam hun rechten tegenover de patroons wisten te doen eerbiedigen. Het

1) Vgl. boven: Nijverheid
2) Brouwer Ancher, 21 vlg.
3) t. a. p. 26

1) Eerst in 1782 werd door de linnenweversgezellen een ziekenfonds opgericht Brouwer Ancher, 126 vlg.
2) Feith, de gildis Groninganis, 109 vlg.

voorbeeld van andere steden, van het naburige Haarlem b. v., waar knechtsgilden bestonden, moet toch verlokkend zijn geweest. Er moeten dus belemmerende invloeden op dat sociale terrein hebben gewerkt. Welke die invloeden zijn geweest, is wel te vermoeden. De oprichting en organisatie van het knechtsgild behoefde zoo goed als die van het meestergild de goedkeuring der Stedelijke Regeering. De oprichting van knechtsgilden is dus vermoedelijk door Burgemeesteren niet bevorderd, misschien wel geweigerd. Het lagere volk was te Amsterdam toch al in de 17de eeuw even rumoerig als in de 19de; allicht heeft men ten Stadhuize de knechtsgilden als brandpunten van ontevredenheid en oproerigheid gevreesd en geweerd. Alleen bij de Korendragers en de andere gilden, wier leden door Burgemeesteren werden benoemd en die een geheel ander karakter hadden dan de handwerksgilden, gelijk wij zagen, vond men fondsen, waaruit aan bejaarden en zieken onderstand werd verstrekt. Hier, waar men zich vóór de benoeming van de volgzaamheid der gildebroeders kon overtuigen, bestond geen vrees voor al te groote vrijpostigheid in het stellen van eischen.

Waar wij van arbeidswetgeving spreken als een gevolg van de eigenaardige inrichting der gilden, daar moeten wij ons nog een andere zaak herinneren, die eveneens in het nauwste verband stond met de gildenorganisatie, namelijk de markten. De openbare markt kan de veiligheidsklep worden genoemd van den altijd eenigszins gewrongen toestand, waarin de eigenaardige inrichting der gilden de maatschappij bracht. Veilig kan men zeggen dat de markt een noodwendig correctief vormde op de dikwijls al te exclusieve inrichting der gilden. Hadden deze het uitsluitende recht een bepaald bedrijf of beroep uit te oefenen, op de markt mocht ieder ten verkoop uitstallen, wat hij verkoos, zonder dat hij broeder van het Groot- of Kleinkramergild behoefde te zijn. Daar hadden zelfs vreemdelingen toegang en genoten zij gelijke bescherming als stadgenooten. Zij hadden gelegenheid daar hun waren aan te bieden, dikwijls die uit vreemde landen, die men anders niet te zien kreeg. Op de markt hadden dus ook de gildebroeders de kans het nieuwste, wat er in hun vak in den vreemde werd aangeboden, te zien en er hun voordeel mede te doen. Op de markt vonden ook de Joden een plaats, waar zij vrij handel konden drijven, wat voor hen onmisbaar was, daar de keuren hen den toegang tot alle gilden behalve tot het chirurgijns- en het makelaarsgild ontzegden.

Van oudsher bestonden dagelijksche, week- en jaarmarkten. De laatste, de vrijmarkt of kermis, waar duizenden en nog eens duizenden van alle zijden toestroomden, werd driemaal 's jaars gehouden, op Halfvasten, als het Mirakel der Heilige Stede werd herdacht, op Pinksteren en in September, op het groote feest der kerkwijding van de Oude of van de Nieuwe kerk. Zoo bleven deze markten ook na de Alteratie van 1578 de geheele 17de en 18de eeuw door bestaan 1); eerst de 19de eeuw schafte deze eenwaardige instellingen af, die trouwens toen haar karakter van markt reeds lang had verloren. Daarentegen bleef de weekmarkt voor koopen en verkoopen bestemd. De Maandagmarkt, nog altijd in eere gehouden, bestond reeds op het einde der 15de eeuw. Eerst in de 16de eeuw schijnt zij mededingers te hebben gekregen, ten minste in de 17de eeuw werd te Amsterdam, gelijk nog heden ten dage markt gehouden des Maandags, Woensdags en Vrijdags 2). Behalve deze markten werd er nog dagelijks markt gehouden in allerlei artikelen, die dagelijks noodig zijn in de stad, als visch, groente, fruit, turf, hout stroo, zand, kalk, melk en nog zooveel meer. Terwijl wij voor nadere bijzonderheden naar Wagenaar verwijzen, herinneren wij hier kortelijk aan de Groote Vischmarkt op het Damrak, de Boerenvischmarkt in de Nes tusschen de beide vleeschhallen, waardoor Kackerlack zijn beroemde wandeling maakte. Nog andere vischmarkten bestonden, te veel om te noemen. Dat de Beestenmarkt met de gestadige uitbreiding der stad voortdurend te klein bleek en dus telkens moest worden verplaatst, verwondert ons niet. Verder had men te Amsterdam twee Korenmarkten, waar het graan in het klein per zak werd verkocht. Men had er twee Bierkaden. Geen wilder zwervers in de 17de eeuw door Amsterdam dan de Groentemarkten: zij werden achtereenvolgens aan bijna alle grachten gehouden. Men had een geregelde Fruitmarkt en een Bloemmarkt. Waar de Oude Turfmarkt in de 17de eeuw was gevestigd, weten alle oprechte Amsterdammers: eerst in de tweede helft dier eeuw vinden wij de turfmarkt op de Prinsengracht. Zeer veranderlijk was ook de Houtmarkt, die gedurende de 17de eeuw geen blijvende plaats kon vinden. Men had bovendien nog de Kuipersmarkt, waar dit gild etaleerde, de Boommakersmarkt, waar de scheepsboomen waren uitgestald. Verder noemen wij de Hoepenmarkt, de Hennepmarkt, de Hooimarkt. Het Singel herbergde de Stroomarkt en de Zandmarkt; daar vond men ook de Kalkmarkt. Nog had men een Stoelenmarkt en een Manden-

1) Wagenaar. II, 415.
2) t. a. p., II, 414.

markt en ten slotte — ook deze naam is tot dezen tijd behouden gebleven — een Pijpenmarkt.

Naast al deze markten bestond te Amsterdam nog iets, dat zeker velen als eigenaardig aan onzen tijd zullen hebben beschouwd, een winkelgallerij, het zoogenaamde Pand boven de Beurs, dat meer dan honderd winkels telde 1). Daarover in den breede uit te wijden, ligt buiten ons bestek. Genoeg zij het te vermelden, dat het Pand de plaats was, waar de fijnste winkels van geheel Amsterdam waren te vinden en waar de elite van Amsterdams burgerij elkander dagelijks rendezvous gaf. Nergens zag men prachtiger opgetoomde hoeden, fijner kanten, rijker uitstallingen van goud- en zilversmeden, fijner gepolijsten messen, in één woord fraaier luxe-artikelen dan daar. Al wat Amsterdam zelve en bovendien binnen- en buitenland aan fraais en smaakvols kon vervaardigen, stond daar te kijk en te koop 1).

ADRESKAART VAN MELSEN DIEPRINCK, HOEDENVERKOOPER ENZ.
(Verzameling Prof. C. L. Wurfbain)

Doch keeren wij terug tot onze gilden. Was de inrichting daarvan en de eigenaardige invloed ten goede, die zij hadden ook op het lot van den

1) Pontanus, vert. door Montanus, 270.

1) Men leze de levendige beschrijving van De Roever, Uit onze oude Amstelstad, I, 43 vlg.

werkman, in staat deze laatste tot tevredenheid te stemmen? Integendeel. De arbeidersbevolking van Amsterdam was zeer rebelsch en de drapiers spanden in dat opzicht de kroon. Het was alsof het bloed der lakenbereiders van Gent en Brugge, die in de Middeleeuwen zoo vaak de krijgsklaroenen hadden doen klinken, hun door de aderen vloeide. In letterlijken zin was dat ook grootendeels het geval, want juist in dit vak was de toevoer van Vlamingers en Brabanders na de onderwerping der Zuidelijke Nederlanden aan Spanje zeer sterk geweest. Herhaaldelijk vinden wij de bewijzen van hun ontevredenheid. In 1618 wordt de Opzienders der Lakennering op het hart gebonden, gestrengelijk toe te zien op de excessen en de weerspannigheid der werklieden 1). Wat hier bedoeld is, zal blijken. Want in 1638 werden scherpe bepalingen gemaakt tegen de gezellen, die dagelijks bij de Oude Brug samenrotten ten einde betere arbeidsvoorwaarden te bedingen 2). Men noemde dat „courten", de samenspanning zelve „complotterij." Het springt in het oog, dat wij hier te doen hebben met arbeiders, die om verbetering in hun positie te brengen, gezamenlijk het werk hebben gestaakt. Daartegen werden behalve natuurlijk verbodsbepalingen nog andere maatregelen genomen. Aan de meesters werd verboden gezellen in hun dienst te nemen, die niet konden bewijzen dat zij van hun vroegeren patroon in der minne waren gescheiden. Aan den anderen kant traden in dergelijke troebele tijden de Overluiden van de Droogscheerdersgilden uit andere steden dan die, waarin de werkstaking was uitgebroken, op als een soort verzoeningsraad, een instelling, die echter weldra uitliep op nauwere aaneensluiting der patroons tegen alle onrustige elementen in de arbeiderskringen 3). Dat waren de vergaderingen die door het volk schertsend Droogscheerderssynodes werden genoemd. Sedert 1643 toch kwamen genoemde Overlieden om de twee jaar bijeen, aanvankelijk tot het beslechten van geschillen tusschen werkgevers en arbeiders. Spoedig begon men ook andere onderwerpen te bespreken: maatregelen om den bloei der draperie te bevorderen, b.v. het verkrijgen van een verbod van invoer van bepaalde lakens, het weren van de industrie ten platte lande, verbeteringen van de techniek van het bedrijf, over uniforme bepalingen over loon, knechts- en meesterproef, het aantal leerjongens en gezellen, arbeidsduur en overwerk. Het meest kwam echter de verhouding tot de werklieden ter sprake, hoe de oproerige arbeiders zouden worden gestraft en geweerd, hoe de patroons zouden handelen bij boycotten en werkstakingen. Het was dus een prototype van den Bond van Nederlandsche Werkgevers, een associatie der patroons tegenover de werklieden 1). Het schijnt evenwel weinig te hebben gebaat. Voortdurend vinden wij weer van „complotterijen" melding gemaakt. In 1661 werd wederom aan de lakenbereiders bij strenge straffen verboden „aan de Oude Brugge of op eenige andere plaatsen te courten of vergaderinge te houden" 2). De herhaling en voortdurende verscherping der plakkaten tegen deze werkstakingen bewijzen, hoe weinig deze verordeningen hielpen. Reeds in de 17de eeuw heeft men dus kunnen weten, dat geen politiemaatregelen hoe gestreng ook toegepast aan ontevredenheid over sociale misstanden een einde kunnen maken. Toch ging men voort op den ingeslagen weg. Nog twintig jaar later werd gedreigd, dat „publique geesselinge, confinement in 't Tugthuys of soodanige straffe, als hare Ed. Achtb. na exigentie der saken sullen vinden te behooren" zou worden toegepast op allen, die zich wederom aan courten schuldig maakten 3). Natuurlijk met even weinig gevolg als vroeger. Al zal een enkele de geeselroede op den ontblooten rug hebben moeten voelen, de massa bleef volharden in haar streven naar hooger loon en minder arbeid; de talrijke keuren tegen deze arbeidersbewegingen gericht bewijzen het 4).

Was dus bij de droogscheerders de verhouding van kapitaal en arbeid alles behalve rooskleurig, in andere vakken was het evenmin voortdurend „peys ende vree." In 1621 kwamen dikwijls, ja dagelijks oneenigheden voor tusschen meesters en gezellen in het Bontwerkersgild 5). De Hoedenmakersgezellen waren niet minder oproerig. Zij hielden in 1657 des Zondags geheime vergaderingen om hun belangen te bespreken. Daartegen meende men al weder maatregelen te moeten nemen. Aan de meesters werd verboden een gezel, die na voorafgaand verbod zich niet bekeerde van de dwalingen zijns weegs en zich niet van die vergaderingen verre verwijderd hield, nog langer in dienst te houden 6). De gezellige verstandhouding in de werkplaatsen liet dus veel te wenschen over. Want al kwam het niet altijd tot

1) Pringsheim, 69.
2) Brouwer Ancher, 53.
3) Pringsheim, 69.

1) Kernkamp in Handelingen van het Eerste Ned. Philologen-Congres (1898), 192 vgl.
2) Handvesten, I, 521. Vgl. ook Brouwer Ancher, 53.
3) Handvesten, IV, 3, 1132, bij Pringsheim, 70.
4) Zie over deze bewegingen een artikel van De Roever, Uit onze oude Amstelstad I.
5) Handvesten, III, 4, 565. bij Pringsheim, 70.
6) Handvesten, III, 4, 569, aldaar, 71. Zie nog over het optreden der hoedenmakers uitvoerig Brouwer Ancher, 54 vlg.

een werkstaking, wij vinden toch herhaaldelijk melding gemaakt van schelden, beleedigen, lasteren in en buiten de werkplaats, terwijl soms, als de gemoederen wat al te warm liepen, zelfs het mes werd getrokken.

Bij werkstakingen vinden wij in de 19de eeuw de overheid in den regel onmiddellijk gereed de vrijheid van arbeid te beschermen tegen de pressie der werkstakers. Daaruit ontstaan dan somtijds botsingen met deze laatsten, die een enkele maal bij onhandig optreden der politie en al te groote verbittering der werkstakers leiden tot formeele oproeren, die alleen met wapengeweld en ten koste van bloedstorting kunnen worden onderdrukt. In de 17de eeuw kwam het gewoonlijk niet zoover, want de politie had nog slechts weinig vertegenwoordigers en de schutterij werd eerst in den hoogsten nood opgeroepen, ook al omdat zij niet altijd te vertrouwen was. Zoo kwam het niet dikwijls tot groote oproeren. Alleen in moeilijke tijden, als het werk verminderde, daarentegen de prijzen der levensmiddelen stegen en dus een groot deel der arbeidersbevolking aan armoede en ellende ten prooi was, barstte de algemeene ontevredenheid in lichten brand uit. Zoo in oorlogstijd, als de handel belemmerd en de aanvoer van graan bemoeilijkt werd. Dan werd aan de lang opgekropte verbittering lucht gegeven, gelijk meestal, tegen de aan de misstanden in den regel vrij onschuldige stadsregeering. Wij behoeven hier slechts te herinneren aan de oproeren tijdens de eersten Engelschen zeeoorlog, die door de eigenaardige tijdsomstandigheden een Orangistische kleur aannamen maar in den grond sociale woelingen waren. Desgelijks het befaamde aansprekersoproer van 1696, waarvan een keur op het begraven de aanleiding was maar waarvan de oorzaken veel dieper lagen. Dat ook in dat geval de bestaande ontevredenheid zich in een oproer lucht heeft gezocht, wordt voldoende bewezen door het feit dat in dit geval de wevers een hoofddrol hebben gespeeld 1).

Wat deze arbeidersbewegingen voor ons nog merkwaardiger maakt, is de omstandigheid, dat daarbij nu en dan melding wordt gemaakt van sterk socialistisch gekleurde meeningen, die onder het volk aanhangers vinden. Geen uitgewerkt leerstelsel vinden wij hier, geen apostelen, die van stad tot stad, van dorp tot dorp de beginselen der nieuwe heilsleer van de daken prediken, geen volksmassa's, die voor deze ideeën bereid zijn te strijden. Maar toch duikt van tijd tot tijd het denkbeeld, dat de maatschappij er veel anders en veel beter uit zou zien, zoo alle goederen gemeenschappelijk bezit waren, in de 17de eeuw op. De Kwakers, uit Engeland overgekomen, schijnen de de eersten te zijn geweest, die deze en dergelijke hervormingen durfden verkondigen, misschien alleen omdat zij voor een groot deel arm waren en zich nooit recht rekenschap van de consequente toepassing van hun denkbeelden gaven. Zij trachtten hun meeningen ook in Amsterdam te verbreiden, maar werden daar, waar anders iedere godsdienstoefening geduld werd, scherp in het oog gehouden. Dat bewijst, dat hun socialistische ideeën den Amsterdamschen handel meer schade konden aanbrengen naar de meening der heeren van het Stadhuis dan hun geld en arbeidskracht voordeel. Eerst in 1675 verkregen de Kwakers daar vrijheid hun godsdienstige samenkomsten te houden, toen zij begonnen meer naar moreele dan naar sociale hervormingen te streven 1). Terwijl de Labadisten slechts weinig aanhangers onder het mindere volk vonden, werden toch maar al te dikwijls socialistische meeningen in deze kringen vernomen. »De handwerkslieden«, zegt de la Court, »die in ongunstige tijden geen werk kunnen verkrijgen, geven, wanneer zij tot armoede vervallen zijn, niet hun eigen uitspattingen, verkwistingen en liederlijkheid de schuld; maar, ofschoon zij hun onderhoud van de rijken en de drapiersmeesters trekken, beschimpen zij toch altijd vol ondank hun eigen weldoeners als bloedzuigers, zijn geneigd de gemeenschap van goederen in te voeren en zich even rijk als de rijkste hunner meesters te maken" 2).

De appreciatie van het gedrag der arbeiders voor rekening van de la Court latende, besluiten wij met zijn merkwaardig getuigenis ons overzicht van de sociale beweging te Amsterdam in de 17de eeuw.

Wij zijn aan het einde van onze beschouwingen over handel en nijverheid van Amsterdam in de 17de eeuw. Wij hebben getracht eenige orde te brengen in een overvloed van voor het meerendeel niet geheel onbekende feiten en toestanden en de voorstelling van den stand van zaken, die wij op deze wijze hebben verkregen, te toetsen aan andere, naar wij meenen nog niet of weinig onderzochte bronnen. Wij hebben zoodoende gelegenheid gehad de hooggestemde lofzangen van dichtende en rijmelende tijdgenooten te onderwerpen aan de kritiek van feiten en cijfers. Wat is er nu gebleven

1) Pringsheim, 68. Zie over het aansprekersoproer een artikel van J. F. Gebhardt Jr. in het Amsterdamsch Jaarboekje voor 1899. blz. 100 vlg.

1) Pringsheim, 66.

2) De la Court, Welvaren der Stadt Leyden, ed Wttewaal, 73

van het groote Amsterdam, dat door zijn veelomvattende ontwikkeling Vondel en zooveel anderen nspireerde tot soms diepgevoelde, soms brommende lofzangen?

Sceptisch als wij kinderen der 19de eeuw in den regel zijn, heeft menigeen zich zeker wel eens afgevraagd, of de panegyrici uit de dagen der Bickers, der Witsens en zooveel andere koopmansgeslachten, als zij den lof aanstemden van het trotsche Amsterdam van »das auf den höchsten Staffel seiner Glückseligkeit prangende Amsterdam« 1) hun lier niet wat al te hoog gestemd en meer ter eere van het Noordsch Venetië gezegd hebben, dan zij voor den rechterstoel der waarheid hadden kunnen verantwoorden. Is het niet een te stout beweren, als wij den eerzamen, geenszins Commelin toe mank aan datzelfde euvel, begrijpelijke, vergeeflijke, maar toch duidelijk te constateeren Amsterdamvergoding? Overdrijven niet de dichters, die zooveel spoediger dan de kalmere prozaschrijvers tot klinkende epitheta ornantia hun toevlucht nemen, wanneer zij Amsterdam tot de sterren verheffen? Is het geen belachelijke overdrijving, wanneer Vondel het distichon laat hooren:

Aen d'Amstel en aen 't IJ, daer doet sich heerlyck ope
Zij, die als Kayserin de kroon draeght van Europe.

De Keizerin van Europa? Moge ook de Keizerskroon op haar wapen Vondel tot dit beeld hebben gebracht, het was voor hem toch geen ijdele klinkklank. Voor hem was zeker Amsterdam

STEFANO DELLA BELLA fec

DE HAVEN VAN AMSTERDAM MET DE HARINGPAKKERSTOREN IN 1646

poëtisch gestemden Arnhemschen boekverkooper Jacob van Biezen in 1647 hooren zeggen: »Amsterdam is de edelste en cierlijkste, hoewel de nieuwste koopstad van Europa, de stoffeerwinkel van Nederland, 't pakhuis van alle waren van dese en van de andere wereld; midden in het moeras, op houten palen vastgemaakt zijnde, op gelijcke wijse als de hoven van 't oude Babylon in de lucht waren hangende, krieltet van inwoners, schippers, koop- en reizende lieden. Het heeft koninklijke straten en huysen en schepen als kasteelen, die als een groot bosch de stad aan eene kant met masten omcingelen« 2)? Gaan niet alle stedebeschrijvers, die Amsterdam in de 17de eeuw doorwandelden, van den geleerden Pontanus tot den veelwetenden de heerlijkste stad der wereld, door haar schatten machtiger dan het glorierijke maar vervallen Rome, dan het schoone, rijke, weelderige Parijs, dan het in zijn opkomst begrepen Londen. In zijn oog stelde zij door haar luister alles wat schitterde in de beschaafde wereld, verre in de schaduw, zij, als Aphrodite, de uit het water getogene, de uit het zilveren schuim geborene.

Was voor die hooge bewondering reden? Was Amsterdam, wat Vondel en zooveel anderen er in zagen? Was Amsterdams handel, en daarop steunde toch geheel en al haar rijkdom en luister, zoo veelomvattend als de 17de eeuwers ons willen doen gelooven? Ons dunkt, wij hebben genoeg aangevoerd om te bewijzen, dat het geen geusurpeerde reputatie was, die de Amstelstad genoot bij landgenoot en vreemdeling. Mogen ook de groote rijkdommen van de grachten velen met hun

1) Titel van een Duitsch boekje uit het begin der 18de eeuw. Aant. de Roever.
2) Aant. de Roever.

uiterlijken glans hebben verblind en hen tot lofzangen hebben verleid, die de grens der waarschijnlijkheid al te ver overschrijden, een stevige basis van welvaart was onder alle klassen der samenleving te vinden, dat staat vast. Zelfs tot in de onderste lagen der maatschappij strekte zich die welvaart uit; de ambachtsman werd er goed betaald, de smalle gemeente had het er beter dan elders, wellicht beter dan thans. Inderdaad, met verzachting van de al te schreeuwende kleuren, die de 17de eeuwers op hun palet hadden, waar zij Amsterdams luister afmaalden, blijft er nog genoeg schitterends over voor het nageslacht om trotsch te zijn op het verleden van Amsterdam.

Maar mogen wij nu, als ons naar het bewijs wordt gevraagd, volstaan met de tijdgenooten van Amstels glorie aan het woord te laten, waar zij in de breede uitweiden over de bedrijvigheid en de welvaart en den algemeenen rijkdom, die heerschten in de stad, alles tengevolge van den wereldhandel, die haar nijvere burgers dreven? Zullen wij ons laten verhalen van de ontelbare schepen, die op de golven van het IJ dansten, »zoo dicht als men van verre komt of 't eene boskadye was, de masten en de touwen gelijkende bij 't schemeren der maan of het vele boomen waren«, gelijk Fokkens zegt. Hebben wij ons neder te leggen bij de overlevering betreffende den tijd, toen door den invloed onzer handeldrijvende staatslieden Amsterdam Holland en Holland de geheele Republiek dikwijls meesleepte in haar politiek, die uitsluitend op de belangen van den handel gericht was.

Voorzeker neen! In de 19de eeuw, die zeker op de 17de wel dit vóór heeft, dat zij niet al te lichtgeloovig is, vraagt men naar waarheid, door ijverige zifting uit de bronnen op te sporen. Er is in deze richting reeds vrij wat gedaan; wat wij geschreven hebben, berustte voor een groot deel op onderzoekingen van anderen. Toch zal nog veel meer moeten worden gedaan, voordat wij op alle punten volledig zullen zijn ingelicht. Onze staathuishoudkundigen zullen zich ten taak moeten stellen om met oordeel des onderscheids en met behoedzaamheid de handelspolitiek te beschrijven en het stelsel des voorvaderlijken handels in verband met de belangen, die telkens tot afwijking van den vasten stelregel dreven, bloot te leggen. Onze statistici zullen uit het stof der fiscale en andere archieven de bewijzen moeten te voorschijn brengen, die met de welsprekendheid der cijfers en der graphische voorstellingen het begin, den toenemenden bloei en helaas! ook het verval van den handel tot op den Franschen tijd kunnen aantoonen. Onze historici zullen dan de handen moeten ineenslaan, om na verzameling van bronnen in samenwerking een geschiedenis te schrijven van den Nederlandschen handel en de Nederlandsche nijverheid en daarmede een gedenkteeken te stichten, aan de ondernemingsgeest en de taaie volharding onzer nijvere burgerijen meer waardig dan alle lofdichten der 17de eeuw.

STEFANO DELLA BELLA f c

HET Y VOOR AMSTERDAM IN 1646

Dat het hier aangeduide werk verre van gemakkelijk is, zal ieder bekend zijn, die wel eens in deze stoffe heeft gewerkt. Onze voorvaderen hebben hun naneven de taak, de geschiedenis van hun handel en nijverheid te beschrijven, niet licht gemaakt. Hoe dikwijls zwijgen de archieven, de werkplaatsen van allen, die streven naar historische zekerheid. Met de achteloosheid van den edelman, die zijn adelbrieven verscheurt, omdat hij zijn stamboom aan iedereen bekend waant,

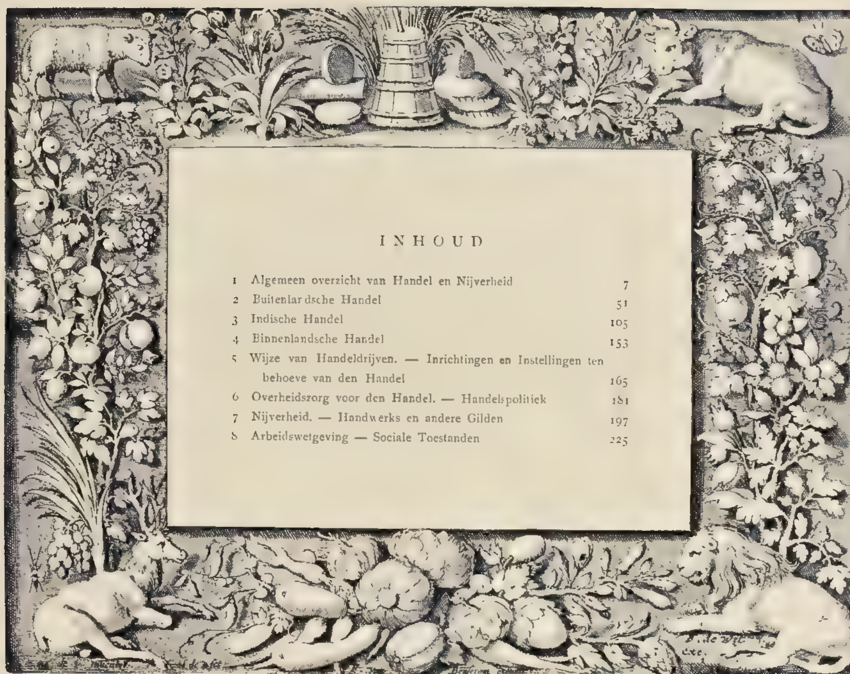
hebben regenten en ambtenaren van voorheen hier hun administratieve papieren naar den papiermolen gezonden, daar onverzorgd aan den invloed van tijd en vocht en van den knagenden worm of nog grootere papierverslinders overgelaten. Scheurcommissiën hebben als orkanen gewoed en de vingers hunner huurlingen hebben versnipperd en vernield, wat onze historici als goud zouden hebben bewaard. Zoo is er veel verdwenen; en toch hoeveel is nog overgebleven. Her- en derwaarts verspreid ligt het materiaal thans niet zelden daar, waar wij het het minst zouden zoeken. Nagenoeg alles moet worden omgehaald. De verleiding is groot, dat de navorscher verbluft, als hij komt te staan voor het terrein, dat hij zou moeten omspitten, zich vergenoegt met hier en daar de spade in den grond te steken, in de hoop althans eenige goudkorrels op te delven.

Zoo zal nog ontzettend veel moeten worden onderzocht, geschift, bewerkt, uitgegeven, voordat men het bronnenmateriaal bijeen heeft voor een grondige en degelijke geschiedenis van onzen handel en nijverheid. Maar de daaraan bestede arbeid zal ruimschoots worden beloond. Want waar men ook begint, overal is het onderwerp interessant — wij spreken bij ondervinding. Vooral de handel en nijverheid van Amsterdam, waarover wij in enkele groote trekken een, naar wij hopen, vrij gelijkend beeld hebben trachten te geven, is een zoo rijk, doch tevens een zoo dankbaar onderwerp, dat het ons niet verwondert, dat een de Roever voor het verleden der Amstelstad in geestdrift kon geraken en met klimmend enthousiasme haar archief doorvorschte. Want altijd is de geschiedenis van Amsterdam in staat, gelijk Vondel het uitdrukt:

> door overvloet van stof
> Om in den vruchtbren oeghst van zijnen rijcken lof
> Te weiden met de penne 1).

1) Inwijdinge van het Stadhuis, 3 vlg.

INHOUD

M. de Vos inven N. de Bruyn fec

L. JANSSEN fec.
(Mus. f. K. u. I. Weenen)

Wolter Sweersz Drollich inventor

M. le Blond fecit

DAVID VINCK-BOONS inv. C. Jz. VISSCHER fec.

Misschien is er geen deel van het leven onzer voorouders, dat wij zoo gebrekkig kennen als hun dagelijksch leven, hunne zeden en gewoonten.

Er zijn wel bronnen waaruit wij in dezen kennis kunnen putten, maar zij vloeien niet rijkelijk.

Wij hebben een groot aantal kluchten uit vroegeren tijd; zedenschilderingen in proza en poëzie; werken van vreemdelingen, die ons land hebben bezocht of er eenigen tijd gewoond; stedelijke keuren; voortbrengselen van schilders en plaatsnijders 1).

Maar schrijvers van kluchten en andere hekelende dicht- en prozawerken overdrijven wel eens; vreemdelingen kijken wel eens mis; vele werken onzer schilders zijn buitenslands; onze graveurs en etsers kozen gemeenlijk andere onderwerpen dan voorstellingen uit het dagelijksch leven.

Aan de mannen, die vóór en in onzen tijd dit veld van onderzoek hebben bewerkt, zijn wij ongetwijfeld veel verschuldigd. De werken van Alkemade en Van der Schelling, die van Koning en Scheltema van Hofdijk en Schotel, van Ter Gouw, Van der Kellen, De Roever, hebben in menig opzicht onze kennis vermeerderd, de belangstelling van het beschaafd publiek gewekt. Wij moeten hun dankbaar zijn, vooral voor de stukken uit vroegeren tijd, die zij hebben aangewezen of tot gemeen goed gemaakt. Groote schilderijen, als die door Hofdijk en Schotel ontworpen en voltooid: „Ons Voorgeslacht, Het Oud-Hollandsch Huisgezin der zeventiende eeuw, Het Maatschappelijk Leven onzer vaderen in de zeventiende eeuw, hebben zeker hunne verdiensten, maar geven ons slechts eene gebrekkige, vaak onjuiste, voorstelling van het leven onzer voorouders. Schotel vooral geeft alles en niets: nu zijn wij bij hem in de 17de eeuw, dan in de 15de, dan in de 16de eeuw; nu in Frankrijk, dan in Duitschland, dan in ons land.

Wat wij moeten doen, is juist het tegenovergestelde van hetgeen Hofdijk en Schotel beproefd hebben. Niet met het Oud-Hollandsch Huisgezin het Maatschappelijk Leven, niet met het gansche voorgeslacht moeten wij beginnen. Willen wij trachten ons eene juiste voorstelling te vormen van den handel en wandel onzer voorouders, dan moeten wij dien gadeslaan binnen grenzen van tijd en plaats. Wij moeten beproeven eene schets te ontwerpen van het dagelijksch leven in éene stad, in éene eeuw; later kan men datzelfde werk verrichten met het oog op andere eeuwen; daarna op andere steden zijne aandacht vestigen; dan zou het platteland aan de beurt moeten komen: het dagelijksch leven van dorpelingen en boeren in

1) Ook in de archieven (met name in het notaris-archief) en in de notulen der Kerkeraden is ongetwijfeld nog veel te vinden; zie o. a. de belangrijke mededeelingen van Dr. A. C. Duker, „Tien jaren uit de heerschappij der Kerkelijke tucht binnen Franeker" (Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis I, afl. 3, 241—272). Doch slechts door samenwerking van velen zal het mogelijk zijn, uit deze voorraadschuren aan den dag te brengen wat ons in dezen van dienst kan zijn.

verschillende eeuwen, in verschillende oorden des lands zou, voorzoover dat mogelijk is, bestudeerd moeten worden. Eerst daarna zou men met eenige hoop op welslagen kunnen beproeven uit die bouwsteenen een gebouw op te trekken: eene schildering te geven van Ons Voorgeslacht.

Maar ook al beperkt men zijn onderzoek tot de zeden en gewoonten van de Amsterdammers der 17de eeuw, dan nog — beter: dan juist — bemerkt men, hoe schaarsch onze gegevens zijn; hoe moeilijk het valt zich een eenigszins volledige voorstelling te vormen.

Wat wij hier zullen mededeelen omtrent de zeden en gewoonten van de Amsterdammers der 17de eeuw, moet dan ook beschouwd worden als eene eerste gebrekkige poging om het boven omschreven doel te bereiken, en verder als eene aanvulling van hetgeen de overige hoofdstukken van dit werk den lezer bieden. Wij zullen trachten een denkbeeld te geven van het dagelijksch leven der burgerij in huis; van de wijze waarop de burgers zich kleedden en met elkander omgingen; wij zullen den Amsterdammer gadeslaan bij deze mijlpalen op den levensweg: de wieg, het huwelijk, het graf; dan zullen wij hem buitenshuis bespieden en eene voorstelling trachten te geven van zijne vermaken en spelen; ten slotte zullen wij een vluchtigen blik slaan op het leven der lagere volksklassen om daardoor onze voorstelling aan te vullen. 1)

1) Zooveel mogelijk hebben wij getracht, dit deel van den tekst te illustreeren met afbeeldingen van Amsterdamsche toestanden. Wie zich eenigszins kan voorstellen, hoe betrekkelijk zelden onze plaatsnijders zich met het afbeelden van zeden en gewoonten bezighielden, zal echter licht begrijpen dat het bijna ondoenlijk was, dat hier consequent vol te houden. De tekst handelt natuurlijk bijna uitsluitend over Amsterdamsche toestanden; bij het kiezen van illustraties hebben wij ons met een „ten naaste bij" moeten tevreden stellen ondanks alle toewijding en inspanning van den Uitgever. Bij niet alle onderdeelen van den tekst, waar wij het wenschten, hebben wij prenten kunnen vinden. Anderzijds hebben wij hier en daar wel eens een merkwaardige prent opgenomen, waarvan wij slechts mogen vermoeden dat zij Amsterdam en de Amsterdammers raakt. Werden b.v. typische vagebonden als Luijsefer, Poestenbrij, Potgenbeulinck ook wel te Amsterdam gezien? Wie zal dat uitmaken? Wij hebben gemeend het veiligst te gaan, door ons te hoeden voor wat wij „prinzipienreiterei" achten. Overigens behoeven de illustratie's niemand te misleiden, daar de namen van teekenaar en graveur opgegeven zijn waar dat mogelijk is.

Visscher inventor et fecit

Petrus Kaerius Excud. 1609

Il dit que ceux qui vrayement
craignent et aiment Dieu sont heu-
reux, [illegible]

Bien heureux est quiconques
Sert à Dieu [illegible]
Et ne se lassa onques
De [illegible] entiers

Du labeur que tau faire
Vivras commodément,
Et ira ton affaire
Bien [illegible]

Quant à l'heur de ta lune
Ta femme en ta maison
Sera comme une vigne
Portant fruict en saison

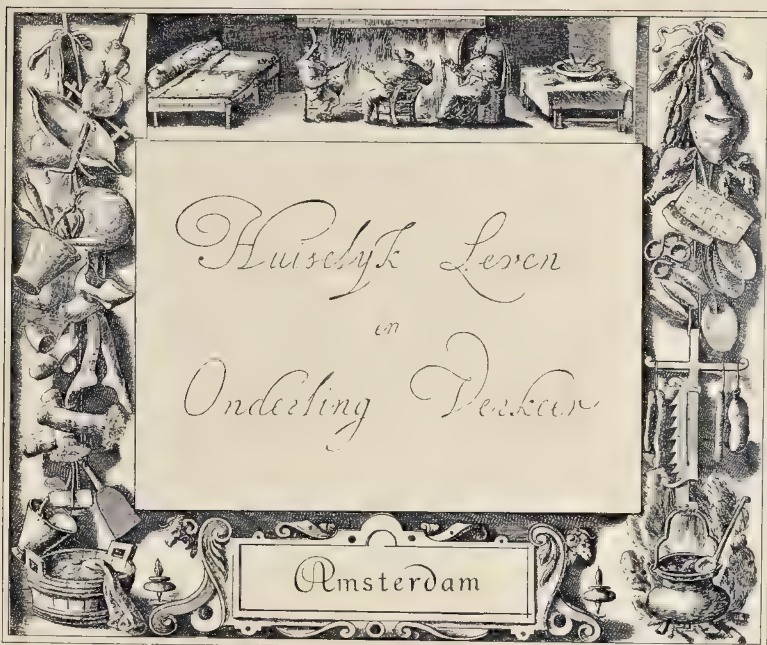
Et autour de ta table
Seront tes enfans beaux
Comme un [illegible] delectable
[illegible]

Celuy qui [illegible]
Craindra le Toutpuissant

[illegible]
Et sur Israël grace
Paix et felicité

HUISGEZIN VAN TAFEL

[illegible] naar en [illegible] C. J. Visscher 1609

M. DE VOS INV. CR. VAN DE PASSE 1618 fec

De dagelijksche leefwijze der meeste Amsterdammers was, ten minste gedurende een groot deel der 17de eeuw, eenvoudig. Wat Sir William Temple van de Hollanders in het algemeen beweert; dat de bron van hunnen rijkdom lag „in every ma'ns having more than he spends", mag ook van de Amsterdammers gezegd worden 1). Aan de dagelijksche spijzen en dranken verkwistten de meeste Amsterdammers even weinig geld als de overige Hollanders, van wie door een tijd- en landgenoot van Sir William getuigd wordt: „their diet is homely" 2). Over den vroegeren tijd sprekend, zegt eene oude meid in het laatst der 17de eeuw: „men leefde zedig, stil, oprecht...... Een burgertafel hield men zuinig, effen, net" 3). Alles wat wij van elders weten, komt met deze voorstelling overeen.

1) Temple Observations, p. 114.
2) The Dutch drawn to the life (Londen 1664) p. 56.
3) De Minnaar van zijne vrouw. (Amst. 1692) Kluchtspel. Al de hier geciteerde kluchten bevinden zich in de Bibliotheek der Mij. van Ned. Lett. te Leiden.

's Morgens vroeg stond men op, kleedde en wiesch zich en ging dan van de, gewoonlijk in het bovenhuis gelegen slaapkamer, naar beneden, naar de binnenkamer, die haar licht ontving uit en gelegen was achter het voorhuis. De vader of een der kinderen las een hoofdstuk uit den zwaren, met koperen sloten versierden, bijbel, die op den lezenaar lag; daarna ontbeet men met brood, boter, kaas en bier; thee kwam eerst tegen het midden der 17de eeuw in zwang; koffie niet voor het eind dier eeuw 1). De heer des huizes ging nu aan zijn werk, naar kantoor, pakhuis, werf of studeerkamer. Menigeen, die tot den gegoeden burgerstand behoorde, had toen een winkel en stond daar zelf de klanten te helpen. Een der jongelui, met wie Breero ons in zijn Moortje kennis doet maken, Reynier, behoort blijkbaar tot de gegoede middelklasse; terwijl hij met zijn vriend Writsert het huis wil binnengaan, is Reyniers vader „in de winckel besich om de lieden te geryven". De kinderen gingen naar school, de huisvrouw aan hare bezigheden in huis; toezicht houden over de dienstboden, was zeker niet het eenige wat zij deden, al zal, evenals tegenwoordig, de eene huismoeder haar werk gemakke-

1) Vgl. Scheltema, Aemstels Oudheid I, 98 vlgg.

lijker hebben opgenomen dan de andere. Op eene merkwaardige plaats in Hooft's Schynheiligh worden ons een paar soorten van huisvrouwen geschetst: Bely, de vrouw van Rieuwert Rompslomp zegt: „Die huishouden wil moet overal selve by wesen. Ick en ben van dat gemackelijcke volck

NOTARISKANTOOR, 1649

niet, die de handen tot den elleboogh af zijn, die haer handen niet eens in koud water souden steken, die een helen tijdt sitten voor de traly oft op 't planckier de straet te bewaren en daer van daen roepen en gebieden met luyder stem over de booden; maer ick steeck self handt uit de mouw, ick slae self handt aen 't werk. Soo de vrouw er niet nae en siet, wanneer raeckt het vleisch over? Wanneer de Sael geveeght, de bedden gemaeckt, de pottebanck opgeschickt?" Tusschen twaalf en een uur vereenigde men zich aan den middagdisch 1). In de meeste gezinnen zal wel de gewoonte geheerscht hebben, dat de heer des huizes overluid een gebed uitsprak. Zóó was het ten minste in de eerste helft der 17de eeuw ten huize van den vromen makelaar de Decker, vader van den dichter. In het lijkdicht op zijn vader zegt Jeremias:

Die mond helaes! die t'elckemael
Plag op ons Noen- en Avondmael
Des Heeren zegen uit te spreken
enz. 1)

(was het misschien het traditioneele: „Heere! zegen deze spijs en drank, amen!" dat nu nog door menig kind tot stichting (?) der huisgenooten wordt afgeraffeld?) Hartige kost werd er geschaft: rundvleesch, schapevleesch; bij de rijken ook hazen, hoenders, kalkoenen; verder bietwortels, salade, Hoornsche wortelen, rapen, rijstebrij, verschillende soorten van visch: bot, braadspiering, melkbaarsjes, karpers, vorens, brasems en andere „waterscheepsvis"; kabeljauw was „t'Amsterdam daeghelijksche kost", zooals Hooft getuigt. 's Winters at men zoutevisch, gort, erwten, spek en allerlei worst: leverworst, bloedworst, peperworst. Vleesch hadden de huisvrouwen altijd in voorraad, want het was te Amsterdam in dezen tijd gewoonte (gelijk nog in het midden dezer eeuw in Overijsel en zeker ook elders) eene heele of

KANTOOR VAN EEN ADVOCAAT, 1671

1) Nog in het laatst der 17de eeuw at de kleine burgerij te een uur des middags. Vgl. b.v. Asselijn's Werken, uitgeg. door Dr. A. de Jager, bl. 245.

En men man komt ook noch niet, de klok is daer
al lang twie eslaegen;
Maar zacht, zie ik wel te recht, zo komt hy daer
ginder aan;
Ben je daer, Vaâr! de tafel het wel ruim ien uur
gedekt gestaen.

T. a. p. bl. 320.

't Is noch tijds genoeg voor de vis, vrouw, 't is wel meer gebeurd dat we iens ten eenen of ten half tween aten.

De hoogere standen aten in de tweede helft der 17de eeuw te twee uur. Wij zullen het feest van Burgemeester Tulp in 1672 op dien tijd een aanvang zien nemen; maar ook reeds in eene klucht van 1659 (De verlie de Grysert) lezen wij:

Maer laat ons gaan, want Moeder wacht ons binnen;
't Gebraet is al van 't spit, 't is twee uren, kom, niet
lang te toeven.

De bruiloftsmaaltijd van Jan de Witt en Wendela Bicker zou des middags om 2 uur aanvangen (Catal. Histor. Tentoonstelling te Amsterdam, p. 23).

Dat was dus bij uitzondering, en later dan gewoonlijk.

In het oosten van het land aten de meeste gegoede burgers nog in het midden dezer eeuw te een uur of half twee; langzamerhand ging men op voorbeeld van Holland te vier uur eten; daarna te vijf uur, en het zal wel zes uur en later worden, totdat de Nederlandsche menschheid ook dezen kringloop volbracht heeft en weer om twaalf uur, het beste uur, zal gaan eten.

1) Vgl. J. de Decker's Rym-Oeffeningen II, 304.

halve koe of een varken te slachten. Zoo lezen wij o. a. in Six van Chandelier's Poësy (p. 51 volgg):

> 't Westfaalsche verken is gekuipt,
> De Mastenbroeker os deurdruipt
> Sich traag van Oleronner sout 1).

De namiddag werd weer door ieder besteed aan zijne bezigheden, aan eene wandeling of andere ontspanning in of buitenshuis, totdat men zich omstreeks acht uren om den avonddisch schaarde. Een soort van sop, bestaande uit brood geweekt in bier, en „kouweschaal" of „bierenbrood" genaamd,

H Goltzius inv — J Saenredam fec

NAAR SCHOOLGAANDE KINDEREN

Men dronk ook aan het middagmaal bier; wijn dronk men alleen op feesten, al zullen enkele rijken dien ook wel dagelijks hebben gedronken.

soms met suiker gezoet, was een gewone kost op dat uur van den dag. Ook werd dan wel brij gegeten 1). Om negen of tien uur ging men

1) Namen van spijzen in de bekende ochtendwandeling van Kackerlack in Breero's Moortje. Vgl. verder: Hooft's Brieven III, 81 (kabeljauw en andere spijzen); Coster's Werken door Dr. R. A. Kollewijn bl. 172 vs. 651. Le Jolle, Descript. de la ville d'Amsterdam (1666) p. 312 en Six van Ch. p. 569.

1) Vgl. over dat „bierenbrood" Hooft's Brieven IV, 213: „Tesseltjen quijnde gister .... ende at 's middags niet, 's avondts een kommetjen bierenbroodts". Ook in Bernagie's „Goê Vrouw" (1686) bl. 9. Verder over deze spijs: Oudemans' Woordenboek op de Gedichten van G. Azn. Brederode i. v. Vgl. verder Asselyn bl. 337 („water en bry").

slapen 1); zuinige huisvrouwen vergaten niet een kerfje in de kaas of het brood te maken, om des morgens te kunnen zien of de meid ook had gesnoept 2).

Het huiskruis der meeste hedendaagsche huisvrouwen, de dienstboden, drukte zwaar op de schouders ook van menige Amsterdamsche huismoeder der 17de eeuw. De plichten der meid waren talrijk en konden niet altijd gemakkelijk pitje", want kaarsen, zooals het gezin er gebruikte, waren duur; verder moest zij „het bed opslaan en de sprei netjes vouwen; bleef er dan tijd over, dan mocht zij een luchtje gaan scheppen 1). Ook toen was het vaak moeilijk genoeg, de meiden er toe te bewegen vroeg uit de veeren te komen. Wel bedachten de huismoeders daar middeltjes op, doch het was dan: weet jij een spijker, ik een gat. De meesters lieten schellen maken, die in

GEERTRUY. ROGMAN inv. et fec.

DIENSTBODE IN DE KEUKEN

worden vervuld. Des avonds moest zij: „de keuken schicken, schoenen swarten, blakers schueren, den haard schrobben, kooltjens dooven, het vuyr rekenen"; dat moest alles geschieden bij een „oly- de bedsteden der meiden uitkwamen, maar deze wonden er kousen om heen, braken er de klepels uit, of riepen naar beneden: „ik kom, ik kom" en trokken zich daarna de dekens weer over de ooren 2). Waren zij beneden, dan moest

1) „En 's aevonds was elk ien ten negen al te bed", zegt de oude meid Janne over den vroegeren tijd sprekende (De Minnaar van Zijne Vrouw, Amst. 1692).

Om tien uur 's avonds komt Schout Hasselaar ten huize van Jean de Labadie (in 1670) om hem te spreken; Labadie was reeds te bed. Vgl. Aemstels Oudheid V, 223.

2) Vgl. de „Klucht van de feyl" (Amst. 1628) 2de Deel, 3de Hand.

1) Vgl. Tengnagel's „Amsterdamsche Mane-schiin (1639).

2) Vgl. over dat laat opstaan enz. Asselyn p. 337: .... „Maar tot zeeven, agt uuren toe op 't bed te leggen, dat kan men hagendeveld."

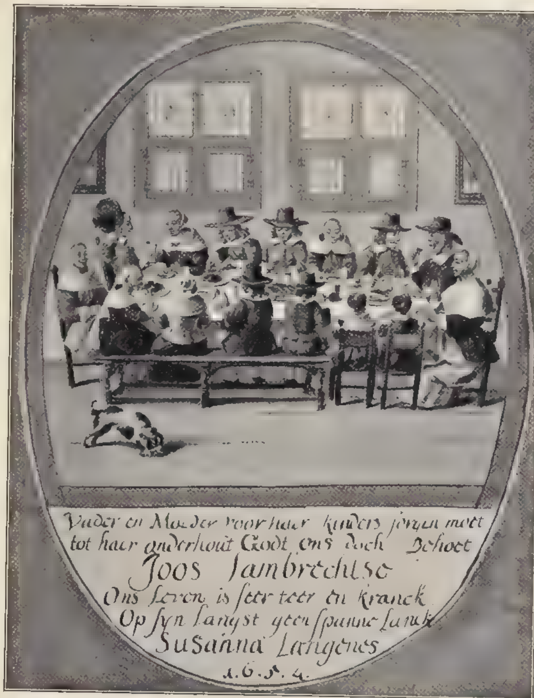
Breero, Klucht van den Molenaer; vs. 183—186; „Seven Duyvelen Regeerende en vervoerende de Hedensdaeghsche Dienst-maeghden etc. (Amst. 1682) p. 265.

er vuur worden aangelegd, het ontbijt gereed gemaakt, de straat aangeveegd; na het ontbijt: kamers in orde brengen, kleeren reinigen, tin- en koperwerk schuren, voor de wasch zorgen, het huis schoonhouden 1). Aan het laatste vooral werd veel tijd besteed; wij mogen De Parival wel gelooven, waar hij ons vertelt, dat men bijna elken dag de vloeren schrobde, met zand bestrooide en zoo netjes hield, dat een vreemde zich er dikwijls een gewetensbezwaar van maakte, — dat „dikwijls" teekent — op den vloer te spuwen 2). Tweemaal 's jaars, in Mei en tegen Allerheiligen, was het hoogtij voor de oprechte Amsterdamsche huisvrouw; dan vierde men het schoonmaakbacchanaal, waarover de Drost van Muiden al even ontstemd was als de meeste ondankbare mannen van den tegenwoordigen tijd. „Wij genieten hier", schrijft hij den 8en van Bloeimaand 1639 aan Tesschelschade, „den maeghdoom van 't jaer, dan schaerselijk, mits de onleede (drukte) van 't vujlmaeken, dat schoonmaeken heeten moet" 3).

Niet alleen over de dienstboden, ook over de minnen, beklaagden zich de Amsterdamsche huisvrouwen van dien tijd; al weer „tout comme chez nous." Ook toen beseften deze dames de sterkte harer stelling en eischten als prinsessen behandeld te worden. De min moest met mijnheer en mevrouw in de koets zitten, die het gezin naar de hofstede buiten de stad zou brengen; „gezoôn en gebraân eten; rinze wyn met zuiker of naarsen van candy (klontjes) drinken; zij liet zich keurslijf en onderrokken warmen, at gepelde garst in warme melk gekookt, dronk bier zooveel zij wilde. 1)

In welke opzichten de Republiek der Vereenigde Nederlanden ook een aristocratisch karakter moge hebben vertoond, zeker niet in de verhouding tusschen meesters en dienstbaren; die verhouding toont, dat er toch ook een krachtig democratisch element in de maatschappij dier dagen aanwezig was.

De Franschman De Parival is blijkbaar verbaasd over de mate van onafhankelijkheid en vrijheid, welke hij in de verhouding tusschen meesters en dienstbaren hier te lande aantreft. „De dienst-

MIDDAGMAAL
Naar een teekening bestemd voor een glasbeschildering, 1654
Verzameling Van Stolk

boden," zegt hij, „hebben zooveel privileges, dat de meesters hen zelfs niet durven slaan; heeft iemand zich door zijn toorn laten vervoeren eene dienstbode te slaan of op ruwe, gewelddadige wijs zijn huis uit te jagen, en wordt daarover eene klacht bij „de Heeren" ingediend, dan betaalt hij boete, en wordt soms gedwongen de gansche huur te betalen, ook al is die nog niet vervallen." 2) De Duitsche geestelijke Benthem die in 1686

1) Vgl. Asselyn, bl. 229—230; bl. 337, 341. Breero t. a. p. „Het daget uyt den Oosten" vs. 782—805.

2) „Presque tous les jours on lave les pavez, l'on les parseme de sable, et on les rend si nets, que les étrangers font souvent scrupule de cracher dessus." (Les Délices de la Hollande. A Paris. 1665. p. 24).

Vgl. ook: „de Decker Rym-Oeffeningen (Amst., 1726) I, 360: „Zulx dat men niet en weet waerop zyn' fluimen lozen" en wat daar voorafgaat en volgt. Zoo vertelt Von Zesen ons in zijne „Beschreibung der Stadt Amsterdam" (1664) p. 530—531 over de netheid der Amsterd. huizen: „Op de trappen lagen dunne plankjes opdat de treden niet te zeer zouden afslijten. De tafelbladen en tafelpoot met een houten omkleedsel als een pantser.

3) Schoonmaak.

Op de beste kamer mag hy niet eens komen ruiken,
Want de Vrouwen komen der zelf maar twee maal in 't Jaar, dat zyn ze gewoon,
Dat is te Mey, en te Alderheyligen, dan maken ze schoon,
Anders is die altijd gesloten.

Bernagie „De Huwelyken Staat"
en verder: Hooft's Brieven III, 288.

1) De Besteedster p. 31.

2) Les Délices de la Hollande. A Paris, 1665. p. 19.

en 1695 ons land bezocht, getuigt evenzoo: „Indien een meester een kwaden knecht met slagen dreigde, dan zou hij zich deswegens voor het gerecht hebben te verantwoorden." 1)

Uit den merkwaardigen brief, dien de Drossaart Hooft in 1629 aan zijne vroegere dienstmeid, de „eerbare Aeltjen de Lange," schreef, mogen wij vermoeden, dat er ook toen meiden waren, die hare meesters „hartelijck ende getrouwelijk" dienden, en van den anderen kant: meesters, die de dienstboden als leden van het gezin beschouwden; die zorgden voor hare spaarpenningen, hare vrienden steeds gastvrij ontvingen, hare bruiloft bekostigden, en ook later de hand niet van haar aftrokken. 2) Men moet echter al een zoo verstokt „laudator temporis acti" zijn als Bilderdijk, om de „eerlijke, de gemoedelijke, de streng-zedelijke Dienstboden" van vroegeren tijd hemelhoog te verheffen 3). Blijkbaar had Bilderdijk nooit een blik geslagen in werkjes als: „Seven Duyvelen, regeerende en vervoerende de Hedensdaeghsche Dienstmaegden" en wist hij of herinnerde hij zich niet, dat de Amsterdamsche Magistraat het in de 17de eeuw meer dan eens noodig heeft geacht de rechten der meesters tegenover de dienstbaren te beschermen. Zoo wordt in eene stedelijke keur van 7 Aug. 1642 geklaagd over de „groote ongeregeltheyt, gepleegt by Dienstboden en Minnemoers."

In 1663 wordt die keur hernieuwd. In 1682 wordt aan „knegts, kameniers, meyden of Minnemoers" verboden hunne Meesters of Vrouwen „qualijk te bejegenen met woorden of werken, op straffe van zes weken in de Boeyen deser Stede te water en Brood geset te werden;" verder dat zij niets „van 't geen ten huyse daer sy dienen komt voor te vallen of te geschieden, tegens anderen buytens huys sullen mogen melden of klappen. 4)

De klacht, dat de dienstboden het gezin waar zij dienden op straat brachten, dagteekent trouwens niet van het laatst der 17de eeuw. Reeds in de Klucht van den Molenaar, die in 1613 door Breero gedicht werd, hooren wij de stadsvrouw Trijn Jans zich in denzelfden geest uiten:

As de dienstmeysgens heur vrouwen of miesters uyt de kerck halen,
't Is je niet te segghen, watte sticken datse daer vertalen:
Den ien seyt; zy krijcht niet te drincken of te eten;
D'ander seyt: mijn miester het gist'ren zijn vrou esmeten;
Onse dochters vryer, dat is sulcken goen knecht, hy hetme so lief,
Hy gafme lestent een stick van vieren, omdat ick brocht ien brief
Aen zijn vrijster, en so hyse krijgt, belooft hy my een nuwe bouwen.

A. Pz van de Venne inv — C. van Queboren fec.

MEESTERES EN DIENSTBODE, 1632

Ja, seyt een ander, daer veel dochters binnen, daer binnen veel vrouwen 1);
Ick sou liever om Goô gaan 2), gy meuchtet loven of gy wilt,
Eer ick heur sou dienen, so besucht werter ien mensch bedilt.
. . . .
Somma sommarum, daer wert so lydighe veel gekalt. 3)

Dat er dikwijls twist en geschil was tusschen dienstboden en meesters, zal ons derhalve niet verwonderen. Onze vroede vaderen namen in dit

1) Benthems Holländischer Kirch- und Schulen-Staat (Francfurt und Leipzig, 1698) 9—10.
2) Brieven I, 358.
3) Da Costa's Bezwaren tegen den Geest der Eeuw toegelicht, p. 25.
4) Noordkerks Handvesten, Deel II fol. 448 vlgg.

1) Meesteressen.
2) Bedelen.
3) Bredero I, p. 276, vs. 189 vlgg.

opzicht de menschen zooals zij waren: zij hielden rekening met dezen toestand en droegen aan afzonderlijke „Kommissarissen van Huwelijx- en Krakeel-zaken" de vereffening van zulke geschillen op.

Door deze mannen werden „vereffent alle Krakeelzaken, Schelt-woorden, alle verschil tusschen kijfachtige Wijven en haer Meijssens, Meesters en Knechts." 1)

De taak der huisvrouwen werd niet gemakkelijker, toen met de toenemende weelde ook het aantal dienstboden toenam. In de klucht van Drooghe Goosen, die a° 1651 het licht zag, maar eenige jaren vroeger geschreven moet zijn, lezen wij:

A. Pz van de Venne inv. — C. van Queborn fec.

DIENSTMEISJES AAN HET WERK, 1632

> Men moet ien Meyt hebben die 't werck doet en ien die op de koken past
> Men haelt voort ien Waster in huys . . . . .
> Staegh ien Neyster op de vloer met Schuursters en sulck ghespuys.

Naar het schijnt, was de Zondag, ten minste in de tweede helft der 17de eeuw, nu juist niet een dag waarop men zich van allerlei dagelijksche bezigheden onthield. De predikant Wittewrongel klaagt in zijne Oeconomia Christiana (de eerste uitgaaf verscheen in 1655) over het gemis van Zondagsrust en de weinige kerkschheid der gemeente. Wij lezen (t. a. p. bl. 938—939):

„Sietmen niet hoe gemeen het onder ons geworden is, dat wy met reysen ende rotsen, slepen ende kruyen, koopen ende verkoopen desen dagh ontheyligen? Sietmen niet overal de Ambachts-lieden opentlick haer werck doen? Staen niet hare Winckelen genoechsaem open? soo dat men des Heeren rustdagh naeuwelicken van de gemeene marcktdagen en kan onderscheyden?.... Het meeste deel contenteert sich daermede dat sy nu en dan eens ter kercke komen ende alsoo haren Sabbath houden. Zyn sij den eenen rust-dagh in het Huys des Heeren, sy konnen op den anderen die daer aen volght, dickmaels om de minste beuselinghen thuys blijven..... Weynighe maken den Sabbath haren lust; het valt haer verdrietigh soo langhe in de kercken te sitten, de Predicatien dueren haer veel te langh, men klaeght terstondt daer over, al ist dat men wel drie of vier uuren in een lichtveerdighe Comedie ofte aen een vette maeltijt sonder verdrietelickheyt kan doorbrengen."

Onder de huiselijke feesten was, ten minste in de eerste helft der 17de eeuw, vooral het Driekoningenfeest in eere.

Dan, op „Dertiendach" — gelijk onze Roomsch-Katholieke voorouders dien dag hadden gedoopt — (de dertiende dag na Christus' geboorte) werd in elk huis door trekking van briefjes een koning aangewezen, eene koningin, een kanselier, een raadsheer, een kok en een koksjongen. Elk moest dan dien avond de hem ten deel gevallen waardigheid bekleeden. Men bakte wafels, at rijstebrij en pannekoeken en besproeide dat alles met een frisschen dronk. 1) Werd de Driekoningen-dag slechts door Roomschen gevierd? Daarop kan ik geen stellig

1) Fokkens, p. 138. Staaltjes van de dieverij der dienstmeisjes te Amsterdam in Van Vloten, Ned. Kluchtspel II, 11.

1) Vgl. over de viering van het Driekoningen-feest: Schotel, Oud-Holl. Huisgezin, p. 384; De Roever, Van Vrijen en Trouwen, p. 72; Ter Gouw, Volksvermaken, p. 175; Navorscher (1854), Bijblad XIX; Nav. 1855, p. 71 (eene „Koning-Spel Courant" van 1687, met prenten van Romein de Hooghe); Comptoir-Almanach van Caspar Coolhaes op het jaer MDCVI; Breero's „Nederlandsche Rijmen" (Werken III, 122); „Nieuwen Jeucht, Spieghel" (aanvang der 17de eeuw) p. 68.

antwoord geven, al vermoed ik dat ook sommige niet-roomschen er aan medegedaan hebben. Wittewrongel doet het in zijn zoo straks genoemd geschrift voorkomen, alsof dat feest toen (in de tweede helft der 17de eeuw) slechts door Roomschen gevierd werd. Ik maak dat op uit deze woorden in zijn werk (p. 1060):

„Met sulcken weelde ende dertelheyt is 't dat oock de Paus-ghesinde alle de ghenoemde heylighe avonden ende daghen door-bringhen. Wie soude hare vrolickheden als sy de vette S. Maertensgansen met hare vrienden eten, ende op het Feest van hare drie Koninghen, ofte des avonts te vooren, sulcke sotteryen met malkanderen pleghen ende soo hardt roepen ende schreeuwen „De Koninck drinckt", konnen uytspreecken?"

Ook de Vastelavond werd door sommigen feestelijk gevierd. 1) Aan dat feest namen de Gereformeerden waarschijnlijk wel deel. Wittewrongel schrijft op bl. 1064 van zijn werk:

„Is het niet ten hooghsten te beklagen! datter noch soo vele Gereformeerde Christenen gevonden worden, die met dese Paepsche Feest-daghen soo veel op hebben, noch sogeern Kermis houden of

H. Goltzius inv. MINNEMÔER Saenredam fec

1) Vgl. Ter Gouw, t. a. p. bl. 187.

te Kermisse gaen? dat het grouwelicke Bacchusfeest van de Vasten-avonden noch in onse Huysgesinnen, selfs in de allergrootste, oock Publycke Gast- ende Weeshuysen, sonder achter-dencken onderhouden wordt?"

Buitenshuis en in de herbergen begon men, naar het schijnt, langzamerhand minder te bemerken van de Vastelavond-viering. In W. D. Hooft's Hedendaaghsche Verlooren Soon (1630) zegt Giertje de Waerdin:

> Jae wel kyere, kyere, is dit seecker ien Vastel-avonts tijt!
> Daer is niemant schier vrolijck, noch niemant schier verblijt;
> Toch dat doet datter langher schier niet is te winnen.

Tweemaal 's jaars, op Kerstmis en op Paschen, werden groote koeken gebakken. 1) Op Palmpaschen werd aan ieder Doelheer (lid van het Overmanschap der Schuttersdoelens) een schotel kievitseieren thuisgezonden met een dozijn oliekoeken en eene kan „rinze wijn" om daarmede den avond feestelijk door te brengen. 1) Het Sinterklaasfeest was, ten minste voorzoover het in huis gevierd werd, meer een feest voor kinderen dan voor volwassenen; wij spreken er later over.

GEERTRUYT ROGMAN inv et fec

NAAISTER

Het huiselijk leven der Amsterdammers, gelijk het hier geschetst is, bleef gedurende de gansche 17de eeuw niet wat het bij den aanvang dier eeuw was.

Eene voorstelling te geven van de wijze, waarop het zich allengs wijzigde — daartoe zijn wij op verre na niet bij machte; allereerst door het gemis aan gegevens. Slechts hier en daar kunnen wij een blik slaan op den gang van zaken in dezen.

Na den vrede van Munster, maar vooral in het laatste vierdedeel der 17de eeuw, nemen rijkdom

1) Ter Gouw, t. a. p. bl. 168.

1) Ter Gouw, t. a. p. bl. 204.

en weelde ook in Amsterdam steeds toe, wijkt de burgerij steeds verder af van den voorvaderlijken eenvoud. Sir William Temple, wiens bekende „Observations" kort na 1672 het licht zagen, had dit ook opgemerkt. „In de laatste jaren," zegt hij, „schijnt de zucht naar weelde en geldverteren onder de kooplieden van die stad (Amsterdam) sterker te worden dan voorheen ooit het geval is geweest."

J. DE GHEYN inv.

VASTENAVOND-VERMOMMING, omstreeks 1610

Dat „in de laatste jaren" schijnt vrij ruim te moeten worden opgevat. Immers in eene t' Samenspraeck tusschen Waermondt ende Gaergoedt nopende de opkomste ende ondergang van Flora, die te Amsterdam in 1643 het licht zag, lezen wij, dat een rijk burger zit te eten: „in de Voorzael van 't huys, welck met Goude leer behanghen was; op sijn Tafel stonden twee kaerssen, een silveren soutvat, silveren beker, tinnen tafel-borden, een stuck gebraets, een hoentjen gebraeden; hadde een schoonen dronck Wijns ende niet anders als witte ende Taruwen-broot, hadde twee Meysens, hy was gekleet in fijn fluweel ende sijn vrou in zijde en tarsenielje." De tegenstelling volgt: „ick moet mij wel anders belijen (seyde den burger) wy eten in ons somer-keucken ende in plaets van twee kaerssen gebruyckt mijn vrou een lamp, houte tafelborden, een glas ende hebben maer kleen bier, een stuck gesouten vleys ofte alte-met als de visch goet koop is, een sootje visch."

Nu is het waar, dat de bloembollen-manie van voorbijgaanden 'aard is geweest, maar het voorbeeld van een weelderig leven was toch gegeven. In elk geval ziet men op deze plaats zeer duidelijk de tegenstelling tusschen den vroegeren eenvoud en de weelde die later meer en meer algemeen zou worden. 1)

„Wat een tuin! wat een binnenkamer! wat een keuken! wat een zykamer! wat een voorhuis!" roepen als om strijd eenige personen uit een kluchtspel van het laatst dezer eeuw, bij het binnentreden van een koopmans-woning. 2) Ieder, die het eenigszins betalen kan, moet „donzige bedden" hebben, „schoone Pluysen watte deeckens, met kostelicke behangzels . . . . . . groote Veneedze spiegels, Indische kraak-porceleynen, Fulpe stoelen, Turkze Tapijten, Amsterdamse Goude Leeren, kostelicke Schilderijen, silver Servies, Sakerdane Kas, Ebbenhoute Tafel, een curieus Kabinet en Luyerkasje, dieversche webben Servet- en Tafellakens. 3) Voor een enkel porseleinen boterschoteltje worden zes ducatons geboden. 4)

Tot zelfs in de keuken vond men porselein, koperen koffiekannen met vier kraantjes, „tabeletjes, Sineese goodjes en verlakte bakjes met hoopen. 5)

In de keus van spijzen en dranken openbaarde zich de toenemende weelde natuurlijk ook.

„Tegenwoordig," aldus laat zich eene Amsterdamsche huismoeder uit het laatst der 17de eeuw hooren, „schaft elk om het heerlykste op; kalfvleesch en schapevleesch schynt te stinken; aan erwten en boonen steekt men nauwlijks den mond; het moet steeds hazen, patrijzen, kuikens en kalkoenen zijn; Fransche wijn komt bijna niet meer op tafel." En haar broeder Joris, een pas uit Indië teruggekeerd koopman, voegt er bij: „Met ien schoteltje Raapen en een Schapen-bout of op de

1) Ter Gouw, t. a. p. bl. 168. De aangehaalde plaats van 1643 in de 3de Sam. bl 17.
2) De Debauchant, (Amst. 1686) p. 41.
3) Tien Vermakelijkheden p. 35–36.
4) Asselyn, bl. 278—279.
5) De Mansmoer (Amst 1699) p. 19.

warme-ketel dorst men de grootste onthaalen," maar nu is dat alles veranderd. 1) Wie zelf geene fijne schotels kende, schafte zich „het nieuwe Kookboek de Verstandige Kok" aan. 2) Kwam men des zomers na den middag bij een rijk koopman, dan werd men genoodigd aan „een collation van Druyven, Noten, Persiken en andere Somervruchten, welcker koude met een goet glas wijns moe(s)t verwarmd worden." 'sWinters was het „Wafel-, Olie- en Pannekoeksgebak, of de roockende Aardakers, Kastangen, of versche Oesters," waarbij natuurlijk ook „een brave dronk wijn" paste. 3) Na den eten dronk men thee, maar wie het kon betalen, bood u ook zoetemelk met saffraan en confituren, die met gouden vorkjes en een „walvisbeentje" werden gegeten. 4) Aan kromliggen ter wille der kinderen bezondigden velen zich in dezen tijd ook niet meer. Vroeger — zegt een tijdgenoot — was het streven van ieder getrouwd paar zooveel mogelijk geld bijeen te schrapen. Nu acht men het voldoende, als men zijne rekeningen en zijne belasting betaalt en zijne kinderen behoorlijk opvoedt. 5)

Echter prijst Benthem nog in het laatst der 17de eeuw de spaarzaamheid en matigheid der Hollanders; hij schrijft: „Kaas, boter, visch, salade en brood is hun gewone kost. Ieder richt het zóó in, dat zijne jaarlijksche inkomsten zijne uitgaven overtreffen. 6)

Van gezellig verkeer waren de Amsterdammers der 17de eeuw lang niet wars. Blijkbaar waren ook zij gewoon elkaar dikwijls ten eten te noodigen. Een burgervrouwtje uit den aanvang der 17de eeuw weet geen beter denkbeeld van hare zuinigheid te geven dan door de verzekering: dat zij en haar man in hun gansche leven nooit ergens te gast zijn geweest noch gasten te hunnent hebben ontvangen. 7)

Toen, zoowel als nu, waren er vrouwen, die de schoone eigenschap der gastvrijheid misten: die zuur keken en knorden, als de man een onverwachten gast medebracht, ook al werd er tegelijkertijd „een brave zood' vis" bezorgd, die de man op de vischmarkt had gekocht. 8) De bewoners eener zelfde buurt zagen elkander op de buurvergaderingen, feesten, waar het vroolijk, dikwijls ruw, toeging en gewoonlijk een stout glas gedronken werd. 1) Dan ging de berkemeier, een uit berkenhout gesneden beker, rond; bleef hij hier of daar staan, dan klonk het al spoedig: „aan wien ist dat de roemer staet? Men zal voor het gerecht dagen, wie hem niet laat rondgaan." 2) Was men dan langzamerhand vroolijk geworden, dan klonk een liedje van Hooft, Breero, Starter of Krul; een drinkliedje, dat den berkemeier in sneller vaart om de tafel joeg; een minneliedje, dat de blozende wangen der eerbare juffers hooger kleurde, al waren zij overigens voor geen kleintje bevreesd.

DE

VERSTANDIGE KOCK

Of Sorghvuldige Huyshoudster:

BESCHRYVENDE

Hoe men op de beste / en bequaemste manier alderhande Spijsen sal koken stoven braden backen en bereyden, met de Sausen daer toe dienende. Seer dienstigh / en profytelijck in alle Huyshoudingen

Oock om veelderleye slagh van TAERTEN, en PASTEYEN toe te stellen.

Vermeerdert met de

HOLLANDTSE SLACHT-TYDT.

Hier is noch achter by gevoeght / de

VERSTANDIGE CONFITUURMAKER,

Onderwysende hoe men van veelderhande Vruchten, Wortelen, Bloemen, en Bladen &c. goede en nutte Confituren sal konnen toemaken en bewaren.

t'Amsterdam, By Marcus Doornick, Boeckverkooper op de Middeldam / in 't Kantoor-Inctvat. Met Privilegie

TITEL VAN EEN DER MEEST GEBRUIKTE KOOKBOEKEN, 1660

Op bruiloften en wanneer er hooge personages te gast waren, versierde men de zaal met groen en bloemen. Zoo schrijft Hooft aan Huygens naar aanleiding van een voorgenomen bezoek des Stadhouders aan het Muiderslot: „Wy dreighden de heele zael met festoenen van fruit en loveren te sieren: ende zoudden U.Ed. misschien van levende braessems, karpers, snoekken, baerzen en botten, doorvlochten met groen slijm, kroost ende andere waterruighte gezien hebben." De „speelende gezellen" werden voor zulk eene gelegenheid „besproken, om onder 't schaffen der

1) Bernagie's „Belachchelyke Jonker" (Amst. 1684).
2) Tien Vermak. p. 111.
3) T. a. p. p. 41.
4) Bernagie, Bel. Jonker, 11de Tooneel.
5) Biecht der Getroude, p. 109.
6) T. a. p. S. 18.
7) Breero, Werken I, 242 „En wy hebben van ons leven, seyse, niet eensjes in- noch uyt egast".
8) Zie het verhaal in de „Biecht der Getroude", p. 96—97.

1) Vgl. De Roever, Van Vrijen en Trouwen, bladz. 60.
2) Vgl. den brief van Vondel aan Hooft (Hoofts Brieven IV, 204—205) over dezen „roomer", die daar ook „berckemeier" wordt genoemd. Verder: Starter, Friesche Lusthof (ed. Van Vloten) p. 11 over omgaande roemers.

spijze ook eenighe kluchten aen te rechten." 1) De middeleeuwsche gewoonte van tafelspelen te vertoonen bleef dus in het Noorden van ons land nog tot in de 17de eeuw in zwang. Het gebruik van „toasten", gelijk wij ons nu uitdrukken, het „voortbrengen van gesontheeden", zooals onze vaderen het noemden, was reeds in de eerste helft der 17de eeuw in zwang.

Zoo leest men in Bacchus Wonder-wercken door D. P. Pers, dat in 1628 te Amsterdam het licht zag:

Dan gaender om Santeën op 't wel-vaert van de landen,
Op 't welvaert van den Prins, op Koningh of op Standen,
Gesontheyt van u vriend of op sijn goede tocht,
Op dattet hem na wensch en wil gedyen mocht. 2)

In de tweede helft der eeuw nam die gewoonte toe. In Wittewrongels Oeconomia Christiana lezen wij op bladzijde 1104:

„Men perst malkanderen tot het drincken; de bekers ende glasen en hebben geene ruste; d'eene gesontheyt volght tot ongesontheyt op de andere; die met dese of die ceremoniën, ende dat in dese of die mate, dickmaels met vele glasen tseffens, op de gesontheyt van desen of dien vriendt, het goet succes van desen of die saecke, het welvaren van desen of dien Prince, Collegien, ofte Steden, moeten uytgedroncken werden of ghy moet schynen dat ghy uwen vriendt niet lief en hebt.

. . . .

Men gebruyckt met opset sulcke glasen die niet staen en konnen. Men drinckt op het geschel van een belletje, op den teerlinck, op het omblasen van een meulen, met de mate ende so vullen sy haer selven sonder mate."

Wilde men dat gebruik noemen met een Nederlandsch woord, dat de wijze waarop de heildronk werd uitgebracht, aanduidt — evenals het Engelsche woord toast dat deed — dan zouden wij zulk een dronk, met het oude woord, een levertje moeten noemen; immers men placht eenige, gewoonlijk komische, dichtregelen tot bruid en bruidegom te spreken, terwijl men een stukje lever op de punt van de vork in de hoogte hield. 3) Welke heildronken werden uitgebracht op een feestmaal, dat een min of meer officieel karakter had, zien wij in de beschrijving door den Amsterdamschen schepen Hans Bontemantel gegeven van het feest van Burgemeester Tulp. Toen Tulp in 1672 50 jaar lid van de Vroedschap was geweest noodigde hij al zijne collega's op een maaltijd te zijnen huize. Het feest begon te twee uren. De gastheer verwelkomde de gasten „in 't voorhuys"; zijn zoon Dirck, oud-schepen, geleidde hen naar de „binnecamer ofte sael". Den verderen gang van het feest zullen wij Hans Bontemantel, die tot de genoodigden behoorde, liever zelf laten verhalen:

De knechts werden verzocht 's avonds te komen (Er waren heeren, die knechts medebrachten om te helpen dienen) „om het bancket t'huis te brengen; alsoo de dienaers meer confusie dan hulp mede brengen".

„De Heer Tulp heeft versocht de Heeren te mogen plaetsen, nae gewoon sijn in den Raed te sitten, ende niet in qualitijt, als in bedieninge sijn. Daar geen difficultijt in wierde gemaekt. Nae een vrindelijcke aanspraeck sijn de Heeren Raden versocht haer plaets te nemen".

. . . .

„Maer de spijsen, bestaende in drij gerechten, waren, als men gewoon is op aensienlijcke maeltijden aen te dissen, vermengt met eenige ordentelijcke gesontheeden, als: goede bijeenkomsten van 't geselschap; Haere Edele Groot Mogenden, de Staten van Hollant ende West-Frieslant; de gebiedende Heeren, de goede regeringe deser stadt; de Saecke van de Zee. Dewelcke ingestelt wierden bij den Heer Tulp, ende vervolcht door soon ende swagers, ijder santé in verschijde glasen, coppen ende fluyten, nae de hoochijt der droncken vereyschte; doch alles met libertijt. Gedurende ijder gerecht wierden de gasten vereert met Latijnsche gedichten gecomponeert door den voorschreven Six (Jan), den Professor Francius ende Dr. Francoys de Vicq.

„Onderwijl dat de spijse van het tweede gerecht wierde verwisselt ende de Heeren opstonden tot beweginge ende digestie des lichaems, waren in de sael geplaetst op de tafel eenige porcelijne schootels met tabacq, overcruyst met pijpen, tot genoegen van die daer speculatie in mochten nemen. Op vermaninge wederom ter tafel geseeten sijnde, is een weynig tijts daerna een sware schotel met fijn ende sierelijck confiture ende gemaeckte suycker yder op sijn tafel-bort geset.

Alles wat voor soo een aensienlijck geselschap conde bijgebracht werden tot vermaeck, werde niet naegelaten, soodat nae vroolijcke ende soete tsamenspraeck, nae een glas van danckbaerhijt omgegaen sijnde, heeft de maeltijt omtrent elf uuren sijn eynde genomen." 1).

De toon van den omgang tusschen ouderwetsche Amsterdammers was juist niet fijn. Men behoeft sommige onzer oude dichters maar op te slaan om zich

1) Brieven II, 98—99.
2) Andere voorbeelden in P. de Neyn's „Mengel-dichten" p. 76 en in het verhaal van den maaltijd van Burgemeester Tulp.
3) Voorbeelden van „levertjes" in verscheidene Amsterdamsche liederboekjes der 17de eeuw.

1) Aemstels Oudheid I, 104—105, V, 201 vlgg. Andere voorbeelden in Asselyn's Moordt tot Luyk (1671) en Vondel (ed. Unger 1657—60, p. 32.

daarvan te overtuigen. Men mocht toen veel meer zeggen dan nu — dat is dikwijls genoeg aangetoond. Het gedrag der Hollanders in het algemeen wordt door een Engelschman gekenschetst als

NAMIDDAG L'APRESDINEE
Nu zich met Thee verfrist indien de hitte u plaagt
Zo raakt die hitte door een heter hitte aan t koelen
Of knijpt de koude u wel gaat t lijf met koffie spoelen
Met zulk gezelschap dat Namiddaags u behaagt
Theodorus Danckerts Exudit P. v. d. Berge Inv. et Fecit.

(omstreeks 1690)

boersch, rond en ruw („clownish and blunt"); zij kennen geen ontzag; een edelman staren zij aan, maar betoonen hem niet den minsten eerbied. 1)

Benthem die in het laatst van de 17de eeuw ons land bezocht, heeft een lagen dunk van de uiterlijke beschaving onzer voorouders. De geleerden — zegt hij — die in Frankrijk, Italië en Duitschland zijn geweest, weten zich wel te gedragen, maar de overigen hebben geen fatsoen noch aangename vormen. Den hoed, teeken hunner vrijheid (?) houden zij altijd op, zelfs aan tafel en in de kerk. Aan

1) The Dutch drawn to the life (London, 1664) p. 69.

tafel tasten zij toe met ongewasschen vingers en smakken overluid. Zegt iemand iets dat zij voor onwaar of onjuist houden, dan heet hij aanstonds gek of dwaas.... Men kan de huisvrouw bezwaarlijk van de meid onderscheiden.... aan tafel weet men geen afstand te bewaren en Antje rammelt en lacht even veel en even hard als Mevrouwe. 1)

Niet veel opwekkelijker is, wat Dominus Wittewrongel ons mededeelt op bl. 1102 van zijn boek over den omgangstoon op bruiloften en feesten:

„Ende lieve Godt! in wat een goddeloosheyt ende profaniteyt werden de Maeltijden ende Bruyloften van vele Christenen gehouden. 't Is enckel geckerye, ende sotten-klap, datter wert gehoort. Hoe veel ende vuyl-spreeckende zijn de wereldts kinderen. De vuyle ende stinckende Redenen, die de Christelicke eerbaerheydt te na komen ende quetsen, nemen insonderheyt de overhandt. Vele en schamen haer niet sulcke vergiftige propoosten uyt te slaen, die beter in de hoeren-huysen ende bordeelen als in een eerlick geselschap souden passen. Wat is er niet een schenden ende lasteren van sijnen naesten! Men ontziet hem niet de snootste leugenen voor waerheyt te verkoopen; Ende men vermaeckt malkanderen met versierde quackjes ende onnutte tijdt-verkortingen."

Zeker mag men wel aannemen, dat hier eenige overdrijving schuilt, maar geheel slaan onze drie autoriteiten de plank toch zeker niet mis. De invloed van het zuiden, van Frankrijk in het bijzonder droeg er toe bij die ruwheid langzamerhand te verminderen. Wel dreef Coster in den aanvang der 17de eeuw den spot met hen, die, na een half jaar in Frankrijk vertoefd te hebben, veinsden de woonplaats hunner ouders vergeten te zijn — Amsterdamsche Jean de France's — 2), maar de invloed van Frankrijk bleef niettemin sterk en werd steeds sterker, naarmate het fiere gevoel van eigen kracht in den loop der 17de eeuw verminderde. Het misbruik van zijne taal te doorspekken met onnoodige Fransche woorden, dat reeds door velen gehekeld was, nam ook in Amsterdam steeds toe. Zoo lezen wij in Bernagie's Belachelijke Jonker, een stuk dat in 1684 het licht zag:

Ick spreeck goed Hollandsch maar die taal is wat plat,
daarom moet men ze zo wat entrelardeeren
Met Fransch, 't is doucer en aangenamer, als men een woord
uit een vreemde Taal onder de Nederduitsche hoord.

Fransche namen van familiebetrekkingen als papa, mama, freer, monfreer, maseur begonnen in de tweede helft der 17de eeuw bij sommigen in zwang te komen. In Hoofts Brieven vindt men gewoonlijk Nederlandsche namen; soms Fransche als monfreer, of uit het Fransch vertaalde als schoonvader. 1) Wie met zijn tijd meeging, bracht geene bezoeken meer, maar „gaf eene visite". 2)

Het oud-vaderlandsche gelukwenschen was feliciteeren geworden. Zoo lezen wij in Alle de Gedichten van H. Sweerts een „Voorval 1690 voor 's Burgemeesters deur":

.... al die Juffers met haar koetzen en die Heeren,
Dees komen, zei Sinjoor, dien Heer feliciteeren,
Die Burgemeester is geworden.

(Eene arme vrouw die dat woord hoort zeggen, verstaat klisteeren, wat Sweerts blijkbaar zeer vermaakt heeft).

Door dat alles werd het verschil van stand grooter en daaruit is weer te verklaren, dat men in het laatst der 17de eeuw zooveel meer gewicht ging hechten aan een Van.

Vroeger plachten bekenden en vrienden elkander bij hun voornaam en hun vadersnaam te noemen; eene gewoonte, die bij de kleine burgerij nog tot ver in de 18de eeuw stand hield en in sommige deelen van ons land, b.v. in de Zaanstreek, nog niet uitgestorven is. De Van werd echter langzamerhand voornamer geacht. Zoo hooren wij eene Amsterdamsche huismoeder zeggen:

Ik heb nou meê als alle de luyden een Van,
Die geen bynaam heeft, kan niet meê, daar aan kend men
de Man.

1) Holländischer Kirch- und Schulen Staat, S. 8—10. (Ik leverde hier geene letterlijke vertaling).

2) Vgl. Coster's Werken bl. 540.

1) Vgl. b.v. „De Listige Vrijster"; Bernagie's „Studentenleven" (1684).

2) T. a. p. zegt eene dame Leonoor: „Ik had gedacht Mejuffrouw Mary // Visite op heden juist te geven // En ik versta zo even // Dat ze uitgegaan is". („De Minnaar van zijne Vrouw", Amst. 1692.) Vgl. ook Benthem, t. a. p. S. 16. „Lässet man vormittags einem Kauffmann eine visite anbieten bekommet man zur Antwort: Der Herr ist auf seinem comtoir".

M. LE BLOND fec.

P. Molyn inv. C. van Kittensteyn fec.

BEZOEK AAN DEN WALVISCH GESTRAND BIJ ZANTVOORT IN 1629

Bezwaarlijk kan men door woorden eene volledige voorstelling geven van de kleeding en het uiterlijk der Amsterdammers in de 17de eeuw. Eigenlijk zou men dat slechts dooreene reeks van afbeeldingen met begeleidende verklaringen kunnen doen. Als bronnen toch staan ons hier vooral de voortbrengselen van schilder- en graveerkunst ten dienste. Het karakter en de levensomstandigheden echter der personen, wier beeltenis voor ons land bewaard is gebleven — twee zaken die grooten invloed hadden op de keus der kleeding — zijn ons in veel gevallen onbekend. In hoeverre wij rekening moeten houden met den invloed van Spanje en Frankrijk in dezen, is een vraagstuk, dat wel aangeroerd maar nooit op eenigszins afdoende wijze behandeld is.

Schotel, die in zijn Oud-Hollandsch Huisgezin der XVIIde eeuw vele bladzijden heeft gewijd aan eene opsomming van den inhoud der kleerkasten uit dien tijd, helpt ons heir, als gewoonlijk, niet veel. Wij hooren allerlei uit de 16de, 17de en 18de eeuw en aangaande verschillende oorden des lands, maar weinig wat voor ons doel van gewicht is.

Dr. Scheltema onderscheidt in zijn werk Aemstels Oudheid drie modes van kleeding gedurende de 17de eeuw: de Spaansche, de Hollandsche en de Fransche.

In of tegen het midden der 17de eeuw — zoo deelt hij ons mede — maakte de statige kraag plaats voor de meer nederige bef of boord, hebbende twee breede, op de borst nederhangende, slippen. De hoed der mannen kreeg platte randen en werd somtijds versierd met een vederbos (vroeger: een ronde hoed met strik of roos) wambuizen, mantels en broeken bleven nagenoeg hetzelfde. De mouwen der buizen echter werden korter, de broeken langer. De groote leeren handschoenen kwamen in den smaak. De vrouwen verwisselden de huiven en kragen voor de zoogenaamde tuiten, een hulsel van linnen en linten. Men dekte zich met een nedergestreken doek, die om den hals sloot en langs de schouders afdaalde. Verder lubben om den pols, handschoenen van

zij of leer en armlinten van zij of zilver. Na 1672 kwam de weelderige Fransche mode in zwang 1).

Tot dusverre Dr. Scheltema. Zijne voorstelling, niet in alle opzichten juist, behoeft wijziging en aanvulling, maar geeft toch eenig denkbeeld van de kleeding in het door ons bedoelde tijdvak. Wij deelen hier mede, wat vele portretten van Amsterdammers dier dagen en een paar geschriften van dien tijd ons leeren.

In de portretten van Amsterdammers uit de eerste helft der 17de eeuw, vooral in die der ouderen onder hen en der gegoede burgerij in het algemeen, treft ons stemmigheid van kleuren en vormen. Het zijn steeds dezelfde nauw aansluitende zwarte wambuizen, slechts bij sommigen vervangen door donkergroene of donkerpaarse, met nauwe mouwen die soms iets lichter getint zijn dan het wambuis; steeds dezelfde donkerkleurige wijde broeken van laken, van grein of andere fluweelachtige stof, reikend tot áan de knie; donkergekleurde kousen; lage platte schoenen. De meesten zijn gedekt met groote slappe breedgerande vilten hoeden, waarnaast men echter ook kleine puntige flambards opmerkt. In al die stemmigheid wordt eenige afwisseling gebracht: 1°. door den kraag, dien elk gegoed burger droeg. In den aanvang der 17de eeuw waren die kragen bij den middelstand staand, met vertikale of schuins-liggende plooien; zij waren smaller of breeder al naar den smaak en de beurs van den drager; 2°. door de smalle hemdsboordjes, die bij sommigen onder de mouw te voorschijn kwamen; bij eenigen is van dat hemdsboordje niets te zien; bij anderen vinden wij, in plaats van een hemdsboordje, kleine omgeslagen gepijpte ponjetten; 3°. door de strikken of strikjes, die sommigen aan de kousebanden en op de schoenen droegen.

J. VAN DEN VELDE fec

omstreeks 1610

J. VAN DEN VELDE fec

omstreeks 1610

De kleeding der aanzienlijke burgers onderscheidde zich, ten minste omstreeks het jaar 1640, van die der gegoede burgerij door meer pracht. Tegen dien tijd zien wij de staande kragen meer en meer wijken voor platte, liggende kragen, zonder plooien, maar voorzien van een breeden geborduurden rand; zulk een kraag zien wij bij voorbeeld op Bramer's portret van den Drossaart Hooft. Eenigen droegen breede liggende kanten kragen, als Hendrick Bicker, wiens portret Sandrart in 1639 schilderde; bij sommigen is de kraag

1) Aemstels Oudheid door Dr. P. Scheltema, I, 95 vlgg.

1) Vgl. de portretten in het Rijksmuseum te Amsterdam, in den catalogus van Dr. A. Bredius (Derde geheel omgewerkte druk, Amsterdam, Tj. van Holkema, 1887) n°. 1460 (1622); n°. 1463 (1626); n°. 338 (1627); n°. 335 (1628); n°. 31 (1636—1651); n°. 971 (1640); n°. 1282 (1643); n°. 473 (1642); n°. 172 c. 1640); n°. 1275 (1639); n° 343 (1631).

2) Cat. n°. 343 (1631); n°. 1280 (c. 1640?).

KLEEDING-AFBEELDINGEN
Naar etsen van Jan van den Velde, uitgegeven door Cl. Jz. Visscher te Amsterdam, omstreeks 1610

nog versierd door afhangende kwastjes. De over den opslag der mouw omgeslagen ponjetten waren bij de rijkere burgers van dien tijd algemeen; enkelen dragen ze van gepijpt linnen, anderen van kant; hier en daar ziet men ze met uitgeschulpte randen.

Ook de kleeding der jongere mannen uit den gestrikt. De kleeding der zoons van Burgemeester Dirck Bas, die wij op een stuk van Santvoort, misschien tot dezen tijd behoorende, kunnen bewonderen, is buitengewoon weelderig: de breede liggende kanten kragen bedekken den ganschen schouder; groote kanten manchetten den onderarm; breede kanten omzoomen den onder-

Nic Clock fec. 1599

aanzienlijken stand kenmerkte zich in dezen tijd door meer weelde. Zoo zien wij Reynier Ottsz. Hinlopen, een jonkman van 22 jaar, afgebeeld in een donkergroen wambuis met donkerpaarse mouwen; de schouder van het wambuis hangt met een soort van huifje over de mouw heen; om de heupen draagt hij een band, die voor het midden van het lijf met zilveren nestels is vastrand der kniebroeken; evenals Reynier Hinlopen dragen zij gordels met afhangende zilveren nestels; hunne mouwen zijn over de gansche lengte opengesneden en laten daardoor de witte, met goud geborduurde, voering zien; zij dragen groote strikken aan de kniebanden en op de schoenen.

Daar de verscheidenheid, ook van kleeding, in dien tijd veel grooter was dan nu, hebben er

VOLKS- EN MARKTLEVEN IN DE STAD EN BUITEN.

Etsen door J van den Velde, uitgegeven door Cl. Jz. Visscher te Amsterdam omstreeks 1610

natuurlijk allerlei afwijkingen en overgangen bestaan, welke den blik des onderzoekers ontsnappen. Terwijl de staande gepijpte plooikragen tot het midden der 17de eeuw in zwang bleven (wij zien Burgemeester Andries Bicker op een portret van 1642 nog met zulk een kraag), treffen wij reeds den vrede van Munster zien wij vele burgers in zwart fluweel. De platte liggende kragen met kwastjes worden algemeen gedragen, om later plaats te maken voor eene eenvoudige recht afhangende bef, in twee lappellen verdeeld; wij zien de Regenten van het Spinhuis op een stuk van

D Hals inv. C. v Kittensteyn fec.

(omstreeks 1630)

op een regentenstuk van 1627 een der regenten aan met een liggenden kanten kraag en lange kanten ponjetten, gelijk die eerst later algemeen in zwang kwamen. 1)

Wat tegen het midden der 17de eeuw mode was voor de aanzienlijken, wordt eenigen tijd later mode voor den gegoeden burgerstand. Na 1669 met zulke beffen. De kleine, los omgeslagen, manchetten wisselen af met de smalle hemdsboordjes, die onder de mouw zichtbaar zijn. In de hoeden komt geene verandering. Sommigen dragen vrij groote rozetten op de schoenen.

De Amsterdamsche patriciërs van dezen tijd (1650—1675) hadden alweer een nieuw kostuum.

1) Cat. nº. 473 en nº. 1466.

Het voorvaderlijk wambuis, dat slechts tot even over de heupen reikte, maakte plaats voor een langen aansluitenden rok, een „habit uni." Zoo zien wij Gerard Reynst op een portret, dat omstreeks 1650 schijnt vervaardigd, in een langen olijfgroenen sluitjas, met kleine gouden knoopjes en korte mouwen tot aan den elleboog, waaruit witte pofmouwen te voorschijn komen; onder aan de mouwen ziet men franje van goudstof, die weer met zwarte kant bedekt is. Dit soort van overrok verdringt langzamerhand het vroegere wambuis, ook onder de gegoede burgers; de beffen van linnen maken plaats voor breede kanten beffen, vaak nog versierd met fraaie afhangende kwastjes; de broeken hangen wijd over de knie, zoodat de groote kniestrikken duidelijk zichtbaar zijn. Sommigen lieten den opslag der mouw met een smal gouden galon of met gouden passement versieren. 1)

In de eerste helft der 17de eeuw droegen de Amsterdammers haar en baard ongeveer op dezelfde wijze als wij thans; de jongeren alleen kamden het haar wel eens op het voorhoofd, eene dracht die wij met den Engelsch klinkenden naam van „poney-haar" en de Transvaalsche boeren met den Hollandschen van „gordijntje-kop" hebben betiteld. Men droeg toen baard en knevels à la Henri-quatre, ringbaarden, puntbaarden enz. In de tweede helft der 17de eeuw scheert men het

HET GEZICHT

Een der prenten van een serie afbeeldende de vijf zintuigen (kleeding-voorstellingen) door Cornelis van Kittensteyn naar Dirk Hals, omstreeks 1630

1) Cat. n°. 138 (1650); n°. 468 (1657); n°. 1036 (1664); n°. 724 (1669); n°. 1049 (1669); n°. 143 (c. 1670 à 1680?); n°. 1046 (1674); n°. 725 (c. 1650?); Titelprent van „Tien Vermak. (1678); n°. 38 (1684).

KLEEDING VAN OMSTREEKS 1630
Prenten naar Dirk Hals

G. H. van Scheyndel fec.

Jac. Matham fec.

KLEEDING VAN OMSTREEKS 1630

Prenten naar Dirk Hals.

KLEEDING VAN OMSTREEKS 1625

Ets van Cornelis Danckertz naar Johan Lys

Verzameling van Mr. S. van Gijn

gelaat meer dan vroeger; men begon het haar lang te dragen, zoodat het vaak tot op de schouders afhing. Na 1670 zien wij kleine smalle kneveltjes in zwang komen, soms boven de mondhoeken opgewipt; de heerschappij der statige allongepruik vangt aan. De Fransche mode was en bleef vooreerst in zwang. Het portret van een Amsterdamsch jonkman à la mode uit het laatst der

P. Quast inv 1630 P. Nolpe fec

17de eeuw (1690) wordt ons geteekend door Asselyn in zijn blijspel *de Stiefvaâr*: wij hooren daar een oud man tot een jongere zeggen:

Niet waar? jy woud wel nadat ik jouw reên bezef,
Dat ik een kante Das droeg en geen linne bef,
Een Hoedje geborduurt net, op drie haartjes,
Dat, losjes op een groote blonde Pruik,
Een Poppe troonitje doet zien ter sluik;
In plaats van knevels kattebaertjes
Een Bef van Point . . . .
Een Kamezool, propvol van gouwe en zilvre bloemen,
Een Rok met plooyen, die men wel een Jak mag noemen
En Mouwen, die de mouwen van een Smaus
Beschaamen . . . .
. . . .
Al dit komt ons van dat verduveld Frans fatsoen.

Ook in de kleederdracht der Amsterdamsche vrouwen zien wij gedurende de 17de eeuw veel verscheidenheid en wisseling; ook door overgang van betrekkelijken eenvoud tot overdadige pracht.

In het eerste vierdedeel van de 17de eeuw zien wij de vrouwen uit den gegoeden burgerstand in nauwsluitende jakken en wijde rokken van gebloemde stof; zij hebben smalle geplooide kragen, die om den hals heenloopen; eenvoudige linnen

mutsjes, die al het haar stemmigjes bedekken; bij sommige komt een smal randje geborduurd linnen onder de nauwe mouw uitkijken.

De jonge meisjes vertoonden meer weelde.

Adr. Pz. van de Venne inv

DAME MET MASKER, 1632

Een meisje uit den burgerstand krijgt onder haar uitzet: twee „vliegers" (overkleed): „een grof-greyne vlieger met fraye, zijd-achtige legeture opslagen," en nog „ien lakense Vlieger van heur alderbeste Bouwen"; twee jacken, het ien honskoten, d'ander ferset"; het „honskoten" zal zij in de week dragen, het „ferset" op feestdagen; verder meer dan vier „borsten" (voorstukken) van fluweel, satijn, „zijd-beelt" en van een „heeresaytje" 1). Van die „borsten" vooral werd veel werk gemaakt en men stelde er prijs op, ook in dezen iets anders te hebben dan een ander. 2)

Langzamerhand komt er meer weelde, ook in de dracht der oudere vrouwen: het eenvoudige mutsje krijgt twee breed uitstaande zijstukken als vleugels; eene enkele draagt een staand mutsje van kant; de kragen worden in het midden verdeeld; de smalle randjes onder de mouwen worden vervangen door over de mouw omgeslagen ponjetten, die bij enkele dames van uitgeschulpte randjes zijn voorzien; de jongere vrouwen, welhaast ook de oudere, sluiten haar „jack" van voren met eene rij kleine gouden knoopjes, welke ook te zien zijn op zijde van den onderarm; eene enkele jongere vrouw zien wij een figuur van gouden passement om het middel dragen; eene andere weer heeft een armband, bestaande uit een vijfmaal om den pols geslingerden gouden ketting, terwijl een dergelijk kettinkje afhangt van den kraag en het kanten mutsje siert. Rijke vrouwen droegen des winters een met bont gevoerd gewaad, welks randen met breede strooken bont waren afgezet.

Omstreeks het jaar 1640 is het kostuum van jonge meisjes uit den aanzienlijken stand, als Eva Geelvinck en de dochters van Burgemeester Bas, niet alleen weelderig en kostbaar, maar ook zeer fraai. Zij dragen geene mutsjes, maar lang golvend haar, dat afhangt op de schouders, en poneyhaar op haar voorhoofd; een half maantje van paarlen of andere gesteenten siert de kruin van het hoofd; breede, liggende kanten kragen bedekken hals en schouders; de wijde mouwen loopen uit in lange kanten ponjetten; zij dragen „brasaletten van garnaten of peerlen", amethysten

Cr. van de Passe fec

SLAAPVERTREK, 1624

broches, breede fijnbewerkte zilveren platen op de mouwen en op het ceintuur; in de hand hou-

1) W. D. Hooft's Klucht van Jan Saly (1622).
2) Hooft's „Warenar" (ed. Leendertz.) Ged. II, 300—301.

P. Lauters fec.

VERTREK EN GEZELSCHAP, OMSTREEKS 1650

den zij een kanten zakdoekje of een pluim, die als waaier dienst doet. 1)

Na den vrede van Munster, in de tweede helft der 17de eeuw, zien wij die weelde en pracht ook onder den gegoeden burgerstand en de kleine burgerij opkomen. Vrouwen van kleermakers en tappers gingen in fulp en zijde. „Wie kend nu" — vraagt een zedengisper dier dagen (1682) „uyt de uyt deze een Vorstin?" 1) In eene keur van 1682 wordt aan kameniers en meiden de „uytterlijke Hovaerdy in 't dragen van klederen, kanten, krullen, lokken, strikken" enz. verboden. Zij mogen slechts een „modest en zedig kleed" dragen, „synde geen Zijde, Fluweel nog Fulp, bestaende in Jak en Schort", maar geene „tabbers, samaren, bouwens of andere diergelijcke". 2)

Romeyn de Hooghe fec

DAMES MET MASKERS, 1670

Draght een Dienstmaegd uyt eens (selfs oock welgestelden) Burgers dochter, ja een Juffer? Wie eens Burghers dochter uyt d'adelijckste Juffers? Wie

De vrouweportretten uit de tweede helft der 17de eeuw leeren ons niet anders.

Op een portret van 1650 vinden wij Maria Ray door den Amsterdamschen schilder Bol afgebeeld in een kleed van donkergrijs gebloemd damast of dergelijke zware stof ;zij draagt eene kraagpelerine

1) Vrouweportretten: Cat. no. 1462 (c. 1620—1627); no. 339 (1627); no. 342 (1631); no. 1281 (1638); no. 971 (1640); no. 1280 (c. 1640?) no. 1249 (vóór 1649); no. 1276 (1639).

Eene opgave der kleinooden van dames uit de tweede helft der 17de eeuw (al behoeven dat juist geene Amsterdamsche te zijn geweest in Navorscher (1855) pag. 197 en 301. Zie de opsomming van het uitzet eener bruid van goeden huize uit dienzelfden tijd t. a. p.

1) Vgl. Oude Tijd (1870) p. 105 vlgg.; Seven Duyvelen regeerende en vervoerende de hedensdaegsche Dienstmaegden (Amst 1682) p. 89.

2) Noordkerk, Handvesten etc. Deel II folio 448 vlgg.

van drie op elkaar liggende kragen, die over de schouders valt; de, aan de polsen tamelijk wijde, mouwen vertoonen breede opslagen; het mutsje is aan beide zijden rond uitgesneden, zoodat het met een diadeempje gekroond haar onbedekt blijft en slechts een smalle tip van zwart fluweel op het voorhoofd hangt; eene groote zilveren borstspeld houdt den kraag vast, terwijl de ooren versierd zijn met diamanten oorhangers, uitloopend in een groote parel.

Op een portret van 1667 zien wij Adriana Hinlopen, naar gissing een meisje van omstreeks achttien jaar, zonder mutsje op het hoofd; het blonde haar is in het midden gescheiden, vormt een rand van kleine krulletjes om het voorhoofd en daalt ter weerszijden van het hoofd af in bouquetjes, die in lange dunne krullen uitloopen; het haar is bovendien versierd met eene speld en rose strikken; verder draagt zij eene pelerine van kant, een paarlen halssnoer, korte wijde zwartfluweelen mouwen, waaruit witte pofmouwen te voorschijn komen.

Eene voorstelling van de pracht der aanzienijke Amsterdamsche jonge vrouwen krijgen wij door een voortreffelijk stuk van Ferdinand Bol, dat misschien omstreeks 1670 vervaardigd is. Daar het stuk eene oudere en twee jongere regentessen vertoont, hebben wij tevens — evenals op alle dergelijke stukken — gelegenheid het verschil in kleeding op te merken, dat ook toen bestond tusschen ouderen en jongeren.

KLEEDING, OMSTREEKS 1680

De oudere vrouw draagt het haar in bouquetjes krullen aan weerszijden van het hoofd; een klein lapje zwarte kant hangt met een tipje op het voorhoofd; de breede gladde linnen kraag reikt tot over de schouders; de japon komt niet hooger dan de schouders; de gansche onderarm is bedekt door geplooide linnen strooken; die uit de mouw te voorschijn komen. De beide jongere vrouwen zien er uit als prinsessen: het haar dragen zij van

achteren opgestoken, het valt in lange krullen langs het gezicht, terwijl hier en daar een klein krulletje over het voorhoofd speelt. De zwartfluweelen japon begint halfweg de borst; de hals wordt slechts ten halve bedekt door prachtige kant, die met zilveren borstsieraden, die fraai uitkomen tegen het zwart fluweel. 1)

Dat ook Amsterdamsche dames uit zorg voor haar „teint" van tijd tot tijd maskers droegen, zien wij o. a. uit Hooft's poëzie. 2) Dat zij, althans

KLEEDING, OMSTREEKS 1685

Naar een zwartekunstprent door J. Gole, uitgegeven door D. Marot

(Verzameling van den Heer H. Ph. Gerritsen)

ook te voorschijn komt uit de mouwen; het opperkleed is, halfweg heup en knie, wijd uitgesneden, zoodat men het onderkleed ziet dat bij de eene van zwart satijn, bij de andere van witte zijde met goudbrocaat is. Alle drie zijn getooid met paarlen armbanden, halssnoeren en oorhangers en in de tweede helft der 17de eeuw, gebruik maakten van de bekende moesjes (mouches), vertelt

1) Vrouweportretten: Cat. nº. 139 (1650); nº. 1273 (1651); nº. 486 (1667); nº. 1049 (1669); nº. 142 (omstr. 1670?).
2) Ed. Leendertz—Stoett, I, 316.

Ds. Wittewrongel ons in zijne Oeconomia Christiana (bl. 1152), waar wij lezen:

„Wanneer men het aengesichte sonder noodt beplackt ende beplaestert, ende overal met swarte sterretjes, halve-maentjes, met mouschetten ofte swarte vliegen soo besaeyt wordt, dat sy haer selven niet gelijcken, daer sy nochtans voor hebben hare uyterlicke schoonheyt ende het roodt ende wit koleur van hare aengesichten te beter te doen uytsteecken".

KLEEDING VAN HET LAATST DER ZEVENTIENDE EEUW
Naar prenten van dien tijd

Het kostuum der kinderen week over het algemeen niet zoo sterk af van dat der ouderen als tegenwoordig. In het klein was het hoofdzakelijk dat der volwassenen; ongeveer op de wijze, die men nog kan waarnemen bij den boerenstand en onder het visschersvolk. De bevallige kinderkleeding van den tegenwoordigen tijd was nog ver te zoeken. Toch zien de Amsterdamsche jongens, die wij op een stuk van omstreeks het midden der 17de eeuw kunnen beschouwen, er aantrekkelijk genoeg uit met hunne blonde haren en blozende wangen; alle vier zijn gekleed in loshangende kielen en kuitenbroeken van bruingrijze kleur, en lage schoenen. De oudste jongen, die misschien een tiental jaren telt, draagt een, in het midden gescheiden, liggenden kraag, met een paar kwastjes versierd, handschoenen en een kleinen flambard; de twee kleine jongens zijn, behalve de handschoenen en de kwastjes aan den kraag, evenzoo gekleed.

KLEEDING EN ZONNESCHERM, OMSTREEKS 1690
Teekening. — Verzameling Van Stolk

Op een later stuk (1669) zien wij, in overeen-

stemming met de veranderde mode, een paar kleine jongens met kanten befjes, witte mouwen die uit de bovenmouw te voorschijn komen, en lang afhangend blond haar.

Op het eerstgenoemde stuk zien wij ook een paar kleine meisjes. Beide zijn in het lichtgeel; het oudste, dat misschien vier jaren telt, draagt het haar op het voorhoofd en een breeden kraag over de schouders; het kleintje van misschien twee jaar, heeft een boezelaartje voor.

Op het familietafreel, waarop Dirck Santvoort ons Burgemeester Bas met zijne tweede vrouw en hunne kinderen te aanschouwen geeft, zien wij ook een klein meisje, dat fraai gekleed is. Zij draagt een jurkje van lichtblauwe witgestreepte stof, met nauw aansluitende mouwtjes, liggend kanten kraagje, poney-haar en hoedje met groote veer. Het stuk van 1669 geeft een paar meisjes te zien, waarvan het eene gekleed is in een grijs jurkje met wit schortje, eene kleine witte pelerine, en eene breede witte strook op het lijfje; het andere kind, in een geel jurkje, zit nog op den arm eener min of meid; beide meisjes hebben kleine mutsjes op, bij de eerste met roode, bij de tweede met gele strikjes versierd. 1)

Zoo blijkt hier duidelijk, dat toen ook kinderen de mode volgden.

1) Vgl. cat. nº. 769 (c. 1650?); no. 1208 (c. 1640?); no. 1049 (1669).

KINDERSPELEN

ABR. BLOEMAERT INV

as de jonggehuwde vrouw in de blijde verwachting, dan moest gezorgd worden voor de „luurmant" met toebehooren; de „Kraamstoel moest besteld, het Schut, de Wieg, de Bakermat, de Vuurmant, het Tobbetjen, het Bed- of Kraamjak, de Doop-luur" en wat al meer tot de vereischten eener welingerichte kraamkamer behoorde. 1)

Kraamvrouwen, die kraambezoek afwachtten, trachtten in de tweede helft der 17de eeuw elkander te overtreffen in weelderige inrichting der kraamkamer. In Six van Chandelier's Poësy (1657), p. 285, lezen wij:

Veel huidendaaghsche ryke vrouwen,
Wanneer se kinderbedde houwen,
Zyn maanden swak en onbequaam,
Alleen om met de pracht van 't kraam,
Bestaande in kaamer, bed, fluwynen,
Tapyten, schildery, gordynen,
Fyn lynwaad, tafel, marmrevloer,
Vergulde schaalen, parlemoer,
Juweelen en haar rykste saaken,
In d'oogen van besoek te blaaken.

1) Tien Verm. p. 88. Eene volledige inventaris van „de Luiermant" werd opgemaakt door den dichter H. Sweerts. (Alle de Gedichten, 1697, p. 157—165).

Had de „Vroe-moêr" zich een ervaren stuurman betoond op den zwaren tocht naar de Volewijk, was die tocht goed afgeloopen en het kind „in

IN DE BAKERMAT

de luren geraakt," dan werd het den kraamheer „statelik opgedragen" door de Vroemoer; dan hoorde hij uit haar mond „dat gulde Woort, na

het Spreukje van twee hondert jaren oudt: „Vader, zie daar is uw kint, onze lieven Heer geef er jou veel geluk me, of haalt het vroeg in sijn Rijk." Het zonderlinge laatste deel van dezen gelukwensch scheen de kraamheeren der 17de eeuw niet te treffen, want de oude schrijver, die ons dit medegedeelt, gaat onmiddellijk voort met deze komische schets van vadervreugde: „O bloet, hoe boelt hem dat! Wat is dit weder een nieuwe Vreughde en Vermakelikheyt! Hoe staat hy nou en kijkt, als een Aap met een katjen in den arm! O Jemeny wat is hy mooy opgeschikt!" 1) De baker of „kraembewaerster" was ondertusschen in huis gekomen en bleef voorloopig ettelijke weken den scepter zwaaien; soms bleef zij wel twaalf weken — stelt u voor, Hollandsche moeders! — maar dat zal wel eene uitzondering geweest zijn. 2)

Was de kraamvrouw sterk genoeg om weer drukte te kunnen verdragen, dan kwam de tijd voor het „vanden" (kraambezoek) aan. Dat gaf eene heele drukte. De kraamheer had reeds een tijd van te voren een „moy hallif aam Rynsche wijn" ingeslagen, die nu bij de bereiding der kandeel goeden dienst zou doen. 3) De baker werd uitgezonden om kaneel, foely, kruidnagels en suiker; verder moest zij op de beschuitmarkt „gesuykerde spouwertjes" en elders weer eenige dozijnen „zuykerkoekjes" opdoen; geene taaie mocht zij zich in de hand laten stoppen; de harde, die in het breken knapten, waren de beste. 4)

De kraamvrouw werd nu in haar stoel gezet, het kind „opgebakerd en gekleed," begraven onder eenige lagen van „cruynmutsjes, flepmutsjes en vaderliefjes," en stijf omzwachteld. De „vandende" vrouwtjes begonnen nu hare nieuwsgierigheid te voldoen: hoe had de kraamvrouw het gehad? Was men wel bij de rechte Vroemoer geweest? Hoe ging het met het zoogen? — Ondertusschen werden er kopjes kandeel rondgediend en kwam het kind voor den dag. De kleine wereldburger of burgeres ging nu van hand tot hand en werd natuurlijk bewonderd. Dan hoorde men: „Kom, laat ik die gast ook iens bekyken! Dat is een lief hartje! Dat is een zeun! Watte vuisten het hy, of het al een half jaar geweest was! Siet, wat helder kykertjes het hy, ze staan so helder als een glas!" De eene zegt: „het lijkt zijn Vaartjen (alias Papaatjen) op een duyt;" de ander: het bovenste deel van het gezicht „sweemt 't altemaal sijn Vader." Dan weer: „Jee, wat een geweldig na de moeder, maar naar onderen is lieven Popjen! Baker, wat hebjet kant netjes opgeschikt." 1)

Was de baker eindelijk van den vloer, dan had

W. VAN DE PASSE fec.

IN DE BAKERMAT, 1624

de moeder het rijk weer alleen, indien zij het ten minste niet met eene min deelen moest.

Ook toen zong men wiegedeuntjes om de kinderen in slaap te sussen, nam ze uit de wieg als zij schreiden en dodijnde ze:

> Met deuntjens soet, wel slecht (d. i. eenvoudig) maar goet,
> Met deuntjens soet van „tsuye nani pop." 2)

W VAN DE PASSE fec

KRAAMHEER MET KIND, 1624

Een paar van die wiegedeuntjes zijn ons bewaard gebleven. Ik deel hier een paar coupletten van het eerste mede.

1) T. a. p. bl. 101.

2) „De kraembewaerster wasser in huys wel twalif weecken", *Andrea de Piere* van W. D. Hooft (1634).

3) Breero's Moortje (Werken II, p. 49, vs. 938—940).

4) Hier en overal waar geene bron vermeld is, vgl. men Asselyn's stuk: „Kraambed van Zaartje Jans" (1683). Vgl. ook nog: Oude Tijd (1869) p. 31 en p. 45 van Bacchus Wonderwercken (Amst. 1628).

1) Tien Verm. p. 116.

2) Breero, Werken III, p. 308, vs. 10—14.

Wiech-Liedt. Stem:

Wat baat u de voochdy van etc.

Gebakeloerd is nu myn lieve popje kleen,
Myn melcksoppertje soet suycht dijn memmetjes speen,
En treckt het suyckersock soo veel dijn hertje lust,
Soo leyt dyn memmetje dy in dyn wiechje te rust.

Wat schreyt myn waerde beelt? wilt ghy noch meer mijn borst?
Mam, mam, dyn buyckje vol laeft dyn melckgrage dorst,
Nu na, dyn na, ny toe! slaept soete lange slaep,
Sluyt dyn kleyn oogjes dicht, myn uytvercooren schaep.

Ick soentjes geven moet dyn honichmontje soet,
Dat myn lammetje teer mach worden stil en vroet,
Goeden nacht dan myn al, goeden nacht seg ick dy,
Met rory nany roor en suyse suy nany.

Het tweede wordt gevonden in de klucht van de qua Grieten die in 1644 op den Amsterdamschen Schouwburg gespeeld is:

Hy singht, op de wijze: Suye, suye, seuntje, enz.
Sus, ey sus, mijn lammetje! Wilt jou hoofje buygen,
'k Sal jou dan een mammetje t' avondt laten suygen;
Ey, mijn schaepjen, doch wat rust, want dan wordje stracks gekust,
Wilter jou toe vuygen!"

MAGDALENA VAN DE PASSE fec.

IN DE BAKERMAT

Ook toen vermaakten kleine kinderen zich met rammelaars en leerden zij loopen achter rolwagentjes 1) of „bij stoelen en banken," gelijk de oude

1) Kind met een rammelaar. Catal. Rijksmuseum n°. 769; rolwagentjes vermeld o. a. in Noordkerk's Handvesten II, 1056.

meid Reym in Hooft's Warenar zegt. De ouderlijke tucht werd, naar het schijnt, vrij streng gehandhaafd; zoo was het o. a. gewoonte, dat de kinderen aan tafel moesten staan 1)

Overigens weten wij van de toenmalige opvoeding bitter weinig; bijna alles moet hier nog onderzocht, vergeleken en samengevoegd worden, eer het ons mogelijk zal zijn ons ook slechts in hoofdzaken eene voorstelling te vormen van den algemeenen toestand. Vaders als Hooft zullen hunne kinderen zeker wel eene goede opvoeding hebben gegeven; wij zien o. a. uit de merkwaardige brieven aan zijn zoon Arnout Hellemans Hooft (23 en 27 October 1646) hoezeer hem alles in de opvoeding van den jeugdigen student ter harte gaat en hoe goed hij op de hoogte is. Zijn oudsten zoon Cornelis, die op twaalfjarigen leeftijd stierf, had hij, volgens Brandt, „met zijne eige handt geformt en afgerecht." Maar natuurlijk zijn er ook gansch andere vaders geweest. Hoe vatten deze hunne taak op? Wat was de invloed der moeder in de opvoeding? Ongetwijfeld zal men bij voortgezet onderzoek allerlei tegenstrijdige mededeelingen moeten verwerken tot een geheel. Benthem, die op menig punt wel ingelicht blijkt, is verre van ingenomen met de toenmalige opvoeding in ons land. Ik deel hier de vertaling van eene plaats uit zijn merkwaardig boek mede: „De opvoeding der kinderen is hier over het algemeen niet van de beste. De vrijheid van het land en de apenliefde der ouders ontnemen den kinderen den eerbied dien zij hunne ouders verschuldigd zijn. Het is niets ongewoons dat Vader en Moeder een contract sluiten met den leermeester dat hij het kind zachtkens zal handelen, al is het ook stout en ongehoorzaam. Wil de Schoolmeester zijne taak getrouwelijk vervullen, dan wordt hij aangeklaagd bij den Schout en loopt gevaar van straf. Wil een der echtgenooten den deugniet tuchtigen dan roept de ander dadelijk: „wat begint gij? wie zijn neus schendt, schendt zijn aangezicht!" Daardoor komt het dat zoovele zoons die niet willen deugen, naar Indië moeten worden gezonden, het land dat dienst doet als aschbelt van Nederland („wohin Niederland seinen Unflath auswirft") en als vagevuur der slechten." 1)

VADERVREUGDE

INGEBAKERD KIND

1) Prent in den „Bloemhof van de Nederl. Jeught" (1608) p 70 en zie ook de prent: Huisgezin aan tafel in het hoofdstuk Huiselijk Leven en Onderling Verkeer.

1) H. R. Benthems P. C. und S. Holländischer Kirch = und Schulen = Staat, Francfurt und Leipzig. In Verlegung Nicolaus Forsters..... MDCXCVIII, S. 7—8.

De Amsterdamsche kinderen dier dagen vermaakten zich binnen- en buitenshuis op allerlei wijzen.

Op de verjaardagen werd lekkerder dan anders gegeten; men gaf dan ook wel kleine geschenken: een ruiker, een zijden lint, of een „gesuikert mannetje," zooals een Amsterdamsch meisje aan haar speelnootje Odelia van Swieten gaf. Naar het schijnt, onthaalde de jarige zelf soms op eene taart, of deden de ouders het voor hem of haar. 1) Het groote kinderfeest echter was, toen als nu, dat van Sinterklaas. Walich Sieuwerts ijverde reeds in den aanvang der 17de eeuw wel tegen het misbruik de schoenen der kinderen te vullen „met allerley snoeperie ende slickerdemick," maar het baatte weinig. Hoe rijkelijk sommige jongens in den aanvang der 17de eeuw bedeeld werden, zal Breero's onsterfelijke oude Geertruy ons vertellen.

TH. J. VAN MERLE fec.

VLIEGER OPLATEN, 1639

Asset Sinter Klaes was, so setten myn suen tot jouwent de schoen;
Wat pleger jou moer Griet Jans daer en hielle hoop goet in te doen:
Hielle peper-huysjes met suycker-erretten, met kabbeljaus ooghen en kappittel-stocken,
Dat pleech onse Arent voor klock-spijs, met huydt en met hayr in te schocken,
Noch kreeg hy een kolf van Klaasje Buytenaer songder quast en songder schuer,
Met een walbarcken warp-tol, met een staele pen, en een plaatje daer vuer,
Mit een groot Embder, en een Evangely, met een schrijf-boeck van fijn kapitoorye,
Mit een nuwt schoolbort, met een kategismus en met de moye stoorien
Van Fortunates buersje, van Blancefluer, van Amadis de Gauwelen......
Wat! onse jongen en kont niet uytstameren, so vuel had hy te wauwelen
An sen vygen, an sen nueten, an sen bockedeflensjes, en sulck gebras,
Seker het kynt sach er uyt so begrobbelt, dattet mier as wongder was.
Wat stacker een gelt in d'appelen! een plat-beck, een stooter, een ryer,
Een klimmer, vyf staate-stuyvers, dat stack hy in zyn spaerpot as een vryer. 1)

Het Sinterklaas-feest bleef in zwang ondanks het ijveren van rechtzinnige predikanten als Ds. Wittewrongel, die in zijne Oeconomia Christiana (bl. 1056) dienaangaande schreef:

„Van waer oock dit lieve Feest van St. Nicolaes in het Pausdom sijnen oorsprongk heeft daer men sijne kinderen, om haer alsoo van jonghs op tot superstitie ende afgoderye te gewennen, onderwesen heeft hare schoenen oock in de schouwe te hanghen, opdat desen St. Nicolaes oock yets goets daer in mochte bringhen."

Is Jan Steen niet slechts een Leidsch, maar tevens een nationaal schilder, geweest, dan zullen ook Amsterdamsche jongens en meisjes wel onder den schoorsteen hebben staan roepen of liedjes zingen ter eere van den goeden Sint, zooals wij dat de kinderen op de bekende voorstelling van den Sint-Nicolaasavond zien doen. 2) Van de liedjes, welke de kinderen bij die gelegenheid zongen, is ons ten minste een enkel bewaard gebleven uit het midden der 17de eeuw. Het is verwant aan de deuntjes, die nog heden voortleven:

Sinte Niclaes Bisschop! goet heylich man,
Wilje wat in mijn schoentje geven, God loont u dan;
Geefft men een beurs met bellen,
Soo sal ick je niet meer quellen,
Soo lange als het Godt gelieff,
Heb ick Sinte Niclaesjen lieff. 3)

Men mag aannemen, dat de dichter, die het voor de Goudaasche kinderen opschreef, hier meer het

1) Vgl. Penon, Bijdragen II, 89 (1651); P. de Neyn, Mengeldichten p. 143 (1678); t. a. p. p. 128 (een dankdicht aan Christina Diemer, toen zij 24 Febr. 1674 elf jaar was geworden en „daags te voren haar taart gegeven had"). Vgl. ook de Decker, Rym-Oeff. II, 246.

1) Werken II, bl. 105—106.

2) Cat. Rijksmuseum nº. 1366.

3) Aangehaald uit „Jacobus Scepperus" etc. Vgl. Navorscher, 1851, bl. 190.

Stamus hoc Danai loco.

DE kinderen van deſe Landen looten met den anderen, wie zijn rugghe buyghen ſal in een ander ſittende kints ſchoot die met de handen zijn ooghen toe houdt, om dat zijn medegheſel op hem ſpringhen ſal, in maniere alſmen te peert rijdt, ende als hy boven op hem ſit, vraeght hy met deſe woorden: Pick/ Olp/ Graef/ de handt opſteeckende, en ſoo't de Legghet raden kan wat hy opghesteecken heeft, ſoo moet de Legghet ſpringhen, ende de Springher wederom leggen, tot dat hy't oock weder raden kan: ende de hooghmoedighe Springher moet des demoedighen peert weſen: de woorden beteeckenen. Pick/ dat is: als de Springher een vingher alleen opſteeckt. Olp/ dat is: als hy twee vingheren opſteeckt. En Graef/ dat is: als hy de volle handt opſteeckt, buyghende de vingheren nederwaert, ghelijck alſmen krabt of klout. Wat machmen hier bequamer mede te verſtaen geven, dan dat der Tyrannen hooghmoet ende voorſpoet heel los en wanckel ſtaet, altemael hanghende aen een van de naebuer Heeren of getreden Vaſſalen, die hem met looden ſchoenen nae gaen, om tijdt en gheleghentheydt te treffen en raden, om hem van zijn roeckelooſe tyrannye te doen ſtorten, daer by het Woordt van Seneca:

Stamus hoc Danai loco. En volght. *Vnde illa cecidit, tu me ſuperbum Priame, tu tumidum facis.*

Dat is:

Wy Grieken ſtaen nu in de ſtede daer de Troyanen uyt ghevallen zijn. O Priame (ſeyt Agamemnon) ghy maeckt my opgheblaſen, ende vol duchten ſtaet-achtigh.

CL. JZ. VISSCHER fec.

UIT ROEMER VISSCHER'S SINNEPOPPEN, 1614

van ouds bekende weergegeven dan iets nieuws verzonnen heeft. Of de Amsterdamsche kinderen het ook hebben gezongen? Men kan slechts vermoeden, dat zij ten minste iets dergelijks hebben gekend en opgedreund.

Aan kinderspelen was geen gebrek. De kleintjes speelden een dergelijk spel als het tegenwoordige „Hansje sjokken": zij vatten elkander bij de hand of aan het jurkje en dan ging het voort onder het zingen van een liedje, dat in het Oosten van ons land nog bekend is, hoewel dan ook in gemoderniseerden vorm:

> 't Vlooch ien schellevis deur dat wout,
> Doen songen al de veugelen jong en out:
> „Het ien schellevis vleugelen,
> „Volgt me na na na", songen al de veugelen. 1)

1) Samuel Coster's Werken (ed. Kollewijn) bl. 463.
In Zwolle zong men dat lied en speelde dat spel in mijne jeugd:

> Daar kroop een schellevis al deur het woud
> En al zijne vleugelen, ja vleugelen
> Die waren van goud.

„Hansje sjokken" is daar, voorzoover ik mij herinner, niet bekend. Wij zongen: „van tjoek, tjoek, tjoek, van baorsien" (baarsje); of, minder fijn: „van tjoek, tjoek, tjoek, van flodder in de broek."

Een ander spel, dat men waarschijnlijk bij het hedendaagsche „zakdoekje leggen" moet vergelijken, was datgene, waarbij de kinderen in Breero's tijd zongen:

> Suyker-oompje, slabber op, slabber neer,
> daer leyt een gouwe penning voor je neer. 1)

Waarschijnlijk hebben ook de Amsterdamsche kinderen een spel gespeeld als het hedendaagsche „poort op", of „kruip door, sluip door". Alleen op dit of een dergelijk spel toch kan het liedje doelen,

1) Werken II, 107, vs. 2670—2671.

Doorheydt is arbeydt.

DE jonghe knechtkens hippelen aldus over de koorde, dieſe in haer eyghen handen houden, ende ſlingheren die onder haer voeten deur, daer zy ſoo moede by worden, datſe nae haer adem gapen, en dat het ſweet by hun aenſicht neder loopt: dit is een konſte of oeffeningh daer gheen profijt of eere aen gheleghen is; daerom iſt doorheydt. Ghelijck Guychelaers, Aeſſack-ſpeelders, Koordt-danſers, en dierghelijcke dinghen meer, als alle konſten daer men ſich aen verwondert, ende gheen nut en ſchaffen tot het ghemeene beſten.

CL. JZ. VISSCHER fec.

UIT ROEMER VISSCHER'S SINNEPOPPEN, 1614

JONGENSSPELEN

Houtsneeprent van omstreeks 1650

(Oudheidkundig Genootschap)

dat de oude Byateris in Breero's *Spaanschen Brabander* ophaalt uit hare jeugd; zij heeft indertijd zóóveel vrijers gehad, zegt zij:

. . . . mochten se melcander met de handt anraacken,
Sy souwen wel een „hier deur, jy moeter deur" tot Haerlem
toe maken. 1)

schieten. Ook „negen-kuylen" was zeer in trek: men maakte dan negen even groote kuilen, op onderling gelijke afstanden, naast elkander in den grond; ieder moest trachten een bal te werpen in een dier kuilen; wie het middelste kuiltje trof, kreeg negen punten. 1)

BALSPEL, 1625

De jongens kenden en speelden tal van spelen: zij lieten vliegers op, zij tolden, kolfden, kaatsten met bal en raket, speelden met „quilliën" (kegels), liepen stelten, trokken om het hardst aan een touw, liepen „aen honck" (*verlos*), sprongen „over ruch" (haasje over), met den polsstok, speelden „bock, bock". Een geliefd spel was het knikkeren, zoowel het „stuyten" (ons „in het kuiltje") als het uit-

De straten, pleinen en grachten van Oud-Amsterdam waren heerlijke speelplaatsen voor de jeugd, maar de jongens werden niet zelden in hunne speelzucht belemmerd door de burgers of door „mijne Heeren van den Gerechte". Naar het schijnt, gingen zij dikwijls al te woest en onbe-

BALSPEL, 1625

1) T. a. p. bl. 204, vs. 1488—1489.

1) Vgl. over jongensspelen: Breero, Werken II, p. 163, 169; Coster's Werken bl. 546; en vooral: „Kinder-Werck ofte Sinnebeelden van de Spelen der Kinderen" (T'Amsterdam, by Jacob Aertsz Calom, 1626).

DANSEN, 1620

(Verzameling van den Heer D. F. Scheurleer)

suisd te werk, bemoeilijkten het verkeer en vielen voorbijgangers lastig of beschadigden de huizen. In Maart 1616 „interdiceren" mijne Heeren van den Gerechte het „bleecken, kaetsen, werpen, tuysschen ende andere diergelijcke onnutte ende onbehoorlicke spelen", die op het Karthuizers-kerkhof, vooral bij de begrafenissen, aanstoot gaven. De gansche 17de eeuw door vinden wij voortdurend keuren tegen het spelen op straat met „ellens" (eene soort van bal), ballen, kolven, kaetsen, sweepen, slingers". In 1651 komen de bewoners van Nieuwmarkt en Heerenmarkt aan Burgemeesteren klagen, dat de jongens met hun kastiespelen en hun keilen de glazen der burgerij inwierpen en soms „de goede luyden beseerden". Eene keur volgt. In 1662 worden de klachten herhaald: aan twee menschen is een oog uitgeworpen; de jongens brengen de paarden op hol. 1)

DANSLES, 1634

Nieuwe keur! Of die echter veel geholpen heeft, mag betwijfeld worden.

De meisjes hadden hare eigen spelen. De kleintjes liepen, evenals de kleine jongens, met molentjes; oudere meisjes sprongen „in 't slingertouwtje"; wat trouwens ook door jongens niet versmaad werd; zij speelden met „den rinckelenden hoep" (hoepel, met rinkels, d. i. kleine ruitvormige stukjes blik, bezet?); vermaakten zich op den schommel; speelden met poppen van hout of van steen, die zij zelf aankleedden; of onderhielden — gelijk Vondel zegt — „met bickel en bonckel De kinderlijcke wet". 2)

Dat de Amsterdamsche kinderen der 17de eeuw in vele opzichten, ook in kleinigheden zullen geleken hebben op de hedendaagsche, zou men reeds a priori vermoeden. Het wordt soms op verrassende wijze aangetoond door onze kluchtspeldichters. Zoo vermeldt Bernagie in de Ontrouwe Voogd (3de Toon.) een der listen waarvan het egoïsme

der kinderen zich ook toen reeds bediende. Wij lezen in die klucht:

> Ik zal het jou met een gelykenis zeggen: 't gaat haar als de kinderen, die bloemtjes gaan zoeken;
> Ze roepen tegen die omtrent haar zijn: „hier is niet met al" –
> Ondertusschen passen zij wat te krijgen, en laaten andere loopen voor mal.

De kinderjaren gingen voorbij; knapen en meisjes worden „vrijers" en „vrijsters", zooals men toen de volwassen jongelieden noemde. Een jonkman van gegoeden stand leerde zingen, dansen en schermen. 1) Dikwijls vormden deze en andere lichaamsoefeningen geen voldoende veiligheidsklep voor de overvloeiende dartelheid en levenslust van het jonge Amsterdam dier dagen. De ouders hadden soms last genoeg van hunne zoontjes, voordat deze ordelijke leden der maatschappij waren geworden. Onze practische voorvaderen wisten echter ook in dezen raad.

In den aanvang der 17de eeuw was er naast het Rasphuis op den Heiligenweg een geheim

1) Vgl. Noordkerk, t. a. p. II, p. 971, 1033 (Keuren van 1617, 1618, 1621, 1622, 1623, 1639, 1645, 1651, 1662, 1677, 1686); II, 1056.

2) Vgl. „Kinder-Werck" etc. en Vondels lijkdicht op zijn dochtertje Saartje.

1) Vgl. o. a. Hooft, Brieven IV, 218 en mijn „Lied in de Middeleeuwen bl. 503.

tuchthuis gebouwd; daarheen zonden radelooze ouders een misdijer, zooals de Noordhollandsche boeren een zoon noemen, die niet wil deugen. De „misdijers" werden daar tegen betaling gehuisvest, totdat zij blijken van beterschap gaven. Wilden zij ook hier niet deugen, dan zond men hen naar Indië, door De Parival betiteld als „purgatoire de ces provinces unies fort nécessaire", of gelijk Melchior Fokkens het uitdrukt:

Maar schopt hy deught en les, soo brenght men dese kwant
Op 't holle See-paert, dat hem voert in 't warme landt. 1)

Jongens bezochten de Latijnsche of de Fransche school, om dan naar de Academie of in zaken te gaan.

Meisjes verlieten de school op haar 13de of 14de jaar en kwamen dan thuis om de huishouding te leeren. Pieter de Neyn, een rijmelaar uit de laatste helft der 17de eeuw, vertelt aan „de deughtrijke jonge Juffrouw" Grisella Mostaert, een meisje van omstreeks 14 jaar, dat zij nu „aan het nayen" moet gaan, leeren het spit draaien, lardeeren, op het eten passen, stijven, strijken, stoppen 2). In het laatst der 17de eeuw gaan de aanzienlijke „jonge Juffrouwen" zich echter minder met de huishouding bemoeien; de zorg voor het linnen en de wasch laten zij aan anderen over; zelf gaan zij na den eten naar een saletje of naar de comedie, uit wandelen of bij een vriendin thee drinken 1). Bij den gegoeden middelstand zal echter de oude gewoonte in dezen wel in eere zijn gebleven.

SCHERMSCHOOL, 1625

1) Fokkens t. a. p. bladz. 1603; Breero's „Klucht van de Koe," vs. 214 (Werken I, 220); Werken III, 298; Asselyn, bl. 239; De Parival, t. a. p. p. 25; de Roever, Oude Amstelod, p. 1–5.

1) Mengeldichten, bl. 130.

RIJSCHOOL, 1624

SAM. SAVRY fec.

TROUWPENNING

(Verzameling Mr. S. van Gijn)

J. VAN DEN VELDE fec

Van de reeds meermalen aangehaalde „Observations" van Sir William Temple, ontleen ik eene opmerking over het temperament der Hollanders. Volgens dezen waarnemer was dat temperament te koel voor liefde. „De jongelieden praten wel over liefde," zegt hij, „als over eene zaak, waarvan zij wel eens gehoord hebben, maar zij voelen haar niet. Ik heb er sommigen gekend — gaat hij voort — die de rol van minnaar vrij wel speelden; nooit iemand, van wien ik mocht aannemen, dat hij met hart en ziel liefhad." 1)

Deze beschouwing bevat misschien vooral dan waarheid, indien men mag aannemen, dat Sir William hier met liefde die hoofsche, hartstochtelijke liefde, gepaard met eerbiedigen schroom voor de vrouw, bedoelt, die zich tijdens de middeleeuwen in den vrouwendienst was gaan openbaren.

Zeker waren de jonge Amsterdammers dier dagen niet kalm noch koel, waar de liefde in het spel was, maar hunne liefde was vooral zinnelijke drift. Nu moge het waar zijn, dat alle sexueele liefde, uit zinnelijke drift geboren, ook in zinnelijke drift zich uit, zij behoeft dat niet uitsluitend te zijn noch te blijven; uit de rups ontwikkelt zich de vlinder, die ruischwiekt ten hoogen. De jonge Amsterdammers dier dagen hadden in dezen meer van rupsen dan van vlinders, al fladderden zij ook wel van de eene bloem naar de andere.

De vroegere ruwheid in den omgang was in den aanvang der 17de eeuw, onder den invloed van de aanraking met de zuidelijke volken, wel voor een deel vervangen door hoofschheid, maar dikwijls bleek al die „courtosye" slechts een vernisje te zijn.

De slechtrechte Amsterdammers van den ouden tijd maakten zich vroolijk over de strijkages en complimenten, waarmede, in boersche navolging der zuidelijke volken, de jonge Amsterdammers van den aanvang der 17de eeuw hunne schoone begroetten. Een hunner zegt spottend:

> Die spelen can courtoys den frayen serviteur,
> Den hoedt tot op de schoen en dan voorts sonder myen
> Den Baselmires oock, passerende de deur .....

die heet eerst een welopgevoed jongmensch! Een ander:

1) T. a. p. bl. 117.

Wanneer dat nu eens comt een Jonghman by een maeght,
Soo ist: „Bonsoir Madam, hoe vaert al mijn Matres?"
„Al reedlick naer den staet," of: „soo het God behaeght,"
Geeft sy voor antwoort dan en neyght met een nobless'.
. . . .
Sy schijnen wel half mal met dese nieuwe craghen.
Die dick van lobben zijn en dicht gheset by een,
Oock schoentgens hooch gehielt om Reygers naer te jaghen. 1)

Maar zóó waren de vrijers en vrijsters niet altijd. Had men maar eerst kennis gemaakt, dan was men vrij wat natuurlijker, ja, dikwijls al te natuurlijk. Mr. Leonard Blasius vertelt ons, hoe eene zijner vriendinnen, Maria de Karpentier, onverwachts een stoel achter hem wegtrok waarop hij wilde gaan zitten en hem zoo deed vallen. Een losse grap, waarover Mr. Leonard zich wel gewroken zal hebben door een kusje in eere en deugd. Eene andere schoone draait hem de knoopen van den rok, en dat nog wel in de kerk te Zaandam 2).

Er heerschte veel vrijheid in den omgang tusschen jongelieden van beiderlei sekse; eene vrijheid en een eenvoud, die onze tijd der 17de eeuw in menig opzicht benijden mag. Men ging samen naar den schouwburg het eene of andere stuk zien, om na afloop der voorstelling nog „ien-burgwalletjen" om te wandelen. Ook voor eene avondwandeling door de stad haalde men een meisje af. Dan had de jonkman eene schoone gelegenheid om het meisje een of ander geschenk in handen te spelen, waardoor hij bres hoopte te schieten in haar hart. Welke geschenken men een meisje in de eerste helft der 17de eeuw al

PANDVERBEUREN, 1624

zoo gaf, vertelt Heemskerk ons in zijne Minnekunst.

Of wel met eenigh boeck, fraey om en om vergult,
Hoe ghy noch om haer denckt, ghy haer betonen sult
Of laet een wysertjen, heel kleyn en net, de uren
Met onververden loop op hare zijd' besturen:
Of geeft een amber-bal, een beurs, een strick, een veer,
Hantschoentjes, wayertjes en sulck soet tuychje meer. 1)

Het was echter vooral op de buurvergaderingen

KUSSEN-SPEL, 1624

dat de jonkmans en meisjes zich vermaakten. Stonden de gezichten in den aanvang wat stemmig, heerschte er zekere stilte, die een grappenmaker deed zeggen: „het zou hier goed haver zaaien zijn," weldra begon het ijs te ontdooien; de roemer ging rond en een hunner hief een vroolijk liedje aan 2). Van gezelschapsspelen als het bekende pandverbeuren vond ik in de geschreven bronnen geen gewag gemaakt. Indien wij echter zien dat zij voorkomen in de Emblemata van den Zeeuw De Brune, dan mag men ten minste vermoeden dat ook de Amsterdammers dier dagen zulke spelen hebben gekend. Spoedig werd dan de vroolijkheid algemeen; men raakte aan het dansen en zong er liedjes bij. Kalm was het er nu niet meer: men zong — als Starter zegt — dat men zweette; danste en sprong, dat de kamer er van dreunde 3). De wijn begon zijn werking te doen gevoelen; zelfs de vrijsters houden het glas omgekeerd op den nagel, om te doen zien, dat zij het „geveegd", d. i. „schoontjes uyt gedroncken" hebben. Mogen sommige meisjes in dien tijd

1) Bloemhof v. d. Ned. Jeught (1608) p. 56. „Den nieuwen Serviteur."
2) Zie Te Winkel, Mr. Joan Blasius bl. 63 en 66.

1) Vgl. over den omgang tusschen jongelieden: De Roever, Van Vrijen en Trouwen pass. En verder: Malle Jan Tots Boertige Vryery; Minne-Kunst (Amst. aº. 1626) 2de Boeck, bl. 65.
2) Vgl. Starters „Friesche Lusthof," bl. 10—13 (ed. Van Vloten). De uitleg van „haver sayen" aldaar gegeven is verkeerd; voor het „haver zaaien" wordt windstilte vereischt. Men vergelijke ook nog: Cats (ed. Diederichs, Amst. 1828) I, 357:
'tZy dat men menschen plant, of dat men haver saeyt,
Het is de beste tijt, wanneer het niet en waeyt.
3) Starter, t. a. p.

ook al hare magen bederven met een mengsel van boekweit, gort en krijt, om de gewenschte, aristocratisch bleeke tint te verwerven, de meesten hebben nu eene hoogroode kleur 1).

Hooger slaan de vlammen van den hartstocht op en het schijnt wel, dat die innerlijke gloed zich openbaart in de behoefte om het haardvuur feller te doen branden; de stoven worden onder de voeten der meisjes weggerukt en op het vuur geworpen.

Ook buitenshuis, of liever: nog meer buitenshuis, genoten de jongelieden van elkanders gezelschap.

Was het kermis, men zag vrijers en vrijsters hand aan hand langs de kramen wandelen; en dat genoegen hield niet met den dag op: des avonds nog zag men ze op de Nieuwe Markt in den maneschijn „spanceeren." Dan werd er door de Amsterdamsche „koeketers"

AVONDGEZELSCHAP, 1624

— de gewone scheldnaam der Amsterdammers van dien tijd — „hylikmaker" gekocht, de koek waaraan blijkbaar invloed op het welslagen van huwelijksplannen werd toegeschreven; of wel, zij lieten hunne oogen gaan over de fraaie kant, de kousebanden, „silvere riemen", „hooft-ysers", „printen oft schilderyen", die door kramers te koop werden geboden. Was men moe, dan bood de wafelkraam van Zeeus Mayke eene welkome gelegenheid tot rusten en vrijen 2).

'sZomers ging men samen naar buiten, een vischje eten of room drinken. Men vermaakte zich met raket en pluimbal. Soms ging het met een groot gezelschap op een wagen de poort uit. Bij elke brug of elk bruggetje, dat men overreed, klonk het „heul! heul!" en de meisjes moesten dan tol betalen in

P. Serwouter fec.

VROOLIJK GEZELSCHAP, 1626

kusjes. Steeg men voor eenigen tijd uit, om zich te vertreden, dan werden er grasjes geknoopt, of raadselachtige letters in het zand geschreven, waarop de vrijers dan hunne scherpzinnigheid konden beproeven. Dergelijke tochtjes liepen soms slecht af; want „viel de lucht wat koud" op den terugrit des avonds, dan kreeg men behoefte aan „wat heete wyn, aan een „sekje", een „Spaansch wyntje of een Meniste-biertje", en dat maakte vrijers en vrijsters wel eens meer opgewonden, dan voor hun later geluk diende.

Waren een vrijer en eene vrijster het eens, dan schonk hij haar een trouwpand: soms een ring, soms een penning. Die penning was òf een lang bewaard, ongebruikt stuk geld, een zoogenaamd „potstuck", òf een opzettelijk daartoe vervaardigde „trouwpenning" met toepasselijk

PANDSPEL, 1624

1) Over die zucht om bleek te zien vgl. men o. a. Breero Werken II, 50 (Moortje).

2) Vgl. Amsterdamze Kordewagen bl. 62. (Amsterdamze Jaermarckt")

1) Vgl. over die buitenpartijtjes: de. Roever t. a. p. bl. 69 vlgg., en verder: Krul, Minnelycke Sangh-rympies (Amst. 1634), over „grasjes binden" enz.; Bernagie's „Ontrouwe Kantoorknecht (Amst. 1685).

beeld en opschrift 1). In eene Amsterdamsche klucht uit de eerste helft der 17de eeuw zien wij een vrijer, Malle Jan Tot, met zijne Machteld op eene avondwandeling door de stad; onderweg zendt hij eene boodschap aan zijne moeder: hij verzoekt haar den boodschapper een stuk potgeld mede te geven, dat hij aan zijne Machteld „op trouw" wil schenken. 2)

Daar de omgang tusschen beide seksen zooveel vrijer en natuurlijker was dan tegenwoordig, raakte men lichter aan doch ook weer van elkander. Nu zal een meisje of jonge vrouw van gegoeden stand er niet licht aan denken een man, die naar hare hand staat, een kus te geven of hem te liefkoozen, voor en aleer zij formeel met hem verloofd is. Vroeger dacht men daarover anders. Men hoore den Drossaart Hooft in een brief aan zijne latere vrouw, Helionora Hellemans, verhalen hoe hij het jawoord, of tenminste de eerste letter van dat woord, verkreeg. „U.E. sal niet konnen ontkennen", schrijft Hooft in 1627 aan zijne vrijster, „dat U.E. verbonden is..... Om dit te bewysen, ben ick gedrongen te seggen, ende gelieve U.E. het my daeromme te vergeven dat U.E. op Maendaegh den neghenden Augusti lestleden, gelieft heeft my te begenaedighen met den naem van liefste, en niet onbedachtelijk, gelijk U.E. des anderen daeghs goedt vondt dat te duyden, maer met rijpen overleg. Want tot meermalen gevraeght zijnde, oft ick dan U.E. liefste was, deed U.E. my de eere van te segghen: ghy zijt het, verklaerende, dat U.E. genegentheyt t' mywaerts vermeerdert was. Jae 't geliefde U.E., als eenighsins verwonnen van goedgunstigheidt, die schoone ooghen met lieffelijker licht als ooyt over my t' ontsteken, U.E. lieve lippen te gunnen aen de mijne, en U.E. aengenaeme kaecke op de mijne so vrundelijk te vlyen met een seggen: Ach, mijnheer Hooft, ick wensch U.E. soo veel goeds — dat meer is, U.E. quam soo verre dat se my toestondt, ick moghte het woordt liefste, door U.E. gesproken, aenvaerden voor de eerste letter van 't woordt jae". 1)

KERMISKRAAM, 1632

Ook in de vrijerij deed zich de invloed der Fransche zeden gelden. De gewoonte van tegenwoordig te zijn bij het toilet eener dame schijnt ook hier in zwang te zijn geweest. Zoo lezen wij

1) Vgl. over dien trouwpenning: De Roever t. a. p. bl. 113 vlgg.
2) In „Malle Jan Tots Boertige Vryery."

1) Brieven I, 315.

dat aan den dichter Blasius „de gelukkige eer vergund werd van mejuffrouw Margareta le Gouche „op haar kamer te mogen sien kappen". 1)

Was de zaak eindelijk beklonken tusschen vrijer en vrijster en hadden de ouders hunne toestemming gegeven, dan kwamen de bloedverwanten van weerszijden ten huize der bruid om de huwelijksvoorwaarden op te maken. Men noemde dat in Hoofts tijd: „het hylick beschryven" of „op het hylick sitten"; in het laatst der 17de eeuw sprak men van „zitten om het huwelik te sluyten". 2)

Deze bijeenkomst werd blijkbaar gewoonlijk tot een feestje gemaakt. Rijkert, Warnars schoonzoon in spe, geeft last aan den kok om voor dien avond alles te bezorgen; er worden bestellingen gedaan bij de „vleeshouwers" en de „vogelwijven"; suiker en kruiderijen moeten er zijn; de bruidswijn zal in huis gebracht worden. Op dien avond plag men blijkbaar reeds stevig te drinken. „Evenwel moet ik jou t'avont eens maken buys", zegt Rijkert tot zijn aanstaanden schoonvader, „'t en past niet met allen, dat men ien hylick so droogh sluyt". In het laatst der 17de eeuw ging het eenigszins deftiger toe; men ging dan eerst bij alle vrienden hooren, welke dag hun het best paste, iets dat veel geloop en moeite veroorzaakte. 1) Op dit eerste feest volgden bij vele gegoede burgers de zoogenaamde „gebodenmalen", waarbij na het midden der 17de eeuw zooveel weelde werd ten toon gespreid, dat de vaderlijke Amsterdamsche Magistraat zich genoopt voelde door eene keur het aantal personen te beperken, dat op zulke „gasterijen" mocht worden genoodigd. Alleen de bruidegom, de bruid, de speelnoots en huisgenooten van beide zijden zouden in het vervolg aan die feestjes mogen deelnemen. 2) Zoo luidde de keur — maar verordeningen vernemen en nakomen waren, vooral in die dagen, gansch verschillende zaken. Waarschijnlijk werd er in den tijd waarin het bruidspaar onder de geboden stond, gelegenheid gegeven de bruid feestelijk te begroeten. Onder de bruidskroon „te prijck" zittende, met hare bruidsjuffers naast zich, wachtte de bruid dan de komenden af. Had het jonge paar den vereischten tijd onder de geboden gestaan, dan naderde de dag van het huwelijk.

In de eerste helft der 17de eeuw kwamen de

RAKETTEN, 1632

1) Te Winkel, Mr. L. Blasius, p. 52.

2) Hooft, Gedichten (ed. Leendertz.) II, 286, 289; Tien Vermak. 1678) p. 19.

1) Tien Verm. t. a. p.

2) Alkemade en Van der Schelling, Ned. Displ. I, 219—220.

vrouwen met de voorouderlijke huik ter kerk; later werd dit kleedingstuk afgeschaft en kwam de bruid met hangend haar binnen. 1)

Het bruiloftsmaal werd met alle staatsie ge-

P. SERWOUTER fec.

VRIJSTER AAN DE KAPTAFEL, 1626

houden. Als de gasten genoodigd waren — volgens een Engelsch tijdgenoot waren het nooit anders dan bloedverwanten 2) — kwam het er op aan „hoe de vrienden van Bruyts en Bruygoms wegen best aan Tafel geordineert en geschikt" zouden worden. De Bruigom verzocht „speelnoots, die de Juffrouwen speelnootjes met discours wel onderhouden, gedienstelik oppassen en de bruiloftsgasten wat vermaaks aandoen" zouden. Ten minste aldus was de Amsterdamsche gewoonte in de laatste helft der 17de eeuw. 3) Maar van speelnoots en speelmeisjes vindt men ook in de eerste helft dier eeuw voortdurend gewag gemaakt.

Op het feest ging het lustig toe. De zaal of kamer, waar men bijeen zit, is met groen gesierd; eene groene krans of kroon hangt boven de plaats waar het jonge paar gezeten is. De bruid zelve draagt ook een krans of kroon. Bij een- voudige lieden, en over het algemeen in de eerste helft der 17de eeuw, was die krans van roosmarijn met gouden loovertjes doorvlochten, het werk van de vlugge vingeren der speelmeisjes. Zulk een krans draagt Marya Arents de Lange, de „ghekroonde Bruyt", van wie Breero zegt:

. . . . de welcke ik van varren
Bekranst sie met een krans van tintelende starren:
Haer Maaghdelijcke kroon, wiens goude lovers fijn
Een glans geeft aan het dof en droeve Roosmarijn. 4)

Bij aanzienlijken werd die krans vervangen door een bruidskroontje 1). De mannen hebben de hoeden op het hoofd 2). Op een kleine verhevenheid zitten de muzikanten. Er wordt stevig gegeten en gedronken. In het midden der 17de eeuw werd er op bruiloften zulk een weelde tentoongespreid, dat de Magistraat daartegen eene keur uitvaardigde 3). De speelnoots hebben gezorgd, dat de gasten zich niet zullen vervelen, wanneer hun bij geval eene minder gelukkige plaats is ten deel gevallen. Behalve de muziek immers waren er nog andere vermaken. In de eerste plaats was er de voordracht van het bruiloftsgedicht, dat òf door een bevriend rijmer of dichter òf voor geld door een verzenmaker van beroep vervaadigd werd. Vondel, Hooft, Breero, Starter, Jan Vos, Antonides — allen hebben bruiloftsdichten bij de vleet gemaakt. De kleine burgerij nam hare toevlucht tot een dichter van beroep, Zoo hooren wij Frick in 't Veurhuys in de klucht van dien naam tot zijne moeder zeggen: „Moet er gien Bruylofsgedicht wesen?" Meester Jan de Poëet maakt die immers „veur elk ien schier alle daeg en mit ien trou-heyligjen veur an om kleyn geld."

Die Meester Jan was, gelijk verder blijkt, een smid van zijn ambacht, maar die veel smaak had in het „rijmen en rederijken" 4). Verder waren er, nadat men „de tafels opgenomen" had, vertooningen. In de eerste helft der 17de eeuw verschenen gewoonlijk eenige gemaskerden of gecostumeerden die eene of andere vertooning ten beste gaven Zulke vertooningen aan tafel bij feestelijke gelegenheden waren reeds in de middeleeuwen in

P. SERWOUTER fec.

BRUID „TE PRYCK ZITTEND", 1626

1) De Roever, t. a. p. bl. 198.

2) „They have no Friends but their Kindred, which at every Wedding feast meet among themselves like tribes."
The Dutch drawn to the Life (London, 1664) p. 72.

3) Vgl. Tien Vermak. p. 27 en p. 30.

4) Werken III, p. 282 (Boertigh Lied-boeck).

1) Zie de afbeelding bij De Roever t. a. p. bl. 184.

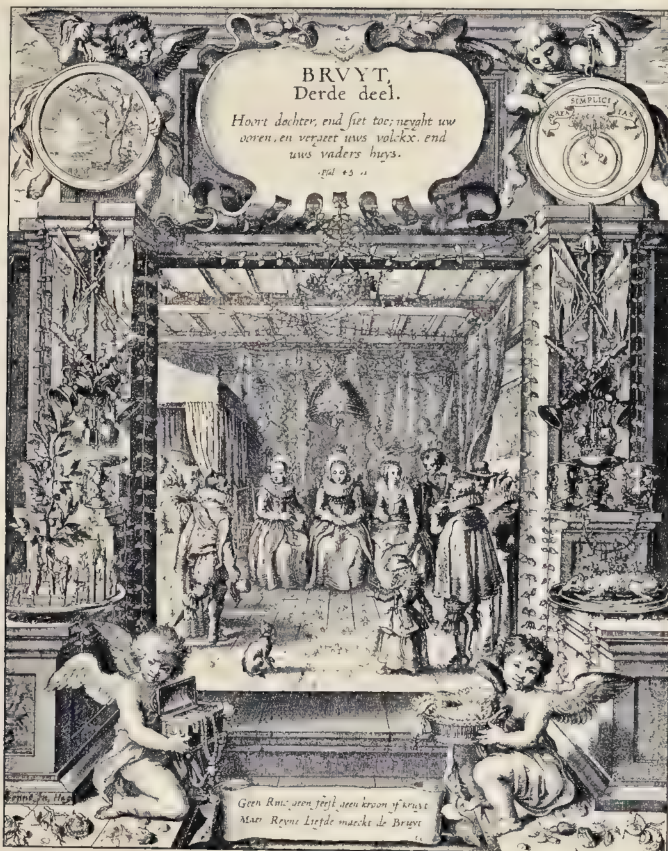
2) Zie de plaat bij De Roever tegenover p. 219 (c. 1630) en die op het titelblad der Tien Verm. (1678). Ook alle de Ged. van A. R. Visscher II, 278.

3) Zie die keur bij Alk. e. v. d. Sch. I, 103 (1655).

4) Misschien was het Jan Hermansz. Krul.

zwang; men noemde ze daarom „t a f e l spelen." Hoe zoo'n gemaskerde er uitzag, kunnen wij leeren uit Hoofts W a r e n a r, waar de dartele jonkman Ritsert vertelt:

Grietje Goossens was de bruyt, daer zou ick veur mom gaen,
'k Had een Poolsche rock aen, een booch, en een koocker vol schuts,

A Pz van de Venne inv.

HET „TE PRIJCK ZITTEN" DER BRUID

(*Titel in Cats, Houwelyck*, 1625)

Een sabel op zy, een haneveer op mijn muts:
't Langh hayr boven t' samen gebonden, of ick het op soud wennen,
Al hadd' ick de grijns aen mijn riem, de droes mocht me niet kennen.
Dus quam ick met mijn kammeraets uyt de kroech, die 't moerjaens hooft hiet,
En terwijl dat we ons daer t' samen hadden ghekliet,
Wasser een weldige dronck omgegaen, 't quammer op geen kroes aen:
Somma, leek ick van buyten wildt, ick was van binnen noch wilder snoeshaen. 1)

Naar het schijnt, kwamen vertooningen van gemaskerden tegen het midden der 17[de] eeuw, althans bij de aanzienlijken, in onbruik. In een brief van Hooft aan Tesselschade, die waarschijnlijk van 1639 dagteekent, lezen wij immers: „Moghelijk zit hy (een dichter, die zich schuil hield) in 't midden van de vroolijke gezelschappen, die van zijnen lof gewaeghen, ende hoort en ziet alles, zonder ge-

1) Ged. II, p. 312. Vlg. ook Hooft's stuk „Mommery." Ged. II, p. 3 vlgg.

hoort oft gezien te worden; gelijk eertijds de mommen op onze brujloften plaghten te doen." 1)

Verder werd er gedanst. Ds. Wittewrongel vaart op bladzijde 1121 van zijn meermalen vermeld boek heftig uit tegen „die geyle, dertele ende oneerbare Dansseryen, die onder ons in dese laetste dagen, in onse Maeltyden ende Bruyloften soo gemeen geworden syn. Daer Mannen ende Vrouwen, Jonghmans ende jonge Dochteren te samen, of elck op haer selven voor de oogen van alle de tegenwoordige Gasten in alle oneerbare dertelheyt ende ontuchtigheden, op het geluyt der musicale Instrumenten of het gesangh van lichtveerdighe Liederen, naer de gedane Maeltydt (soo sy noch dickmael soo langh vertoeven) op de mate ende na de konste danssen ende opspringen."

Werd het eindelijk laat, dan danste men, ten minste in den aanvang der 17de eeuw, een „rondendans om de Bruydt te bedde te dansen." 2) Misschien was de kring, die dan door speelnoots en speelmeisjes om de bruid gevormd werd, eene herinnering aan de tijden toen de bruid geroofd moest worden uit den kring harer verwanten; te eer mag men dat vermoeden, omdat men den bruidegom op allerlei wijzen den toegang tot de bruid trachtte te beletten. 1) Ten laatste gelukte het de jonggetrouwden te ontsnappen en de speelmeisjes geleidden nu de bruid naar het bruiloftsbed, dat bestrooid was „met palm, met tuyltjes en met groen," rijkversierd „met loovers en met bloemen." 2)

Was de nacht voorbij, dan stond de meid reeds op post. „Trijntje de Meyt," zegt de schrijver van „de Tien Vermakelijkheden des Huwelijks," „Trijntje de Meyt, die sterft schier van verlangen.... nau wetende hoe de tijt van de eerste bruilofs-nacht noch zal omkomen, dat sy de jong-getroude het hantwater toereycken, en ondervinden zal wat voor een lieberale gift haar van Bruydegom en Bruyt voor al haar oppassen, loopen en draven, zal toegereikt worden." 3)

Meiden en knechts rekenden in de bruidsdagen op een braaf „Bruit-stuk." Vandaar dat wij Ware-

J. VAN DEN VELDE fec.

BRUILOFT, 1622

1) Brieven IV, 243.

2) Starter, Friesche Lusthof (ed. Van Vloten) p. 212. Het is evenzeer mogelijk, dat dit lied op eene Amsterdamsche als dat het op eene Friesche bruiloft is gedicht; maar aan den anderen kant moet men rekening houden met het feit, dat een dergelijke rondedans ook in een Leidsch liederboekje voorkomt. Zie volgende noot.

1) De Roever t. a. p. bl. 229. (Uit een Leidsch liederboekje van 1611). Is het ook Amsterdamsch geweest? Dat mag alleen vermoed worden.

2) Vgl. Breero, Werken III, 283 (Boertigh Lied-Boeck).

3) T. a. p. bl. 31.

nar tot zijne meid Reym de bedreiging hooren uiten:

Siet toe, maeckt het schappelijck, of je raecktet gat uyt,
Soo mach pas een ander het bruylofts-stuck ghenieten. 1)

knechts het jonge paar met paardeboonen gebombardeerd, omdat de bruid het verschuldigde „vetje" niet had gegeven. 1)

De feestelijkheden hielden dikwijls met de brui-

BRUILOFT, 1625

Hield de bruid zich niet aan die gewoonte, dan werd dit verzuim haar soms op onzachte wijze duidelijk gemaakt. Zoo werd in 1690 eene slagersdochter, die met haren bruidegom in een bruids-

loft nog niet op. Ten eerste werd het jonggehuwde paar door de bruiloftsgasten bezocht en dan was de bruigom zoo goed niet of hij moest de speelnoots en speelmeisjes noodigen „om 's avonts

BRUILOFT, 1656

sleedje van de Nieuwe Kerk over den Dam reed, door een grooten hoop gepeupel de Kalverstraat in begeleid; bij het verlaten der kerk hadden slagers-

1) Vgl. t. a. p. bl. 26; Ged. (Hooft) II, p. 288.

wederom op de porsie te blijven en noch een steertjen aan die gulle Vermakelikheit te setten."

1) Vgl. Koning, Geschiedk. Aanteek. betrekkelijk de Lijfstraffelijke Regtsoefening, bl. 168.

Kwam men dan bijeen, dan werden er ook klachten gehoord over de feestelijkheden, die nu achter den rug waren: klachten van meisjes, die, zooals wij zouden zeggen, „slecht gezeten" hadden, of, gelijk men in de 17de eeuw zeide, „een bloetbeuling tot een Oppasser (cavalier) hadden gehad;" klachten ook van heeren, die — gelijk zij het fijn uitdrukten — „een jonge snottebel van weynig jaren" hadden moeten „oppassen" 1).

C. VAN DE PASSE fec.

MOMMERIJ, 1625

Verder was er gewoonlijk nog een „wedermael" van de familie des bruigoms aan die der bruid. In 1630 schrijft Hooft aan zijn zwager Baeck: „Ick denck U. E. heeft nu ujtgebrujloft; maer indien eenigh wedermael tot Weesp volght, zult gedient zijn met hier U. E. nachtruste te komen neemen, nevens Joffre ma soeur, kinderen ende maeghden, zooveel U. E. gelieft, ende ons welkoom zijn." 1)

Die bezoeken aan de jonggehuwden onmiddellijk na den bruiloftsnacht waren niet zeer aangenaam voor hen, vooral niet voor de bruid, die op het bruiloftsmaal zelf toch al heel wat dartele of onkiesche toespelingen had moeten hooren. Van daar dat in de laatste helft der 17de eeuw de gewoonte in zwang kwam, zich door een huwelijksreisje aan die bezoeken te onttrekken. Men ging dan kort na de bruiloft op reis. De schrijver van de reeds meermalen aangehaalde „Tien Vermakelijkheden" vertelt ons: „so begint het nieubacke wijfje te praten van samen wat uytter stadt te gaen, en wat te plaizieren in andere steden, eerst in die gene die naby gelegen zijn,

BRUID EN BRUIDSBED, 1624

1) Tien Verm. p. 39.

1) Brieven II, p. 20. Vgl. over die „wedermaelen" of „weerreizen" ook Alk. en v. d. Schelling I, 220.

daar na die wat veerder zijn: want haar hert verlangt zo om Brabant en Vlaanderen eens te bezien, dewijlze daar noit geweest en heeft, en elk zo veel weet te praten van de kercken, kloosters, fonteynen en allerhande vreemdigheden, die daar te zien zijn. Ja, zegt ze, Liefstentje, dan moeten wij ook eens in Gelderlant, in 't Kleefslant, in 't Sticht, en daar omtrent ons ook wat vermaken." 1) Zoo lezen wij in Bernagie's Huwelyken Staat:

> Ik zie wel, hoe het gaat, de jongelui, als ze eerst getrouwt zyn, gaan aan de gang,
> Zy ryzen eens na Braband, Gelderland en andere kwartieren.

De gewoonte van den trouwdag feestelijk te herdenken was in de 17[de] eeuw bij de Amsterdammers niet onbekend. Hooft schrijft in 1642 aan zijn neef van Wikkevoort: „Aan den Heere van Zuilichem schijf jk met vermaan, van de boodschap mondelinx te doen door UEd. Gestrengheit aan de zijne, noopende het verschijnen alhier, op zondagh naast-koomende, om de vijftiende verjaaring onzer bruilofte te helpen houden." 1)

Ook van zilveren en gouden bruiloften vinden wij in de 17[de] eeuw dikwijls gewag gemaakt. Soms liet men ter herinnering aan zulk een feest een zilveren of gouden penning vervaardigen, die dan aan de gasten werd uitgereikt. 2)

1) Tien. Verm. bl. 48.

1) Brieven IV. 67 (ed. Van Vloten).

2) Vgl. daarover Alk. en v. d. Sch. I, 204 vlgg. Maar vooral Catal. der Hist. Tentoonstelling te Amsterdam (1876) bl. 29—30 (penningen van 1621, 1647, 1659, 1674, 1694) en bl. 223.

Huwelijks-penning A, hieronder afgebeeld, is in zilver gedreven door P. van den Abeele, het randschrift luidt: Myn lief onfangt Myn Brandent Hert, Dat V op Trou Gegeuen Wert. — B: in zilver gegraveerd (meester onbekend), stelt een huwelijksinzegening in een kerk voor.

A

B

HUWELIJKS-PENNINGEN

Verzameling D. C. Meijer Jr

Hæc alia est facies rerum, sic Vertitur ordo
Mutantur lætis tristia, grata malis
Post tot delicias subeunt morbusque dolorque
Nempe solet Nemesis reddere iusta vices

STERFBED

ACQUES COLLAN, ROTTERDAM fec

ngst voor den dood was een kenmerkende trek vooral van het middeleeuwsch geslacht, zooals wij op veel plaatsen der middeleeuwsche literatuur kunnen zien; was zij na de 16de eeuw ook al iets verminderd, zij bleef natuurlijk steeds bestaan. Men behoeft het niet als een op zich zelf staand feit te beschouwen, wanneer men een jong meisje als Kristina Hellemans Hooft tot hare moeder hoort zeggen: „Ick ben wel droevigh, omdat night Sara Baak op dinsdaaghe middagh ten 12 uuren gerust is, maar wy moetten altemaal volghen, d'een voor en de ander nae" 1). Het is, meen ik, aan den invloed der Renaissance, meer nog dan aan dien der Hervorming, toe te schrijven, dat deze meer wijsgeerige beschouwing van dood en sterven langzamerhand veld won.

Omtrent de gebruiken, welke gevolgd werden in de behandeling van een lijk en de ter aarde bestelling, zijn wij vrij wel ingelicht 2).

Was een der leden van een gezin uit den gegoeden stand gestorven, dan werd het gansche huis behangen met zwart laken of met baai, bij de aanzienlijken nog opgesierd met satijnen strikken. Men hulde het lijk in een linnen doodkleed Het lijk van een ongetrouwde werd in de kist met bloemen getooid; soms met gemaakte bloemen. Zoo zegt Six van Chandelier van het lijk zijns broeders dat hij eenigen tijd na de begrafenis op nieuw zag: „Op 't hair na wegh, waarom noch syde bloemen kleeven" 1).

Zoo weten wij o.a. uit Vondels schoon lijkdicht op zijn dochtertje Saartje, dat de speelnootjes het lijk van haar vriendinnetje gesierd hadden met een krans van rosmarijn, doorvlochten met gouden loovertjes 2). Bij de uitvaart van een Heeroom, die ons in eene klucht der 17de eeuw geteekend is, worden de „hoetjesmaecksters" (vrouwen die voor geld zulke kransen vlochten) beloond voor de levering van „bloemen, roosemereyn en ander lieflijck groen" 3). Mogen wij Benthem gelooven, dan waren de Kalvinisten tegen het versieren der kisten van jonggezellen en jonge meisjes met bloemen, omdat zij meenden daardoor voedsel te geven aan de meening dat zij, evenals de papisten, den ongehuwden staat hooger stelden dan het huwelijk 4). Spoedig ging men nu over tot het maken van eene lijst der verwanten en vrienden, die „te begraaffenis gebeden" zouden worden. De uitnoodiging geschiedde door „aensprekers," 5) welke gedrukte „aenspreek-brieffkens" rondbrachten. Aan bloedverwanten of vrienden buiten de stad zond men eene schriftelijke kennisgeving. Zoo schrijft een van Hoofts neven, A. van Zurck, te Leiden,

1) Hooft, Brieven IV, 215 (1646).
Vgl. ook mijne „Gesch. der Ned Lett. in de 16de eeuw I, 114, 121 vlgg., 158, 274, 323; II, 114 en elders in dat werk.
2) Over „begraven": de Roever, Uit onze oude Amstelstad II, 67 vlgg. (Zie de afbeelding eener begrafenis op de prent De Nieuwe Kerk, hiervoor op blz. 40, en op die van het Bagijnhof, blz. 35, ook blz. 107.) De Parival geeft eene vrij nauwkeurige opsomming van hetgeen er bij eene begrafenis placht te geschieden. Ook aan zijne mededeelingen is hier en daar een trek ontleend.

1) Poësy, 48.
2) Vondel (ed. Unger). Deel 1630—1636, bl. 117.
3) W. D. Hooft's Cluchtigh Spel, Andrea de Piere (1634). Eerste uytk.
4) T. a. p. S. 364—365.
5) Benthem noemt hen Doodenbidders (T. a. p. S. 563); misschien heetten zij zoo buiten Amsterdam.

in 1645 aan den Drossaart: „Eedele, Gestrenge Heere, Alzoo het God den Heere gelieft heeft, in eenige dagen herwaerds, onse jonghste dochter Maria met sieckte te bezoecken, ende ejndelijck deze voorleede nacht in sijn eeuwich rijck te halen; soo versoecken wy UEd. mits dezen de begravinge te willen vereeren met UE. tegenwoordigheyt; daartoe wy den tyt hebben beraemt tegen donderdagh naestkomende; daerdoor wy ons sonderlingh sullen verplicht houden." 1)

Donderdagh
Den xj. December Anno 1653.
Naer Middaghs ten twee uyren preçijs.

SAl begraven worden 't Lichaem van den
COMMANDEUR
JOHAN van GALEN,
't Welck volgens Resolutie van de
Ed: Mo: Heeren Raaden ter Admiraliteyt al hier,
tot voldoeninghe van de Speciale aenschryvinghe der
Ho: Mo: Heeren Staten Generael, ten Respecte
van des selfs merieten; Sal gedragen worden uyt het
Princen-Hoff, daer aen U. E. versocht wort de laetste
Eere te helpen bewysen.

UITNOODIGING TOT HET BIJWONEN EENER BEGRAFENIS

Zij, die ter begrafenis genoodigd waren, kwamen aan het sterfhuis bijeen en werden daar voorzien van lange rouwmantels en lamfers, die voor die gelegenheid gehuurd waren, tegelijk met het gereedschap dat noodig was om na de begrafenis de genoodigden in het sterfhuis te onthalen. De kist werd gedragen door buren of gildebroeders; bij sterfgevallen van jongelingen en maagden werd deze dienst verricht door bevriende tijdgenooten. De overigen volgden paar aan paar te voet achter de kist. Velen sloten zich onderweg aan en, was het de begrafenis van een eenigszins bekend persoon, dan stonden stoepen en pothuizen vol belangstellende kijkers. Was de gestorvene iemand, die een beroemden naam droeg, dan trok de gansche stoet eerst een paar uren lang door de voornaamste deelen der stad, om zich dan eerst naar het graf te begeven. Dat geschiedde o. a. bij de begrafenis van De Ruyter. Constantijn Huygens was door den Prins van Oranje naar Amsterdam gezonden om hem bij de begrafenis te vertegenwoordigen. Uit briefjes van Huygens aan den Prins en aan anderen vernemen wij, dat de lijkstoet ongeveer vier en een half uur door Amsterdams straten

ANNO 1698.
Tegens Woendag den 8sten January,

WErd UE. ter Begravenis verzogt, met

ANNETJE VISSER,

Godt Sayde moet niet steelen.

Anders genaamt
ANNETIE MET HET KLEYN HOOFDJE
BEJAARDE DOGTER van 98 Jaar,

In 't Leproosen-huys: als Vriend in huys te komen, Om ten half drie Uuren te gaan na 't
ANTHONIES KERKHOF.

UE. Naam zal Geleezen worden
Gedrukt na het Orizineel door A. TOLK.

UITNOODIGING TOT HET BIJWONEN EENER BEGRAFENIS

1) Brieven IV, 166.

heeft rondgetrokken. 1) Aanzienlijken werden in de kerk begraven; de kleine burgerij en de armen op de kerkhoven. Zoo lezen wij in een brief van Vondel aan Hooft van het jaar 1646: „Onze Maecenaten smelten vast: Reael leit in de Wester-

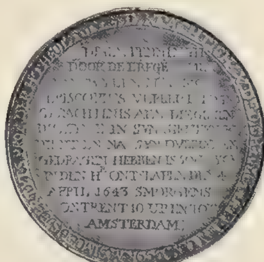

HET PLAATSEN DER LIJKKIST OP DE BAAR

kerk; Plemp, Baeck, Victorijn, en Mostert leggen in de Nieuwe Kerk onder de zercken gekropen; een teken, dat wy volgen sullen: Godt geve ter zalige ure. 2)

Dat de kleine burgerij zich een eigen graf kocht op een kerkhof, mogen wij opmaken uit Hoofts

BEGRAFENIS-PENNING VAN SIMON DE WACHTER (EPISCOPIUS), 1583—1643 2)

Warenar. Lecker, de knecht van Rijkert, ziet Warenar op het zoogenaamde Ellendige Kerkhof en zegt nu:

't Is duere tijt graven, se ghelden ghelt mit hoopen.
Ick gis, dat hy de kerck dit hoeckjen in 't gros of wil koopen,
Ommer ien graf voor zijn self te bouwen nae zijn staet,
En de rest onder de vrienden uyt te venten by de kleyne maet.
Hy doet wel en wyselijck dat hy deynckt om sterven:
En hout hy 't al, hy laet zijn nakomelinghen groot goet nae an erven,
Sy slaen gheweldich op, en rysen van dach tot dach. 1)

Gedurende de begrafenis lieten de oude Hollanders, zegt De Parival, de groote klok luiden;

1) Oud-Holland I, 73—77.

2) Brieven IV, 205. Hoe een lid der Vroedschap begraven werd, kan men zien in de Gedenkschriften van Hans Bontemantel (uitgegeven door Dr. G. W. Kernkamp in de Werken van het Historisch Genootschap) II, 72 vlgg.

1) Ged. II, 307.

2) Omschrift der voorzijde (gedreven): De heldere svyvere naeckte waarheit en ghvlde vryheit. — Keerzijde (gegraveerd) omschrift: Krachtich Vdedicht met leer en lev door M. Sim. Epis. eertyts prof. der H. Theol. tot Leyd. — Inschrift: Desen penningh doer de erfgenamen van wylen Mr Simon Episcopius vereert tot gedachtenis aen diegenen die syn e: in syn siekten bedient en na syn overlyden gedragen hebben is soetlyck in den Hr ontslapen den 4 April 1643 smorgens omtrent 10. uren tot Amsterdam.

de Kalvinisten en anderen deden dat niet. Met de „oude Hollanders” zijn hier waarschijnlijk de Katholieken bedoeld, de zoogenaamde „oude burgerij.”

Dat vermoeden wordt bevestigd door eene mededeeling van den Duitscher Benthem, in wiens Kirch- und Schullen-Staat (p. 363) wij lezen: „In den regel wordt er geene klok geluid bij de begrafenis; geschiedt dat wèl, dan mag men daaruit opmaken dat er een papist begraven wordt. Want op de Synode te Dordt werd verordend dat dit gebruik afgeschaft zou worden. Echter houdt men zich niet overal zoo streng aan die verordening.” Die laatste toevoeging is niet overbodig: zoo werd Cornelis de Graeff, oud-burgemeester van Amsterdam in 1664 in de Oude Kerk begraven en zijn lijk $3^1/_2$ uur beluid met „de groote klock.” 1)

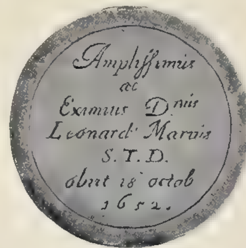
Van het graf keerden de genoodigden terug naar het sterfhuis, waar zij werden onthaald op brood met zout en peper, en Rijnschen of Franschen wijn; bij de mindere standen schonk men bier en brandewijn. Naar het schijnt maakten, ten minste in de eerste helft der 17de eeuw, velen misbruik van deze gelegenheid tot drinken. Wij vinden althans eene verordening van 1636,

Lykstaatsie van Cornelis Tromp, Lieut Admiraal Generaal van Holland en West Vriesland. *I. Luiken fecit,*

1691

BEGRAFENIS-PENNING VAN LEONARDUS MARIUS, OVERSTE VAN HET BAGIJNHOF, 1588—1652 2)
(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

1) Zie Van Lennep's Vondel-uitgave, herzien door Unger, 1664—1667, bl. 1.

2) Omschrift der voorzijde (gedreven): S. Leonardus Abbas. — Keerzijde (gegraveerd): Applissimus ac Eximius D.nus Leonard Marius. S. T. D. obiit 18 octob. 1652.

waarbij verboden werd bier en wijn te schenken.

Niet zelden werd ter herinnering aan iemands begrafenis een penning geslagen, die dan o. a. aan de dragers van het lijk werd uitgereikt 1)

Of het ook in Amsterdam gewoonte was, bij den dood van een kind koeken te laten uitdeelen onder de buurkinderen, gelijk dat te Alkmaar in zwang was, kan ik niet uitmaken. Wij vinden die gewoonte vermeld in een brief van Hooft aan Constantin Huygens van 1634, waar wij lezen: „Maer mijn' Hujsvrouwe braght den ontijdighen brief te rug; en daer nevens deze tijding; dat Crombalghs oudste dochtertjen, een voeghlijk meisken, krank aen de poxkens, op de moeder verzocht hadt, de koeken, die nae zijn overlijden en 't gebruik aldaer, den bujrkinderen zouden verscheenen zijn, by zijn leven ujt te deilen. 't Welk geschiedt zijnde, zejd' het, als thans meer niet te doen hebbende, gereedt te zijn tot sterven, ende gaf vier uiren daernae zijnen geest." 2)

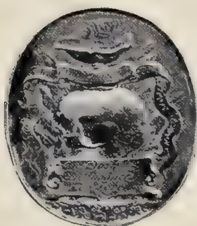
Evenmin is het gemakkelijk vast te stellen of de Amsterdammers der 17de eeuw wel eens bezoeken brachten aan het graf van een dierbaren doode. Was het graf in de kerk, dan zal men vanzelf niet zoo spoedig tot een bezoek zijn overgegaan. Dat zulke bezoeken niet strijdig waren met den geest, de levensopvatting onzer voorouders, mag misschien vermoed worden o. a. uit het aandoenlijk verhaal, dat Hooft ons mededeelt omtrent een inwoner van Muiden, een armen vromen smid, die zich had opgehangen. Deze smid was weduwnaar met drie kinderen en stond bij iedereen bekend als „een naerstigh arbeidsman ende utnemende goedt van aerdt ende vroom van gemoedt". Ook wist men, dat hij sinds eenigen tijd een gezwel in de rechter borst had. Den vorigen avond had men hem nog gezien op het kerkhof. Men weet, schrijft Hooft, dat hij „op gister avondt, ontrent negen uren eenighe weemoedicheidt van schreien bewesen hebbe, op den kerckhove by het graf van sijn huisvrouwe, die ontrent twee jaeren overleden is geweest." 1)

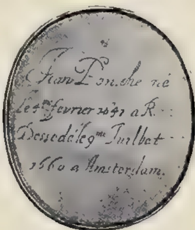
1) Zie Catal. Histor. Tentoonstelling (1876) bl. 226 (penningen van 1655—1693).

2) Brieven II, 377.

1) T. a. p. I, 99—100.

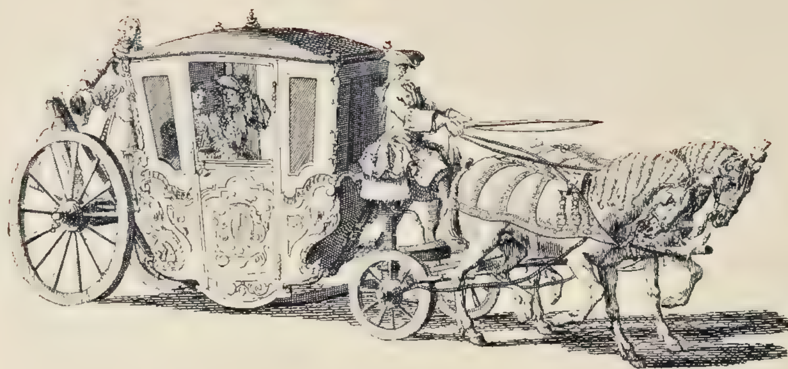
De onderstaande begrafenis-penning, waarvan de voorzijde gedreven is, heeft tot opschrift: „Salig syn de Dooden die In den Heere Sterven", en „De Doot Is Een Inganck Ten Leven." Op de keerzijde (gegraveerd): Jean Poniche né Le 4me février 1641 à Rouan Dessedé le 9me Iuillet 1660 à Amsterdam.

BEGRAFENIS-PENNING VAN JEAN PONICHE, 1660

(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

KAROS, OMSTREEKS 1700

KOETSWAGEN VAN HET BEGIN DER 17e EEUW

KAROSSEN, OMSTREEKS 1650

VI

DE BURGERIJ BUITENSHUIS

ver het algemeen leefde de burgerij der 17de eeuw, ook de gegoede stand, meer op straat dan in onze dagen. Er bestonden wel degelijk afscheidingen tusschen verschillende klassen der burgerij, maar zij waren toch niet zoo talrijk noch zoo scherp als heden ten dage. Men moet aan de verhoudingen tusschen de verschillende standen denken, welke men nu nog op dorpen en in kleine stadjes kan waarnemen, om zich de Amsterdamsche toestanden der 17de eeuw in dat opzicht voor te stellen.

Dat de lagere standen veel op straat verkeerden, is reeds uit zichzelf begrijpelijk. Hunne huizen waren, nog meer dan de tegenwoordige, bekrompen en bedompt; hunne nering dreef hen op straat; niet minder de behoefte om te zien en te hooren wat er gebeurde in hunne omgeving; eene behoefte die des te sterker is naarmate men minder gelegenheid en neiging heeft zich in huis bezig te houden.

Maar ook voor de gegoede burgerij was er aanleiding genoeg om buitenshuis te gaan!

Kwam men op de Nieuwe Brug, dan wemelde het daar van „Zeevarende lieden, Bootsgezellen, Stierlieden en Schippers, Kooplieden en Reders, die van haar uytredinge, koophandel en 't bevrachten der schepen spreken" 1). Daar ging men tijding opdoen omtrent de schepen, die binnengekomen waren of liet zijne oogen weiden over het Y, dat nog in zijne volle breedte voor de stad golfde en tal van schepen op zijn rug droeg. Bij slecht weer schuilde men er onder de „galdery met Pylaren" die ter zijde van de daar gebouwde „Schippers-Beurs" was geplaatst." 1)

Maar ook elders zag men de kooplui, aanteekeningen makend in hun taflet (zakboekje), orders gevend aan knechts en sleepers, of zich spoedend naar de schuiten van Rotterdam, Delft en den Haag, die bij de Nieuwe-Zijds kapel lagen en dagelijks te 12 uur afvoeren. 2)

Hier zien wij een paar burgers een barbierswinkel binnenstappen; 3) daar is een dichte drom van mannen en vrouwen verzameld voor een openstaand huis: er wordt een „uytroep" (veiling) gehouden. Lammert beweert „een party goet te hebben emynt", en raakt daarover in twist met Griet van „dicke An"; na veel geschreeuw en gescheld weet Lammert het betwiste goed ten laatste aan de handen zijner tegenpartij te ontrukken 4). Ook 's avonds hield men veilingen, bij kaarslicht 5).

---

1) Zie de prent hierover op blz. 13 (Meyer, Groei en bloei der stad).

1) Zie daarover Fokkens. bl. 58—59; ook de klucht van de Boere-Koopman p. 5:

> Dan doeje in Wissel of Bodemery, dan gaje na tijding op de Nieuwebrug vragen,
> Wat Schepen datter binnen zijn, of wat Convoi
> Datter in Texel zeilreed leid.
>
> Boere-Koopman p. 5.

2) Fokkens p. 82 en het gezicht op den Dam van Van der Ulft (1653), in den Atlas Splitgerber.

3) Hooft, Ged. II, bl. 280.

4) Zie dat tooneel in de Klucht van de Moffin (1644).

5) Vgl. Navorscher van 1852 p. 203, 229.

's Maandags zag men de vrouwen met een blinkend geschuurden emmer aan den arm ter markt gaan. Dan ging men naar de Noordermarkt, naar de Groenmarkt, de Nieuwemarkt, naar de Vischmarkt en waar elders iets te koop was op de talrijke markten die toen te Amsterdam gehouden werden. Deftige dames lieten zich door de meid den emmer nadragen, al ging de echtgenoote van Admiraal de Ruyter steeds zelf met de mand aan den arm uit markten, tot verbazing van den deftigen Hagenaar Huygens. 1) Ook mannen bezochten de vischmarkt, evenals dat vroeger in onze kleinere steden de gewoonte was, om er „eene brave zood' vis" op te doen. 1) Gingen de vrouwen niet ter markt, dan had de winkelgalerij boven de oude Beurs op het Rokin aantrekkingskracht genoeg om haar het huis uit te lokken. Daar vonden zij in tal van winkeltjes, die alleen door welvarende kooplieden gehuurd konden worden, wegens den hoogen huurprijs, gelegenheid om zich te voorzien van allerlei toiletartikelen, voorwerpen van weelde, of benoodigdheden voor de huishouding 2).

BARBIERSWINKEL (ZINNEPRENT), 1605

Had men geene boodschappen te doen of zaken te beredderen, dan waren er weer andere redenen om zich op straat te vertoonen. Men bracht vertrekkende reizigers een afscheidsgroet aan de Stadsherberg 3) of ging eene wandeling door de stad doen. Kwam men in het midden der 17de

1) Vgl. de bovenvermelde afbeelding van den Dam van Van der Ulft; Biecht der Getroude (2de Deel der Tien Verm) p. 9 en 79: „alle Maendag precys met de meyt aan uw zijd', helder opgeschikt, en met de gladde blicke Emmer geciert, na de Noorder, Groen, en Nieuwe mart te gaan speculeren"; p. 79: „als de Vrouw ter Markt of Vleesch-hal gaat."

In den brief van Huygens aan den Prins van Oranje (Oud-Holland I, 72): en zie voorts de gekleurde prent hiervoor tegenover blz. 143 (Meyer, Groei en bloei der stad).

1) Hooft, Ged. II, 292. (Warenar) en „Biecht der Getroude" p. 96--97.

2) Vgl. De Roever, Uit onze oude Amstelstad (I) bl. 48—58, en de beide prenten op blz. 68 en 69 van dit werk.

3) Hooft, Brieven IV, 205, en vgl. de prent op blz. 134 van dit werk.

eeuw op den Dam, dan kon men daar den gegoeden burger vinden, den breedgeranden hoed op het hoofd, den langen mantel over den arm of om de schouders, zijne wederhelft aan de hand geleidend; een vriend ontmoet het paar, de beide heeren grijpen naar de hoeden en leggen ze bijna op straat; ook de „grand coup de chapeau" die door onze mannen en jonkers van fatsoen met meer of minder zwier wordt uitgevoerd, is niets nieuws. 1)

Wandelde men op den Dam, dan verlustigde men zich met luisteren naar de muziekstukken, welke dagelijks tusschen elf en twaalf uur door een zestal Stads-Muzikanten werden uitgevoerd op het Stadhuis; of men keek naar het gewoel en de bedrijvigheid welke om de Waag heerschten. 2) Strekte men de wandeling verder uit, dan ging het langs overschaduwde burgwallen en grachten, langs het met winkels bezette Damrak en door de Warmoesstraat, langs de drukke Tesselsche Kade of de poort uit. Daar er steeds aan de vergrooting der stad gewerkt werd, kon men overal heitoestellen zien, soms wel door 50 of 60 mannen omringd, die het honderde ponden zware blok moesten optrekken en laten neervallen. 1) Elders zien wij vrouwen, die kruiwagens met zand voortkruien. Zwaar schijnt die arbeid haar niet te vallen, want wij hooren ze zingen: „Buyten binne palen geheyt, met blick beslagen", enz 2).

Zulke wandelingen door de stad deden de Amsterdammers ook wel na het „avondmael", ten minste zoodra de winter achter den rug, of liever — de zomer in het land was. 3) De rijken reden reeds in de eerste helft der 17[de] eeuw in karossen door de stad. Maar reeds in 1634 werd dit door den Magistraat verboden. Later werd het weer toegestaan; kooplieden en anderen, die in hunne karossen van buiten kwamen aanrijden, mochten wel door de stad rijden, mits zij recht door naar huis reden 4). Eerst in het laatst der 17[de] eeuw werden hier, waarschijnlijk in navolging van

BARBIERSWINKEL, 1632

1) Zie de prent van Van der Ulft.
2) Vgl. Fokkens t. a. p. bl. 146.

1) Fokkens t. a. p.
2) Bredero, Werken II, 219 (Sp. Brab.)
3) Tengnagels Amsterd. Mane-Schiin (1639).
4) Zie de afbeelding van de Middellaan der Plantage, omstreeks 1700, hiervoor op blz. 192, (Meyer, Groei en bloei der stad).

MARKTGANG, 1632

Frankrijk, draagstoelen ingevoerd; het schijnt niet zeker of zij in zwang zijn geraakt; de echt Amsterdamsche toeslede was in allen gevalle veel gebruikelijker 1).

Het openbare leven bood wel niet zoo groote verscheidenheid van tafereelen meer als in de middeleeuwen, maar was toch druk en woelig en gaf aan kijkgrage wandelaars volop gelegenheid om hunne nieuwsgierigheid te voldoen. Alle kerkelijke processies hadden opgehouden; ook ommegangen als die van de Leprozen werden in den aanvang der 17de eeuw gestaakt. Maar er bleef nog genoeg over om de menschen uit hunne huizen te lokken. Nu eens waren het vreemde kooplieden of matrozen, die de aandacht trokken; dan een man of een vrouw, die door rakkers van den Schout langs 's Heeren straten werd geleid in smadelijken optocht. Op een anderen keer verdrong men zich op den Dam, waar van de pui van het Stadhuis eene proclamatie werd afgelezen. De jaarlijksche optocht der schutterij bracht ook velen op de been. Elf dagen lang zag men dan dagelijks vijf vendels (elk van ongeveer 150 man) in vol geweer optrekken, „heel cierlijck, met prachtigh gewaat der klederen, Pluymen, Helmen en Harnassen", gelijk Melchior Fokkens ons mededeelt 1). En daarmede is niets te veel gezegd. Voorzoover wij ons met behulp van schilderijen en prenten eene voorstelling van zulk een optocht kunnen vormen, moet het inderdaad een schoon en indrukwekkend gezicht zijn geweest, de schutters dier dagen te zien optrekken: al die piekeniers en musketiers in borstharnas of leeren kolder met stalen halsplaat, het hoofd gedekt door groote pluimhoeden — een stormhoed met een heele veugel uit het heilige Paradijs, gelijk Gansneb Tengnagel zegt 2) — in korte broek en kousen van allerlei kleuren: rood, groen, grijs, wit, lichtblauw; in lage schoenen met rozetten versierd; met het musket of de piek in de hand, zooals zij dat van den „Dril-meester" op het „Scharm-school" hadden geleerd. Onder hen trokken vooral de kapiteins en de luitenants de aan-

1) Scheltema, Aemstels Oudheid I, 104—10

1) T. a. p. bladz. 327.
2) Zie de beschrijvingen van een „Schutters tuigjen" o. a. in Tengnagels „Amsterdamsche Lindebladen" (1639).

OP STRAAT, 1622

WIJZE VAN GROETEN

dacht, rijk doch eenvoudig gekleed in zwart fluweel met lichtblauwe sjerp, of prachtig en smaakvol, in parelgrijze zijde, in lichtbruine wambuizen met gouden passement en breede kanten aan hals en polsen. Vooral de vaandrigs, die de punt van den vaandelstok zoo fier op de heup wisten te plaatsen, waren pronkers, die zich vermeiden in pracht van kleuren en zwier van vormen, in weelde van fleurige strikken en wapperende pluimen.

Behalve bij den jaarlijkschen optocht vertoonde de schutterij zich in al hare pracht, wanneer een aanzienlijk personage de stad bezocht. Zulk een bezoek, b.v. de „Blijde inkomst" van Maria de

SERENADE DER STADS-SPEELLIEDEN, 1626

KAROS, 1656

Medici in 1638, of die van Henriëtte Maria van Engeland in 1642, was voor de gansche burgerij een dag van ontspanning en vroolijkheid. Ieder was dan op de been. Hoe de stad er in zulke dagen uitzag, schetst Vondel ons in deze regels uit zijn gedicht „Henriëtte Marie t' Amsterdam":

Quid Domini facient, audent cum talia fures.

DE pracht en hovaerdye is hedendaeghs ſoo hoogh ghereſen, dat de menſchen haer ſelven, noch de ſtaet of gheſlachte daer zy af ghekomen zijn, niet eens aen en ſien: ja willen de Vorſt met zijn Edeldom gheene præeminentie oft voorbaerlijckheydt laten, in Huyſen te timmeren, in koſtelijcke Peerden en Coetſwagens te beryden by der ſtraten, in Kleedinghe, in Banckerten toe te maken: jae byſonder die luyden, die haer goet niet van erffeniſſe ghekreghen, maer met woeckeren, rooven ende vrybuyten (door onghcoorloſde middelen) te ſamen gheſchraept hebben, ende doen zy't ſelven nier, ſoo doen het gewiſſelijck haer kinderen ofte erfghenamen: ende maecken met ſulcke middelen haers Vaders roof uyt te deelen aen die gheenen daerſe af ghekomen is, dat zijn de armen, die zy het bloedt te keel uyt ghepar ſt hebben.

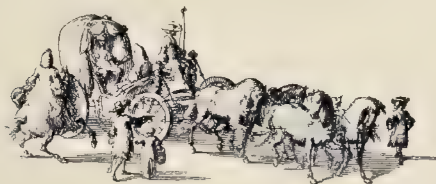
UIT ROEMER VISSCHERS ZINNEPOPPEN, 1614

Het scheeprijck Y houdt feest, maer noit zoo wimpelrijck;
De jaghten op den stroom, de ridders op den dijck
Braveren elk om 't braefst met briesschen en trompetten.
De stadt loopt overendt. De burgervendels zetten
Zich rustigh in 't gelit. Het zwangere metael
Baert onwêer, niet tot schrick maer heerelijck onthael.
Men ziet een aengesicht in duizenden ontwaecken,
Op steigers, wal en brugh, op straten, dam en daecken.
De bogen van triomf verlangen hun gordijn
Eens t' openen voor 't licht van zulck een zonneschijn,
Die 's weerelt Koopstat komt voor 't hoofd slaen en verbazen
En met een glans van vreught doorstralen alle glazen,
De huizen zwellen van het schaterend geluit,
De vensters springen op: de blyschap vlieght er uit. 1)

1) De Werken van J. v. d. Vondel (ed. Unger) 1641—1642 p. 106; zie voorts de prenten in dit werk op bl. 58, hoofdstuk Groei en bloei der stad en die in het hoofdstuk Regeering en Historie, bl 109—117.

De hooge bezoekers werden aan de grenzen van het stadsgebied ontvangen door eene zwierige ruiterbende. Langs en onder fraaie eerebogen werden zij naar het Stadhuis geleid, waar Burgemeesteren, Souvereinen op hunne wijs, hen afwachtten. Daarna hadden er allerlei vertooningen plaats om de hooge personages te vermaken en werden bezoeken gebracht aan verschillende deelen der stad.

Wandelingen langs straten en grachten, optochten der schutterij, bezoeken van vorstelijke personen waren waarlijk niet de eenige genoegens der burgerij; daar waren nog verscheidene andere, die wij in een afzonderlijk hoofdstuk zullen bespreken.

KAROS, 1680

D. Hals

(Naar een zeer weinig voorkomende prent. — (Verzameling van het Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam)

Corn Kittensteyn fec
Cl. Jz Visscher exc

J VAN DEN VELDE fec.

VOOR DE RIDDERHOFSTEDE

Liet het slechte weer geen uitgaan toe, dan vermaakte men zich in huis. Daar men lang niet zooveel las als nu en de briefwisseling met verwanten en vrienden op verre na niet zulk een omvang had, bleef er meer tijd over voor een of ander spel. Dammen en schaken waren den Amsterdammers dier dagen waarschijnlijk niet onbekend, maar er wordt toch weinig melding van gemaakt 1). Meer hield men blijkbaar van „een blaadje leggen"; menigeen kon het Breero's Symen sonder soeticheyt nazeggen: „de Bybel van 52 blaeren die heb ik op mijn duym." Het verkeerbord was eveneens een zeer geliefd middel om den tijd te verdrijven.

Het ganzebord was nog niet uitsluitend een kinderspel; ook jongelieden vermaakten er zich mede. Heemskerk in zijn Minne-konst geeft een vrijer raad, hoe hij zich van dit spel kan bedienen om zijne liefste voor zich in te nemen:

1) Beide spelen worden genoemd in de 17[de] eeuwsche vertaling van Rabelais. Vgl. Hor. Belg. VI, 184—188.

Indien het Gansse-bord u streckt tot een vermaken —
Soeckt sy met gaeuwigheyd voorby de Put te raken,
Of teltser een te veel uyt vreese van de Doot,
Siet dat ghy u niet stoort, noch u daer aen en stoot. 1)

Naar het schijnt, nam de lust in kaart- en dobbelspel gaandeweg toe; tenminste indien Ds. Wittewrongel niet overdrijft met deze bewering op bl. 1070 van zijn boek:

„Maer 't is nu soo verre gekomen dat die gene die voor eerlicke Burgers ende aensienlicke Kooplieden uytgaen in hare dagelicksche comparitien ende byeenkomsten, ja oock wel in hare eyghen huysen, met de Kaerte ende den Teerlinck haer vermaeck nemen. De jonge Juffrouwen selfs in plaetse dat sy haer met een eerlick vermaeck souden besigh houden ende malkanderen wat goets leeren, sullen oock alleen daer toe te samen komen om met de kaerte te spelen."

Kon men uitgaan, dan oefenden de kaatsbanen altijd eene groote aantrekkingskracht. Zoo hooren wij den knecht Lecker vertellen, dat hij den neef van zijn meester gezocht heeft: „op de danskamer, op 't schermschool, kaetsbaen in, kaetsbaen uyt". 2) Was het weer mooi, dan roeide men naar de eene of andere aanlegplaats, zooals „'t swart huys",

1) Minne-Kunst (Amst. a° 1626) bl. 60.
2) Hooft, Ged. II, 307.

waarheen Breeroo's Jaepje Jans met hare vriendin Fijtje Floris wil gaan. Daar ging men dan room eten en verorberde er de medegebrachte suikerperen 1). Anderen begeven zich in een jacht op den Amstel of het Y. „Kom," zegt een pasgehuwd man tot zijne wederhelft, „laat ons die en die aanspreken, en na buyten om een verbuyst zootjen gaan, of in den Amstel of het Y een vars luchtjen halen... heel Buyksloot, Nieuwendam en Durgerdam dreunen van de vreughde" 2).

Leidsche poort af; was men er goed en wel gezeten, dan werd er een vischje besteld, en een frissche dronk kon daarbij niet ontbreken: „visch moet zwemmen," was reeds een spreekwoord onzer voorouders.

'sWinters was de gansche bevolking der stad op het ijs te vinden. Daar reed aanzienlijk en arm, oud en jong; toen kon men nog met recht zeggen:

VERKEERBORD

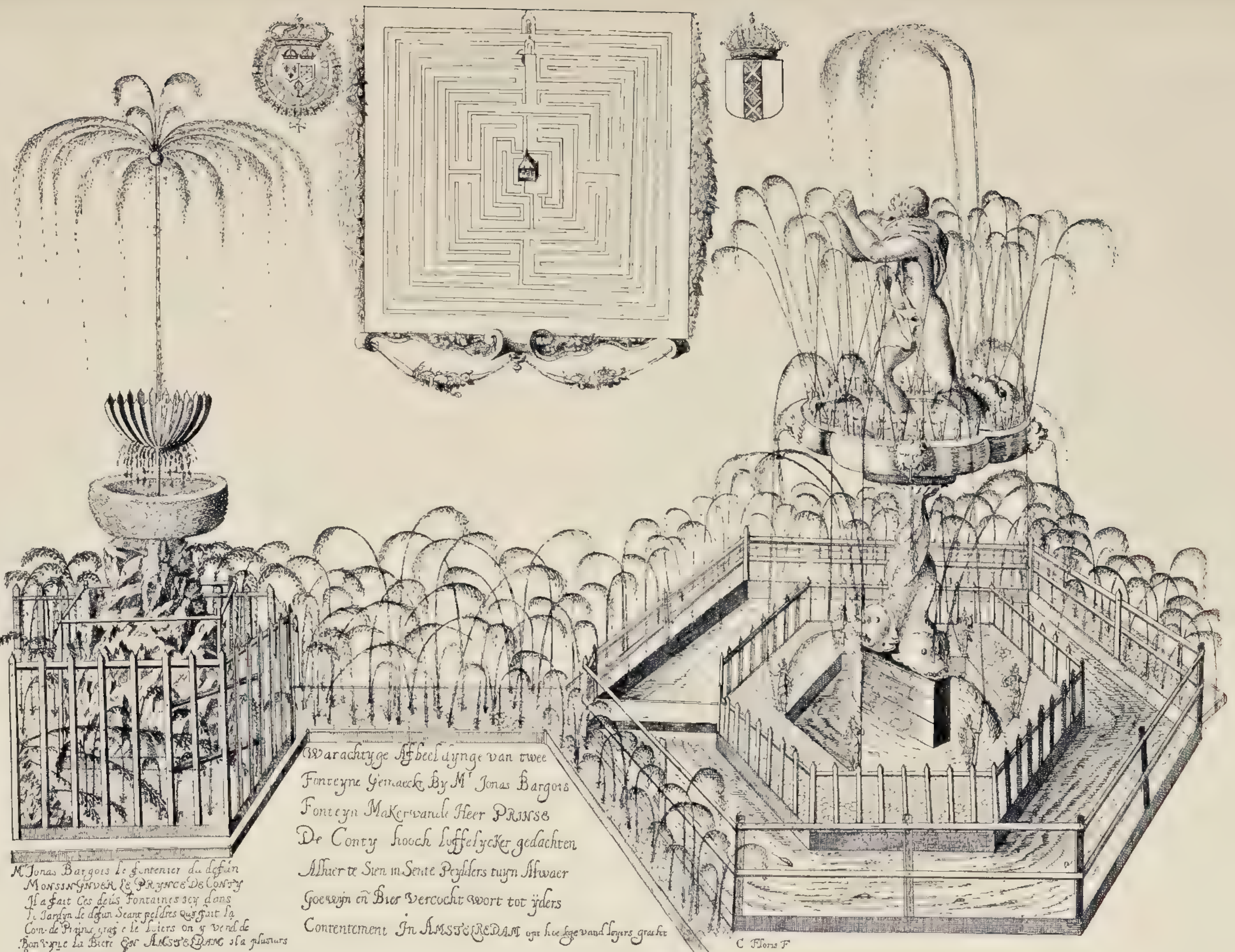
'sZomers reed men uit in „cheze of speelwagen"; dan werd eene boerenkermis of paardenmarkt bezocht, waar men zijn hart kon ophalen aan gevechten tusschen hanen of honden 3).

Ook de Overtoom was zeer gezocht; men voer daarheen in overdekte schuiten of wandelde langs den met kleine steenen bevloerden weg van de

D' oude gelijkheid, van d' aarde verdreven,
Kreeg van den winter een pas voor het ijs.

Had men over eene plank het ijs betreden — ook toen waren er mannen uit het volk, die daarvan een kostwinning maakten — dan kon men zich daar verlustigen in het gewoel van „vestjes-volck" (het mindere volk, dat aan de vesten der stad woonde) en van gegoede burgers; hier reden vrijers en vrijsters; daar zag men een braaf huisvader op schaatsen achter eene slede, waarin

1) Breero, Werken III, 241.
2) Tien Vermakel. p 47.
3) Biecht der Getroude p. 68 vlgg.

DE FONTEINEN VAN JONAS BARGOIS, BEWAARD IN DEN DOOLHOF OP HET TERREIN VAN DEN VOORMALIGEN TUIN (VAN) SENT DEN PEYLDER (VINCENT JACOBSZ. COSTER, (WIJN)-PEILER), OMSTREEKS 1620

De grootste stelt Jonas voor uit den visch komende. — Ets van Cornelis Florissen van Berckenrode

(Naar het eenig bekende ex. in de Verzameling R. W. P. de Vries)

A. VAN OSTADE inv.
VERKEERBORD

hij zijn gansche gezin benevens zijne grootmoeder en eene peettante geborgen had; elders was een partijtje jongelui aan het kolven; om vaster te staan, hebben zij hunne schoenen voorzien van ijssporen; de kolfballen vliegen om de ooren der rijders, die hun te nabij komen; tusschen de Amstelveensche boeren draafden de paarden, die „de nar" trokken; lint voor schaatsen kon men op het ijs koopen en gewoonlijk zat er wel eene of andere Aaltje Krimpkous, wie men huiken en mantels in bewaring kon geven. Ook ijsschuiten schijnen in zwang te zijn geweest 1).

Veel genot hadden de Amsterdammers der 17de eeuw van hunne fraaie tuinen in en buiten de stad. Vooral de tuinen buiten de stad en de „hofsteden" in de omstreken waren geliefde wijkplaatsen voor wie het stadsleven wilde ontvluchten. Achter de huizen op de grachten waren, deelt Fokkens ons mede, „groote, sierlijcke Hooven, beplant met lustige groene Boomen, Heggen, Roosen en Bloemen en alle cierlijck Loof" 1). Maar ook in de Diemermeer hadden, volgens den zelfden stadsbeschrijver, vele kooplieden „Hofsteden en groote Lust-hoven, daar zij dagelijx met hare Koets-wagens konnen na toe rijden". Het was daar „cierlijck met Boomen en Tuynen bezet, oock met visrijcke vijvers en revieren". Van een dier kooplieden wordt ons verhaald, dat hij een tuin bij de Weesperpoort had, „daar hij des zomers, alzo hy van deze dingen een groot liefhebber was, byna alle dagen met den dageraat na toe ging." Weer een ander zien wij „in 't hertje van de zomer" naar Maarsen trekken, om daar een paar dagen te blijven 2). Op eene schilderij in het Rijksmuseum, die misschien uit het midden der 17de eeuw dagteekent, zien wij een Amsterdamsch gezin van dien tijd juist na de aankomst op hunne hofstede bijeen: groot moeder, ouders en kinderen; de open wagen met banken, in den vorm onzer tegenwoordige boerenwagens, staat nog bespannen met een paard; een paar der jongens staan verheugd bij hun bokkenwagen 3).

Toen in de tweede helft der 17de eeuw de rijkdom steeds toenam, gebeurde het niet zelden, dat de vrouw „huyzen, boomgaerden en landeryen" mede ten huwelijk bracht, „landeryen, die dikwijls buiten de Provintie liggen." Van tijd tot tijd ging men dan daarheen, om pachtpenningen en huishuur te innen. Dan trachtte elk der pachters de landheeren wel te ontvangen: men

1) Zie het geestige ijstafereeltje in Breero's Werken II, 114 vlgg. (Moortje) en Six van Chandelier, Poësy, bl. 63.

1) T. a. p. bl. 316.
2) Zeven Duivelen etc. (Amst. 1682) p. 243 en p. 132.
3) No. 769.

P. SERWOUTER fec.
KAARTSPEL, 1626

deed tochtjes op den hooi- of melkwagen door het land; men vergastte zich aan versche „stremmelis", vetten room, gerookte ham en rijp fruit. 1)

Wie geen tuin of hofstede bezat, kon zich toch wel buitenshuis gaan verpoozen. Een groot aantal herbergen verschaffen gelegenheid daartoe. In den aanvang der 17[de] eeuw kon men de jongelui van gegoeden stand vinden, bij Peteweyn, bij Heerman, bij den Waard in de Luyt; 2); de kleine burgerij bezocht de herbergen van Spelonk van desperatie, de Moddermolen, Roeland van Bremen, Marri de Toebakverkoopster, Bram in 't Hondje, De Heremyt, De vuyle vaatdoek. Zooals men ziet, waren de doordraaiers en „optreckers" der 17[de] eeuw niet minder vindingrijk in het bedenken van teekenachtige namen voor hunne kroegen dan de hedendaagsche. Ook de herberg van Peteweyntje, waar de knecht Lecker uit Hoofts Warenar den jeugdigen neet van zijn meester

DRIEKONINGEN-SPEL
Verzameling van den Heer H. Ph. Gerritsen

Moer Joosten, Moer Huygen, Meyn met de vlack, In de Koddery, en Int verguld e Serpent. 3) Andere drinkhuizen hadden een slechten naam; Frick in 't Veurhuys kent ze op een prik, zeker niet alleen van hooren zeggen: de Koning van Bemen, d'Oranjeboom, de Rijkert zoekt, schijnt tot dit soort van herbergen te hebben behoord; immers wij vinden haar hier onder de andere vermeld.

Onder de voorname herbergen of logementen der stad in de tweede helft der 17[de] eeuw vermeldt Fokkens het Oudezijds-Heerenlogement 1) en het Nieuwezijds-Heerenloge-

1) Tien Vermak. p. 37—38.
2) Hooft, Ged. II, 307.
3) Werken van Bredero II, 225.

1) Zie de afbeelding en den plattegrond van dat gebouw in dit werk op blz. 75 en 77, hoofdstuk: Groei en bloei der stad.

ment; in de Warmoesstraat de Lysveltsche Bybel tot Monsieur Meurs; de Smak, de Prins van Denemarken 1). Zeer bekend was ook, in Hoofts dagen, het Groote Wijnvat, dat in een pakhuis op den Oudezijds-achterburgwal lag en 112 okshoofd kon bevatten. Men had dit vat ingericht als eene kamer. Fokkens vertelt ons: „men kruypt onder eene Deur in, daar kan men dan wel eens lustigh zijn, want hier is van allerley wijn te koop, gelijk men in zulke zuyphuyzen vindt." Er stond dan ook een tafeltje met twee banken; ging men op de tafel staan, dan kon men met de hand de zoldering aanraken. Vondel

ergens een nieuwe waard, dan placht hij „het out lach" (het gelag, dat de klanten nog schuldig waren) niet te rekenen, ja zelfs gaf hij „het eerste pijntjen" tot een vereering; alles natuurlijk om klanten te houden of te lokken 1).

Hoe het in zulk eene herberg toeging, daarvan kunnen wij ons met een weinig inspanning der verbeelding wel iets voorstellen. In eene klucht uit de eerste helft der 17de eeuw worden ons een paar doordraaiers, Lichthart en Blygeest, vertoond, die daar zitten te drinken; hun vriend Loscop komt binnen en nu hooren wij het volgend gesprek:

IN DEN „SPEELWAGEN", 1632

verhaalt in een brief aan Hooft, dat de vroolijke secretaris van Amsterdam, Daniël Mostert, nog kort voor zijn dood „den Joodschen Docter" uitnoodigde met hem een bezoek te brengen aan „den patiënt met den grooten buick. Zy gingen hene en vonden geenen waterzuchtigen, maer het Rijnsche wijnvat, en oordeelden stracks het laten geraden, om dien krancken van overtollige vochticheit te ontlasten" 1).

In al die herbergen waren gewoonlijk heel wat bezoekers; des Zondags niet de minste. Kwam

Loscop. 't Segens 't lach, borsjes!
Lichthart. Wel, Loscop, wilje mit ons an?
Loscop. Ick weet niet; hoe veel hebje al?
Blygeest. Dit is noch ons ierste can.
Loscop. Wel com an dan, maer ick wil niet langh sitten blijven.

Was er dan eene versche kan, „toeback" en eene schoone pijp voor ieder gebracht, dan begon men te pooien alsof Hollands heil er aan hing; dan hoorde men gedurig bij het opheffen van een vol glas: „avous!" en het antwoord: „dat wacht

1) Werken van Bredero, p. 317.
1) Hooft, Brieven IV, 205.

1) Coster's Werken p. 172, 508.
2) Vgl. over dit alles: de Klucht van de feyl (1628); die van 't Wijnvaatje (1651); Breero's Kluchten; Boertigh Lied-boeck (Werken III, bl. 289).

ick van harte;" dan werd menig glas „schoontjes uyt" gedronken, of — gelijk men toen wel zeide — „menig kind de naars geveegd;" ten bewijze hield men het omgekeerde glas op den nagel. Niet zelden bleef men „een donckertjen over sitten" (een ganschen nacht door drinken).

Was bier ook al de gewone drank, van wijn waren de Amsterdammers lang niet afkeerig, al dronk men dien slechts onder de gegoede burgerij en bij feestelijke gelegenheden. Hooft weet te spreken van dien Muscaatwijn, die volgens den Heere Wytz wijn was „niet om te drinken, maer om te eeten ende te kauwen." In een brief aan Baek verzoekt hij dezen, Frontignac voor hem te koopen, ook al kostte het okshoofd *f* 200.— (voor dien tijd zeker eene hooge som); Baek moet inlichtingen omtrent dien wijn zien te verkrijgen van „alle lekkertanden." 1) Hoe smakelijk vertelt Frederik ons in het Moortje van dien nieuwen Spaanschen moskedel, dien hij eerst ruikt, daarna proeft en eindelijk drinkt. 2)

1) Brieven II, 78—79.
2) Breero II, 84

Niet te verwonderen is het zeker, dat gasten, die hadden zitten drinken als ware de bank met pik bestreken, bij het verlaten der herberg „de straet kruysten" en zich inbeeldden dat zij stroobeenen hadden; dat zij zich zelf afvroegen: „springen de stienen overeynt? Hoe ist hier so doncker? Of ist myn oogen schult dat ik dwael?" 1) Dat zij na een vechtpartijtje met de ratelwacht ingerekend en in het Wacht-huys gebracht werden of in aanraking kwamen met de ongelukkige vrouwen die 's avonds en 's nachts op den Dam en in de Kalverstraat te vinden waren? 2)

Den OVER TOOM bij Amsterdam.

In de herbergen, vooral in die van minder allooi, werd dikwijls muziek gemaakt; daar waren zelfs herbergiers, die een of meer vaste speellieden hadden. 3) Waar gespeeld werd, daar werd na-

1) Breero's Moortje t. a. p. Coster t. a. p.
2) Vgl. Fokkens t. a. p. p. 329; Breero's Kluchten (Werken I, 258); Coster's Werken bl. 545; Van Breen, Klucht van 't Kalf; Nozeman's Hans van Tongen
3) Vgl. over die speellieden: de Roever, Uit onze oude Amstelstad I, 105 vlgg.; Ned. Kluchtspel (Van Vloten) III, 106; zekere „Schele Herri op de ton" was blijkbaar een gezocht speelman in die dagen. (Vgl. Tengnagels „Amsterd. Lindebladen, 1639).

Johannes Wildens inv. — OP HET IJS, 1614 — H Hondius fec.

tuurlijk ook dikwijls gezongen en gedanst.

De herbergen waren tevens het Dorado voor rookers; in huis rookte men zelden, daar de tabak alleen door herbergiers in groote hoeveelheden werd gekocht. Echter waren niet alle waarden grif met het veroorloven van rooken binnenshuis; in sommige herbergen mocht men slechts op de binnenplaats „toeback suyghen" 1).

Wie liever niet in herbergen of kroegen kwam, liever in gezelschap van vrouw en kinderen een vroolijken middag wilde hebben, die begaf zich

herbergen mededingers in de koffie- en chocoladehuizen; thee dronken de gegoede burgers in huis 1).

De toenmalige heeren hadden, gelijk ons uit de mededeeling van een hunner tijdgenooten blijkt, reeds de gewoonte geregeld naar een koffiehuis te gaan, om er koffie, chocolade, sorbet of een bittertje te drinken. De schrijver van „de Biecht der Getroude" verhaalt ons: „deze sinjeurs (kooplui) zullen haar ook des winters ten vieren, en des somers ten ses uren zeer precies in 't Coffie-

DAVID VINCK BOONS inv HESSEL GERRITS fec

IJSVERMAAK

naar eene andere geliefde uitspanningsplaats: een doolhof. Daar waren allerlei beelden en vertooningen te zien, daar kon men in prieeltjes eene kan wijn of bier zitten drinken en luisteren naar de muziek of kijken naar de waterwerken 2).

In de tweede helft der 17de eeuw kregen de

1) Vgl. over het rooken: de Roever t. a. p. bl. 105 vlgg en verder: Coster's Werken bl. 514—515; Breero's Werken I, 109; 271.

2) Zie het uitvoerige stuk van De Roever over de Amsterdamsche doolhoven in: „Uit onze oude Amstelstad II, p. 1—37. — Ook D. C. Meijer Jr. in O.-Holl. 1883.

huys laten vinden; alwaar, onder het rooken van tallelooze pijpen Toebak, en 't slikken van Coffie, Chiocolade, Sarbetti of Limonade, alle nieuwe tydingen ..... vermelt worden." En verder: „Een andere soort van Mannen, die de Beurs niet en frequenteren, en quansuis om de gescheften van haar Winckel uytgaan, siet men haar vermaak nemen met gantsche uren op den Dam en Nieuwe Brug 's morgens klaphout te verkoopen (babbelen); en wie is er, die naar 't Nieuwebrugs platvoeten

1) Vgl. De Roever, t. a. p. I, 116 vlgg.

niet in de Wildeman een uurtje gaat zitten rusten, om een weynig Limoen- of Oranje-water, Rinse

C. Jz. Visscher fec.

ZEILTOCHTJE

Brandewyn, Aqua Vita, Princesse-pis of iets dergelijks voor de gezontheyt op te nemen" 1).

Gelijk men ziet, vinden wij hier in de tweede

IJSCHUIT

helft der 17de eeuw reeds dezelfde gewoonte, die vele hedendaagsche mannen nog hebben, nl.: vóór het middagmaal een hartversterking te nemen.

Een van de meest geliefde gelegenheden tot vermaak en ontspanning was voor de Amsterdammers der 17de eeuw de kermis.

Dan was het een genot langs de talrijke kramen te wandelen, te loopen kijken naar Jan Potazie en zijne maats, naar goochelaars, koordedansers

1) T. a. p. bl. 67.

en vuurspuwers; naar Turken, die tanden trokken; te luisteren naar de kwakzalvers, die hunne waar aanprezen. Buiten de stad was het even druk als daarbinnen. Trad men de Heiligewegspoort uit, dan wemelde het daar van menschen. Hier riepen de schuiteboeren, staande bij hunne duwschuiten: „Amsterveen, Amsterveen, wilje mee om drie stuivers?" Daar klonk het: „vaare, vaare, vaare, koopman wil je vaaren? Om een halve stuiver;

gevechten tusschen beren, stieren en honden te zien, al verbood de Magistraat zulke gevechten bij eene keur van 1689 1).

In de eerste helft der 17de eeuw vermaakte men zich in de omstreken van Amsterdam met het barbaarsche spel van het „Ganstrekken", dat later is vervangen door het „palingtrekken" 2)

Het ringsteken, herinnering aan het ridderwezen. werd sinds lang door burgers en boeren gespeeld,

KOLVEN OP HET IJS

treê in!" Wandelde men dan verder naar den Overtoom, dan was het: „Nubakke kruitkoekjes, nubakke krakelingen, nubakke, nubakke!" Elders: „koek te winne, koek te winne!" Op het veld stonden hier en daar troepen opgeschoten jongens te dobbelen en overal zeilden beschonken mannen over den weg 1).

Op een kermis had men vaak ook gelegenheid

1) Van Vloten, Ned. Kluchtspel II, 208—209 en Ter Gouw, Volksvermaken, bl. 445—446.

In 1662 had men zelfs buiten de Regulierspoort „een bequame plaats" daartoe ingericht. 3) Dat bedrevenheid in dit spel niet gering geschat werd, mogen wij opmaken uit eene klucht van het midden der 17de eeuw, waar tot lof van een jonkman wordt gezegd:

1) Zie die keur in Noordkerks Handvesten II, 1036.
2) Vgl. o. a. de Werken van G. A. Bredero,
Te Amsterdam bij Gebroeders Binger, 1890 III, bl. 219—220.
3) Vgl. Ter Gouw, Volksvermaken bl. 365.

Cr. van de Passe fec

STADSTUIN, 1614

STADSTUIN, 1623

G. H. VAN SCHEYNDEL fec

TABAGIE, 1628

DOOLHOF IN EEN TUIN

I Saveri Inv. *Vreuchts verwecking, inder gansen trecking,* *Ih. excud.*

HET GANSTREKKEN

KOORDEDANSERS EN KUNSTENMAKERS, 1635

HET GANSTREKKEN

Ja, 'k heb hooren seggen: datter sijns ghelijck niet in 't Lant is
Van ringh-steecke. 1)

Zoo was er voor de Amsterdammers der 17de eeuw gelegenheid te over om zich te ontspannen. Ongebruikt lieten zij die gelegenheid niet en wel is hun dat bekomen. Bij het stoere geslacht van dien tijd nog geene sprake van „overwerkten" noch van zenuwzieken. Zij lieten het lichaam recht wedervaren en vonden in eenvoudig vermaak, in hartigen dronk en gezellig gesprek, in frissche lucht en veel beweging, wat onze tijd niet zelden door allerlei opgeschroefde „sport" zoekt te herkrijgen.

1) Klucht van Olef Brom. (Amst. 1646).

VERKLARINGE
Van treffelijcke konſtighe Wercken, en haer beweginge, door oorlogie werck gedreven, mitſgaders een ſeer ſchoone Fonteyn, weſende een Triumph van Bachus en Ariadne.

Noch ſijnder verſcheyden Beelden levens groote van vermaerde Koningen en Princen deſer Eeuwe te ſien.

Alles in den Ouden Dool-Hof, tot Amſterdam op de hoeck van de Loyers-Gracht, d' welck jaerlijck meer ende meer wort verrijckt.

t' Amſterdam voor *Cryſpijn* vander *Pas*.

TITEL DER BESCHRIJVING VAN HETGEEN IN HET OUDE DOOLHOF VAN DAVID LINGELBACH TE ZIEN WAS;
uitgegeven tusschen 1642 en 1648
(Verzameling R. W. P. de Vries)

DAVID VINCK BOONS INV

BIJ DEN KOK

C. Jz. Visscher fec.

Gegoede standen, kleine burgerij en grauw hadden in sommige opzichten dezelfde leefwijze. Ook onder de lagere standen vond men veel voorstanders van „early to bed and early to rise;" en dat in hooger mate, daar de nering hen vroeger het bed uitdreef en niet allen zich de weelde konden veroorloven van des avonds eene kaars te branden.

's Morgens vroeg was de vrouw in de weer om vuur aan te leggen en andere huiselijke bezigheden te verrichten. Was zij geen „vuyltje," maar hield zij van zindelijkheid om zich heen, dan werd een groot deel van den dag doorgebracht met wasschen, wrijven en schuren. Wat Bouwen Langhlijf van zijne vrouw, Zindelijke Neeltje, zegt, geldt ook van andere burgervrouwen uit dien tijd:

> En as me wyf huer vaten en huer Tinnewerck schuurt,
> Je gruwt dat gyt siet, so besuckt tentich en klaer isse
> . . . .
> Miestendiel leyt sy en schuyrt en wryft en wast en plast en boent,
> O, 't macher schier niet beuren dat sy me een reys soent. 1)

Ook onder de lagere standen at men omstreeks 12 uren het middageten en gebruikte tegen acht of negen uren een avondmaal 1). Nu eens was het een potje karnemelk, waarbij men een teugje wei dronk; dan kookte men eens mosselen of spiering. Wie het goed had, at „lekkere staartraapjes met pekelspek" of erwten en boonen, kool, warmoes, stokvis en brij; brood was natuurlijk eene voorname spijs voor de lagere standen.

Als de schrijver van de *Tien vermakelijkheden des Huwelijks* eene baker herinnert aan de verandering van leefwijze, die haar te wachten staat na een kraamdienst, zegt hij o. a.: „dan zulje .... u sobertjes met een potje karnemelk, een Bockentje, of een magere Boteram moeten behelpen" 2).

Van huiselijk leven was hier in veel gevallen weinig sprake, daar de lagere standen veel meer nog dan de gegoede buitenshuis leefden. De vrouwen zaten dikwijls voor de deur te spinnen of stonden met elkander te babbelen 3); dan ging er natuurlijk heel wat om: de gansche buurt werd „by den rug opgehaald" zooals men toen zeide. Breero heeft ons met zijn gewoon meester-

1) Breero, Werken I, 185.

1) De schijnheilige Vrouw (Amst. 1691) p. 12; Van Dockum, een aanspreker, eet omstreeks 12 uur.

2) T. a. p. bl. 141. Vgl. verder over spijzen en dranken bij de kleine burgerij: de Klucht van Giertje Wouters (1639). „En voorts een potje warmis of een paer eyertjes gekoockt"; Breero, Werken I, 241, 242; 262, 269; 282 II, 198—199; 172, 219; De Schijnheilige Vrouw (Amst. 1691) p. 12.

3) Vgl. Hooft Ged. II, 275 (Reym, die voor Warnars deur moet zitten spinnen) en de Spinsters uit den Spaenschen Brabander.

schap zulk een troepje babbelende vrouwen geschetst in zijn Spaanschen Brabander:

Daer staen die Laarysters, zy an zy, dromel by dromel, hanght aen hangt,
Daer hebje Elsje Koockleckers, en Stijn Snoeps met haer Linckermangt,
Vol ghesoon karstenghen en aerdaeckers: sy snoeyen en sy teesen;
Ginder staet Lijs gors in 'en stoep en begint haer getyen te leesen,
En staet en preutelt soo rat, dattet schijnt dat sy gaeren 't eyndelvaars hat,

Al dat gebabbel over elkander en elkanders aangelegenheden gaf bij de geringe zelfbeheersching dezer menschen natuurlijk dikwijls aanleiding tot twisten, waarbij de vrouwtjes elkander of de mannen uit de buurt uitmaakten voor al wat leelijk is. En schelden konden zij, als men de blijspeldichtjes gelooven mag, voortreffelijk. Men hoore Trijn Snaps hare verontwaardiging lucht geven over en tegen een buurman, die haar en hare familie heeft gekrenkt:

NERINGDOENDEN

En heur mongt die gater aers noch aers as 'en tellenaer zijn aersgat.
Dat is soo haast niet uyt of daer wort van de dooden wat epraet,
Wachtje voor dat klootjesvolc, dat goet weet van alle kattequaat.
Daer hebjet: 't was sulcken loopert, sulcken vechtert, sulcken guyt;
Daer isset: deynckt en reys, onse Lobberich is de Bruyt
Met Harmen Gladmuyl en sen wijf het geen maent doot eweest,
Ick wetet, wangt onse Jannetje Stronx die hetter speelnoot eweest.
Heer, seyde Nelletje, hoe verweent is onse Klaasje Boelen ekliet,
Hoe ondeucht, hoe ondieft, sy moetet al mee hebben sou sy niet?

Ghy hebt groot gheluck, malle pis-dief, dat ickje backhuys niet an mortel wreef,
Ick ben een vrouw met eeren, en so goet as jy of mijns gelijck,
Wat rijtmen dese rekel, de duyvel dienje, binje rijck.
Is mijn man een veughel? jy selt jouw mont beteugelen;
Komter uyt, hebjet hart, jy schrobber, ick selje lieren veughelen,
Jy sult niemandt veughel hieten, Jan hanghgat, verstaje dat,
Of blaest hem ierst een pont veren.... de rest in 't soutvat.
Ick seght noch eens op mijn burgerschap, jy selt niemandt veughel heten,
Of jy sult ierst, walbarcken aensicht, van zijn eyeren eten.
So siet! Ick sel jou dat veughelen noch kornen uyt je gat,
Isser by gans wongden anders maer recht inde stadt,
Komt en reys voor den dach, hontsklinck! komt eens uyt de koocken! 1)

1) Werken II, 167 en 196.

In de laatste helft der 17de eeuw zijn de vrouwtjes op dit punt weinig veranderd. Asselijn teekent ons een paar twistende burgervrouwen uit zijn tijd, Aaltje en Machteld, eene moffin, die gehuwd is met den weduwnaar van Aaltjes zuster. Machteld maakt aanmerking op Aaltjes komst in haar huis. Deze antwoordt:

Dat ik te zeggen had was noodig, en als 't my gevalt, zo kom ik al weer, verstaeje dat?
Macht. En dan zel ik je wel zo dryvende by den arm neemen en wyzen je zo met eene het vierkante gat.

Niet alleen met elkander, ook met hare mans lagen de vrouwen niet zelden overhoop. Kon een der beide echtgenooten het niet langer harden, dan beklaagde hij of zij zich bij den Buurtmeester of bij de Commissarissen voor huwelijkszaken. Zoo hooren wij in de Klucht van Oene Fijtje, Oene's vrouw, tot haren man zeggen: „Ik zel jou veur Commissarissen ontbien, zoo waer als ik Fy hiet" en Oene antwoordt daarop: „Jyme voor Commissarissen ontbien? die macht en hebje niet!" Moeten wij daaruit opmaken, dat alleen de man

Ets naar en door Pieter Quast

Aaltje. Jy mijn het vierkante gat wyzen? jy halfblanks Jutfrouw? Zo moestje al dadelyke beginnen,
Ik mien dat ik jou die Haselunze kop zo murw zou beuken, datze van buiten gesteld zou wezen als van binnen.
Wat hier al mee kornetmutzen wil! ze lijkt de malle Princes wel of zo een Vastelavonds koningin;
Schud de Juffrouw iens uit, wat zelze wezen? een vuile, stinkende Westfaalse Moffin,
Jou turkin als je bent, die hier op een stroowisch is koomen dryven, noch voor zoo weinig jaaren! 1)

zulk een verzoek mocht doen? Zeker is, dat de man recht had eene vrouw of dochter, waarmede hij geen huis kon houden, in het Spinhuis te zetten. In het Werkhuis of Spinhuis, zegt Fokkens, waren niet alleen lichtekooien, maar ook „sommighe Dochters, die de Ouders ontloopen en daarse geen Landt mee konnen beseylen; Meysens die haer eygen goet te veel besigen, oock sommighe Wyven daar de Mans geen huys mee konnen houden, die het goe nat te lief hebben en 't glaasje met wyn liever sien als de Bybel; die het in 't wilde

1) T. a. p. bl. 320.

stellen en haar in Venus spel te seer verloopen. 1)

En zoo zegt in Asselyn's Stiefmoer een procureur tot een man, die scheiding heeft aangevraagd:

.....de Heeren gaan tusschen man en vrouw zo scherp niet,
dit is een huisquerel, en niet van zulken gewigt,
Om een scheiding te formeeren; maar dit zoud ik je raden,
waar op je staat te letten,
Ik zouw' er met forsse dreigementen te keer gaan, en datje
geauthoriseert waart om 'er in het spinhuis te kenne zetten. 2)

steiger aan wal stapte, of hij werd door de straatjongens herkend en begroet. Op weinig welwillende wijze werd hem te kennen gegeven, dat hij beter zou doen met weer heen te gaan, want al spoedig was het: „Hee, hee, heruyt, mof, mof" Riep hij hun dan een vertoornd: „weerstu swygen!" toe, dan klonk het opnieuw: „Hee, hee, hanneke de meyer! honighlicker, mof, mof!" 1)

Evenals nog steeds in kleine steden, had ook de Amsterdamsche straatjeugd dier dagen onder

GEERTRUYT ROOMAN fec

SPINNENDE VROUW

Dat de handhavers van rust en orde in de stad last hadden van de jongens uit zulke gezinnen, is niet te verwonderen. De jongens van dien tijd leefden op straat; daar vonden zij altijd wat te zien, te bespotten of gelegenheid om zich te vermaken. Niets ontging hun. Geen arme Mof, die uit het veerschip van Zwolle op den Kamper

hare kennissen sommige algemeen bekende personen, met wie zij op voet van oorlog leefde. Een hunner is ons door Breero geschetst in zijn Spaanschen Brabander. Floris Harmensz, in de wandeling Aeuwen genaamd, bekleedt den post van hondenslager en moet in die hoedanigheid honden en straatjongens uit de kerk weren. Van-

1) Werken II, bl. 283, en vergl. voorts de prent op blz. 88 van dit werk, hoofdstuk: Groei en bloei der stad.
2) T. a. p. bl. 327.

1) Vgl. Klucht van de Moff (Amst. 1649); Asselyn, Werken p 314.

KLEERMAKER, 1633

koosde ontspanning. Op de Luilakdagen (Vrijdag en Zaterdag vóór Pinksteren) leverden halfwassen jongens elkander slag op straat 1). In zijn Memorie van het jaar 1617 vertelt Burgemeester Cornelis Pieterszoon Hooft: „Tis ons allen wel bekent, dat noch weynich jaren geleden, op ofte omtrent de oude wallen deser stede, verscheyden reysen, nae d'oude maniere ondert pausdoom, van gevecht tusschen d'oudesijdts ende nieuwesijdts, omtrent St. Jacobs ende St. Pieters feestdagen gebruyckt, werden bevonden een groot getal van grote, ende zo men seyt, ruym halfwassen braessens van jongens, dewelcke haer vanden anderen scheydende ende aen twee hopen verdelende, ten wederzijden met stenen tegen den anderen wierpen ende daermede den wech vanden wandelenden luyden infesteerden." Blijkbaar herinnert Breero zich zulke gevechten uit zijne jeugd, als hij, in zijne tragi-comedie van Rodderick en Alphonsus, den eenen vriend tot den anderen laat zeggen:

Hoe dickwijls pleech ghy ons buur-jongens uyt te locken,
Om teghen ons te slaan met kneppels en met stocken,
Daar ghy als Capiteyn het hoofd waart van de strijdt
En sontse vaack bebloedt naar huys met groot ghekrijt. 2)

Dat vechten had dan ook ten gevolge, dat de

1) Ter Gouw, Volksverm. bl. 222 en 567.
2) T. a. p. I, 20.

daar dat hij met de laatsten steeds overhoop ligt, en waar hij zich vertoont, voortdurend wordt gesard en geplaagd. Breero vertoont ons den armen Aeuwen, terwijl hij zich met de lijkbaar naar een sterfhuis spoedt. Aert en Krelis, een paar jongens, krijgen hem in het oog en weldra klinkt het:

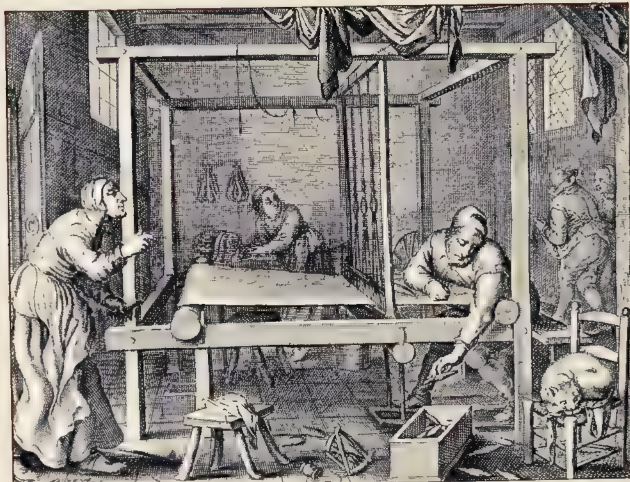
Aeuwe lampoot, krombien!
Ick hebje an de gallich esien!

Zoo kwellen zij hem een tijd lang, totdat zij ten laatste wegloopen. Later vindt Aeuwen gelegenheid de jongens te overvallen, terwijl zij in hun knikkerspel verdiept zijn, en slaat er dan duchtig op los. Elders zien wij een paar jongens in een verwoed gevecht. Beiden hebben tegelijkertijd een braspenning op straat zien liggen en geroepen, wat men toentertijd placht te roepen bij zulk eene vondst: „Al evongen, me samen" (al gevonden, wij deelen samen). De een beweert dat de ander het later geroepen heeft; vandaar de strijd, waaraan een der Schoutendienaars een eind maakt. 1) Vechten was trouwens ook bij andere gelegenheden eene gelief-

1) Hooft's Ged. II, 382; Breero, Werken I, 154.

SPINNENDE VROUW, 1626

A. PZ. VAN D. VENNE inv.

WEEFGETOUW, 1656

Magistraat in 1627 eene keur uitvaardigde, waarin o. a. vermeld wordt, dat „dagelicx ende meest op sondagen vele jongens ende oock manspersonen t'samen rotten ende vergaderen op de Amstel-brugge, Carthuysers en andere plaetsen, om te vechten met steenen, slingers etc. 1) Nog andere ongerechtigheden pleegden de jongens, gelijk de stedelijke keuren ons leeren. Zij haalden vogelnestjes uit; bombardeerden de voorbijgangers met sneeuwballen; ergerden de, overigens niet preutsche, burgers en burgeressen door baden te nemen binnen de stad in de open lucht; beschadigden de lantarens, waarmede men in de tweede helft der 17de eeuw de stad begon te verlichten 1).

1) Noordkerk II, p. 1049.

1) Vgl. Ter Gouw, Volksverm. blz. 346 en verder: Noordkerk II 1037 (keur van 18 Febr. 1640); ald. keur van 28 Juny 1648; II, 1047 keur van a° 1670.

KNIKKERENDE JONGENS IN EEN KERK

Hielp al het verbieden niet, dan werden er van tijd tot tijd eenige jeugdige boosdoeners opgepakt en in het Rasphuys gezet, waar men ze verder bezig hield met onderwijs in lezen en schrijven. Toonden zij zich ook daar weerbarstig, dan maakte men weinig omslag met hen. „Die al te moedwillig sijn," zegt Melchior Fokkens, „daartoe is hier een Banck in dese School daarse met de kop deur een hout steken en dapper ghegeesselt worden" 1).

Als Kerstmis naderde, gingen de jongens met de Ster loopen: zij maakten eene ster van geölied

P. . . . inv. J. . . . f. c.
HET LOOPEN MET DE STER VOOR KERSTMIS

papier aan de punt van een langen stok vast en bevestigden daarachter een brandend kaarsje; dan hoorde men hen zingen:

Hier komen wij Heeren mit onse steeren,
Das kindelyn Jesus willen wy liben ond eeren,
Der jungste Kuningh is wolle bekant,
Dat isser de Koningh aus Greecken- landt. 2)

Op Vastelavond liepen zij met den rommelpot overal langs de huizen en dan klonk het:

1) T. a. p. bl. 278.
2) Breero, Werken II, 69.

Gheeft my een Pankoeck uit de pan, ho man ho!
De Vastelavondt die komt an, so myn Heer, also. 1)

Ook de kleine meisjes van eene buurt vereenigden zich op Vastelavond en trokken in optocht als „sustertjes van de gilde" de straten door; aan het hoofd van den kleinen optocht liep een vermomd kind, dat hare kleederen binnenst buiten had gekeerd. Kwamen zij voor een huis, waar zij iets hoopten te ontvangen, dan hieven zij het volgende liedje aan, waarbij tevens gedanst werd:

Komt uyt den haghe, jy vuylen kockijn,
Jy selter niet langhe inne syn,
En komt uyt
En komt uyt!
Ik durrif niet, schavuyt!
Haselaer, waer hebje al soo langh gemale?
Ick hebber gelegen al den winter kout
Al in dat soete Haselarenwoudt;
En komt uyt
etc.
Daar is de vuyle Bruyt.

De „vuyle bruyt" nl. het kind met de omge-

1) T. a. p.

keerde kleeren, kwam nu te voorschijn en al dansende zongen de kinderen:

Mit een schuytje over het meertjen,
Mit een moy meisjen in dat riet,
Hebje de May, hebje de bloem,
Hebje de koele May niet gezien.
enz.

Zeker begrepen noch de kleine speelsters noch de toeschouwers den juisten aard meer van dit verbasterde middeleeuwsche lentespel, dat betrekking had op den middeleeuwschen, allegorischen sendinge van den Heyligen Geest) binnen de Stad vele kinderen vroeg en laat by der straten loopen, om-hangen sijnde met goud, silver ende ander kostelickheyd, oock met bloemen; en dat de selve kinderen als dan singen lichtvaerdige onnutte liedekens tot groote ergernisse ende opsprake van vele vrome luyden......." — zoo verbieden de Heeren van den Gerechte dit voortaan te doen „op de boete van een gulden voor elck kind;" ook mogen de Schout en zijne dienaars al dadelijk beslag leggen op een of ander kostbaar stuk of

HET LOOPEN MET DE STER VOOR KERSTMIS

Ets van een onbekend meester. — Verzameling Van Stolk

strijd tusschen zomer en winter. 1) Op Pinksteren dosten de meisjes een harer fraai uit en trokken dan opnieuw in optocht rond met de zoogenaamde P i n k s t e r b l o e m (May-queen). Ook die gewoonte vond geene genade in de oogen van „mijne Heeren van den Gerechte"; zij verboden dit rondloopen, zooals blijkt uit de volgende keur van 1612: „Alsoo men bevind dat ontrent Pinxter (als oud en jong behoord te houden de gedagtenisse van de

1) Vgl. mijn „Lied in de Middeleeuwen" bl. 517, waar over de beteekenis van dit gebruik wordt gehandeld.

zich meester maken van het opperkleed. 1)

Al deze gebruiken schijnen vooral in de eerste helft der 17[de] eeuw in zwang te zijn geweest; later vindt men ze ten minste niet zoo vaak meer vermeld.

Wie de lagere standen en het grauw goed wilde leeren kennen, die moest hen op straat zien, vooral op de markten en in de hallen. Daar was gelegenheid te over om al dat neringdoende volkje te bespieden: de vleeschhouwers, die hunne

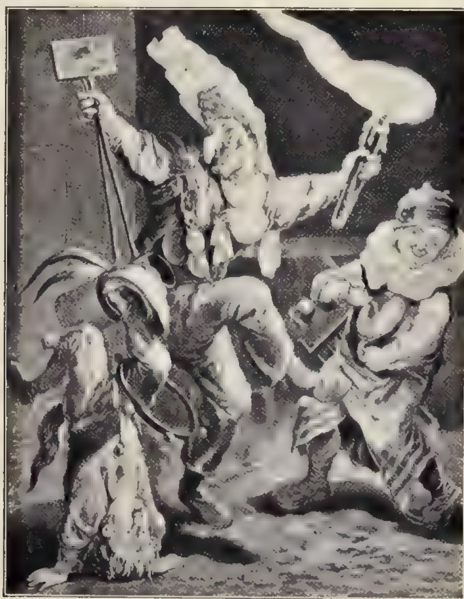
1) Noordkerk II, 1031.

HET LOOPEN MET DEN ROMMELPOT

(Verzameling Mr S. van Gijn)

Wieringer „sock-lammeren" en Schager-schapen aanprezen; de vogelwijven met hare kalkoenen en duiven; de spekkoopers en de „vreemde veugel luy"; de groentevrouwen en verkoopsters van amandelen, krenten, rozijnen, en „appels van Jeranje." Daar hoorde men Trijn Aardakers met heesche stem de koopwaar, waaraan zij haar naam ontleende, aanprijzen als „de murrewe, de murrewe!" Een eind verder op den Dam, op de Vischmarkt, klonk het: „pietercely, dit uyt! (hierheen) en „Y-bot, hoeck-bot!" Daar liepen de knechts af en aan om de visch uit de, in het Damrak liggende, schuiten op de vischbanken te dragen; daar keurden de

C. Dusart inv — J. Gole exc.

KUNSTENMAKERS EN ROMMELPOTSPELER

„Vinders" (keurmeesters) de visch en liepen vischdragers, met het teeken van hun bedrijf: een koperen vischje, op de borst, rond te kijken naar iemand die hun een zoodje te dragen zou geven. Helder steken de roode jakken der vrouwen, de lichtblauwe rokken en de helderwit gekleurde mutsjes, die aan den kraag zijn bevestigd, af tegen de donkere kleedij der mannen; er heerscht een oorverdoovend geschreeuw en er wordt menig hartig woord, menige vloek gewisseld. 1) Niet zonder reden hadden „de Heeren" bepaald, dat „de knechts de visch sullen dragen aen alsulcke bancken als de vischwijven haer sullen belasten sonder de selfde wijven ofte ook de Burgerije met vloecken, sweren, qualickspreken ofte op 't lijf te loopen ende vuyl te maken, te bejegenen; en evenzoo „dat de vischwijven malkanderen noch de vinders de vischwijven niet mogen injurieren, hieten liegen, vercken, ofte hoer noemen" 1). Door het gedrang spoeden zich hier en daar schippers, wier gang niet altijd even vast is, en die den, hun ter bezorging gegeven, brief niet altijd aan het adres bezorgen. 2)

In de week had het volk niet veel tijd om zich te ontspannen; geen wonder dat zij den Zondag niet alleen als rustdag maar dikwijls ook als feestdag beschouwden, ondanks de vermaningen der predikanten. Op Zondag kon men de pretmakers buiten de stad zien rijden in gezamenlijk gehuurde wagens, zich vermaken met spelen van kruis of munt, met bengelen of met klossen. Breero en

1) Vgl. over die markten en hallen ten eerste de bekende schildering in Breero's Moortje; verder: Werken I, 254 (vs. 328); Noordkerk's Handvesten II, 448 vlgg.; II, 814 (vischdragers); kleedij op de prent van den Dam van Van der Ulft en op een stuk in het Rijksmuseum No. 1463. Voorts de prenten op blz. 10 en 11 en die op bl. 194 van dit werk, hoofdstuk: Groei en bloei der stad.

1) Ald. II, 812 en 813.

2) Vgl. Hooft's Brieven II, 63, 88.

Coster getuigen dat in de eerste helft der 17de eeuw evenals de eerzame Jeremias de Decker in de tweede helft. In het spel van de rijcke man laat Coster de Waarheid tot den Ghemeenen man zeggen:

Sondachs wanneer ghy most des Heeren Heylghe Woort
Aenhooren, gaet ghy met u Lag'noots uyt de Poort,
Ghy vaert en rijt te bier met Waghens en met Schuyten,
En hart het inden Kroech, tot op het leste sluyten!
Dan comt ghy droncken in al reghel rollent aen
En kruyst de straet, soo zeer is 't lichaem overlaen
Door 't gulsighe ghegelp van half en volle kannen.

En in zijn Lof der Geldzucht klaagt De Decker:

Ick worde droef ja gram, wanneer ick langs de weien
My Zondaegs nu en dan wat komende vermeien,
Om my der geldzorg, laes! een weinigsken t'ontslaen,
Verneme, hoe guf en grof aldaer word aengegaen,
Hoe kuf en kroege krielt van macht van ambachtslieden,
Die in de plaats van 't oor den predickstoel te bieden,
En in des Heeren huis godsdienstelijck verzaemt,
Den Rustdagh heiliglyck te vieren, zoo 't betaemt,
Hier op vier wielen 't geld verrollen en verhossen,
Daer door een yzre poort de vrucht huns zweets verklossen,
En gints aen bier en roock (o roeckeloos bestaen!)
't Gewin der gantsche weeck door neus- en keelgat slaen. 1)

Het was vooral in de kroegen, dat men des Zondags vele ambachtslieden vond, zoowel in de stad als daarbuiten. Want ook langs den Amstel wemelde het des Zondags in de herbergen van „schuyte-boeren, waegdragers en snijers." 1) Daar zat men dan te drinken en te klinken en verlustigde zich onderwijl met „een blaadje te leggen" of te luisteren naar het spel van „Schoppen ienoogh met zijn roodt gekarbonckelt aensicht" of van een ander „herberghspeelmannetje." 2) Wie den Zondag op die wijze had doorgebracht, toonde den volgenden dag dikwijls weinig lust om het dagelijksch werk te hervatten en knoopte er dan het Maandagje nog bij aan. Zoo lezen wij in Coster's Spel van de Rijckeman:

Daer nu de Sondach voort den Maendach maeckt onlustich;
De leden zijn vermoeyt, de zinnen zijn onrustich,
Men is van onghemack en zwelghen onghezont.

CORN. DUSART fec. et inv

KOPSTER, 1695
(Verzameling Van Stolk)

1) Alle de Rym-Oeffeningen I, 159 en vergelijk verder: Coster's Werken bl. 172; Breero's Werken III, 242, 267.

1) Breero I, 215.

2) Over de mindere speellieden, Van Vloten Ned. Kl. III, 106.

POELIERSTER

De kinderen der kleine burgerij of uit den lageren stand, die zich als dienstmeisjes verhuurd hadden, wisten ook wel te zorgen voor een pretje. Vooral de besteedsters waren haar daarin behulpzaam. Zoo zien wij in een stuk uit het laatst der 17de eeuw een aantal dienstmeisjes met hare vrijers in het huis eener besteedster vergaderd; daar wordt feest gevierd, gezongen en gedanst. Vooral het spel van d i k k e d r o l wordt met animo gespeeld: Hans omarmt Gebina en zingt daarbij: „Hei! een dansje onder ons twee, wie zal hier de derde zijn?" Een derde klampt zich aan het dansende paar vast, dat steeds voortdanst, nu onder het zingen van: „wie zal hier de vierde zijn?"; zoo gaat het voort, totdat alle feestvierenden tot een dikken drom vereenigd zijn, die rondhost onder het uitbrullen van den eentonigen dansdeun. 1)

Dat men den invloed der besteedsters reeds in de eerste helft der 17de eeuw voor ongunstig hield, blijkt wel uit de instructie, die reeds in 1642 voor haar gemaakt werd. 2) Wie Martijntje de besteedster uit Asselijn's stuk J a n K l a a s z kent, zal zich over zulk eene instructie niet verwonderen, al dagteekent dat stuk uit het laatst der 17de eeuw.

1) De Besteedster (1692) p. 38—39.
2) Vgl. Oude Tijd (1873) bl. 310.

Was de invloed der besteedsters op de dienstmeisjes minder gunstig, zij leerden zeker ook niet veel goeds uit hare kenismaking met de duiveljaagster, die haar voor geld hare aanstaande vrijers in een spiegel toonden. 1) Want het bijgeloof was nog verre van gestorven in een tijd, toen het volk zich nog altijd liet waarzeggen door heidens; toen in 1624 eene arme oude vrouw, van tooverij verdacht, door het gepeupel wreedaardig verdronken werd, en dat nog wel bij den Dam in het hartje der stad; toen zelfs eene tot den gegoeden stand behoorende vrouw als Hoofts tweede echtgenoote, Leonora Hellemans, het geven van het jawoord aan den Drossaart uitstelde, omdat hare moeder den Maandag »voor eenen ongelukkighen dagh achte« 2). Waar het bijgeloof nog zulk een krachtig leven had, kon men zich daarvan licht bedienen als een middel om geld te winnen, of om anderen te kwellen.

C. Dusart inv J. Gole exc

DE PINKSTERBLOEM
(Verzameling Van Stolk)

1) Vgl. „de Klucht van de verliefde Grysert" en W. D. Hooft's J a n S a l y.
2) Vgl. de Klucht van Jalourse Lammert p. 8; de Klucht van Oene („dat hier ien heyen was, ik liet iens in men handt kijken"); Breero, Werken I, 31; 153; 211; II, 40, 41. Wagenaar, Amsterdam I, 486—487; Hooft, Brieven I, 315—316.

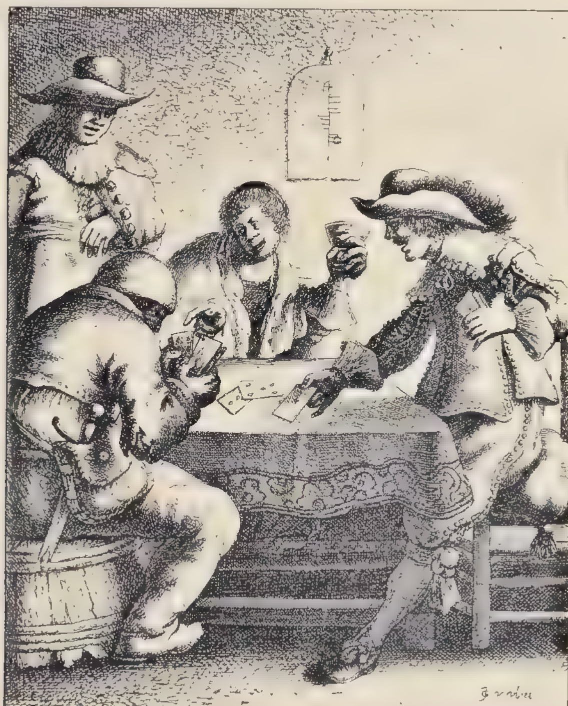

„HAEL MOSSELEN, HAEL MOSSELEN!" 1623

KROEG. 1622

Tryntje Abrams, een dienstmeisje van 16 jaar, werd in 1680 veroordeeld, omdat zij voor spook had gespeeld. Zij schepte er behagen in, van tijd tot tijd 's nachts voor het bed harer meesteres te komen en »de gardynen gins en weer te slingeren«; een andermaal wierp zij »een rackie met aerdewerck« van den muur af en op den grond, waar alles in scherven viel; dan weer strooide zij het brood en het vleesch uit de etenskast langs den vloer; alles om haren meester en hare meesteres bang te maken voor nachtelijke spokerij, wat haar dan ook wel gelukte. Toen het echter ten slotte uitkwam, werd zij veroordeeld tot veertien dagen »te water en te broot sitten«, en daarna in optocht de vischmarkt rondgeleid te worden. 1) Dergelijke vergrijpen zijn, ook van ons standpunt beschouwd, onbeteekenend. Daar werden echter vele andere bedreven in het Amsterdam dier dagen, welke vrij wat erger zijn. Er zwierf heel wat slecht volk rond. Daar waren ten eerste de talrijke bedelaars, die met allerlei kunstgrepen aan den kost zochten te geraken. Breero teekent ze, hoe ze bij heele hoopen langs den Nieuwendijk de stad inkomen; Coster schetst ons een paar bedelaars, »een hijtjen en een sijtjen«, die, met omwonden hoofd en met een korf vol naakte kinderen op den rug, het land doorzwerven en den kost winnen met liedjes zingen 1). Breero beweert:

J. G. van Vliet fec

KAARTSPELERS

..... Onder alle die de huyssitten hier spysen,
En suldy gheen twintich Burghers kinderen wijsen,
Haar hart is haar te groot; maar Moffen, Poep en Knoet.
Dat zijn troggelaars tot bedelen opghevoet.

En Costers Bely houdt de beide bedelaars, die haar eene aalmoes vragen, voor Luycker Walen. Naar het schijnt, is er wel waarheid in de voorstelling hier door de beide dichters gegeven. Zij is ten minste in overeenstemming met deze mede-

1) Koning, Lyfstraffel. Regtspleging p. 164.

1) Breero, Werken II, 192—193; Coster, Werken, bl. 49 vlgg.

deeling van een betrouwbaar man als Burgemeester Cornelis Pietersz. Hooft: „De Regenten vande huysarmen, gasthuysen, als oock insonderheydt dye nieuwe algemene aelmoziniers, mitsgaders de diaconen vander kercke, mene ick dat oock wel vernemen dat sij nae proportie nieuwers nae soo veel last hebben vande ingeboren Hollanders, als wel van andere natien.... hebbe oock wel verstaen, hoe groten mennichte van volck seer ongeschickt van leven sijnde, hyer werden aengelockt onder den schijn van religie, maer de kracht vandyen tot grote argernisse

boeven, troggelsacken en huyckevaken« geweest zijn; zooveel mag men, naar ik meen, wel aannemen.

De meesten hunner trachtten het medelijden der voorbijgangers te wekken door de tentoonspreiding van werkelijke of geveinsde gebreken en misvormingen. De Schoutendienaars wisten daarvan te verhalen. Kwam men op de binnenplaats van het Rasphuys, dan kon men daar allerlei stukken der bedelaarswapenrusting zien. Men zag daar, vertelt Fockens, »veel krukken, houte stelten, koopere schelletjes, kleyne Handtschabelletjes, ghe-

A. VAN OSTADE

„EEN BLAEDJE LEGGEN"

versaecken ende in grote moetwillicheydt ende ongeregeltheyd leven" (a° 1617) 1). Zeker, het mag de vraag heeten of Breero niet met zijn beroep op de »groothartigheyt« der Amsterdamsche burgerij den trots van zijn publiek wilde streelen, en de zoogenaamde Luikerwalen van Coster spreken voortreffelijk plat Amsterdamsch. Doch er zullen waarschijnlijk toch wel wat vreemdelingen onder die »bedelaars, lantloopers, bayert-

bootste handen en verscheyde andere gheveynsde bedelaars-maaksel.« Al deze voorwerpen waren als zegeteekenen, in den strijd tegen de bedelarij behaald, aan den muur der binnenplaats opgehangen. Sint Raspinus, zeide men schertsend, had aan al deze gebrekkigen wonderen verricht 1).

Behalve de bedelaars waren er nog de »Landloopers ende avonturiers«, ook de »quacksalvers,« die »met hare salven, oliën, wateren, wormkruyd

1) Vgl. Memorien en Adviezen van Cornelis Pieterszoon Hooft, p. 179.

1) Fokkens t. a. p. bladz. 280, en de prent op blz. 53 van dit werk, hoofdstuk: Groei en bloei der stad.

Wel heer hoe gelik en hoe schoon zet dikke Piet
Staat die Fontangie en die krullen onse Griet

Dat mogt de drom [illegible] Lou en zet de [illegible] op [illegible]
[illegible] nou met Griet wel eeuwig leven

[illegible] ex. cum Privil. Amstelodami

MODE NADOEN

Ik zal dat blinde Geurt zal op de zak pyp speelen
Wyl zy niet liever hoort als ze een boeren lied

Pes paard zy met geluk twee [illegible] keelen
[illegible] zo wel als zy en Piet

[illegible] ex. cum Privil. Amstelodami

SPEELLIEDEN

Zwartekunstprenten door J. Gole naar C. Dusart

ofte andere speciën«, op de Kolk of op de Oostermarkt stonden; de mannen, die beweerden »groote en voorname Meesters te zijn, om verscheyden qualen en Accidenten te kunnen genesen", en tegen wie meer dan eene keur werd uitgevaardigd 2). Van minder allooi, van eene gevaarlijker soort, waren de zoogenaamde »Laberlotten, Vagabonden ende straatschenders,« die de burgers 's nachts op de straat aanrandden. De Magistraat loofde zelfs honderd zilveren ducatons uit aan hen, die zulke »schelmen, haar doende noemen met een gefingeerden naam van Laberlotten« zouden aanbrengen 3).

kant ontsnapte er toen meer aan de oogen der justitie dan thans.

In haren twist met een buurman, die kwaad heeft gesproken van de familie van Trijn Jans, hooren wij deze die verwijten aldus beantwoorden:

Al het myn man in zijn jeucht en reys een huys op-ebroocken,
Wat schaat dat? dat schaat niet, al even goet vrient.
Al is hy en reys egiesselt en ebrantmerckt, hy haddet verdient.
. . . .
. . . .
En of in de stadt van Hooren mijn ooren staan an de kaack,
En offer mijn Vaar ghehanghen is, is dat so grooten saack?
Daar hangt so menighen vroomen man, daar leyt niet an bedreven,

CASPER LUIKEN fec.

ROMMELPOTSPELER

Wie Trijn Snaps, de spinster, uit Breero's Spaanschen Brabander hare opvatting van zedelijkheid hoort verdedigen, en de lijst van vonnissen, welke gedurende de 17de eeuw te Amsterdam geveld en voltrokken zijn, daarmede vergelijkt, die zal zich over het groote aantal dier vergrijpen niet verwonderen. Groot is dat aantal. Wel is waar, dat men vroeger een vergrijp zwaarder strafte dan tegenwoordig, doch aan den anderen

Hy brocht hem, God-danck, noch selver niet om 't leven,
Als sommige luy 1).

Trijn Jans schijnt er zich weinig om te hebben bekommerd, of zij hare ooren aan de kaak had moeten laten staan; andere vrouwen achtten het echter reeds eene beleediging, indien men slechts veronderstelde, dat zij deze lichaamsdeelen misten. Zoo hooren wij in een twist tusschen Dieuwertje, de moeder van „Frick in 't Veurhuys« en een drietal buurvrouwen, dat de eerste de laatsten

2) Keuren van 1613, 1615 en 1687 (Noordkerk II, 1038)
3) Noordkerk, Handvesten II, 1042.

1) De Werken van G. A. Bredero II, 196—197.

Dit Cromme vel, met haer gesel, noch lustich treden,
Haer Spel en Keel, klinckt even eel, in Dorp en Steden,

Hier om een Duyt, daer om een Kluyt, maer t is geen degen?
Voor Beurs en Tas, en Kan en Glas, is s avonts leegh.

A. Pr. van de Venne inv.

A. Matham fec.
Cl. Jz. Visscher exc.

REIZENDE SPEELLIEDEN

Verzameling Van Stolk

van oorloosheid beschuldigt. Het drietal is gereed met een onweersprekelijk argument: »Zij stryken alle drie heur kappen af, en laten 'er ooren sien,« waarna een harer tot de beleedigster zegt: »Zie daar, jou zeeltesnuyt, je segt dat we gien ooren hebben; binnen dat gien ooren?" De zeeltesnuit blijft na dit argument wel niet gesloten, maar kan het bewijs toch niet ontzenuwen.

Dat de blijspeldichters hier niet overdrijven, leert ons een blik in de lijst der vonnissen, welke door Koning is opgemaakt. Zoo werd zekere Allert Ulckes, in vier jaar tijds, zesmaal gegeeseld en vijfmaal gebrandmerkt (1616). Marten Davids, binnen drie jaren tijds, achtmaal gegeeseld en viermaal gebrandmerkt (1616). Steven Pieters, binnen één jaar, viermaal gegeeseld en driemaal gebrandmerkt. Pieter Willems, in vijf jaren tijds, elfmaal gegeeseld en vijfmaal gebrandmerkt. En zoo was, onder anderen, zekere Griet Andries niet minder dan twee en dertig malen in handen der justitie geweest. Eindelijk vinden wij in de laatste sententie van de beruchte Tryn Pieters, meer bekend onder den naam van Tryn van Hamburch, vermeld: dat zy een en twintig malen in hechtenis was geweest, acht malen uit hoofde van zwangerschap („ten regarde zy swangbaer was") van pijnlijke lichaamsstraf verschoond, doch met een strop om den hals aan de galg ten toon gesteld, onderscheiden malen bovendien gegeeseld, vijfmaal gebrandmerkt, en beide ooren afgesneden. Zij stierf in Dec. 1617 aan de galg 1).

Voor lichter vergrijpen werd men te pronk gesteld of door een paar Schoutendienaars de stad rondgeleid.

Gewoonlijk moest de veroordeelde dan een of ander voorwerp dragen, dat den aard van het begane misdrijf kenbaar maakte aan de toeschouwers. Zoo werd in 1678 eene vrouw wegens het stelen van een half vat uit de brouwerij de Lely door de stad geleid „met een bodem van een halff vadt op de borst en rugge, daarop gestelt: halff vaten dievegge." In 1618 werden Albert Alberts en zijne huisvrouw, opkoopers van gestolen goederen, te pronk gesteld. Zij hadden het hoofd en de rechterhand van zekeren gevonnisten misdadiger uit de Volewijk gehaald (waarschijnlijk om ze te verkoopen aan een chirurgijn-barbier, die ze als ornamenten in zijn winkel wilde plaatsen). Zij moesten toen, ieder op zijne beurt, staan met het gestolen doodshoofd in de armen, daarna werden zij gegeeseld en toen gebannen. In 1677 werd Abraham Fredericksz, doodgraversknecht, wegens het berooven van lijken (hij had een lijkkleed gestolen) op de kaak gesteld, met zijn eenen voet in eene doodkist, bekleed met een doodkleed, en het deksel van de kist op zijne borst, met het opschrift doode-beroover; voorts werd hij voor zes jaar gebannen. 1)

Een licht vergrijp werd ook wel door den Magistraat op vaderlijke wijze gestraft. Zoo werd

A. Pz. van de Venne inv D. van Bremden fec

KWAKZALVER, 1635

1) J. Koning, Geschiedkundige Aanteek. betrekk. de Lijfstraff. Regtsoefening te Amsterdam, Amst. Johannes v. d. Hey 1828, p. 30—31. Zie voorts de prent van de „justitie gedaen" over eenige boeven in het jaar 1684, in het hoofdstuk Historie en Regeering, blz. 43.

1) Ald. bl. 47.

W. Buytewech inv. — Jan van den Velde fec

KWAKZALVER

TYPEN VAN ZEVENTIENDE EEUWSCHE VAGEBONDEN

Etsen door P. Nolpe en S. Savry naar P. Quast

A. Vinck-Boons inv. — P. Serwouter fec

BEDELAARS-SLEMPPARTIJ, 1608

zekere Styntje Droeshout in 1637 voor den tijd van twee achtereenvolgende jaren „geconfineert in haer eygen huys" 1).

Vele vragen, die men nog omtrent de zeden en gewoonten der lagere standen kan stellen, moeten wij onbeantwoord laten wegens het gemis aan voldoende gegevens. Zelfs kunnen wij niet aantoonen, dat ook onder de lagere standen in de tweede helft der 17de eeuw meer weelde ging heerschen. De lagere standen, het volk in den beperkten zin van dat woord, zijn altijd een graadje conservatiever dan de hoogere, van wie de meeste veranderingen in zeden en gewoonten uitgaan. Toch volgen op den duur de lagere standen de hoogere na in de veranderingen, welke door deze in het leven worden geroepen. Steunende op dit feit en op sommige hier medegedeelde zaken, mag men dan ook wel vermoeden, dat bij de lagere standen evenals bij de hoogere langzamerhand een deel van den vroegeren eenvoud in zeden en gewoonten is verdwenen, en met dien eenvoud een deel der vroegere kracht. Toen de 18de eeuw aanbrak, waren ook de Amsterdammers vrij wat veranderd gedurende de eeuw die achter hen lag. Zij leefden onbekrompener, spaarden minder, kleedden zich sierlijker, wisten zich beter te gedragen; zij hadden meer gelegenheid tot ontspanning en genoten het leven in hooger mate dan het voorgeslacht — maar zij zouden met de overige Nederlanders geene Spanjaards meer kunnen dwingen tot een roemrijken vrede, geen tocht naar

TYPEN VAN ZEVENTIENDE EEUWSCHE VAGEBONDEN
Ets naar en door P. Quast

1) Ald. bl. 139.

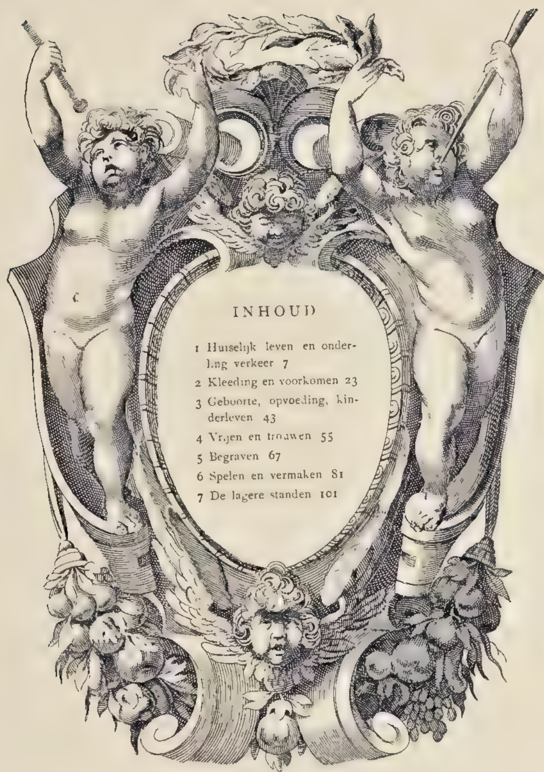
Chattam kunnen volbrengen. De hoogere standen vertoonden zich minder dan vroeger op straat, trokken zich meer en meer binnenshuis terug; de afscheiding tusschen de verschillende lagen der maatschappij werd scherper; het leven bood aan de gegoede standen steeds weer andere genoegens, werd voor de lagere standen steeds eentoniger. Vele oude nationale gebruiken en feesten trokken langzamerhand en met stille trom uit de steden naar het platteland van Holland, om later ook van daar te wijken naar andere deelen des lands waar zij nog geëerd werden.

Moet men dus in het schetsen der zeden en gewoonten van de Amsterdammers der 17de eeuw steeds rekening houden met het onderling verschil tusschen de standen, voor alle geldt toch wat wij reeds met een enkel woord vermeldden: voor meer uiterlijke beschaving moesten de Amsterdammers, en met hen ons gansche volk, een deel hunner vroegere kracht missen; dat is de verandering, welke de 17de eeuw in dit deel van ons volkskarakter heeft gebracht.

A. Pz. van de Venne inv.

KLOPPARTIJ, 1623
(Blauwe-scheens-krakeel)

INHOUD

HET
KERKELYK
EN
GODSDIENSTIG
LEVEN
DOOR
Prof. Dr. H.C. ROGGE
Zeventiende Eeuw
Impressum Harlem

H. GOLTZIUS

et Y en d'Aemstel voên de hoofdstad van Europe
Gekroont tot Keiserin; des nabuurs steun en hope,

Zoo luidt de aanhef van een dier gespierde gedichten, waarin Vondel den roem van zijne geboortestad bezingt. Ze mogen hier wel in herinnering worden gebracht, nu wij een blik willen slaan op het Kerkelijk en Godsdienstig leven van Amsterdam in de Zeventiende Eeuw. En als hij met enkele meesterlijke trekken haar grootheid in handel en scheepvaart heeft geteekend, besluit hij aldus:

De welvaart stut haar Staat, zoo lang d'aanzienlijckheit
Des Raats gewetens dwanck zijn boozen wil ontzeit.

Wat de dichter ons hier verkondigt, leert ons de geschiedenis.

Amsterdam heeft zijn buitengewone welvaart voor een niet gering deel daaraan te danken gehad, dat het voor landgenoot en vreemdeling een toevluchtsoord is geweest. De schuilnaam, door den tijdgenoot vaak aan deze aanzienlijke koopstad gegeven, was tegelijk haar eeretitel. Zij en geen andere stad in Europa buiten haar was in de Zeventiende Eeuw voor alle verdrukten om des gewetens wil de Eleutheropolis en de Irenopolis, de stad der vrijheid en des vredes. Nauw had zij het Spaansche juk afgeschud of zij nam de ten doode toe vervolgde Engelsche Puriteinen gastvrij op; na eene halve eeuw zou zij evenzeer Royalisten en Episcopalen binnen hare poorten ontvangen. De in Spanje en Portugal vogelvrij verklaarde Jood, overal als een pestlijder afgewezen, mocht zich in vrede hier nederzetten en wijk bij wijk bevolken, en tegen het einde der eeuw waren het weder Fransche Protestanten, die in grooten getale herwaarts kwamen om in een ander gedeelte der stad, onder het mild bestuur eener geëerbiedigde overheid, bescherming te vinden.

De burgerij, uit een kerkelijk-godsdienstig oogpunt beschouwd, levert over het algemeen geen aantrekkelijk beeld. Onverzoenlijk stond de Protestant tegenover den Katholiek, en bijna een eeuw moest voorbijgaan eer de sporen begonnen te verdwijnen van den haat, die uit bloedplakkaten en martelvuren geboren was. De vervolgden van gisteren werden de vervolgers van heden, de predikers van verdraagzaamheid en verzoening vonden geen gehoor, voorgangers die het evangelie der liefde moesten verkondigen, toonden zich brandende van strijdlust. Wat al onzalige twisten over dogmen en formulieren, over quaestiën van ceremoniën en tucht hebben geen tweedracht gezaaid, geen scheuring gebracht in den boezem der protestantsche kerken, alles tot schade der ware religie. Toch was die ijver zonder verstand en zonder hart de openbaring van den godsdienstzin, die een der karaktertrekken mag heeten van het Nederlandsche volk; de zorg voor weezen en ouden van dagen, zoo vele instellingen van liefdadigheid, de offervaardigheid voor noodlijdende en vervolgde geloofsbroeders in den vreemde zijn mede daar om het te bewijzen. Wel-is-waar werd het verschil tusschen godgeleerdheid en waarachtige vroomheid slechts door weinigen begrepen, de zaligheid door verreweg de meesten afhankelijk

gesteld van kerkelijke rechtzinnigheid, de christelijke levenswandel te zeer afgemeten naar zekere bepalingen van werkheiligheid. Maar de tijd was nog niet gekomen, waarin men den zin zou begrijpen van die schoone spreuk: »Eenheid in het noodige, vrijheid in het twijfelachtige, in alles de liefde."

Bij al dat kerkrumoer komt de houding der Amsterdamsche regeering tegenover die van zoovele andere steden allergunstigst uit; zij was het die Amsterdam heeft gemaakt tot een Eleutheropolis en Irenopolis. En dat niet omdat zij, in hare beste vertegenwoordigers, den god der nering aanbad, maar omdat zij den vrede eene levensvoorwaarde achtte voor een gezond volksbestaan, omdat zij de vrijheid om haar zelfs wille liefhad. Zij volgde de voetstappen van haar grooten voorganger, Willem van Oranje, den Vader des Vaderlands, die begreep dat waar aan de Hervormden de oefening van hun godsdienst ongehinderd werd toegelaten, hetzelfde behoorde te geschieden aan de Katholieken, opdat ieder met een vrij geweten God op zijne wijze dienen mocht. Zij bracht in praktijk wat een der edelste van Amsterdams zonen, Dirk Volkertsz. Coornhert, had uitgesproken: »De overheid heeft zich daarin te bemoeien, dat alle kerken in vrijheid heurs geloofs en exercitie van dien, niet tegen de politieke wetten zijnde, in eendracht en vrede nevens elkander wonen en den politieken vrede niet verstoren, maar geenszins om éene uit den hoop voor te staan met het zwaard, tot vernieling van al de anderen."

Eén oogenblik scheen zij dit beginsel, van den aanvang in praktijk gebracht, ontrouw geworden te zijn. Zij die, het drijven der Gereformeerden weldra moede, de Lutherschen de hand boven het hoofd hield, die den Doopsgezinden vrijstelling schonk van den eed, de godsdienstoefeningen der Brownisten niet wilde beletten, zij gaf den doorslag tot de veroordeeling der Remonstranten. Maar wij vergeten niet dat dezen vóór 1618 in hun oog eigenlijk eene politieke partij waren. Als na den val van den grooten staatsman diezelfde Remonstranten met hunne godsdienstige overtuiging alleen staan, is de Amsterdamsche magistraat de eerste, die paal en perk stelt aan hunne vervolging. De Raad duldt geen gewetensdwang en burgemeesters doen de heethoofden in de Gereformeerde Kerk gevoelen, dat zij niet straffeloos de rust der burgerij kunnen verstoren. Voor onredelijke klachten der kerkelijken blijven zij doof, gelijk zij zich niet bekreunen om buitenlandsche bedreigingen. De uit Zeeland gebannen de Labadie is binnen Amstel's veste veilig, zelfs de zoo gevreesde Socinianen lijden geen overlast. Antoinette Bourignon kan hier hare werken ter perse leggen, een Koenraad Beuningen de uitgave der werken van Böhme steunen. Want ook aan de drukpers is eene betamelijke vrijheid gelaten, en plakkaten door de Staten tegen zekere geschriften uitgevaardigd, worden niet afgekondigd of uitgevoerd.

Het Kerkelijk en Godsdienstig leven beslaat dus in de geschiedenis van Amsterdam in de Zeventiende Eeuw eene niet minder belangrijke bladzijde dan elke andere, die haar grootheid en roem aan het nageslacht verkondigt.

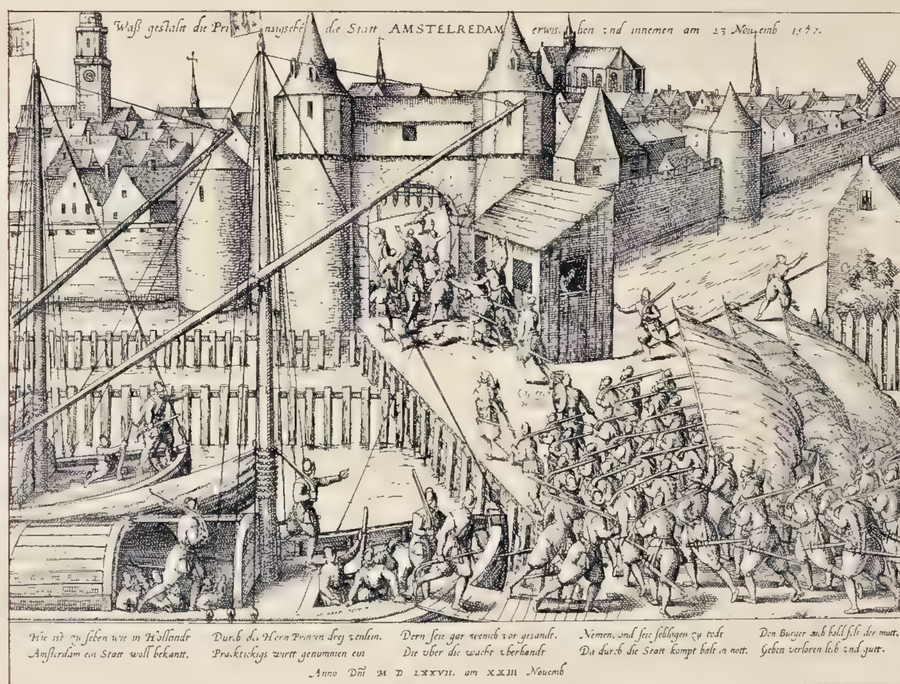

p Woensdag, den 31sten April 1566, was er buiten de Haarlemmerpoort van Amsterdam eene buitengewone beweging. Honderden burgers uit de stad en een groot aantal Hervormden uit Waterland hadden zich op de Rietlanden verzameld om den haagprediker Jan Arentsz. te hooren. Het was voor de eerste maal dat men het waagde hier openlijk saam te komen; tot dusverre had Pieter Gabriël, mede een prediker van de nieuwe leer, zijne geestverwanten alleen heimelijk durven stichten in zijne woning in de Engelsche Steeg. Wel-is-waar scheen de tegenwoordige regeering milder gestemd dan de magistraat, die eenige jaren geleden op het kussen zat, toen de aanhangers van de nieuwe leer met zulk eene gestrengheid werden vervolgd, dat men Amsterdam den naam van Moorddam gaf; wel waren Reinier Kant, Laurens Reael en andere invloedrijke burgers openlijk als beschermers van de Hervorming opgetreden; maar men duchtte niet ten onrechte den geloofsijver van den Schout, die van geen ketters wilde weten. Toch liep deze predikatie, ondanks het psalmgezang der schare, zonder stoornis af. In het begin van Augustus werd de haagpreek, met evengoed gevolg, nog tweemaal herhaald. De vroedschap zag lijdelijk toe, zoolang men buiten de wallen bleef; zij kende de gezindheid van den Prins van Oranje en wist hoe de Staten van Holland de godsdienstvrijheid voorstonden. De openbare prediking werd door Arentsz. en Gabriël geregeld voortgezet. Weldra koos men de Lastaadje, vlak vóór de St. Anthonis-poort, tot plaats van samenkomst. Eindelijk verlangde men in de stad te vergaderen. Om ongeregeldheden te voorkomen, besloot de magistraat toe te geven;

op zijn last werd het Leprozen-kerkje voor den protestantschen eeredienst ingeruimd. Doch dit bleek niet voldoende te zijn voor de steeds wassende gemeente; men begeerde in het bezit gesteld te worden van een tweeden kerkgebouw. Ook deze eisch moest worden ingewilligd, en op 30 September werd een formeel verdrag met de regeering gesloten, waarbij de Minderbroederskerk 1) op de Oude-Zijds Achterburgwal met het kerkhof aan de Hervormden werd afgestaan. Nadat goed in de eerste stad van Holland gevestigd te zijn 1).

Maar de gewichtige gebeurtenissen in de Zuidelijke Nederlanden brachten eene groote verandering te weeg in de houding van de bestuurders der Noordelijke provinciën. Filips II, ten hoogste verstoord toen de tijding van den beeldstorm in Vlaanderen tot hem kwam, had onverwijld maatregelen getroffen om de schuldigen te straffen en de rebellie zijner Nederlandsche onderdanen met

IOGENBERG f.

VERRASSING VAN AMSTERDAM DOOR DE STAATSCHE TROEPEN, 23 NOVEMBER 1577

in alle stilte altaren, beelden en andere roomsche kerksieraden weggenomen, stoelen en banken in de ledige ruimte aangebracht waren, traden Arentsz., Gabriël en Nicolaes Scheltius hier geregeld voor de geloovigen op. Aarzelde men in de eerste weken nog hier het avondmaal te vieren op de wijze der Calvinisten: op den 15den December had ook deze plechtigheid plaats. In spijt van Filips' bloedplakkaten scheen de Hervormde eeredienst voor- ijzeren vuist te onderdrukken. De Landvoogdes bleek vast besloten te zijn 's Konings wil te doen eerbiedigen, en de Stadhouders der oproerige gewesten zagen zich genoodzaakt hare bevelen uit te voeren. Prins Willem verscheen in Amsterdam, waar het grauw zich mede aan beeldstorm had schuldig gemaakt, om aan de Hervorming paal en perk te stellen. In Januari 1567 bracht hij een nieuw verdrag tot stand met de vroed-

1) Zie de afbeelding hiervoor in D. C. Meijer, Groei en bloei der stad, blz. 86.

1) J. Wagenaar, Amsterdam (Amst. 1760), Dl. I blz. 280 vv.

schap en de schutterijen, waarbij bepaald werd dat de Minderbroeders- en de Leprozen-kerken aan de Katholieken moesten worden teruggegeven; het zou den Gereformeerden alleen vrijstaan buiten de wallen of daarbinnen in schuren te vergaderen, wanneer de Landvoogdes zulks wilde vergunnen. Doch dit verdrag werd haar niet meer ter bekrachtiging voorgelegd. Van week tot week kwamen er onheilspellender berichten. Alva was in aantocht met zijne Spaansche legerbenden. De Prins had diens komst niet afgewacht maar de wijk naar Duitschland genomen. De openbare preek was in Antwerpen en Vlaanderen geschorst; ook in Amsterdam eischte de vroedschap in April de sluiting van alle plaatsen, waar de Hervormden nog samenkwamen. De tijden waren veranderd, na maanden van ongestoorde vrijheid volgden jaren van bange verdrukking. Die hun leven lief hadden maakten hunne bezittingen te gelde en namen de wijk naar Engeland, Oost-Friesland en Duitschland. Amsterdam keerde geheel in den schoot der moederkerk terug.

De Hervormde gemeente herleefde toen na de verovering van Den Briel de morgen gloorde van een beteren dag. Terwijl men elders in Holland en Zeeland het Spaansche juk begon af te werpen en de zijde koos van Prins Willem en de Staten, die het bestuur in handen hadden genomen, bleef Amsterdam nog enkele jaren weigeren dit voorbeeld te volgen. Intusschen keerden de ballingen langzamerhand terug en werd ook onder de burgerij de partij machtiger, die zich openlijk wilde verklaren voor den Prins en de Hervorming. Om aan het dralen van de regeering een einde te maken, besloten de Staten van Holland de stad te overrompelen. De Staatsche troepen, die in November 1577 daartoe eene poging waagden, werden even spoedig de poort uitgedreven als zij er in gekomen waren. Eerst in Mei van het volgend jaar onstond eene volksbeweging, die eene geheele

DE STAATSCHE TROEPEN WEDER UIT AMSTERDAM VERDREVEN, 23 NOVEMBER 1577

omkeering tengevolge had. De oude regenten en de Roomsche geestelijkheid, waaronder de waardige en geleerde Jacob Buyck, sedert 1573 pastoor van de St. Nicolaas-kerk, werden uit de stad gebannen; magistraten kwamen op het kussen, die, al sloten zij zich nog niet bij de gemeente aan, aan de Hervormden volkomen vrijheid van godsdienst schonken. Amsterdam was „Geus" geworden; in de kerken, waar men tot hiertoe de mis bediende, zou voortaan de evangelieprediking naar de geloofsbelijdenis der Calvinisten worden gehoord. Eerder dan men het had durven denken was hier volbracht, wat de kerkmeester Schellinger, vier jaren later, ter gedachtenis aan deze heuchelijke gebeurtenis op het fraaie koperen hek van de Oude Kerk deed plaatsen:

MR. JACOB BUYCK
1545—1599
Pastoor van de St. Nicolaas (Oude Kerk) 1573—26 Mei 1578
Naar de schilderij afkomstig uit zijne nalatenschap, thans in den „Amstelkring" te Amsterdam

't Misbruyk in Godes Kerk allengskens ingebragt
Is hier weer afgedaen tjaer zeventig en agt.

EENE HERVORMDE GODSDIENSTOEFENING IN DE ZEVENTIENDE EEUW

Naar de schilderij van Em. de Wit (National Gallery, Londen)

AANWAS EN BLOEI

Groot was de verandering, die door de omwenteling van 24 Mei 1578 in Hollands eerste koopstad plaats greep. De kloosters stonden verlaten, de kerken bleven gesloten, men zag geen Roomsche geestelijken meer door de straten gaan. Het gepeupel had de vernielende hand geslagen aan het Minderbroeders-klooster, en men vreesde voor meerdere baldadigheden. Een der eerste daden van de nieuwe regeering was om de parochiekerk aan de Oude Zijde voor den Protestantschen eeredienst te doen inrichten 1). Het schoone gebouw, waarin de vaderen gedurende twee eeuwen bij het misoffer de knieën hadden gebogen, werd voor altijd van zijne beelden en sieraden ontdaan. Men sloeg het zilveren St. Nicolaas-beeld tot munt en nam de prachtige tapijten uit de Leidsche fabriek weg, die nog geen twintig jaren geleden in het Hooge Koor waren opgehangen. De predikant van Delft Thomas van Thielt, 's Prinsen hofprediker die weinige weken te voren nog buiten de St. Anthonis-poort had moeten optreden, hield er de eerste godsdienstoefening. Vóór

JOHANNES CALVYN
1509 1564
Naar eene gelijktijdige prent van een onbekend meester

1) Zie de afbeeldingen van de Oude Kerk, uit- en inwendig in Groei en bloei der stad, blz. 7 v.

alles echter gereed was, had men zich met de kerk van het Minderbroeders-klooster beholpen; dáár werden door denzelfden van Thielt op den 9den Juni de eerste grondslagen tot de gemeente gelegd door de bevestiging van een kerkeraad, waarvan de leden ten huize van Jan Muerling gekozen en vooraf aan de gemeente voorgesteld waren. Onder de eerste twaalf ouderlingen telde men den burgemeester Adriaen Cromhout en Reinier Kant, die weldra hetzelfde ambt zou vervullen; Jan

Zoo was dus hier de Gereformeerde kerk voor goed gevestigd, en de wakkere mannen, die aan het hoofd stonden, ijverden voor hare belangen. Elken Donderdagmiddag te twee uur vergaderde de kerkeraad in een der vertrekken van de Oude Kerk. De predikanten leidden om beurten de beraadslagingen, die niet alleen het beroepen van leeraars, het aanstellen van voorlezers, krankbezoekers en ziekentroosters, den eeredienst en de armenzorg betroffen, maar ook het godsdienstig-zedelijk leven

IOANNES KUCHLINUS COLLEGII ILLUSTR. ORDINUM REGENS.

1546—1606

Pietersz. Reael nam zitting onder de elf diakenen. Terwijl de gemeente geregeld door predikanten van elders werd bediend, had deze kerkeraad zich gehaast Amsterdam in het bezit te stellen van een tweetal eigene leeraars. De keuze viel op Joannes Kuchlinus en Petrus Hardenberch, die beiden nog in het graafschap Emden vertoefden. Op den laatsten Zondag van Augustus werden zij tegelijk plechtig in hun ambt bevestigd door Petrus Dathenus, die op denzelfden dag bij de eerste avondmaalsviering voorging 1).

der gemeente. Nu en later werden niet zelden gemeenteleden ter verantwoording geroepen, omtrent wier onrechtzinnigheid of ergerlijke levenswijze klachten waren ingekomen. Werden in den beginne bij het avondgebed ook huwelijken ingezegend en kinderen gedoopt, men besloot eerlang deze plechtigheden naar de morgengodsdienstoefening over te brengen. Dit gaf al dadelijk aanleiding tot een conflict met den magistraat. Een burger, die op het punt stond te trouwen,

1) Vele bijzonderheden betreffende de Gereformeerde Kerk van Amsterdam zijn ontleend aan een handschrift, dat in het Stedelijk Archief berust, getiteld: „'t Kerck'lyk Amsterdam, ofte Verhaal der Roomsche mysterien vóór de Reformatie. Mitsg. 't begin der Reformatie, met de predikanten", enz.

verlangde zijn huwelijk op het Stadhuis te doen voltrekken, daar zijne verloofde bezwaren had tegen eene openbare inzegening bij dag. De Commissarissen voor Huwelijkszaken waren van oordeel, dat iemand, die als een ijverig protestant bekend stond, zich niet aan het kerkelijk huwelijk mocht onttrekken, zij namen dus op zich te zorgen, dat de kerkeraad voor hem eene uitzondering op den aangenomen regel zou toelaten. Deze bleek echter minder inschikkelijk te zijn dan men verwacht had; het verzoek werd afgeslagen, toen het door den bruidegom persoonlijk werd ingebracht. Wel gelukte het Commissarissen eindelijk de toestemming te verkrijgen, maar een dorpspredikant moest het huwelijk komen inzegenen, daar de stadspredikanten weigerden. Het was een begin der moeielijkheden, die in vervolg van tijd tusschen de regeering en den kerkeraad zou rijzen.

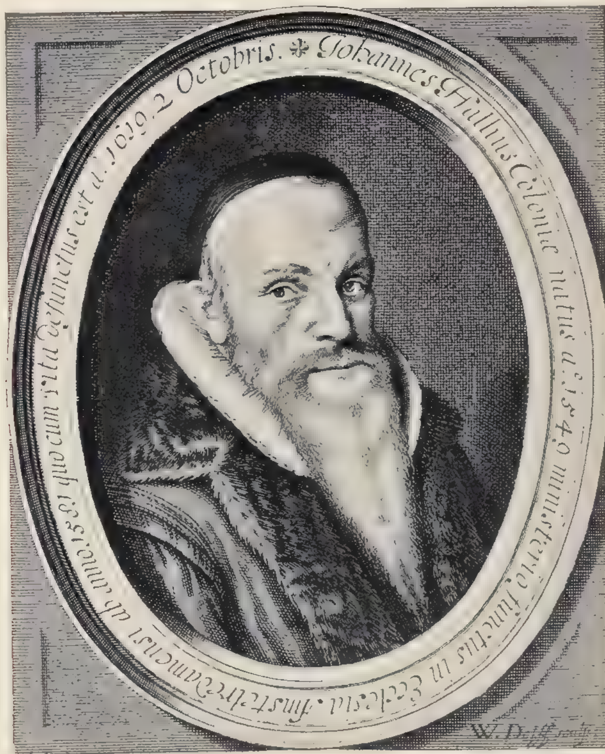
Intusschen breidde de gemeente zich voortdurend uit, zoodat er behoefte kwam aan meer kerken. Aanvankelijk was de Nieuwe Kerk in den toestand gebleven, waarin de Roomsche geestelijken haar verlaten hadden 1). Ook deze werd in den zomer voor den Protestantschen eeredienst geopend, nog vóór dat alle beelden waren weggenomen. Had de regeering hiervoor gezorgd, zij zou voorkomen hebben dat het gepeupel in blinden geloofsijver den 2den September de kerk openbrak, om er de laatste overblijfselen van het katholicisme te vernielen. Gelukkig lieten de beeldstormers de kleine maar kostbare boekerij onaangeroerd, die sedert jaren in een vertrek aan de zuidzijde bewaard en in 1632 naar de Doorluchtige School overgebracht werd. De beide Kapellen waren voorloopig voor een ander doel in gebruik genomen, doch toen de bevolking der stad en dus ook de gemeente, vooral door wedergekeerde ballingen en vluchtelingen

NIEUWE SYTS KAPEL voor desen genaemt de Heylige Stede, is gebouwt Anno 1345.
Nova Regionis SACELLUM, antehac dictum, LOCUS SACER ædificatum est A° 1345.
F. de Wit Excudit

1) Zie de afbeeldingen in Groei en bloei der stad blz. 41 43 en van het inwendige na de latere verbouwing, blz. 196, 198 v. en 201.

van elders, zoo snel toenam, moesten ook deze gebouwen voor godsdienstoefeningen worden afgestaan. In 1590 was dit het geval met de Nieuwe-Zijds Kapel 1), het heiligdom sedert twee eeuwen door het mirakel beroemd en tweemalen herbouwd, nadat het door brand geteisterd was. Toen in 1602 ook de Oude-Zijds of St. Olofs Kapel 2), waarvan de sieraden reeds dadelijk na de omwenteling verkocht waren, voor den kerkdienst de stad werd voorzien 1). In het begin van 1582 werd er door de regeering met de Staten van Holland, onder goedkeuring van den Prins, een verdrag gesloten, waarin onder anderen bepaald was, dat Amsterdam tot onderhoud van de kerken alle kerkelijke goederen zou behouden, en dat de traktementen van de predikanten uit de memoriën, vicarijen, getijden en dergelijke geestelijke inkomsten zouden worden gevonden. In datzelfde jaar

JOHANNES HALLIUS
1549—1619

werd ingericht, waren de Gereformeerden in het bezit van alle heiligdommen, die de Roomschen in 1578 hadden moeten verlaten. Natuurlijk bleek een tweetal predikanten alras niet meer voldoende te zijn. Telkens vroeg en verkreeg de kerkeraad van den magistraat de vergunning om nieuwe leeraars te beroepen, in wier bezoldiging door maakten burgemeesters in overeenstemming met den kerkeraad eene verordening, waarbij een afzonderlijk predikant werd aangesteld om op de

1) Zie ook de afbeeldingen in Groei en bloei der stad, blz. 32 en 63.

2) Ald. bij blz. 93.

1) Wagenaar a.w. Dl. II, blz. 141. De predikanten werden van den beginne door de stad betaald, want in de met 1603 aanvangende resolutiën van den Oud-Raad komen zeer vele besluiten betreffende buitengewone toelagen voor. Uit de „Weddeboeken" der stedelijke ambtenaren, die met 1663 aanvangen, blijkt dat de salarissen der predikanten toen bedroegen 1700 gulden, terwijl de meeste een „extraordinaris" toelage van 300 gulden genoten.

zon- en feestdagen in de gasthuizen op te treden. Behalve dezen was het aantal predikanten in 1600 reeds tot zes geklommen, namelijk Kuchlinus, Hallius, Plancius, Ursinus. Arminius en Halsbergius. De beide laatste waren voor stadsrekening tot den predikdienst opgeleid en dadelijk na het voltooien hunner studiën door den kerkeraad beroepen. Het duurde niet lang of er openbaarde zich verschil van overtuiging, die aanleiding gaf tot een kerkelijken strijd, waarover wij straks zullen spreken, maar allerminst werd de rechtzinnigheid betwijfeld van den vromen Hallius, van wien een rijmelaar zong, toen hij den 2den October 1619 op zeventigjarigen leeftijd ten grave daalde:

> Och zijt gij dood, gij diere, waerde man?
> Dien gulden mond, is die van nu gesloten?
> Sal men uw stem nu niet meer hooren dan?
> Nooit met den stroom uws troosts zijn overgoten?

De Gereformeerde Kerk nam gedurende de Zeventiende Eeuw gaande weg toe in omvang en bloei. De welvaart vermeerderde snel, sedert niet alleen Holland, Zeeland en Utrecht, maar al de andere gewesten, dank zij het uitnemend krijgsbeleid van Prins Maurits, van Spanjaarden gezuiverd waren. Het verlies van Antwerpen verhief Amsterdam weldra tot eene koopstad van den eersten rang. Toen onze koene zeevaarders den weg naar Indië hadden gevonden en de oprichting eener Oost-Indische-Companie de verschillende reederijen in één lichaam had opgelost, werd Amsterdam, van waar reeds handelsvloten uitgingen naar de Levant en de Oost-Zee, tevens de wereldmarkt der rijke overzeesche producten. Duizenden konden hier werk en brood vinden, geen wonder dat de bevolking dermate toenam, dat telkens, gelijk wij vroeger zagen, de grenzen der stad moesten worden uitgelegd. Het zielental der Gereformeerden klom al hooger en hooger en voor de oprichting van groote kerkgebouwen werden geen kosten gespaard. Na de uitbreiding der stad aan de zuid-

P. VAN DEN BERGHE f.

DE NOORDERKERK NAAR HET ZUIDOOSTEN TE ZIEN

zijde buiten de St. Anthonis-poort werd terstond in 1603 de eerste steen van eene nieuwe kerk gelegd, waaraan men den naam van St. Jans-kerk wilde geven. Maar de strenge Calvinisten lieten niet toe, dat de plaatsen hunner godsdienstoefening naar apostelen of heiligen werden genoemd, en doopten dus het gebouw, dat op Pinksteren 1611 plechtig werd ingewijd: de Zuiderkerk 1). Na de nieuwe uitlegging van de stad gedurende het Twaalfjarig Bestand aan de westzijde, verrees de Westerkerk 2), die, in tien jaren volbouwd, op Pinksteren 1631 voor den dienst in gebruik werd genomen. Acht jaren te voren had men reeds aan de noordzijde op de Prinsen- of Noordermarkt eene kleinere doch niettemin ruime kerk, de Noorderkerk 3), opgetrokken, om te gemoet te komen aan de bevolking, die zich dáár had neergezet. De laatste groote verbouwing der stad in het midden der Zeventiende Eeuw deed weder tot het oprichten van een drietal kerken besluiten, voor welk doel men echter niet meer over zulke ruime geldmiddelen kon beschikken. De kerken, die in den oosthoek der stad aan het einde van het Rapenburg, op het Bickerseiland en op het Amstelveld verrezen, waren slechts houten loodsen. De eerste werd eerlang door een steenen gebouw op Wittenburg, de Oosterkerk 1), vervangen, die op Kerstdag van 1671 in gebruik werd genomen. In omvang en sierlijkheid mocht deze kerk bij de vroeger gebouwde achterstaan, zij onderscheidde zich gunstig van de Eilandskerk, die eerst in 1734 de preekschuur verving. Tot het oprichten van een monumentaal gebouw, waarvoor het geheele Amstelveld werd opengehouden, kwam het nooit. Amsterdam bezat dus bij het begin der Achttiende Eeuw tien kerken, waarbij men nog de kleine Gasthuiskerk aan de Oude Turfmarkt, de voormalige kapel van het klooster der Witte Nonnen, kon rekenen. Eerst na twee eeuwen zou, bij eene nieuwe uitbreiding der stad, wederom aan kerkbouw worden gedacht.

PREDIKING IN DE GASTHUISKERK TE AMSTERDAM
Teekening in O. I. inkt, omstreeks 1630
(Verzameling Van Stolk)

Maar hoevele kerken de Hervormde Gemeente ook aan het oude viertal toevoegde, de voormalige parochiekerken aan de oude en nieuwe zijde werden het meest in eere gehouden. Dáár werd het stoffelijk overschot der zeehelden Michiel de Ruyter en Jacob van Heemskerk, Jan van Galen en Willem van der Laan, Jan de Haen en Ysaack Sweerts bijgezet, wier graven men met marmeren monumenten versierde, welsprekende getuigen voor het nageslacht van den roem der vaderen. In de Nieuwe Kerk wees een eenvoudig opschrift op een grafzerk ook de plaats aan, waar de geniale dichter Joost van den Vondel zijne laatste rust-

1) Zie de afbeelding in: Groei en bloei der stad, blz. 106
2) Ald. blz. 141 en bij 182.
3) Ald. blz. 155, 156.

1) Ald. blz. 188, 189.

plaats had gevonden. De meeste kerken waren in die dagen en tot op onzen tijd voor ontelbare familiën de Godsakkers hunner dooden. De Nieuwe kerk trof in 1645 een groote ramp, toen op 11 Januari 1) het dak door onvoorzichtigheid van loodgieters in brand geraakte. De vlammen grepen weldra het houten gewelf aan, dat met het torentje in de kerk nederstortte. Bij de hierdoor veroorzaakte verwoesting gingen de fraaie preekstoel, het orgel en bijna het geheele ameublement verloren. Aan de gebrekkige bluschmiddelen van dien tijd viel het uiterst moeielijk het vuur meester te worden. Gelukkig hielden de muren stand, zoodat de regeering terstond maatregelen kon nemen om het schoone gebouw te doen herstellen. Zelfs werd het plan ontworpen tot het optrekken van een hoogen toren, die echter niet tot stand kwam. Het nieuwe orgel, rustende op zijne schoone Korinthische kolommen, overtrof het vorige in omvang en rijkdom van registers en de kunstvaardige hand van den beeldhouwer Albertus Vinckenbrinck schonk eerlang aan den vernieuwden tempel een preekstoel, die door het fraaie snijwerk zoo van het klankbord en de trapleuning als van het gestoelte zelf, daarvan nog altijd een der voornaamste sieraden uitmaakt 1). De herbouwde kerk werd den 10den Juni 1648, vijf dagen na het afkondigen van den vrede van Munster, door Frederik Kesler met eene dankpredikatie over dien vrede plechtig ingewijd.

BRAND VAN DE NIEUWE KERK, 11 JANUARI 1645
Teekening, verzameling Oudheidkundig Genootschap

Waar het zielengetal der gemeente zoo verbazend snel toenam 2) en kerk bij kerk verrees, hield het cijfer der predikanten hiermede gelijken tred. In 1650 waren er reeds 15 en in 1700

1) Nieuwe stijl, of op 1 Januari van den ouden stijl; een tijdvers van die dagen vermeldt op bovenstaande teekening:

By felle gure kouw geraakte ik tot as
Toen 't naer het out gebruick den eersten jaarsdagh was.
11 Januarius

1) Zie de afbeelding in Groei en bloei, bij blz. 196.

2) Enkele cijfers, ontleend aan „'t Kerck'lyck Amsterdam", kunnen een denkbeeld geven van die spoedige uitbreiding der gemeente. Van 11 Mei 1578 tot 16 Mei 1579 bedroegen de ontvangsten der diaconie 1469 gulden, in 1600 reeds 38197, terwijl die som in 1612 tot 81799, in 1650 tot 240364 gulden steeg. Er werden in de Nieuwe Kerk in 1603: 604, in 1614: 1267, in 1641: 1829 kinderen gedoopt. In 1634 werden 1024, in 1644: 1264 nieuwe lidmaten aangenomen, en dit cijfer klom nog aanmerkelijk in de tweede helft der Zeventiende Eeuw.

was het aantal tot 26 geklommen. Wij vinden onder hen vele zonen van Amsterdamsche familiën, zooals Rudolf Petri, die gedurende zeven-en-dertig jaren voorganger der gemeente was, David Rotheus en Andreas Lantsman, een bewijs dat de stand bij de burgerij in eere werd gehouden. Te rekenen naar de lijkdichten en grafschriften ter nagedachtenis van mannen, die men roemde als „voedsterheeren", als „kerckenstutters door hun leer", als „herders die met nauwe sorgh de zielen hoedden als hun borgh", waren het meerendeels mannen naar het hart der geloovigen. Toen Petri in 1649 begraven werd in de Oude Kerk, waar hij zijne intree-rede en ook zijne laatste predikatie had gehouden, waren er wel tweeduizend menschen bij deze droeve plechtigheid tegenwoordig. Overziet men de lange lijst der Amsterdamsche kerkleeraars gedurende de Zeventiende Eeuw, dan zal men er vele aantreffen, die even vaardig waren met de pen als met het woord, en door polemische zoowel als door geleerde en stichtelijke geschriften zich een naam verwierven. De Katholieken en Hugo de Groot, in wien hij een verdediger van het „Papisme" zag, vonden in Jacobus Laurentius een fellen bestrijder. De „Bijbel der nature" van Joannes Halsbergius, de „Geestelijke krijgsman, gewapend van het hoofd tot de voeten" van Jacobus Hollebeek, de „Verhandeling over de schepping en den ondergang der wereld" van Otto Belcampius, „Babylons val" van Hendrik Ruyl, die in andere geschriften

RUDOLF PETRI
1585 – 1649

opkwam tegen G. Brant's „Historie der reformatie", waren boeken, die in de Amsterdamsche gemeente en elders tal van lezers vonden. Bovenal dient

JACOBUS LAURENTIUS
1585—1644

Balthasar Bekker genoemd te worden, de scherpzinnige geleerde, de schrijver van „De betoverde wereld". Zijn naam herinnert ons aan de twisten over allerlei vraagstukken, die de gemeente in den loop der eeuw beroerd hebben, waarvan wij weldra getuigen zullen zijn.

De predikanten van de Zeventiende Eeuw mogen zich als strijdlustig hebben doen kennen, waar het de verdediging van het protestantisme en de kerkelijke rechtzinnigheid gold: zij hebben zich ook in hunne herderlijke zorg voor de gemeente volijverig getoond. Moeielijk was hun taak wanneer de stad door de pest bezocht werd, gelijk in de jaren 1601 en 1602. Men roemde in die dagen inzonderheid het gedrag van Arminius, die ongeroepen, zelfs in de schamelste woningen de lijders bezocht om te helpen en vertroosten. Maar nog veel heviger woedde deze vreeselijke ziekte in de jaren 1663 en 1664. Het sterftecijfer steeg in het eerste tot 9752 in het tweede zelfs tot 24148. De binnen- en buitenlandsche handel werd grootendeels gestremd en stilstand in zaken deed de armoede toenemen. Dergelijke toestanden openden

DE PEST TE AMSTERDAM IN 1664 1)
(Verzameling Van Stolk)

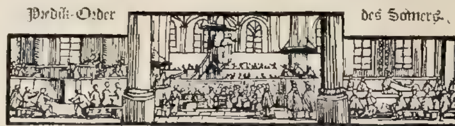
1) De beschrijving behoorende bij deze prent is als volgt:
VAN DE PESTILENTIE.

Het is buyten twijffel noch niet uyt de gedachten van veele, hoe dat Godt Almachtigh, in het Jaer 1663, dese Stadt van Amsterdam besocht heeft met de droeve siekte der Pestilentie, en ons een geruymen tijdt, doch seer ghenadigh, met derselver roede ghekastijt, en dat het vuur van die verdervende sieckte, in 't voornoemde jaer 9752 menschen door de Doot weghgenoomen hebbende, met het uyt-eynde desſelven jaers niet t'einemael en is uytgebluscht, maer als onder de asse leggende te smeulen, in het beginsel van dit jaer 1664 door de rechtvaerdige toorn Godts wederom aengegaen en lichterlaey gebrant heeft, sulcks dat het ghetal der fiecken en Dooden dagelycks toenemende, een schrick in de menschen heeft gebraght, ſoo dat veele der Inwoonderen de Stadt een geruymen tydt zijn ontweken, en de Koopmanschappen, Scheepvaerdt, Neeringe en Handtwercken hierdoor in een groote verslappinge sijn ghekomen. Oock is de vreese van dit alreede gevoelende quaet grooter gheworden.

Ten eersten, door dien op den 29 April deses jaers 1664 een schrikkelijk en ſchielijck Vuur sich vertoonde aen den Hemel, in de gedaente eerst van een gloejende Kogel, welcke sich in een groote lange ſtrael, die een groot bleeck licht maeckten, uytgaf; in den avont omtrent de klock acht uyren, bij ſchoon weder, dat van veele duysende menschen binnen Amsterdam, en in veele nabuur-Steden, ja selfs in andere provintie, ghesien is. Dit maeckte, segh ick, de vreese in de menschen te grooter, omdat veele hieruyt prognoſticeerden, en als voorseyde, een noch zwaerder volghende straffe, welcke oock baerblyckelyck niet uytgebleven is. Gemerckt dat God de Heer ſijne slaende handt, van weeck tot weeck, meer en meer verzwaerde door de Pestilentie, die geduurigh de overhandt nemende, het getal der Dooden deede opklimmen tot 1041 in een weeck, waerdoor meenich Huysvader van Vrouw en Kinderen, Vrouwen van hare lieve Mannen, Kinderen van hare Ouders, Broeders en Susters van malkanderen, door de Doot syn wechgerukt en gescheyden, ſoo dat de Stadt als in een gheheel Rouwkleet ſcheen te treuren, wegens de algemeene droefheyt die ghehoort wierdt. Doch heeft de goede Godt noch wederom sijn genadigh aenschijn aen ons in desen veele laten sien, te weten, dat het ghetal der dooden tot sulcken hooghte gheklommen, in de Maendt van September is beginnen te verminderen, ſulcks dat en het uyt-eynde van dit jaer 1664 op een weeck het getal maer was 164, en is de heele somma der ghestorven menschen in dit jaer geweest 24148; wij seggen vier en twintigh duysent en hondert en acht en veertigh dooden.

voor de predikanten in de groote koopstad een ruim veld om velen tot zegen te zijn. Het strekt hun tevens tot eer dat zij altijd een geopend oor hadden, voor elke roepstem van vervolgde geloofsgenooten in den vreemde. Aan de warme behartiging hunner belangen door de Amsterdamsche predikanten hadden, juist in dezen tijd, en ook een tiental jaren geleden de Waldensen het te danken, dat tot een aanzienlijk bedrag gelden werden ingezameld, om hen te hulp te komen.

Predik-Order des Somers.

Sondags beurten.

Noorder k. voorm.	Dorslaer
O. Z. Capel voorm.	van Leeuwen
N. Z. Capel voorm.	Anselaer
Zuider kerk voorm.	Opers
Oude kerk voorm.	Heelant
Nieuwe kerk voorm.	Ostrom
Wester kerk voorm.	Homoet
Gasthuys k. voorm.	Schaak
Eylants k. voorm.	La Planque
Ooster kerk voorm.	Havius
Amstel kerk voorm.	Boudaan
Oude kerk avond.	Bartoe
Nieuwe kerk avond.	van Alphen
Wester kerk avond	Schulting
Noorder k. namid	van Ostrum
O. Z. Capel namid.	Segers
Zuider kerk namid.	Streso
Oude kerk namid.	De Bops
Nieuwe k. namid.	Groenewegen
Wester kerk namid.	De Hop
Eylants k. namid.	van Wesel
Ooster kerk namid.	Huppius
Amstel kerk namid.	Smit
O. of N. Vroeg Pr.	Westerhof

Week beurten.

Ooster k. 2 proef-pr.	Westerhof
Eylants k. 2 proef.	Siversma
Noorder k. 2 proef.	Dorslaer
Zuider k. 2 proef.	van Leeuwen
W. k. 2 p. Am. k. 1 pr.	Anselaer
Noorder k. 1 proef.	Opers
O. Z. Cap. 1. proef.	Heelant
N. Z. Cap. 1 proef.	Ostrom
Zuider k. 1 proef	Homoet
Oude k. 1 proef-pr	Schaak
Nieuwe k. 1 proef.	La Planque
Wester k. 1 proef-pr.	Havius
Oude k. Vryd. avont.	Boudaan
Wester k. Vryd. avont.	Bartoe
Oude k. Dond. mor.	van Alphen
Zuy. k. Woensd. ab.	Schulting
Nieu. k. Woensd. ab.	van Ostrum
Noor. k. Woensd. ab.	Segers
Nieu. k. Ding. mor.	Streso
	Eversdyk
	De Bops
	Groenewegen
	De Hop
	van Wesel
	Huppius
	Smit

By *C. Blankaart*, op de Zee-dijk, by de Storm-steeg.

Doet Saturdags een Naam onder deur.

PREDIKBEURTENBRIEFJE VOOR DEN ZOMER VAN 1694
De namen op verplaatsbare strooken
(Verzameling Mr. S. van Gijn)

KERKELIJKE ONEENIGHEDEN

De kerkelijk oneenigheden begonnen met het optreden van Jacobus Arminius. De veel belovende jongeling, die vroeg zijn vader en bij den moord van Oudewater, zijne geboortestad, zijne moeder en overige bloedverwanten verloren had, dankte zijne eerste opleiding aan invloedrijke mannen, waaronder 's Prinsen hofprediker Jean Taffin, totdat hij op aanbeveling van burgemeesters, op kosten van het Kramersgild, voor de studie der godgeleerdheid naar Genève werd gezonden. Vandaar, op verlangen der regeering, met de beste getuigenissen van Beza in 1588 teruggekeerd, werd hij door de classis van Amsterdam tot den predikdienst toegelaten, door den kerkeraad aan de gemeente voorgesteld en met algemeene goedkeuring beroepen. Weldra bleek dat Amsterdam in dezen voedsterling niet alleen een leeraar bezat van meer dan gewone welsprekendheid en groote ge-

IACOBUS ARMINIUS

1560—1609

Predikant te Amsterdam 1588—1603

Hoogleeraar te Leiden 1603—1609

[illegible]

leerdheid, maar tegelijk een innig vroom man, die zich geheel wijdde aan de herderlijke zorg voor zijne gemeente. Een tijdgenoot, die niet zijn geestverwant was 1), getuigde van hem na zijn dood: „Hij was beleefd, vriendelijk en spraakzaam en dus zeer aangenaam bij groot en klein. Sprak men over zwaarwichtige zaken, hij deed er het zijne bij; bracht iemand iets genoegelijks voort, hij wist iets te verhalen van gelijke stof. Wilde men muziek maken, hij was ook bereid daartoe. In het onthalen van een goed vriend toonde hij zich gastvrij, en hij bleek niet afkeerig om met vrienden vroolijk te zijn, doch alles in eer en met mate." Wij deden reeds opmerken hoe hij tijdens de pest van 1602 aller harten voor zich gewonnen had. Op zekeren dag vond hij in eene der schamele buurten een geheel gezin door de vreeselijke ziekte aangetast, en daar niemand den moed had om de verpeste woning binnen te gaan, nam hij zelf de verpleging op zich 2).

Toen Arminius Genève verliet, was hij een aanhanger van de leer van Calvijn, maar voortgezet onderzoek deed hem twijfelen aan de juistheid van enkele stellingen, door dezen Hervormer verkondigd. De opdracht om zeker geschrift van een tweetal Delftsche predikanten te weerleggen, die Beza hadden bestreden ten aanzien van het leerstuk der voorbeschikking, bracht hem tot andere inzichten. Hij kon zich niet neerleggen bij hetgeen hij dienaangaande las in de geloofsbelijdenis van Guido de Bres en in den Heidelbergschen Catechismus, welke geschriften door de strenge Calvinisten als formulieren van eenigheid beschouwd werden. Voor hem hadden de onbedriegelijke uitspraken van den Bijbel hooger gezag, en zoo kon het, bij gelegenheid dat hij den Brief aan de Romeinen achtervolgens behandelde, aan de scherpe ooren van sommige zijner ambtgenooten niet ontgaan, dat hij niet zuiver in de leer was 3). Men beschuldigde hem van Pelagianisme en Socinianisme, en riep hem een en andermaal over zijn gevoelen ter verantwoording. De leerstellige strijd bleef niet binnen de wanden van de kerkeraadskamer besloten, maar bracht de geheele gemeente in beroering, toen enkele ambtgenooten meenden het gevoelen van Arminius van den kansel te moeten bestrijden. Eene poging door zijn vriend, den Haagschen hofprediker Johannes Wtenbogaert, in vereeniging met Taffin, thans zijn Waalschen ambtgenoot, aangewend om de partijen te verzoenen, mislukte. Doch burgemeesters bemoeiden er zich mede in het belang van de rust der gemeente. Mannen als Cornelis Hooft zagen met leede oogen, dat geloofsijver zonder verdraagzaamheid scheuring dreigde te brengen in de Amsterdamsche kerk. Juist dat ijveren van de strenge Calvinisten had hen teruggehouden zich openlijk bij de gemeente aan te sluiten. Zij koesterden te hooge achting voor een predikant, aan wien zij hadden opgedragen een reglement voor de Latijnsche scholen te maken, om zijn invloed te laten ondermijnen. Het was een gewichtig oogenblik toen in Januari 1592 de predikanten in het torenkamertje op het Stadhuis tegenover burgemeesters en oud-burgemeesters stonden, en bij monde van Reinier Kant ernstig vermaand werden tot eendracht en vrede. Het gezag van den magistraat mocht het twistvuur voor het oogenblik dooven, toch smeulden het voort, en toen de hoogleeraar Gomarus den strijd voortzette, nadat Amsterdam Arminius in 1603 aan de Leidsche Akademie had moeten afstaan, sloegen ook hier de vlammen weer uit.

De felste bestrijder van Arminius onder zijne ambtgenooten was ongetwijfeld Petrus Plancius. Vóór hij in 1585 onder de Amsterdamsche predikanten optrad, had hij veel doorleefd, wat op zijne geloofsrichting en zijn karakter onmiskenbaren invloed heeft geoefend. Te Drenoutre in Vlaanderen geboren, in Duitschland en Engeland wetenschappelijk gevormd, was hij op vier-en-twintig jarigen leeftijd onder de vervolgde Protestanten in de Zuidelijke Nederlanden opgetreden. Hem werd in 1576 de bediening der kruiskerken te Brussel, Mechelen en Leuven toevertrouwd, en met welk een ijver hij zich van die taak kweet, bleek uit den aanwas dier gemeenten. De Prins schonk hem geld voor zijn onderhoud, maar hij getroostte zich gaarne alle ontberingen en stond deze gave aan de behoeftige gemeente te Middelburg af. Dag aan dag verkeerde hij in levensgevaar. Eens moest hij zich redden door de Leije over te zwemmen, met achterlating van zijne boeken, die te IJperen verbrand werden. In 1578 te Brussel beroepen, predikte hij daar openlijk totdat de stad door Parma werd genomen. Als soldaat verkleed vluchtte hij naar Antwerpen, totdat ook deze stad den Spanjaarden in handen viel. Geen wonder dat Amsterdam, waarheen hij de wijk had genomen, een man aan zich verbond, die de hitte van den strijd had gekend.

Plancius was een geestverwant van Datheen en Moded, een Calvinist dus in merg en been. Naar zijne overtuiging was de waarheid alleen bij de Gereformeerde Kerk, en die kerk stond of viel met

1) G. Baudart in zijne Memoriën (Zutphen 1624).

2) Historia vitae J. Arminii, auct. C. Brantio. Amst. 1724.

3) J. Trigland deelt in zijne Kerckel geschiedenis (Leyden 1650), blz. 281 vv. mede, wat hierover te doen is geweest.

de Confessie, waarin was uitgesproken al wat een mensch tot zaligheid had te weten en te doen. Hij ijverde niet minder tegen de Lutherschen dan tegen de Papisten, en achtte het zijne roeping te waken voor de rechtzinnigheid van de kerk, die hij had helpen grondvesten in bloed en tranen. Het was enkel ijver voor eene heilige zaak, die hem eerst tegen Arminius en diens volgelingen, na 1610 tegen de Remonstranten met klimmende heftigheid deed optreden. Geen enkel strijdschrift is er uit zijne pen gevloeid; het uitgeven van geleerde boeken en pamfletten liet hij aan anderen over, de kansel was zijn terrein, terwijl hij in den kerkeraad en bij zijn verkeer met menschen van allerlei rang en stand niet ophield elke ketterij te bestrijden. Niet altijd bediende hij zich in dien strijd van eerlijke wapenen, en menig verwijt, hem door de wederpartij voor de voeten geworpen, was wel verdiend.

Het zal wel een katholiek zijn geweest, die hem en de Gomaristen op de kaak stelde in een pamflet, geschreven onder den indruk van de komst der uitgebannen Remonstranten te Antwerpen, waarvan de strekking uit de houtsnee op den titel blijkt.

Hy roept al int ghemeen, dat Roomen sal vergaen,
Gommaris volck alleen, die sullen blijven staen,
Arminius den helt, sy hebben hem verslaghen
En willen met gewelt God van zyn troon verjagen.

Dus heet het in deze ballade. Maar

Al die Godt schelden quaet, autheur van alle sonden.

Zij zullen staan met lange neuzen als God zal komen en hen verwijzen naar den afgrond van de hel.

De Amsterdamsche gemeente bezat met dit al in Plancius een verdediger van de leer en de eer der kerk, wiens welsprekendheid en scherpzinnigheid gepaard ging met veelomvattende kennis; hij toch was niet alleen godgeleerde, maar verstond verschillende talen en beoefende de wis-, sterre- en aardrijkskunde. In 1592 vervaardigde hijzelf eene wereldkaart, die geruimen tijd anderen tot model heeft gediend. Aan de reizen van Heems-

1563—1641

kerk, Barentsz en Linschoten heeft hij den stoot gegeven. Van zijne aanwijzingen bediende men zich bij de eerste tochten naar den Indischen Archipel, en jaren lang werden geen stuurlieden naar die streken toegelaten, die niet door hem waren geexamineerd. Toen hij op 15 Mei 1622 overleed en zijn stoffelijk overschot op het kerkhof van de Zuiderkerk werd bijgezet, omdat hij in beginsel tegen het begraven in de kerken was, het bolwerk der rechtzinnigheid. Van alle ambtgenooten vond Plancius wel het meest steun bij Jacobus Trigland, die in 1610 beroepen werd. In de Roomsche kerk geboren, had hij te Leuven zijne opleiding ontvangen, maar de Hervorming omhelsd zoodra hij het boek van Calvijn leerde kennen. Lijvige boekdeelen zond hij in het licht om aan te toonen, dat de Remonstranten in hunne vijf artikelen afweken van hetgeen de formulieren

Een cort verhael/ hoe ende in wat maniere die
Gommarissen van Hol-
lant/ Hemel en eerde willē innemen met eenē slach/
Nae die Leere ende Professie van Plancius/ soo sal Roomen
en het gheheele Roomsche Rijck vergaen / en die Gommari-
sten sullen alleen blijuen staen.
En nae die Leere van Caluinus die nu in die
Synode beuesticht wort
soo is Godt die oorsaeck van alle sonden die van
den Duyuel ende die menschen ghedaen worden/ soo dat
Lucifer in den Hemel sal gaen soo hebbent sy bouen
ende beneden.
Ghesteldt in Rijme, ende Ghemaeckt door
een Lieff-hebber.

T'Hantwerpen/ By Abraham Verhoeuen/ op de
Lombaerde Veste/ inde gulde Sonne 1619.

(Kon. Bibliotheek te 's Gravenhage)

bracht de hoogleeraar te Genève Antonius Fayus hulde aan zijne nagedachtenis in een Latijnsch epigram, waarin deze eerst zijne verdiensten als geograaf gedenkt, maar bovenal hem prijst, omdat hij met woord en daad zijne landgenooten had geleid op den weg, die naar den hemel gaat.

Aan Plancius' invloed is grootendeels de houding toe te schrijven, die Amsterdam in den kerkelijk-staatkundigen strijd gedurende het Bestand heeft aangenomen. Zoo lang hij leefde zou geen geestverwant van Arminius worden beroepen. Hoe groot het aantal Remonstranten hier ook zijn mocht, en al telde die partij onder hare leden mannen van aanzien en ontwikkeling: de kerkeraad bleef van eenigheid en de geloofsbelijdenissen van andere Gereformeerde kerken leerden. Van eene verdraagzaamheid, zooals door den Utrechtschen Remonstrantschen predikant Jacobus Taurinus werd voorgestaan, wilde hij niet weten. Het ontwerp van Wtenbogaert en De Groot, waarin nauwkeurig werd omschreven wat als leer der godzaligheid aan de gemeente kon worden verkondigd en over welke godgeleerde quaestiën op den kansel gezwegen moest worden, verwierp hij onvoorwaardelijk. Ook in afwachting van de beslissing eener algemeene synode wilde hij de wapens niet neerleggen, en hij stijfde de vroedschap, mondeling en in geschriften, in haar protest tegen de maatregelen, door 's Lands

Advocaat en de meerderheid in de Statenvergadering van Holland genomen om de beroering te stillen. Wat vermochten hiertegen de kalme taal van den waardigen oud-burgemeester Hooft en de welsprekende rede van De Groot in de vergadering van burgemeesters en raden 1)!

De pogingen tot het bijleggen der geschillen faalden; de gevoelens liepen te zeer uiteen, dan dat een samenleven binnen hetzelfde kerkverband nog mogelijk zou zijn. Hier en ginds zag men het begin eener scheuring in de kerk. Waar de Remonstranten de overhand hadden begonnen de Contra-Remonstranten afzonderlijke samenkomsten te houden; waar de laatsten meesters waren van het terrein en steun vonden bij de overheid, gelijk te Amsterdam, verlangden de eersten vrijheid van godsdienstoefening. Bij gelegenheid dat Wtenbogaert in Februari 1613 als getuige stond over den doop van een kind zijner stiefdochter, bracht Plancius eene veelbeteekenende wijziging in het formulier, dat sedert de synode van 1586 werd gebruikt, en liet den hofprediker, wien dit ontging, eene verklaring afleggen, waardoor deze zijn zegel scheen te hechten aan de leer der Contra-Remonstranten. Eenige maanden later was de Leidsche hoogleeraar Episcopius doopgetuige voor zijne nicht. De predikant Caspar van der Heiden deed hem dezelfde vraag, maar ontving met luider stem ten antwoord, dat hij, Episcopius, voor waarheid hield wat volgens Gods Woord in de Geloofsartikelen geleerd werd, waarop zijn broeder en ook anderen verklaarden hiermede in te stemmen. Er volgde eene minder stichtelijke woordenwisseling tusschen den predikant en den hoogleeraar, en de laatste werd, bij het verlaten van het kerkgebouw, door een deel der gemeente allesbehalve vriendelijk bejegend. Zulke tooneelen begonnen zich te herhalen. Toen

JACOBUS TRIGLAND
1583—1654

1) Vgl. hiervoor: G. W. Kernkamp, De Regeering en Historie der stad, blz. 147 vv.

de te Leiden beroepen hoogleeraar Vorstius zich in 1610 bij de Amsterdamsche regeering beklaagde over de wijze waarop Plancius op den kansel tegen hem uitvoer, hadden de toenmalige burgemeesters den predikant duchtig de les gelezen, doch sedert andere mannen op het kussen kwamen, werden de predikanten stouter. Waar zij geen steun meer bij den magistraat konden verwachten, begrepen de Remonstranten voor zichzelven te moeten zorgen. De houding der Contra-Remonstrantsche predikanten, die gedurig van elders kwamen om met hunne Amsterdamsche geestverwanten heimelijk te beraadslagen, deed de Remonstranten besluiten om zich af te scheiden en alzoo het voorbeeld van de Contra-Remonstranten in Den Haag en andere plaatsen te volgen. Op Dwarsboomsloot werd een pakhuis gehuurd en tot kerk ingericht, doch nauwelijks was dit ruchtbaar geworden of aan de pilaren van de Beurs, aan bruggen en kerkdeuren werden billetten aangeplakt om het gemeen op te ruien. Reeds de tweede godsdienstoefening werd met geweld verstoord, waarbij de predikant, de koopman Rem Bisschop en de secretaris van de Admiraliteit Jacob Reael nauwelijks hun leven konden redden. Het grauw sloeg alles kort en klein en vernielde de kerkboeken. Nieuwe aanplakbilletten hielden de beweging gaande; zoo las men een paar dagen later door de geheele stad:

IACOBVS TAVRYNVS

1576—1618

> Hoort mijne heeren, hoort mijn vermanen:
> Dese Sondagh sullen preken d'Arminianen.
> Maer daer syn sevenhondert landsknechten
> Die met d'Arminianen willen vechten.
> Ik waerschouw deze Arminiaensche gekken,
> Dat sij wat sullen krijgen op haer bekken.

Het bleef niet bij eene bedreiging: op Zondagmorgen den 17den Februari 1617 werd het huis

van Bisschop op de Koningsgracht (Singel bij de Bergstraat) jammerlijk geplunderd, zonder dat de dienaren der gerechtigheid het vernielingswerk een oogenblik poogden te verhinderen. Het gepleegde onrecht kon niet worden goedgemaakt door eene keur tegen het plunderen, waarbij tevens de vergaderingen der Remonstranten verboden werden. Deze zagen uit zichzelven in dat het geraden was zich van particuliere godsdienstoefeningen te onthouden, want het regende schotschriften en spotprenten, waardoor de opwinding van het Contra-Remonstrantsch gepeupel steeds voedsel overhand hadden behouden juichten over den val van de tegenpartij. Aan een spotdicht getiteld: „Jamertiens of Aventuersche berouwclacht" was eene zinnebeeldige titelprent toegevoegd, voorstellende het rad van avontuur, waarop Maurits, „d' ouwe trouwe Geus", die bekransd wordt uit de wolken, bovenzit, en een Arminiaan, wien een monnik een paternoster voorhoudt, onderligt. Oldenbarnevelt staat aan het wiel te draaien, dat niet om wil; natuurlijk, want het rad zit met een keten aan een paal gebonden, waarbij de Nederlandsche leeuw waakt met uitgetrokken zwaard. —

SPOTPRENT OP DEN ONDERGANG VAN OLDENBARNEVELT EN ZIJN PARTIJ
Titelprent van een pamphlet: Jamertiens oft Aventuersche berouw clacht gedaen aen den Ouwe trouwe Geus van de Cort Rycke Heeren tot een Nieu-Jaer. Ghedrucht int Jaer ons Heeren 1619
(Verzameling Van Stolk)

ontving. Eene dier prenten stelde een wagen voor, waarin de voornaamste Arminianen gezeten zijn, met Wtenbogaert als voerman, getrokken door twee hollende paarden, van welken het eene den weg naar Rome wil inslaan en het andere naar den man met de brandende fakkel. Taurinus »Weegh-Schael", gericht tegen het pleidooi van den Engelschen gezant Carleton voor het houden van eene Nationale Synode, goot daarbij olie in het vuur. Het moest van hoogerhand tot eene beslissing komen.

De ontknooping van den kerkelijk-staatkundigen strijd in de jaren 1618 en 1619 is bekend. Het gevoelen der Remonstranten werd door de Dordsche Synode veroordeeld, en de plakkaten door de Staten tegen hen uitgevaardigd zouden ten strengste gehandhaafd worden. Zij die de Te Amsterdam werd geen enkele Remonstrantsche samenkomst geduld. Predikanten, die afgezet of verbannen waren, omdat zij zich niet hadden willen onderwerpen, verkeerden hier vooral in gevaar, daar de handlangers der Calvinistische ijveraars scherpe oogen hadden. Dat ondervond de gewezen predikant van Hoorn Dominicus Sapma, toen hij op 28 Augustus 1621 aan den Schreijershoek ontdekt werd. In het Rasphuis op den Heiligen Weg zou hij jaren lang zijne stoutmoedigheid hebben moeten boeten, indien zijne trouwe gade, Grietje Ulbes, niet het voorbeeld van Maria van Reigersberch had gevolgd, door hem in hare kleederen er uit te helpen. Uit dankbaarheid voor zijne uitredding hielp hij op zijn beurt twee andere predikanten verlossen, die hier insgelijks achter slot en grendel zaten. Zoo was het te Amsterdam gesteld in de

B[illegible] u niet Arminjaen, ey fronst so 't voorhooft niet,
Of ghy dees Waghen hier dus afgheschildert siet,
[illegible] copy van nieu ghedichte vodden,
Met leur-[illegible] willen wy de luyden niet bedodden
Wy gheven u wat nieus, wat oues wat vreemts by een,
Na [illegible] ons reden eerst tydt niet buyten [illegible].

Manghs niet langh ghele[illegible] beslont my eens te [illegible]
Mijn docht soo [illegible] sach dat op een wegh na [illegible] liep
Met [illegible] ghedreun [illegible] daer [illegible]
Al hoorende een [illegible]
De [illegible] schatten [illegible] van soo[illegible]
Wilden na teughel [illegible]
Den [illegible] al verbaest [illegible] dan badt/
Hy dreef en keef en [illegible] maer [illegible] wert hy madt.
O sprack hy [illegible] Magistraten/
[illegible] Overheyt [illegible] niet te laten
In Christi kerck alleen de Leeraren [illegible]
Maer 't [illegible] regeeren [illegible]
[illegible] uyt den boom der groot' [illegible] leere
Van [illegible] tot [illegible] Heeren/
Een [illegible] vol van laster grof en [illegible]
[illegible] UYT
A DEN BOGAERT Godes [illegible] te verwild'ren,
En Christi suyv're kerck op 't leelickst' af te schild'ren.

B Armyn, helaes! Armyn, 't Oudwater maeckt gherucht
Dat gy [illegible] in [illegible] u leven hebt bezucht
Ghy die te Room den Paus hebt knielend aenghebeden/
En had [illegible] ghy toen met Bellarmin veel [illegible].
Wie [illegible] leer en [illegible], gheschcerpt
De kettery [illegible] die Godes woordt verworpt/
En noe [illegible] de Paus een [illegible] Hoofdt [illegible] vande kercke.
Weer [illegible] van Gods eer verheffer vande wercken/
En [illegible] tot [illegible] riep ick [illegible] my docht/
O hebt ons [illegible] door uwe leer ghebrocht.
Sit hy voor aen [illegible] vertellen
C Bert [illegible] vertellen
Den [illegible] val/
Op dat hy [illegible] en val
D Den [illegible] de derde sat in orden
Al [illegible] dacht ick hem quyt gheworden/
So [illegible] en d'ander [illegible] danck
In [illegible] het is op een [illegible] Lanck
Waerom [illegible] ketteryen
Te planten [illegible]
't Meeste [illegible] en wilt en vol
Waer van een [illegible] vol
Godt [illegible] of kan lichaemlijck zijn beschreven
Ons [illegible] sal niet [illegible] eeuwich leven
Weer sprecke [illegible] O Satans [illegible]
Verloochende de groote [illegible] heylighe Schrifture
Wie met den Arriaen, O [illegible]
Verlaeckt de waere leer des Heeren Christi Godtheyt.

Meer and're rasery, meer and're kettery/
Riep ick die ghy beweert om korthéyt 'k gae verby.
E Mijn docht so [illegible] sach Tauren den [illegible]-maker,
Die [illegible], al voorder, voorts [illegible] raker
Al [illegible] vast door 'k hebb' even [illegible] de helft
Wie [illegible] noemt de Duyvel van ons Delft,
F D' Arts ketter van Bataef, David een [illegible] Soone/
Die [illegible] Hollant trock tot Basel [illegible] woone/
Daer hy [illegible] leer vol [illegible] door spreckt
[illegible] onder 't dack der G'reformeerde deckt.
Al mach zijn kettery geen Moderateur behaghen,
't Is al niet [illegible] tot een pot op eenen waghen
En [illegible] door 't [illegible] verniet/
Soo [illegible] helaes zijn kettersche krielt
Nu weet mijn [illegible] al wederom een vraghet,
G Wie daer [illegible] Adolf, dien grooten [illegible],
Soo hy hem selven noemt/ [illegible], wel bekent,
Door [illegible] fondament
Lust yemandt [illegible] leer hy loop/en wil hem tassen/
Den Doop [illegible] Avontmael [illegible] wasschen/
[illegible] Sacramenten [illegible] die hy soo leert en drijft)
Dat [illegible] wil maer salich is en blijft
Dat [illegible] Erf sonde niet van Adam of en erven,
Dat [illegible] in Christo heyl [illegible].
En andere dinghen meer wat [illegible] grof daer by/
So [illegible] dat hy met zijn Broers [illegible].
Gheruft een [illegible] riep mijne geest, wie daer is?
H 't Is [illegible] Volkert-Zoon der Staten Secretaris;

Een die wel roemen mach [illegible] en woont/
Die voor Armin leer de waghen heeft ghebaent.
En [illegible] men de Poorts mach noemen [illegible],
So mach men D. Armin [illegible] noemen [illegible]
Of [illegible] een [illegible] zijn voetsel uyt de ment/
So is [illegible] al [illegible]
Ach [illegible] ghy waert [illegible] een goeden dichter
Maer voor Gods Kerck [illegible] al te quaden [illegible]
Ghy schreeft en dreeft [illegible] een zot gheraes/
[illegible]
O [illegible]
O [illegible] Christi kerck een [illegible]
Die Gods voor [illegible]
Soo Godde-loos [illegible].
Ghy die het rechte [illegible] wilt treffen
Met de [illegible] leer om groot [illegible]
[illegible] dat ghy Gods [illegible] weet
Volkomentlijck [illegible]
Sulc [illegible] lesen/
So [illegible] Papistische requesten
Ghy [illegible] een [illegible]
Maer nu [illegible] en quamt?
I Hy [illegible]
Ghenoemt [illegible] afvallich van de [illegible],
Dees [illegible] mondt, [illegible]
Ey [illegible] haer [illegible]
Ghy zijt het t'samen eens d'een is des anders makker.
Ey [illegible]. Dyt was mijn droom, en ick bevondt my wakker.

Verklaringhe vande boven aenghewesen letteren.

A. Johannes Wt den Bogaert.
B. Jacobus Arminius.
C. Petrus Bertius.
D. Conradus Vorstius.
E. Jacobus Taurinus.
F. David Joris.
G. Adolphus Venator.
H. Dirck Volckertsz. Coornhert.
I. Afvallighe Weder-dooper.
K. Jesuyten radende met den Voerman hoe men den Waghen dryven sal.
L. Arminianen willende letter M een ghereformeert Predikant mede op den waghen hebben, 't welck hy niet doen willende, wert daerom N ter poorten uytghelept.
O. 't Waenende [illegible] de wegh wijst.

Ghedruckt in 't Iaer ons Heeren 1618.

SPOTPRENT OP DE ARMINIANEN

(Prentenkabinet Amsterdam)

eerst jaren na de omkeering van 1618, en de rechtzinnige predikanten zorgden wel, dat de overheid in haar ijver niet verslapte.

Er braken beter tijden aan, toen Frederik Hen-

1577 1640

drik de plaats van Maurits had ingenomen. Langzamerhand kwamen er meer gematigde regenten in de vroedschap, „quanten", zooals men ze later in een pasquil noemde, „die oprichten willen de Arminiaensche Santen", en werden de „waggelmutsen", die door de vromen op het kussen waren geraakt, overstemd. Men weet wat er te doen is geweest over de verstoring van eene godsdienstoefening der Remonstranten bij de Montaelbaanstoren op Paaschmaandag van het jaar 1626, die door den magistraat oogluikend was toegelaten, hetgeen Vondel aanleiding gaf zijn „Rommelpot" te dichten 1). Het begon burgemeesteren te verdrieten zich door de kerkelijken de wet te zien voorschrijven. Zij verlangden dat de predikanten de gemeente van den kansel over het gebeurde zouden bestraffen en haar tot gehoorzaamheid opwekken. De eenige die hieraan voldeed was Cornelis Hanecop, die na de inneming van Breda door Spinola te Amsterdam gekomen en aldaar beroepen was; een bezadigd man, die van geen dogmatischen strijd wilde weten en het onchristelijk vond andersdenkenden uit de kerk te bannen. Zulk een wolf mocht niet in de schaapskooi worden geduld; na zijne houding bij het gebeurde rustte de kerkeraad niet voor hij, zoo het heette om zwakheid van lichaam en geest, geschorst was. Doch burgemeesters begrepen, dat het den kerkeraad niet vrijstond zonder hunne vergunning te censureeren. Hadden zij het recht van goedkeuring bij elk beroep, dat zij meermalen lieten gelden, dan moesten zij ook over de schorsing en afzetting van predikanten gehoord worden. Zij verlangden dus eerst van alles in kennis gesteld te worden, terwijl de heeren van de Synode inmiddels hunne beslissing hadden op te houden. Het duurde meer dan een jaar eer burgemeesters verlof gaven Hanecop's plaats te vervullen. Allengs gunden zij den Remonstranten meer vrijheid, en toen dezen het eerlang waagden, in spijt van de plakkaten, eene eigene kerk te bouwen, deed de magistraat niets om dit werk te beletten.

1) Zie: Regeering en Historie, blz. 158. Bakhuizen v. d. Brink „Vondel met roskam en rommelpot" in De Gids, 1837, Mengelingen, blz. 211 vv.

1603—1669

Door A. Blooteling naar A. Palamedes

Remonstanten en Contra-Remonstranten verschilden van elkander niet alleen in leerstellige quaestiën, maar ook ten aanzien van het gezag der overheid in kerkelijke zaken. De laatsten begrepen

dat de Kerk stond boven den Staat en vrij moest zijn in al haar doen en laten. De Gereformeerde predikanten waren te minder genegen de magistraten naar de oogen te zien, omdat vele hunner voor

VERGADERING DER DORDSCHE SYNODE IN 1618

1. Afgevaardigden van Gelderland en Zutphen, Holland en West-Friesland, Zeeland, Utrecht, Friesland, Overijssel, Groningen en Ommelanden. 2. Daniël Heynsius. 3. Afgevaardigden van den Koning van Engeland. 4. Idem van de Palts. 5. Idem van den landgraaf van Hessen. 6. Idem van de Zwitsersche Republiek. 7. Idem der graven van Wetterau en Nassau. 8. Idem Geneve. 9. Idem Bremen en Emden. 10. Hoogleeraren van Leiden, Franeker, Groningen, Harderwijk, Middelburg. 11. Predikanten van Gelderland en Zutphen. 12. Idem van Zuid-Holland. 13. Idem van Noord-Holland. 14. Idem van Zeeland. 15. Idem van de Prov. Utrecht. 16. Idem van Friesland. 17. Idem van Overijssel. 18. Idem van Groningen en Ommelanden. 19. Idem van Drenthe. 20. Idem der Waalsche gemeente. 22. President Johannes Bogerman, Jacobus Roland, Herman Faukelius en de secretarissen Sebastiaan Damman en Festus Hommius. 23. De Remonstrantsche hoogleeraren en predikanten.

libertijnen werden gehouden, die, zoo het heette, geen professie van de religie deden, weshalve zij niet schroomden hen op den kansel openlijk door te halen. Zoo lang zij ijverden voor zedelijkheid des levens en veroordeelden wat naar hunne strenge beginselen den christen niet paste, viel hierop niets te zeggen. Als Trigland te velde trok tegen de weelde in de kleeding der vrouwen, die zich tooiden met „lichtvaardige stoffen" van satijn, damast of fluweel, „kunstig met goud, zilver en koralen kostelijk doorwrocht", die „geborduurde borsten", waar „het goud en de paarlen dik op gelegd" waren en „vreemde fatsoenen van kappen op de hoofden" droegen 1); of als Otto Badius eene halve eeuw later uitvoer tegen „dansscholen en banketten", tegen „comediespelen, die Gods naam ten hoogste lasterlijk waren", en juist zij zich daaraan schuldig maakten, die zulke ongerechtigheden behoorden te weren 1), dan hadden de burgemeesters van Amsterdam zulks geduldig aan te hooren. Maar als Adriaan Smout de gemeente opruide en in den kerkeraad plannen smeedde tot openlijk verzet, dan liet de overheid niet met zich spotten.

Reeds in 1613 had Rotterdam dezen heethoofdigen Calvinist moeten afzetten. Hij maakte het in zijne pamfletten zoo bont, dat de Staten hem naar 's Gravensande verbanden. Toen de omwenteling van 1618 hem weer vrij maakte, begaf hij zich naar Amsterdam, waar hij in 1620 tot predikant werd aangesteld. Hij liet de regeering geen oogenblik rust, maar zorgde dat het eene verzoekschrift na het andere, om de heimelijke samenkomsten der Remonstranten te beletten, naar het

JAN WILLEMSZ. BOGAERD
† omstr. 1633

1) „Eene preek van Trigland in 1614" in Godgeleerde Bijdragen, 1865.

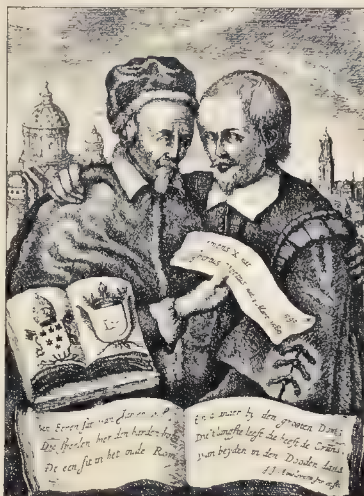
1) H. Bontemantel. De regeeringe van Amsterdam, Dl. I, blz. CXLII.

Stadhuis werd gebracht. De oproerige stemming van het volk werd in 1628 zoo dreigend, dat de hulp van den Prins moest worden ingeroepen 1). Nauw scheen de rust hersteld of op aandringen van

GISBERTUS VOETIUS
1588—1676

Smout en Kloppenburg werd de vraag opgeworpen of men schutters volgens hun eed kon verplichten tot handelingen, die tot nadeel strekten van de Gereformeerde leer. Gesteund door een synodaal advies, werden de geestverwanten onder de schutters opgezet den eed te weigeren, waarop zij natuurlijk ontschutterd werden. De predikanten vonden een krachtig medehelper in den oud-schepen Jan Willemsz. Bogaerd, die zich reeds lang als ijveraar tegen de Remonstranten had doen kennen. Hij was het vooral die de vraag of schutters zich de benoeming van een Remonstrant tot kapitein moesten laten welgevallen, aanhangig wilde maken bij de Staten van Holland. Doch dezen verwezen hem naar den Amsterdamschen magistraat, die den onruststoker voor een paar jaren uit de stad verbanden. De ergerlijke taal, waarin bovengenoemde predikanten zich over deze zaak op den kansel uitlieten, had ten gevolge dat burgemeesters hen ter verantwoording riepen, bij welke gelegenheid Smout niet schroomde de heeren uit te maken voor beroerders van Israël, die met Rehabeam den raad der ouden veracht hadden. Dit ging te ver, reeds lang hadden de predikanten den magistraat stof tot ergernis gegeven. Toen het staatsbelang de Staten Generaal hadden doen besluiten, de Fransche regeering met schepen bij te staan, ten einde La Rochelle tot overgave te dwingen, hadden zij aan hunne verontwaardiging hierover in de heftigste taal op den kansel lucht gegeven. Aan zulk eene aanmatiging der kerkelijken moest een einde worden gemaakt, en Smout en Kloppenburg werden, tot een afschrikwekkend voorbeeld voor anderen, in 1630 uit de stad gebannen. Om voor het vervolg te voorkomen dat in den kerkeraad plannen tot ruststoring werden gesmeed, besloot de regeering voortaan een paar leden uit haar midden in de vergaderingen zitting te doen nemen. Dat de kerkeraad zich aan zulk eene voogdijschap niet goedschiks onderwierp was te verwachten. De hulp van de Synode werd ingeroepen en ook de Statenvergadering hield zich met het Amsterdamsche vraagstuk bezig. Door toedoen van den Prins kwam weldra een verdrag tot stand tusschen de regeering en den kerkeraad, waarbij wel de eerste haar besluit handhaafde, maar onder verzekeringen, die aan de grieven van den laatsten te gemoet kwamen, terwijl eene algemeene amnestie ten aanzien van het gebeurde verleend werd. De kerkelijke beroeringen namen hiermede voor het oogenblik een einde.

J. J. ALMELOVEEN fec

SPOTPRENT OP DE ROOMSCHGEZINDHEID VAN GISBERTUS VOETIUS

1) Regeering en Historie, blz. 158 vv.

Er volgden jaren van rust en vrede, toen men zich had neergelegd bij het feit, dat aan de Remonstranten vrijheid van godsdienstoefening werd

RENÉ DESCARTES
1596—1650

verleend. De stemming der regeering bleek maar al te duidelijk uit het feit, dat bij de oprichting van eene Doorluchtige School, waar jongelieden in de letteren en de geschiedenis zouden worden opgeleid, alvorens naar de Leidsche Akademie te vertrekken, twee bekende Remonstranten, Gerard Vossius en Caspar van Baerle, tot eerste hoogleeraren werden benoemd. De predikanten toonden zich ook gematigder, en het toezicht op den kerkeraad bleek na verloop van tijd overbodig geworden te zijn. Zelfs werden in later dagen de predikanten niet vergeten, wanneer de magistraat bij feestelijke gelegenheden geschenken in wijn uitdeelde. Jaarlijks in het begin van Januari waren zij de gasten van burgemeesters, als zij met schepenen en thesauriers aanzaten aan een maaltijd op het Stadhuis of een der Doelen, waarbij zij al het banket voor hunne vrouwen en kinderen medekregen 1). Toch deden zich van tijd tot tijd nog wel eens moeielijkheden voor, als gemeenteleden zich door den kerkeraad verongelijkt achtten en bij burgemeesters hun beklag indienden. Dit was onderanderen het geval toen de kerkeraad, op voorstel van den predikant Petrus Wittewrongel, aan eene vrouw het avondmaal had ontzegd, omdat haar man vroeger met haar zuster had huisgehouden. De predikanten mochten op bijbelsche en kerkrechtelijke gronden hunne houding verdedigen, maar op het Stadhuis begreep men dat het oordeel in dezen aan Schepenen toekwam, en de kerkeraad moest toegeven 1).

De uitspraak van de Dordsche Synode en de afscheiding van de Remonstranten had ook niet kunnen voorkomen, dat de gemoederen door andere leeringen opnieuw in beweging werden gebracht. Omstreeks 1658 ontstond onder de godgeleerden een strijd, dien men wel eens den tachtigjarigen oorlog in de kerk heeft genoemd. Aanleiding gaf daartoe de Leidsche hoogleeraren Johannes Coccejus, die met zijn ambtgenoot Heidanus verschil kreeg over de instelling van den Sabbat. Het bleek weldra dat het verschil veel dieper lag, daar Coccejus alle nadruk gelegd wilde hebben op eene schriftverklaring vrij van alle dogmatisme. De krachtigste en invloedrijkste verdediger van dat dogmatisme was de Utrechtsche hoogleeraar Gijsbertus Voetius, een geleerde van buitengewone gaven en groote scherpzinnigheid, een onvermoeid bestrijder van de wijsbegeerte van Descartes zoowel als van Katholieken en

B. PICART inv. B. BERNARDS fec.
1650—1717

Remonstranten, wiens scherpe polemiek soms met spot werd beantwoord. De strijd, die algemeen

1) Bontemantel, a. w. Dl. II, blz. 510.

1) Bontemantel, a. w. Dl. I, blz. CXLI.

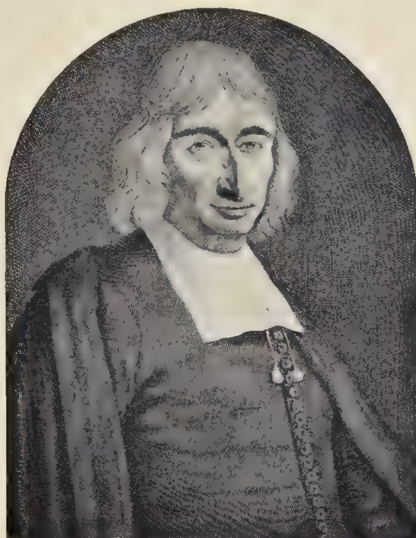

GROOTE STAARTSTER GEZIEN BUITEN ALKMAAR BIJ DE GEESTERPOORT IN DECEMBER 1680

Naar een teekening van Lambert Doomer

Prentenkabinet Amsterdam

werd in de Nederlandsche kerk en haar weder in twee kampen verdeelde, bracht in de Amsterdamsche gemeente bij elk nieuw beroep zooveel opschudding te weeg, dat eene scheuring dreigde en de regeering er zich mede bemoeien moest. De wijsgeerige geschriften van Descartes en Spinoza brachten er mede het hunne toe bij om de agitatie levendig te houden. Hunne denkbeelden werden te Amsterdam onder de burgerij gebracht door de geschriften van een koffermaker in de Warmoesstraat, Willem Deurhoff, die tevens voorlezingen hield over wijsgeerige onderwerpen. Deurhoff was een man van meer dan gewone ontwikkeling. Hij dankte zijn vorming aan zijn grootvader Arnold en zijn oom Wolpherd Senguerd, hoogleeraren in de wijsbegeerte te Amsterdam en te Leiden. Vond hij vele warme aanhangers, niet minder groot was het aantal zijner bestrijders, en het laat zich begrijpen dat hij herhaaldelijk met den kerkeraad in moeielijkheden kwam. De beroering in den boezem van dit lichaam ontstaan door de Coccejaansche richting werd gelukkig door burgemeesters bezworen, die wisten te bewerken dat de vijf-en-twintig predikanten en de kerkeraad een verdrag sloten, waarbij zij zich verbonden om alles te weeren wat de eendracht zou kunnen verstoren, daar aan deze geschillen de zaligheid niet hing. Voortaan werd bij vacaturen om de beurt een Voetiaan en een Coccejaan beroepen. De aanstelling van den predikant Gerbrand van Leeuwen in 1686 tot eersten hoogleeraar in de godgeleerdheid aan het Athenaeum Illustre droeg er verder toe bij den band én tusschen de predikanten onderling én tusschen de regeering en den kerkeraad te versterken.

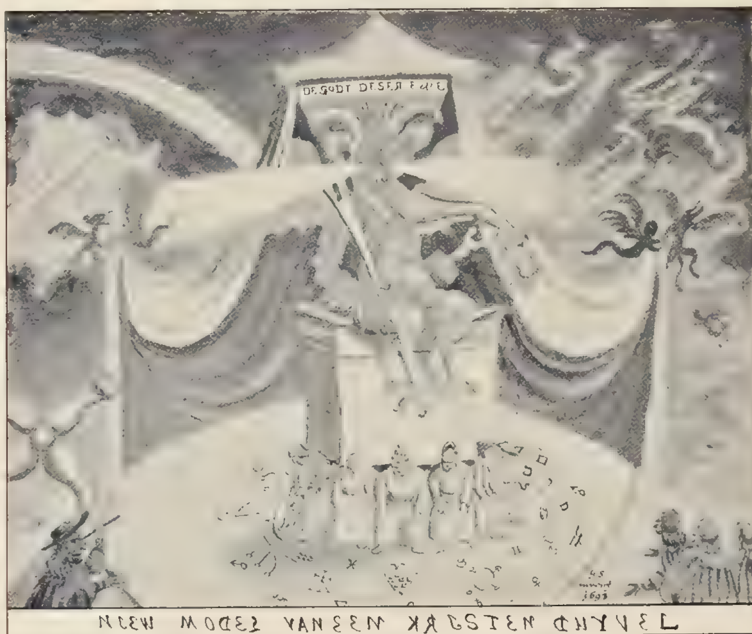

BALTHASAR BEKKER
1634—1698

Doch niet zonder dat de Gereformeerde gemeente nog eens in rep en roer was gebracht door een hartstochtelijken strijd. De man die er zijns ondanks aanleiding toe gaf was Balthasar Bekker, wiens oogen door de studie der wijsbegeerte van Descartes voor dwaling en bijgeloof waren opengegaan. Vóór hij in Amsterdam kwam, had hij in Friesland, waar hij geboren was, als predikant van Franeker vele onaangenaamheden gehad. Bij de verklaring van den Bijbel liet hij zich meer door zijn gezond verstand dan door kerkelijke dogmata leiden, en trachtte hij op het toekomstig geslacht te werken door de leer van den Heidelbergschen Catechismus op zijne wijze grondig en schriftmatig te verklaren. De verwijten, die hij zich daardoor op den hals haalde, deden hem het beroep naar Loenen aan de Vecht aannemen, waar hij, even als daarna te Weesp, rust genoot. In Holland dacht men anders over dezen godgeleerde; Frans Burman en anderen zagen in hem den wetenschappelijken man, wiens denkbeelden met de formulieren van eenigheid geenzins in strijd waren, en zoo vond men er te Amsterdam geen zwarigheid in hem in 1679 te beroepen.

Hier wachtte hem echter nog feller strijd. In den winter van 1680 op 1681 vertoonde zich een groote komeet, die weken lang aan den westelijken hemel schitterde. De gemeente geraakte in onrust, want het volksgeloof zag in dit luchtverschijnsel de voorbode van allerlei onheilen. Of Bekker dit vooroordeel al op den predikstoel bestreed, de bijgeloovigen lieten zich niet zoo gemakkelijk overtuigen, derhalve vatte hij de pen op om zonneklaar aan te toonen, dat kometen hemellichamen zijn, wier verschijning met 's menschen levenslot niet in het minste verband staat, en dat het met Gods Woord in strijd is aan zulke natuurverschijnselen voorspellingen vast te knoopen. Dit was hem niet genoeg: Bekker wilde het kwaad in den wortel aantasten; het geloof aan den invloed van booze en goede geesten, aan spoken en tooverij, moest met wortel en tak worden uitgeroeid. Daarom schreef hij „De betoverde Weereld", een doorwrocht boek, dat evenzeer van zijne heldere betoogtrant als van veel nadenken en groote geleerdheid getuigde. Het maakte een verbazenden opgang, moest herhaaldelijk herdrukt worden, doch bracht tegelijk de Amsterdamsche ja de geheele Nederlandsche kerk in beroering. In kerkeraads-, classicale en synodale vergaderingen brak een storm tegen den auteur

los, en een heirleger van schrijvers, waaronder de gewezen predikant van Sluis, Jacobus Koelman 1), maakte zich op om Bekker als een ongeloovige en godloochenaar te brandmerken. Anderen trokken partij voor hem. Een handig pamflettist van dien tijd, Ericus Walten, gaf zijne bewondering voor Bekker lucht in meer dan een geschrift, en droeg den medailleur Smeltzing op eene medaille op Koelman te ontwerpen. Het schijnt dezelfde Smeltzing te zijn, die het »Nieuw model van een Kristen Duyvel" teekende, voorstellende den duivel

NIEUWE MODEL VAN EEN CHRISTEN DUIVEL
Satire naar aanleiding van den strijd over Bekker's Betoverde Wereld. Leeuw, 1619
Teekening, waarschijnlijk van Joh. Smeltsing, 1691
(Rijks-archief te 's Gravenhage)

op een hooggestoelte, omgord met een domme kracht en met de wereld in zijn schoot, dragende in zijne eene hand een koevoet als scepter, terwijl de andere bedwelmende maanbollen uitschudt. Hij is omgeven door zijne vereerders, „de betoverde wereld", pausen, bisschoppen, monniken, enz. De ontwerper vertrouwde dat Walten, „die seer geluckigh is om een ding veel duidelyker te verklaaren", er in dicht of ondicht een bijschrift bij zou leveren, dat echter niet geschied is 1).

De kerkeraad van Amsterdam wist zijne verontwaardiging over Bekker's gruweldaad niet beter uit te spreken dan door den predikant voor eenige weken in zijne bediening te schorsen, ten einde hem tijd te geven om zijne dwalingen te herroepen. Hoe kon Bekker den staf breken over hetgeen hij, na jaren van onderzoek, als waarheid had erkend! De synode van Alkmaar ontzette hem dus van zijn ambt, en de kerkeraad ging zelfs zoover van hem het avondmaal te ontzeggen. Maar de stedelijke regeering en de Waalsche kerkeraad dachten anders over den man, die den moed zijner overtuiging bezat; de eerste liet hem tot zijn dood in 1698 zijne bezoldiging behouden, en de laatste ruimde hem als medebroeder eene plaats in aan den Tafel des Heeren 2).

Zoo eindigde de Zeventiende Eeuw voor de Gereformeerde Kerk in Amsterdam met geschillen, gelijk deze er mede begonnen was.

1) A. F. Krull, Jacobus Koelman. Sneek, 1901.

1) Zie W. P. C. Knuttel »Ericus Walten" in Bijdragen voor Vaderl Geschiedenis, 4de reeks, Dl. I, blz. 429.

2) E. J. Diest Lorgion, Balthazar Bekker in Amsterdam. Gron. 1850/51. 2 dn.

LUTHERSCHEN

De eerste aanhangers van de Hervorming te Amsterdam zijn Lutherschen of Martinisten geweest. Reeds kort na Luther's optreden te Wittenberg bleek, dat zijne stem ook hier was doorgedrongen, en het duurde niet lang of zijne geschriften gingen van hand tot hand. De regeering en de geestelijkheid mocht waken tegen deze ketterij en de plakkaten tegen de Sacramentarissen handhaven: zij konden niet verhinderen dat in het geheim conventikels werden gehouden, waarin men den Bijbel las. Maar al nam het aantal Luyterianen toe en begonnen ook magistraten tot hen over te hellen, zoodat er na de eerste vervolging een tijd van verademing kwam, aan het oprichten van eene kerk kon nog niet worden gedacht. Het optreden der Anabaptistische geestdrijvers verscherpte de maatregelen tegen alle kettersche secten en wat er van Luther's aanhangers nog mag zijn overgebleven, verdween onder Alva's schrikbewind. Onder de ballingen, die terugkeerden toen Amsterdam geus werd, mogen enkele volgelingen van Luther en Melancthon geweest zijn: de eigenlijke grondleggers van de Luthersche kerk waren zij, die tot de Antwerpsche gemeente behoord hadden en na 1585 zich hier kwamen vestigen.

Na de onwenteling van 1578 had de regeering vrijheid van godsdienstoefening vergund aan alle protestanten, ook al behoorden zij niet tot de Gereformeerde kerk; dus werden de Lutherschen niet bemoeielijkt, toen zij in het pakhuis „De Pot" op het Spui bij het Singel samenkwamen. Doch dit duurde niet lang. Waren zij in Antwerpen reeds een doorn in het oog der strenge Calvinisten geweest, Plancius en Hochedé, die van daar naar Amsterdam waren gekomen, zorgden er voor dat zij ook hier niet met rust werden gelaten. Men wist den magistraat tegen deze Flacianen en Ubiquitisten op te zetten. Het baatte niet of zij in verzoekschriften al verklaarden oprechte belijders der Augsburgsche Confessie te zijn: de ver-

gaderingen in het pakhuis werden niettemin verboden en alleen samenkomsten in particuliere huizen vergund. Enkele jaren had men hen met vrede gelaten, toen hun op nieuw het huren van een huis of schuur voor godsdienstoefening belet, ja zelfs geen heimelijke vereeniging, waar ook, toegelaten werd. De taak der eerste predikanten Nesscher, Van den Populiere en Fischer was niet gemakkelijk. Na 1600 scheen men hun, door toedoen van den verdraagzamen burgemeester Hooft, meer vrijheid te laten, doch het was van korten duur; een preek van Plancius op Hemelvaartsdag van het jaar 1603 deed de storm opnieuw losbreken. Het was eene oorlogsverklaring aan alle Ubiquitisten, die de hemelvaart van Christus, diens menschwording en wederkomst ten oordeel, en andere artikelen van de Apostolische Geloofsbelijdenis loochenden. Die Brabantsche vluchtelingen waren volgens hem geen belijders van de Augsburgsche Confessie. Om de burgemeesters van het tegendeel te overtuigen, legde de Luthersche kerkeraad getuigschriften over van den Prins van Oranje en den magistraat van Antwerpen, en voegde een aanbevelingsbrief van den Deenschen Koning er bij. Toen dit alles niet scheen te baten, richtte men zich tot Oldenbarnevelt en de Staten. Wel-is-waar ontvingen de Lutherschen noch van hunne Ho-Mo., noch op een nader adres van burgemeesters eenig antwoord, maar zij bespeurden genoeg dat de stemming veranderde. Tegen het einde van 1604 begonnen zij opnieuw in „De Pot" te vergaderen, en toen het bleek dat geen nieuwe vervolging te vreezen was, werd het pakhuis met een belendend gebouw aangekocht en tot eerste kerk ingericht.

Intusschen was de gemeente toegenomen. Het getal doopelingen, dat in 1590 slechts tien bedroeg, was in 1603 reeds tot honderd gestegen. Verkeerde zij aanvankelijk in behoeftige omstandigheden, zoodat aan de predikanten slechts eene bezoldiging van 500 gulden kon worden toegelegd: de liefdegaven uit Duitschland, met name Hamburg en Frankfort, vloeiden haar ruimschoots toe. De welvaart onder de leden, die in de bloeiende handelsstad overvloedig gelegenheid vonden om door handwerken en bedrijven in hun onderhoud te voorzien, openbaarde zich ook in giften van allerlei aard. Bij den aanwas der bevolking, die de Lutherschen evenzeer ten goede kwam, werd „De Pot" alras te klein, niettegenstaande men nog eene gaanderij in het gebouw had aangebracht. Daar de toevloed het grootst was op de hooge feestdagen, werd in 1609 de brouwerij „De blinde Wereld", nabij het Zwanenburger-bruggetje, bij zulke gelegenheden mede voor godsdienstoefeningen gebruikt. Doch de behoefte aan een ruim kerkgebouw deed zich van jaar tot jaar dringender gevoelen. Het aantal doopelingen klom in 1620 reeds tot 676. Men kocht dus de huizen aan het Singel, die aan het pakhuis grensden, en verkreeg in 1632 van de regeering de vergunning om daar ter plaatse eene kerk te doen verrijzen. Het benoodigde kapitaal werd gewillig bijeengebracht en vloeide weder uit Duitschland toe. Terwijl men tijdelijk kerk hield in het pakhuis „De Kroon", op de Brouwersgracht tusschen de Heeren- en Keizersgrachten, werden met spoed de handen aan het werk geslagen om de oude muren omver te halen en een eenvoudig doelmatig ingericht gebouw op te trekken, dat ongeveer 6000 menschen zou kunnen bevatten. Op den eersten Kerstdag van het jaar 1633 werd deze kerk door Caspar Pfeiffer ingewijd 1), die bij deze gelegenheid verklaarde: „wij hebben een loffelijken magistraat, die voor de onderdanen vaderlijk zorg draagt, die onze timmering goedertieren toegelaten heeft en in alle manieren bezorgt, dat deze stad floreert en de inwoners een stil en gerust leven leiden mogen".

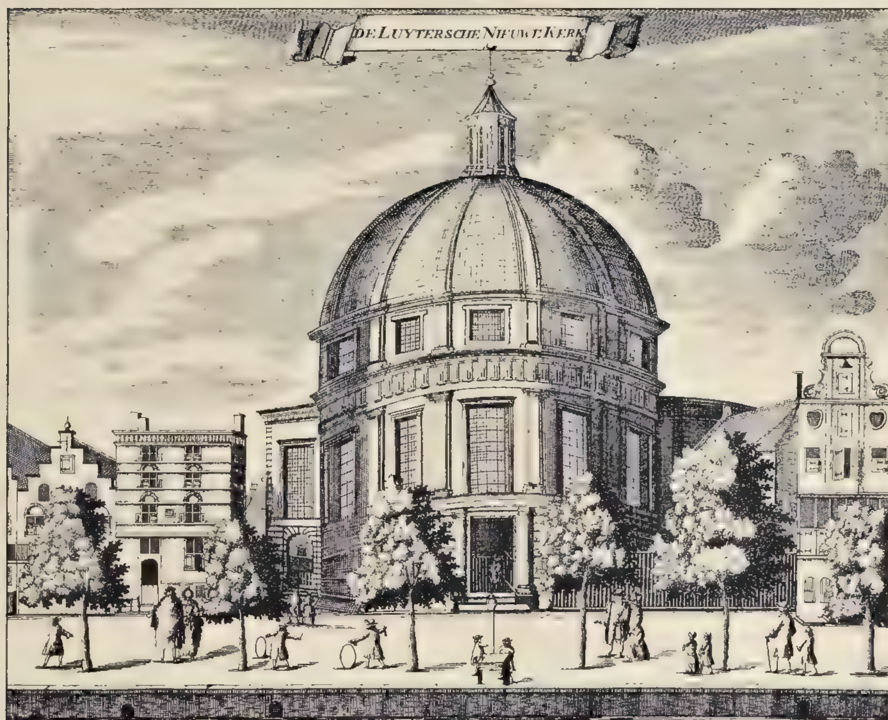
Het zielental wies nog altijd aan, zoodat in 1641 een vierde predikant noodig was geworden, om in den predikdienst en de herderlijke zorg te voorzien. Na vijf-en-twintig jaren voldeed het éćne kerkgebouw niet langer en zag men zich gedwongen het pakhuis „De Kroon", met vergunning der regeering, tot eene hulpkerk te verbouwen, die in 1659 door Paulus Cordes voor het eerst in gebruik werd genomen. Hiermede echter niet te vreden, nam de kerkeraad zich voor eene tweede kerk te stichten. Het viel niet gemakkelijk een geschikt terrein te vinden. Er werd aan de Elandsstraat en aan de Konijnenstraat gedacht, doch dit gedeelte der stad viel zoo weinig in den smaak, dat er zelfs paskwillen tegen het plan verschenen. Het ruime plein achter het Nieuwe Heeren Logement aan de Brouwersgracht scheen er voor aangewezen, maar burgemeesters wilden dit niet afstaan. Eindelijk werd besloten eenige huizen en erven op het Singel bij het Kattegat te koopen, waar de bouw werd toegestaan. Het klinkt zeker vreemd dat alleen de burgemeester Nicolaas Tulp op bijbelsche gronden zich er tegen verklaarde 2). In 1668, in welk jaar het cijfer der doopelingen tot 1493 steeg, werd de eerste steen gelegd, en op den derden advent van 1671 kon het gebouw 's morgens door Reimerus Ligarius en 's middags

1) Zie de afbeelding van deze kerk, in- en uitwendig, in Groei en bloei der stad, blz. 46—48.

2) Bontemantel, a. w. Dl. II, blz. 516.

door Volkhard Visscher worden ingewijd. De offervaardigheid der geloofsgenooten, zoo hier als in den vreemde, waarbij vooral de bijdragen der Luthersche gildebroeders niet vergeten mogen worden, had het wederom mogelijk gemaakt in zoo korten tijd de fraaie Koepelkerk te doen verrijzen, inwendig van al het noodige voorzien. Het aantal predikanten werd nu weldra tot vijf uitgebreid.

Gaf de aanwas der Luthersche gemeente te Amsterdam in de Zeventiende Eeuw stof tot blijdschap, de inwendige toestand liet wel eens wat te wenschen over. De leden waren oorspronkelijk Duitschers, en mitsdien werden de godsdienstoefeningen in het Hoogduitsch gehouden. Hoewel door de overkomst van vreemdelingen, die hier overvloediger dan in hun vaderland werk konden vinden, vooral gedurende de jammeren van den dertigjarigen oorlog, het Duitsch element altijd sterk vertegenwoordigd bleef, ontstond toch langzamerhand eene kern van geboren Nederlanders, die jaarlijks in beteekenis toenam. Vele kerkgangers verstonden de predikatiën niet meer en verlangden dat aan de predikanten zou worden voorgeschreven op bepaalde tijden in het Nederlandsch te preeken. Ten einde het aanleeren van onze taal aan te moedigen, besloot de kerkeraad het tractement van elken predikant, dat in 1625 op 1000 gulden was gebracht, met 400 te verhoogen, wanneer hij aan dezen wensch gehoor gaf. Reeds had Adolf Visscher den Lutherschen bijbel, zij het ook gebrekkig, in het Nederlandsch vertaald, en werd een gezangboek in dezelfde taal bewerkt. Doch het doel werd niet bereikt; de taal waarvan de predikanten zich op den kansel bedienden was zulk een zonderling mengelmoes, dat men eene Hoogduitsch leerrede verkoos boven eene zoogenaamd Nederlandsche, met zulk een Duitschen tongval uitgesproken. Johannes Erasmus Blum, van 1655 tot 1678 voorganger der gemeente, was de eenige gevierde prediker van dien tijd. Dat hij te velde trok tegen Room-

DE NIEUWE LUTHERSCHE KERK, OP HET SINGEL, IN 1671 INGEWIJD

schen en allerlei sectarissen, schijnt in den smaak te zijn gevallen, terwijl men daarbij zijne uitstalling van geleerdheid voor lief nam; zijne uitgegeven preken werden althans herdrukt 1).

Aan genoemde onverstaanbaarheid waren zeker voor een deel de wanordelijkheden van het kerkpubliek te wijten, dat op de gaanderijen dikwijls aanleiding tot stoornis gaf. Het gedrag van vele kerkbezoekers liet bovendien veel te wenschen over. In 1646 beklaagde zich de voorzanger, dat als hij Zondags uit den Bijbel voorlas, sommigen een courant of straatliedje zaten te lezen, en dat als hij de kinderen vragen overhoorde er zulk een rumoer werd gemaakt, dat hij zijne eigene woorden niet kon verstaan. Wat het bezwaar tegen de Duitsche prediking betreft, hierin kwam verbetering toen in 1660 Coenraad Hoppe beroepen werd. Hij was Amsterdammer van geboorte en had gedurende dertien jaren bij Hollandsche gemeenten gediend. Zijn optreden scheen eene nieuwe toekomst niet alleen voor de Amsterdamsche gemeente maar voor de geheele Luthersche Kerk in de Republiek te openen, want hij begon jongelieden voor het predikambt op te leiden, deed daartoe eene kleine boekerij aanleggen en vormde het plan tot oprichting van eene kweekschool. Doch hij was geen man naar het hart van zijne Hoogduitsche ambtbroeders, omdat hij in plaats

1624—1683

van de strenge Wittenbergsche de meer vrijzinnige Helmstadtsche richting was toegedaan. In alles werd hij tegengewerkt, hoewel niet door den kerkeraad, zelf wilde men een zijner kweekelingen van den kansel weren. Na Hoppe's dood in 1670 duurde de verdeeldheid voort. De Hoppeaansche partij was invloedrijk genoeg om in 1673 Artus George Velten, een leerling van Hoppe, uit Utrecht te doen beroepen; zij bracht ook Volkhard Visscher tot de gemeente, dien de orthodoxe Lutheranen een Sociniaan en ketter scholden. De

1) J. Hartog, Geschiedenis van de predikkunde (Amst. 1864), blz. 257 v.

kerkeraadsvergaderingen waren voortdurend het tooneel van een onverkwikkelijken strijd, en de diakenen geraakten in onmin met het consistorie, dat zich meer en meer aan de zijde der Wittenbergers schaarde. Men betwistte elkander het recht van verkiezing van predikanten, catechiseermeesters en andere kerkelijke personen, terwijl de geschillen door pamfletten en spotprenten uit de kerkekamer onder de gemeente werden gebracht. Ergerlijke tooneelen waren niet zelden het gevolg van deze jammerlijke verdeeldheid. Nevensgaande spotprent doet ons duidelijk zien hoe het in 1683 met het beroep van Theodorus Dominicus was toegegaan. Twee van de predikanten weigerden den beroepsbrief te teekenen, en bij zijne intrede op den 26sten October in de Nieuwe Kerk, liep 's mans leven bijna gevaar. Een troep vrouwen begon een Psalm te zingen, anderen schreeuwden: „sla dood den hond!" Ondanks de tegenwoordigheid van de onderschouten was de komst van den hoofdofficier noodig om het den leeraar mogelijk te maken zijne rede te houden. Ware hij niet na het einde der godstdienstoefening door eene achterdeur ontkomen, de opgewonden menigte, die hem stond op te wachten, zou hem in het water hebben gesmeten 1).

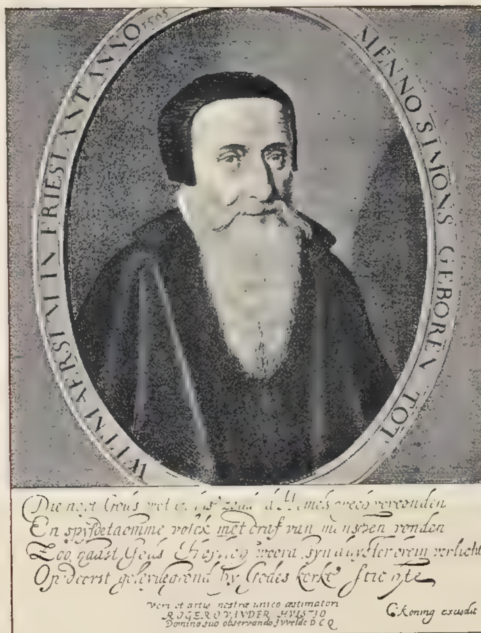
SPOTPRENT OP DE BENOEMING VAN Ds. THEODORUS DOMINICUS TOT PREDIKANT BIJ DE LUTHERSCHE GEMEENTE IN 1683

Dezelfde ijver voor de letter van symbolische geschriften, die gedurende de eerste helft van de Zeventiende Eeuw zooveel tweedracht had gebracht in de Gereformeerde Kerk, verdeelde de Luthersche in de tweede helft van dit tijdperk. In den aanvang was het anders geweest: vervuld van dankbaarheid voor de hulp die men in den vreemde had gevonden, was men er meer op bedacht om wederkeerig aan noodlijdende gemeenten hier te lande de hand te reiken, dan om ter wille van zekere orthodoxie te wroeten in eigen ingewand. In die dagen waarschuwde de kerkeraad zoowel predikanten als gemeenteleden om zich niet in te laten met den leerstelligen strijd tusschen Contra-Remonstranten en Remonstranten. Na de Dordsche Synode boden de Lutherschen den afgezetten predikanten, die naar Duitschland wilden gaan, hunne ondersteuning aan; zij zouden een dier veroordeelden in dienst hebben willen nemen, indien zij daarmede hunne eigene vrijheid niet in gevaar hadden gebracht. Misschien kwam hierbij de oude vete tegen de Gereformeerden in het spel, die niet was ingeslapen. Zoo men later doordreef, dat de Augsburgsche Confessie jaarlijks aan de gemeente moest worden voorgelegen, had dit geen ander doel, dan het bewustzijn van het leerstellig verschil met de belijders van de Dordsche geloofsregels levendig te houden, en de Gereformeerden hebben zich vaak beklaagd over de heftigheid, waarmede sommige Luthersche predikanten zich op den kansel tegen hen uitlieten.

1) F. J. Domela Nieuwenhuis, Geschiedenis der Amsterdamsche Luthersche gemeente, (Amst. 1856), blz. 135 v. — Een vaste burg is onze God, jaarg. 1889, blz. 5 vv.

Onder de Protestanten, die te Amsterdam in het midden der zestiende eeuw heimelijk samen kwamen om zich te stichten door lezing van de H. Schrift, waren vele leden van die kringen, die meestal naar Menno Simons werden genoemd. Ook na de vervolging, waaraan deze hadden blootgestaan, toen zij nog Anabaptisten heetten, bleef het hun geraden zich zorgvuldig schuil te houden, en het verwondert ons niet dat zij bij de beweging van 1566 niet op den voorgrond traden. Na den opstand in Holland kwamen zij weder te voorschijn, en in 1577 stelde de vroedschap hen vrij van den eed. Zij vergaderden toen bij de Stroomarkt, maar spoedig bezaten hunne verschillende partijen onderscheidene vergaderplaatsen. De nieuwe magistraat, die aan alle godsdienstige richtingen volkomen vrijheid wilde laten, had deze lieden niet bemoeilijkt als zij in een schuur of pakhuis zich vereenigden, om door hunne vermaners gesticht te worden. Ongehinderd kwamen in 1581 te Amsterdam afgevaardigden van twaalf Waterlandsche gemeenten bijeen, ten einde orde te stellen op de geregelde verzorging hunner geloofsgenooten. De Waterlandsche Doopsgezinden hielden waarschijnlijk godsdienstoefening in een pakhuis in de Oude Nieuwstraat of Teerketelsteeg, terwijl de geloovigen van de Vlaamsche partij vergaderden op de Nieuwe-Zijds Achterburgwal tusschen de Lijnbaan- en Spaarpotstegen. Toen er scheuring kwam onder de laatsten, koos vermoedelijk een deel hunner de voormalige brouwerij „Het Lam" op het Singel bij het Koningsplein tot plaats van samenkomst. Ook Doopsgezinden van de Friesche en de Hoogduitsche richting waren hier gevestigd en vergrootten de scheuring onder hen. Telkens scheidden zich nog kleine groepen af, vooral wegens verschillen over de toepassing van ban en mijding, zoodat men reeds in het begin der Zeventiende

J. VAN DE VELDE fec.

MENNO SIMONS
1492 — 1559

Eeuw hier een aantal Doopsgezinde gemeenten vond, die met elkander geen gemeenschap hielden. Dit viel zoo in het oog, dat Hugo de Groot in 1616 de Amsterdamsche vroedschap er op wees in zijne beroemde rede, als een afschrikwekkend voorbeeld. De Friezen heetten zoowel het Lubbert Gerritsz-Volk, dat in het pakhuis „De Arke Noë" op de Heerengracht, als het Jan Jacobs-Volk, dat in de Bloemstraat bijeenkwam. Na 1620 vond toepassen van den ban. De meer vrijzinnigen onder de Friesche en Hoogduitsche Doopsgezinden hadden zich daarom bij hen aangesloten; te zamen vormden zij eene vrij aanzienlijke gemeente, die nog versterkt werd, toen eenige uit Engeland overgekomen Brownisten zich voor eenigen tijd bij hen voegden. De Waterlanders konden echter niet voorkomen, dat kleine groepen, die de vroomheid ernstiger wilden opgevat hebben, telkens hen

JAN JACOBS-GEZINDE MENNONITEN KERK IN DE BLOEMSTRAAT
Teekening uit de verzameling D. C. Meijer Jr.

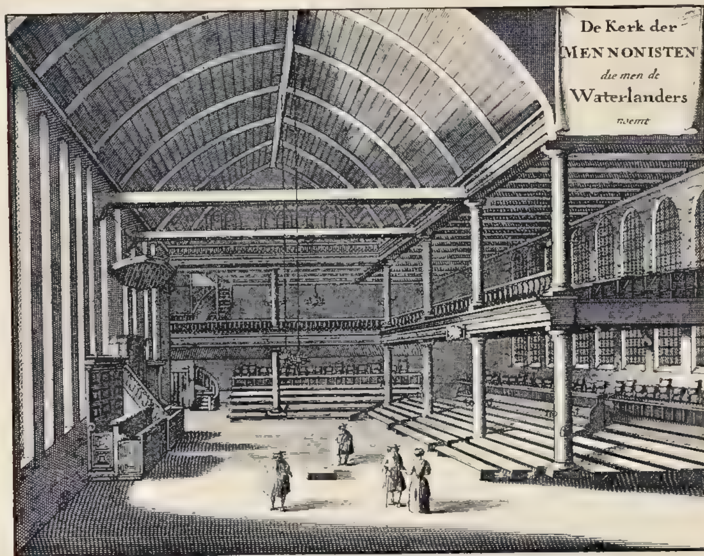
men in de Tuinstraat weder eene nieuwe gemeente, die zich van de oude Vlamingen had gescheiden. De magistraat bemoeide zich wijselijk met deze geschillen niet en liet den Doopsgezinden, die andere protestanten geen overlast aandeden, vrij in hunne bewegingen. Ook het gemoedsbezwaar omtrent den eed bleef door de regeering steeds geëerbiedigd.

Sedert 1605 kwamen de Waterlanders bijeen in de zoogenaamde Groote Spijker op het Singel bij Jan Rodenpoortstoren. Zij onderscheidden zich door hunne gematigdheid, inzonderheid in het verlieten, zoodat aan het scheuren geen einde kwam. De vrijzinnigen onder de Vlamingen deden in 1627 eene ernstige poging tot vereeniging, allereerst met de andere Vlamingen, door het zenden van eene geloofsbelijdenis, het zoogenaamd Olijftakje, die aan alle partijen zou kunnen voldoen. Enkele hunner, vooral een deel der Friezen en Duitschers, gaven aan deze roepstem gehoor, maar de Waterlanders konden er zich niet bij neerleggen, en nog minder de Oude Vlamingen. In 1644 deden de Waterlanders hunnerzijds een voorslag tot

verbroedering. Vlamingen en Waterlanders zouden afzonderlijke gemeenten blijven doch de leden onder elkander kunnen huwen; men zou elkanders armen mogen bedeelen, de predikanten van de eene gemeente zouden bij de andere mogen optreden, de Waterlanders bij de Vlamingen ter kerk mogen gaan en omgekeerd. Van zulk eene verbroedering, meenden de Vlamingen, kon echter eerst sprake zijn, wanneer men het over de grondwaarheden eens was geworden, en daar hierop geen uitzicht bestond, bleef de toestand gelijk zij was 1).

In 1646 vestigde zich te Amsterdam Galenus Abrahamsz. de Haan, die, Zeeuw van geboorte, te Leiden tot dokter in de geneeskunde was bevorderd. Hij trad hier in het huwelijk met eene dochter van een der voornaamste leeraars onder de Vlamingen, Abraham Dirksz. Bierens, en werd twee jaren later zelf predikant bij die gemeente. Behalve Bierens had Galenus, zooals hij gemeenlijk genoemd werd, te Amsterdam nog twee andere geleerde mannen leeren kennen: Adam Boreel, ook uit Zeeland afkomstig, en Daniël de Breen.

Na eenige jaren in vrede het leeraarsambt te hebben vervuld, geraakte Galenus in verdenking van minder rechtzinnig te zijn, vooral ten opzichte van het leerstuk der Drieeenheid, en men schreef dit hoofdzakelijk toe aan den invloed van bovengenoemde mannen. Vooral sedert de jeugdige Samuel Apostool in 1662 tot leeraar was aangenomen, kwam het duidelijk uit hoe Galenus van eene andere richting was. Wat hij den 15den October van dat jaar 's middags aan de gemeente verkondigde was geheel in strijd met hetgeen Apostool 's morgens had geleerd. Men hield het thans voor uitgemaakt, dat Galenus de eeuwige godheid van Christus ontkende en klaagde hem aan als Sociniaan. Daar het verbreiden van de leer van Socinus bij plakkaat verboden was, moest Galenus zich voor het Hof van Holland verantwoorden. Wel sprak deze rechtbank hem vrij, maar de twist duurde voort en nam zoozeer in hevigheid toe, dat burgemeesters het hun plicht achtten tusschen beiden te treden. Of deze al verboden over diepzinnige leerstukken te handelen en tot verdraagzaamheid vermaanden, de scheuring was niet meer te voorkomen. Apostool verliet met zijne ambtgenooten Van den Wijngaard en Van Vreede benevens ongeveer 700 leden de gemeente.

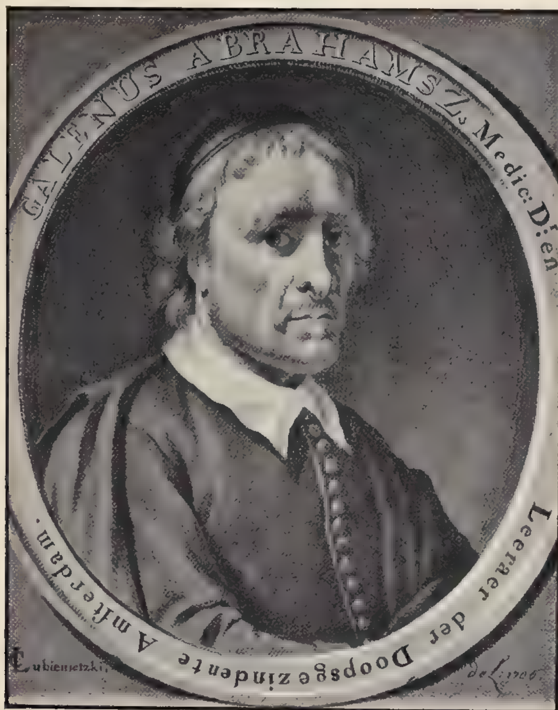
DOOPSGEZINDE KERK „DE SPIJKER BIJ DEN (JAN-RODEN-POORTS)TOREN" OP HET SINGEL
Prent uit: Commelin, Beschrijv. v. Amst. 1694

1) Gevolgd, behoudens kleine verbeteringen, naar Wagenaar (a. w. Dl. II, blz. 192 vv.), die blijkbaar omtrent de vroegere verdeeldheden der Amsterdam Doopsgezinden goed was ingecht.

Galenus bleef met nieuwe ambtgenooten tot zijn dood, den 19^{den} April 1706, de kerken van „Het Lam" en „Den Toren" bedienen; de Waterlanders toch, die tot 1668 in „Den Toren" samenkwamen, hadden zich in dat jaar met de Vlamingen vereenigd.

Apostool en de zijnen hadden zich eerst beholpen met een pakhuis in de Teertuinen, doch in September 1664 kochten zij de gewezen brouwerij kerk hadden gesticht. De meerderheid onder Galenus voerde hiertegen aan, dat zij Apostool en zijne volgers niet hadden gebannen en met hen in vrede wilden leven, op welken grond burgemeesters, die door beide partijen tot scheidsrechters werden gekozen, hun in het bezit handhaafden, hoewel de goederen later verdeeld werden.

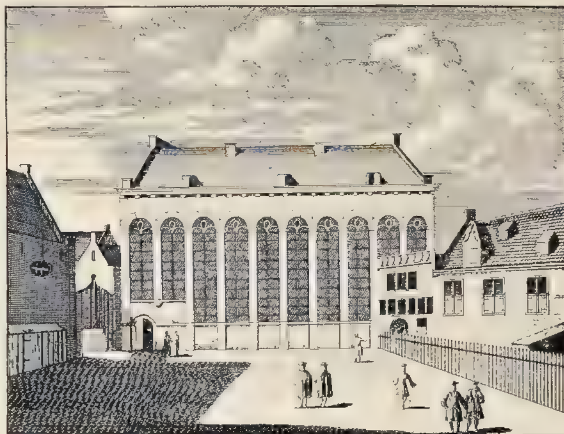
Aan de scheuringen kwam nog altijd geen einde, nu eens zonderden eenige leden van „Den Toren"

GALENUS ABRAHAMSZ. DE HAAN
1622 – 1706
Naar een teekening van C. Lubienietzki
(Oudheidkundig Genootschap)

„De Zon" op het Singel bij de Blauwburgwal, die dadelijk tot kerk werd ingericht. De spreuk boven de poort, die in wezen bleef, „Perfer et obdura" (Verdraag en Volhard), kan tegelijk als hunne leuze gelden. Evenals de andere gemeente, noemden zij zich Vereenigde Vlaamsche, Friesche en Hoogduitsche Doopsgezinden; bovendien maakten zij aanspraak op de kerk „Het Lam" met de daarbij behoorende kerkelijke goederen, aangezien zij trouw waren gebleven aan de leer dergenen, die deze en „Het Lam" zich af, dan weder verlieten ettelijke ontevredenen „De Zon" om afzonderlijk te vergaderen. In het laatst van de Zeventiende Eeuw kon men, behalve in deze drie kerken, in „De Arke Noë" in de Teerketelsteeg, in „De kleine Zon" in de Prinsenstraat, in „Het Sterretje" op de Prinsengracht over de Noordermarkt, in „De Kruikjes" op de Nieuwe Zijds Achterburgwal, in de Bloemstraat en tot 1670 ook nog in de Engelsche Steeg elken Zondag Doopsgezinden vereenigd vinden.

Eerst in de volgende eeuw losten de kleine gemeenten zich langzamerhand in de beide groote op. De voornaamste gemeente bleef die van „Den Toren" en „Het Lam". Het eerstgenoemde kerkgebouw was kleiner dan het laatste, dat eene vrij aanzienlijke oppervlakte besloeg tusschen het Singel waar het één en de Heerengracht waar het twee uitgangen had. Het was in 1639 van den grond af vernieuwd en eene ruime, doelmatig ingerichtte kerk geworden met twee gaanderijen. Het woonhuis der voormalige brouwerij werd in 1661 geheel vernieuwd en droeg nog jaren lang een liggend lam op den geveltop. Men ziet het door de vensters op de bekende schilderij van Van der Helst, den Schuttersmaaltijd voorstellende gehouden in den Doelen. Ook de gemeente van „De Zon" vernieuwde in 1683 haar kerkgebouw, zoodat het bij „Het Lam" niet behoefde achter te staan 1).

Maar enkele leeraars der Doopsgezinden hebben zich als kerkredenaars onderscheiden. De Oude Vlamingen droegen hunne leerredenen zittende voor en stonden alleen op bij het gebed. Hier was van welsprekendheid geen sprake. Galenus werd in zijn tijd zeer geroemd; hij verloochende op den kansel den geneesheer niet en bestrafte inzonderheid de gebreken van het maatschappelijk leven, die hij in zijne dubbele betrekking beter dan een ander opmerken kon. Onder de leeraars bij de gemeente van „De Zon" muntte Michael Fortgens (1683 tot 1695) uit, ofschoon zijne aanhalingen in vreemde talen uit klassieke en andere schrijvers, evenals de zonderlinge allegoriën in de preeken van Galenus, hunne kanselredenen achterstellen bij die der Remonstranten van die dagen 1). Aan de opleiding van predikanten lieten de beide groote gemeenten zich op het voorbeeld der Remonstranten mede gelegen liggen. In 1680 werd aan Galenus vrije woning en een voldoend tractement geschonken, om zich geheel aan het godgeleerd onderwijs van jongelieden te kunnen wijden, doch met zijn dood verviel deze instelling en eerst in 1735 kwam het tot de stichting van eene eigene kweekschool. De gemeente van „De Zon" vertrouwde de opleiding tot den predikdienst; zoo zich iemand aanmeldde, aan een der predikanten toe.

1) Zie ook de afbeeldingen der Doopsgezinde kerken „Het Lam" en „De Zon" in Groei en bloei der stad, blz. 127.

1) J. Hartog, a. w. blz. 224 vv.

Van het oogenblik dat de Dordsche Synode het doemvonnis had uitgesproken over de leer der Remonstranten, bestond er te Amsterdam eene Remonstrantsch-Gereformeerde gemeente, die de deuren der Gereformeerde kerk van nu aan voor haar gesloten vond. Zij vergaderde in stilte en werd, gelijk wij reeds zagen, vrij geregeld bediend door afgezette predikanten, zelfs door gebannenen, die het waagden in het vaderland terug te keeren. De Remonstrantsche predikanten toch, die reeds vóór de beslissing van 1618, onder leiding van Johannes Wtenbogaert, in heimelijke samenkomsten zich nauwer aan elkander hadden verbonden, besloten na hunne veroordeeling tot de oprichting van een eigen kerkgenootschap. In de vergaderingen te Waalwijk en Antwerpen werden door de ballingen de grondslagen gelegd tot de Remonstrantsche Broederschap en maatregelen genomen, om onder directie van Wtenbogaert — die toen het gevaar dreigde gevlucht en daarna tot ballingschap veroordeeld was — en enkele anderen in de bediening der gemeenten te voorzien. Aan welke gevaren zij zich blootstelden, wanneer verboden godsdienstoefeningen werden ontdekt en verstoord, daarvan leverde ook de Amsterdamsche gemeente in de eerste jaren menig voorbeeld op. Na Maurits dood braken beter tijden aan, al bracht het optreden van Frederik Hendrik niet dadelijk den schoonen dag, waarmede men zich had gevleid. Verstoringen werden echter zeldzamer, de magistraat betoonde zich steeds toegevender. Tot de gemeente, die uit gezeten burgers bestond, behoorden vele aanzienlijken, zooals Brasser, Reael, Bisschop, Van Limborch en Hartogsveld. Op de lijst van een 250-tal leden, die in 1628 aan de regeering „exercitie van haer religie buyten de publycke kercken" kwamen vragen, komen een aantal bekende namen, o.a. die van Samuel Coster voor [1]. Burgemeesters vreesden te recht, dat, zoo zij aan de Remonstranten de vrijheid bleven weigeren, die hun in Rotterdam was toegestaan, voorname kooplieden zich licht daarheen konden verplaatsen, waarmede enkele hadden gedreigd. Het was in het welbegrepen belang van de burgerij eener handelstad, dat er een einde kwam aan de godsdienstige beroeringen, die nu zoovele jaren hadden geduurd, en zoo laat het zich begrijpen, dat, toen in 1631 de hernieuwing der plakkaten in de Statenvergadering weder ter sprake kwam, Amsterdam verklaarde ze niet meer te zullen afkondigen.

De Amsterdamsche Remonstranten achtten daarom den tijd gekomen eene eigen kerk te stichten. Neemt men in aanmerking, dat zij voor de Broederschap, in 1621 eene som van 1800, in 1632 zelfs van 6000 gulden opbracht, dan laat zich begrijpen dat de gelden voor een ruim en stevig gebouw spoedig te vinden waren. In 1630 kocht men een gewezen hoedemakerij met erven aan de westzijde van de Keizersgracht bij de Prinsenstraat, waarin

GEDENKPENNING OP DE VERBANNING VAN JOHANNES WTENBOGAERT
14 NOVEMBER 1619, DOOR JOHAN WIJNTGIS [2]
(Kon. penningkabinet te 's Gravenhage)

---

1) Wagenaar, a. w. Dl. I, blz. 497 v.

2) Een hand uit de wolken, waarin de naam Jahveh, houdt een tros druiven, waaronder een wijnpers waaruit het druivenat vloeit. Daaromheen: Est a pressura largior et melior, 1619. (Na verdrukking is het overvloediger en beter). Keerzijde: De fabel van den leeuw in zijn hol. De vos bemerkende de naar binnengekeerde voetstappen en de gebeenten van verscheurde dieren, wacht zich wel aan het verzoek van den leeuw (prins Maurits) te voldoen om binnen te treden. Daaromheen: Quia me vestigia terrent (Omdat mij de voetstappen afschrikken).

Hermanus Montanus in Januari voor het eerst preekte. In Februarie trad Simon Episcopius er op, en de godsderijen, die achter de huizen aan den openbaren weg verscholen was, door Episcopius worden ingewijd.

JOHANNES WTENBOOGAERT

1557 1644

Naar de schilderij van Jacob Backer in de Remonstrantsche kerk te Amsterdam

dienstoefeningen werden geregeld des Zondags en Woensdags voortgezet, tot men in de zomermaanden tot eene geheele vertimmering overging. Reeds den 8sten September kon de kerk met hare twee gaan-

De schaer, die niemand doemt, als dien Gods woord afsondert,
En steekt een pylaer aen 't bouvalligh Christendom;
Die eeuwigh werd geboeyt, vermoord, verdoemt, geplondert,
En 't opgeleyde kruys geduldigh droegh alom:
Dees' veylge samenplaets verworf ten lange lesten.

TEMPLVM·CHRISTIANVM·AMSTERDAMI.

De Heyligheyd hing noyt in kostelycke slot
Al was de Tempel heel van louter goud gegoten
Gesmeed van diamant [illegible]
Ook word de Godheyd niet kappelinckt kerck beslote [illegible]

[illegible]

[illegible]

Bastisez temples d'or de pierres precieuses,
Pourtant la Pieté jamais [illegible]
Un bon cœur nettoye des [illegible]
Du monde c'est les Temple [illegible]

Ce n'est que du dehors, que des mines frivoles
Dont le Bigot est pris le cœur, le propre lieu,
L'hostel de Pieté, il le ferme au vray Dieu,
Et le fermant a Dieu, il l'ouvre a ses Idoles.

[illegible]

BOUW VAN DE REMONSTRANTSCHE KERK IN 1630
Oudheidkundig Genootschap

zong Vondel. Tegen de glazen der boekwinkels hing eene afbeelding van het gebouw openlijk tentoon, met Vondels gedicht er onder gedrukt. Doch de regeering, willende voorkomen dat zulk eene uitdaging tot nieuwe baldadigheden aanleiding zou geven, deed de prent ophalen maar liet de Remonstranten ongemoeid.

Aanvankelijk kon de bediening der gemeente, bij gebrek aan een genoegzaam aantal predikanten, door de Directeuren der Broederschap telkens slechts voor enkele maanden aan een paar leeraars worden opgedragen; eerst in 1632 kreeg zij Carolus Niëllius en Bartholomeus Praevostius als vaste predikanten. De laatste had, als predikant van Vreeswijk weleer door de synode van Utrecht afgezet, jaren achtereen rondgezworven om de noodlijdende gemeenten te dienen. De eerste, die eens aan het hoofd had gestaan van de Fransche gemeente te Antwerpen en daarna tot 1618 de voorganger was geweest der Waalsche gemeente te Utrecht, was eerst een jaar geleden uit Loevestein ontsnapt, waar hij sedert 1623 had gezeten 1). Nu zij op vaste grondslagen gevestigd was, nam de gemeente spoedig in omvang toe. Hoewel het grootste deel der leden zeker uit gegoeden bestond, kan toch het cijfer van 1410 gulden, dat de gemeente gemiddeld voor het onderhoud van behoeftigen noodig had, eenigermate als maatstaf van hare uitgebreidheid gelden. Werd van den aanvang een derde predikant noodig geacht, in de eerste jaren kon hierin niet anders worden voorzien, dan door de Utrechtsche predikanten om beurten te doen optreden. Eerst in 1643 verkreeg de gemeente drie predikanten 1).

Waren andere protestantsche kerken vaak het tooneel van jammerlijke oneenigheden en leerstellige twisten, die soms zoo hoog liepen, dat de regeeringen van stad en land zich wel gedwongen zagen tusschen beiden te komen: de Remonstranten onderscheidden zich door hunne vreedzaamheid en onderlinge verdraagzaamheid. Geen burgemeester van Amsterdam dacht er meer aan hen, op grond van verjaarde plakkaten, in het houden hunner godsdienstoefeningen te bemoeielijken, gelijk men jaren lang te Leiden nog deed. Veeleer vond de overheid reden om zich te verblijden, dat er onder

GERARDUS BRANDT

1626—1685

1) C. D. Sax Jr. Car. Niellius. Amst. 1896.

1) Van 1650 tot 1652 had Amsterdam tegelijk vier, van 1667 tot 1669 zelfs vijf predikanten. Zie J. Tideman, De Remonstrantsche Broederschap (Amst. 1847), blz. 223 vv. en „Bijzonderheden uit de geschiedenis der Amsterdamsche Remonstrantsche gemeente" in Studiën en Bijdragen op 't gebied der historische theologie, Dl. III, blz. 495 vv.

de Remonstrantsche predikanten mannen waren, die èn door welsprekendheid èn door geleerdheid uitmuntten. Het pleit wel voor de achting die men hen toedroeg en voor den afkeer die men had voor het drijven der Calvinisten, dat velen, die als lidmaten van de Gereformeerde kerk te boek stonden, zooals Van de Poll, Van Vlooswijk, Van Hoorn en anderen, hunne kinderen bij de Remonstranten lieten doopen. Zelfs mannen die stedelijke ambten bekleedden, zooals Jan Hulft, Willem van Loon en Hans Bontemantel, gingen met hunne vrouwen tot die gemeente over 1).

en godsdienstige overtuiging niet verheelde, die in „Het leven en bedrijf van Michiel de Ruyter" eene eerzuil stichtte voor den grootsten zeeheld der Republiek, verdiende de achting, die niet enkel zijne geloofsgenooten maar ook het beste deel van Amstels burgerij hem onverdeeld toedroeg. Zijne drie zonen, van welke de oudste en de jongste na zijn dood sieraden waren der Amsterdamsche gemeente, traden als kerkredenaars en letterkundigen in zijne voetstappen. „Wie van hun d'uitstekendste geweest zij zou men bezwaerlijk kunnen zeggen. Kaspar, d'oudste, had op den

1653 1696

Van 1667 tot aan zijn dood in 1685 was Geeraert Brandt een sieraad der gemeente 2). De roep die van hem als letterkundige uitging, vóór hij zich aan den dienst der kerk wijdde, heeft hij als dichter en schrijver niet gelogenstraft. Waren Vondel, Van Baerle en Huygens opgetogen geweest over zijne lijkrede op Hooft: in later jaren hebben tallooze hoorders, waaronder niet weinigen van andere gezindten, bij zijne indrukwekkende predikatiën aan zijne lippen gehangen. De man, die in zijne „Historie der Reformatie" en in zijne „Historie van de rechtspleging van Oldenbarneveld, Hoogerbeets en De Groot" zijne staatkundige

predikstoel eenen ernst over zich, maghtigh versteende harten te breken en de tranen ten oogen uit te perssen; Geeraert bezat eene lieftalligheid, die d'ongevoelighste zielen kon treffen, weghrukken en met een liefelijk gewelt veroveren; en de jongste (Joannes) wist met zulk eene gladdigheid van tael en sieraet van welzeggen zijne gedachten t' ontvouwen, dat niemant die hem aenhoorde ongeraekt bleef en het kilste gemoet in een brant van ijver ontvonkt wierdt om zijne stichtzame lessen en vermaningen te volgen" 1). De leerstellige en van den Calvinistischen geest doortrokken stichtelijke geschriften van andere kerkleeraars dier dagen zijn lang vergeten, maar boeken als de

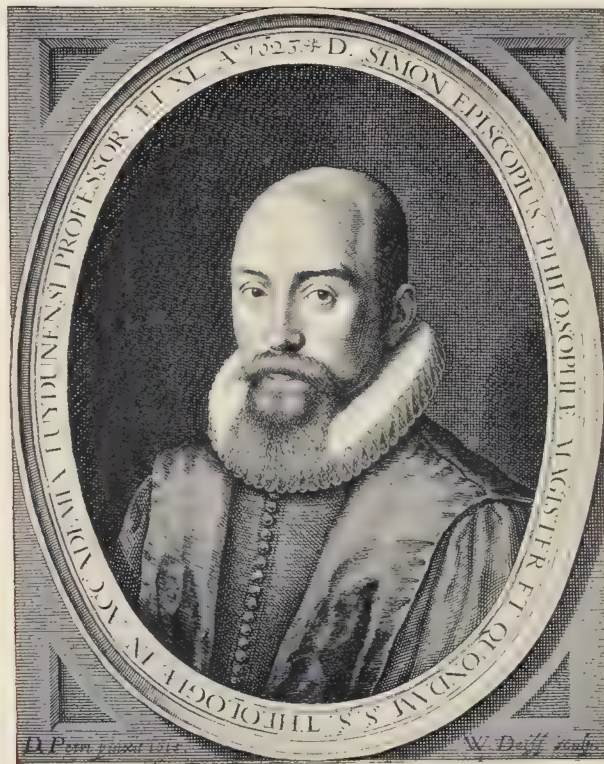
1) Hans Bontemantel, a.w. Dl. I, blz. LXIV v.

2) G. M. C. Loeff, De Nederl. geschiedschrijver G. Brandt. Utr. 1864.

1) J. de Haes, Het leven van G. Brandt ('s Gravenh. 1740), blz. 35.

„Historie van het leven van H. de Groot" van Caspar Brandt, om van andere te zwijgen, bleven eene kostbare nalatenschap ook voor het nageslacht.

Het aantal Remonstranten bleef altijd veel geringer dan dat der Lutherschen en Doopsgezinden 1). De kerkeraad, bestaande uit opzieners, die tegelijk ouderlingen en diakenen waren, had hunne Kweekschool. Zoodra de vervolgingswoede begon te bedaren, deden zich jongelieden op, die tot godgeleerden wenschten opgeleid te worden, om daarna zich aan het predikambt te wijden. De Broederschap kon hare kweekelingen niet naar Leiden zenden, waar de theologie het stempel van Dordrecht droeg. Toch hechte zij hooge

SIMON EPISCOPIUS
1583—1643

voor de weinige behoeftige ouden van dagen en voor weezen geen afzonderlijk toevluchtsoord te openen; de laatsten konden in het stedelijk Aalmoezeniers Weeshuis opgenomen worden, zoo er geen gezinnen werden gevonden, die zich met hunne verpleging wilden belasten. Maar konden de Remonstranten hier op geene instellingen van liefdadigheid wijzen, zij mochten roem dragen op waarde aan de wetenschappelijke vorming van toekomstige voorgangers der gemeenten, en daarom werden zij die zich daarvoor aanmeldden aan de bijzondere zorg van predikanten toevertrouwd. Toen nu de Amsterdamsche regeering besloot tot de oprichting van een Athenaeum, dat reeds in 1632 geopend werd, begreep de Broederschap dat het oogenblik gekomen was om hiernaast een Seminarium voor aanstaande predikanten te stichten, voor wier letterkundige ontwikkeling tegelijk van dat Athenaeum partij kon worden getrokken. De

1) Volgens het Communitanten-boek of lidmaten-register bestond de gemeente bij hare vestiging uit 303 leden.

uitvoering van het plan vertraagde, omdat Rotterdam weinig genegen was den predikant Episcopius als hoogleeraar aan Amsterdam af te staan; eerst op 28 October 1632 kon deze zijne lessen openen. Hij vond hier een werkkring zijner waardig aan de zijde zijner oude vrienden en geestverwanten, Vossius en Barlaeus. De opvolger van Arminius, de regent en onderregent van het Statencollege te Leiden, zij waren gelijkelijk de slachtoffers geworden van de omwenteling van 1618, zij werkten thans weder samen aan de vorming van vrijzinnige godgeleerden. Hoe gaarne zou men ook Hugo de Groot aan de Kweekschool verbonden hebben, toen hij in 1632 heimelijk in Amsterdam vertoefde! De Noord-Hollandsche synode zag deze dingen met leede oogen aan en stelde pogingen in het werk om de Kweekschool te doen sluiten. Burgemeesters dachten er anders over; als de lessen maar niet in het openbaar werden gegeven, moest aan Episcopius de vrijheid worden gelaten om in zijn huis te doen wat hij wilde. Tot zijn dood in 1643 heeft hij zich aan dit gewichtig werk gewijd, terwijl hij tevens predikbeurten vervulde. Steller van de geloofsbelijdenis der Remonstranten, scherpzinnig verdediger van hunne beginselen en overtuigingen, waarom hij door Roomschen zoowel als Contra-Remonstranten

PHILIPPUS VAN LIMBORCH
1633—1712

EPISCOPIUS DAALDER 1)

1) Wahrheitsthaler, 1598, van Heinrich Julius (1589—1613) van Braunschweig, op de rechterzijde: Recte faciendo neminem timeas 1598, keerzijde: Een krans van 11 gekroonde wapenschilden, bovenaan de Brunswijksche helm, in het midden een crucifix, waarbij: Veritas vincit omnia, benevens: Calumnia en Mendacium. — Daar zich dit muntstuk bevond onder het reisgeld, dat aan Episcopius bij zijne verbanning werd gegeven, en de spreuk op de voorzijde zoo geheel op hem toepasselijk was, heeft men het „Episcopius daalder" genoemd.

werd ontzien, godgeleerde bij uitnemendheid, heeft hij in zijne school een aantal predikanten gevormd, die daarna de Amsterdamsche en vele andere gemeenten tot sieraad zijn geweest 1).

De Kweekschool heeft niet weinig bijgedragen tot den bloei van de Amsterdamsche gemeente, en het laat zich begrijpen dat Rotterdam meermalen getracht heeft haar derwaarts over te brengen. Niettegenstaande de Fransche godgeleerde Daniël Tilenus te haren behoeve een aanzienlijke som aan de Broederschap had gelegateerd, kostte zij zware geldelijke offers, die gewillig werden gebracht. In 1638 werd ook eene boekerij aangelegd, die door aankoop en schenking in een halve eeuw zoo toenam, dat de zorg er voor aan twee bibliothecarissen werd toevertrouwd. Na Episcopius beriep men Etienne de Courcelles uit Frankrijk, die in zijne moeielijke taak door de predikanten Niëllius en Praevostius werd bijgestaan. Poelenburg en Pontanus, die hunne plaatsen vervingen, hebben slechts kort aan deze Kweekschool gearbeid, maar des te langer heeft Philippus van Limborch aan haar hoofd gestaan. Amsterdam mocht trotsch zijn op het bezit van een man, die tot de eerste Nederlandsche godgeleerden van zijn tijd behoorde en in een breede rij van werken de nagedachtenis zijner voorgangers waardig geëerd als ook der wetenschap op menig gebied onschatbare diensten bewezen heeft. Zijn in het Latijn geschreven „Theologisch Systema", herhaaldelijk herdrukt, bleef nog een eeuw na zijn dood een standaardwerk der godgeleerdheid, dat ook door Engelsche en Duitsche godgeleerden hoog geprezen werd 1). Voor de opleiding harer studenten legde de Broederschap ook bijzondere nadruk op het onderwijs in de letteren en wijsbegeerte. Na dit van tijd tot tijd aan enkele predikanten te hebben opgedragen, besloot men een eigen hoogleeraar met die taak te belasten. Jean le Clerc, vroeger predikant te Genève, werd in 1684 tot dit ambt geroepen. Van zijne veelomvattende kennis getuigt het groot aantal zijner geschriften, die zijn naam zoo hier te lande als in het buitenland beroemd hebben gemaakt. Toen na de heropening van het edict van Nantes vele Fransche protestanten, die zich te Amsterdam kwamen nederzetten, zich bij de Remonstranten aansloten, werd aan le Clerc opgedragen ook geregeld Fransche predikbeurten te vervullen.

1) A. H. Haentjens, Simon Episcopius. Leiden 1899.

1) Abr. des Amorie van der Hoeven, Het tweede eeuwfeest van het Seminarium der Remonstranten (Leeuw. 1840, blz. 114 vv.) Abr. d. Am. v. d. Hoeven Jr. Dissertatio de Phil. a Limborch et J. Clerico Amst. 1843.

DE WAALSCHE EN ENGELSCHE KERKEN

Tot de bevolking van eene groote koopstad als Amsterdam behoorden, gelijk te verwachten was in de Zeventiende Eeuw, vele vreemdelingen. Op het Damrak en in die gedeelten der stad, waar de meeste handelsbedrijvigheid heerschtte, kon men zoowel Moscovieten en Polen als Grieken en Italianen aantreffen, kenbaar aan hunne nationale kleederdrachten. Behalve zulke tijdelijke bezoekers, hadden zich hier, behalve de Luthersche Duitschers, niet weinigen voor goed gevestigd, die of in de Republiek beter dan in hun geboorteland hun brood konden vinden, of hier een toevluchtsoord hadden gezocht voor geloofsvervolging. Dit laatste was het geval met de protestantsche Walen, die uit de Spaansche Nederlanden herwaarts kwamen, toen Holland den Spanjaard van zijn bodem had verjaagd. Het verwondert ons niet dat zij, na de omkeering van 1578, Amsterdam in de eerste plaats tot woonplaats kozen. Er was voor tal van handen overvloed van arbeid, nu zoovele Roomschen waren uitgeweken, groot- en kleinhandel en alle takken van bedrijf begonnen te herleven. De Gereformeerde gemeente, waarbij zich een aantal gevluchtte Vlamingen had aangesloten, ontving de Fransch sprekende geloofsbroeders met open armen en liet hunne ouderlingen plaats nemen in de kerkeraadsvergaderingen, totdat zij in het bezit zouden zijn van een eigen kerkgebouw. Op de Oude-Zijds Achterburgwal stond aan de oostzijde het voormalig klooster der Paulusbroeders, hetwelk door den magistraat als Proveniershuis in gebruik was genomen. In 1586 werd dit gebouw aan de Walen afgestaan en terstond door hen voor den protestantschen eeredienst ingericht. Jean de la Grève, die met de eerste uitgewekene was overgekomen, en Jean Hochedé, bijgenaamd de la Vigne, die in 1585 uit Antwerpen werd beroepen, hebben hier het eerst gepreekt.

De voorspoed der Spaansche wapenen in het zuiden vermeerderde in korten tijd het aantal vluchtelingen, zoodat een derde predikant werd vereischt. Men had geen gelukkiger keus kunnen doen dan toen men Jean Taffin, den voormaligen hofprediker van Willem van Oranje, beriep. De vrome geleerde die „à Dieu ta vie, en Dieu ta fin" tot zijn levensspreuk had gekozen, wiens »Traité de l'amendement de vie" of „Boetveerdicheyt des levens" — zooals de titel van het oorspronkelijk in het Latijn

geschreven boek in het Nederlandsch luidt, — jaren lang het stichtelijk boek bij uitnemendheid bleef, onderscheidde zich door zijne verdraagzaamheid. In het geschil tusschen Arminius en diens ambtgenooten trad hij als vredestichter op, en voorzeker zou hij ook te Leiden voor den voormaligen ambtgenoot in de bres zijn gesprongen, ware hij niet in 1602 op drie-en-zeventigjarigen leeftijd overleden. Simon Goulart, die in 1601 van Wesel was beroepen, trad wel in zijne voetstappen, maar beleefde andere dagen; hoe meer hij overhelde tot de aanhangers van Arminius, des te beslister koos zijn consistorie partij voor het zuiver Calvinisme. Toen hij ten laatste uit overtuiging zich bij de Remonstranten had aangesloten, was zijn vonnis geveld; in 1615 ontving hij zijn ontslag. Vruchteloos beproefden Wtenbogaert en Taurinus hem door tusschenkomst van de regeering weder op den kansel te brengen. Goulart verdedigde zijne denkwijze in een geschrift, maar hoe scherpzinnig en helder zijn betoog ook zijn mocht, zijne apologie lokte slechts bittere tegenschriften uit, onder anderen van zijn opvolger Fabrice de la Bassecourt, een ijveraar voor de confessie. Zoo werd ook de Waalsche gemeente door geloofsverdeeldheid beroerd. Zij was intusschen aanmerkelijk toegenomen, zoodat in 1616 uitbreiding moest worden gegeven aan het kerkgebouw, dat tevens een nieuwen toegang ontving in de Bushuis- thans Hoogstraat door een fraaie poort, volgens de ordonnantie van den bouwmeester Hendrik de Keizer opgetrokken 1). Maar na de verandering van 1618 verloor zij vele harer leden, die geen stichting konden vinden bij de orthodoxe predikanten. Jean Doucher, die in 1620 hier beroepen werd, ontzag zich niet de heeren Bas, Boom en andere meer gematigde regenten, die weer op het kussen kwamen, in eene leerrede voor vijanden van de religie, libertijnen en Arminianen

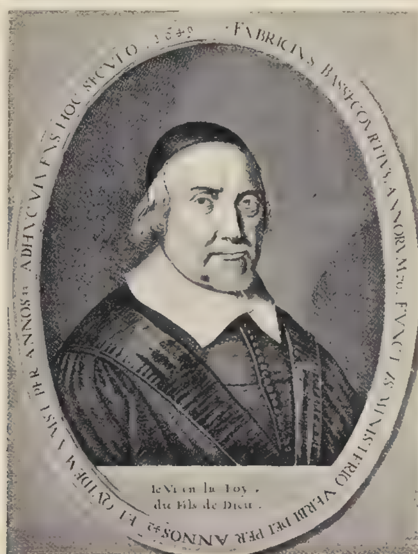

JEAN TAFFIN
1529 1602

1) Zie de afbeelding der Walen-kerk Groei en bloei der Stad, bl 87.

uit te schelden. Gelukkig ging de onverdraagzame geest zijner tijdgenooten niet over op een volgend geslacht, dat het rustig aanzag hoe eene zelfstandige Remonstrantsche gemeente naast de Gereformeerde verrees en bloeide.

Daar een groot aantal Fransche familiën zich hier voor goed gevestigd hadden, bestond de gemeente in het midden der Zeventiende Eeuw grootendeels uit geboren Amsterdammers. Het in stand houden eener Waalsch Gereformeerde lingen hier neergezet en in 1693 was dit getal meer dan verdubbeld 1). Het kerkgebouw, hoewel weinige jaren geleden weder vernieuwd en uitgebreid, bleek geheel onvoldoende, en men riep de hulp der wethouderschap in om, met het oog op een steeds wassend aantal refugie's, een tweede kerk in te richten. Tot dit doel werd de Schermschool op de hoek van de Prinsengracht en het Molenpad afgestaan, die in 1680 verbouwd en dadelijk voor de godsdienstoefening in gebruik

FABRICE DE LA BASSECOURT
1579 1650

gemeente bleef daarom niet minder gewettigd, al ware het alleen omdat voortdurend Fransche protestanten hier tijdelijk vertoefden of zich kwamen vestigen. Dit laatste was in grooten getale het geval na de herroeping van het edict van Nantes. De wreede vervolging van de Fransche protestanten onder Lodewijk XIV deed ontelbare predikanten en geletterden, aanzienlijken en handwerkslieden naar de Nederlandsche Republiek, die veilige herberg voor alle vervolgden om des geloofswil, uitwijken. Het laat zich denken hoezeer daardoor het ledental der Amsterdamsche gemeente toenam. In 1684 hadden zich reeds meer dan 2000 vluchtelingen hier neergezet en in 1693 was dit getal genomen werd 2). Die plek was met voordacht gekozen, omdat vele manufacturiers en andere nijvere lieden in dat gedeelte der stad, naar hen Fransche pad en Walenhoek genoemd, zich metter woon hadden neergezet. De gemeente had in dat jaar drie predikanten, Pierrot, Colvius en Louis de Wolzogen. De laatste haalde zich, toen hij nog hoogleeraar te Utrecht was, door een geschrift

1) H. J. Koenen, Geschiedenis van de vestiging en den invloed der Fransche vluchtelingen in Nederland (Leiden 1846), blz. 96.

2) Wagenaar, a.w. Dl. I, blz. 690. De afbeelding van de Nieuwe Walen-Kerk in Groei en bloei der stad, blz. 182.

over een werk van den Spinozistischen geneesheer Lodewijk Meijer te Amsterdam vele moeielijkheden op den hals. Meer dan twintig godgeleerden namen de pen tegen hem op, maar de Staten van Utrecht hielden hem de hand boven het hoofd en drongen er zelfs bij de regeering van Deventer op aan, dat twee predikanten aldaar, die een scherp tegenschrift tegen Wolzogen in het licht hadden gezonden, daarover bestraft zouden worden. Dat zulk een man, van Cartesiaansche en Spinozistische ketterijen verdacht, niet alleen bij de Waalsche gemeente te Amsterdam werd beroepen, maar dat burgemeesters en curatoren hem zelfs tot hoogleeraar in de kerkgeschiedenis aan het Athenaeum aanstelden 1), was wel een bewijs dat de geloofsijver van weleer voor een milder geest had plaats gemaakt. Bij den dood van Pierrot in 1688 werden tegelijk drie nieuwe predikanten beroepen. De Waalsche gemeente, zoo klein in den aanvang, behoorde bij het einde der eeuw tot eene der aanzienlijkste van Amsterdam.

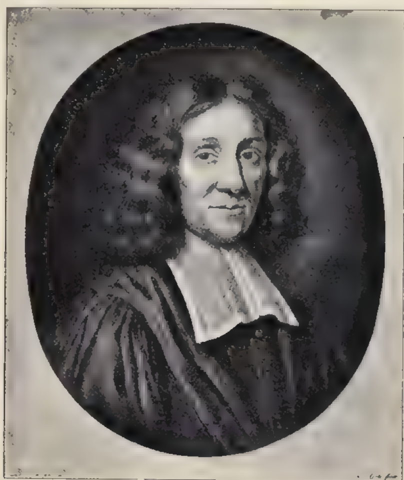
LOUIS DE WOLZOGEN
1633—1690

Naast de Fransche vond men in de Zeventiende Eeuw te Amsterdam ook eene Engelsche Kerk. Nadat de stad de zijde van den Prins van Oranje had gekozen, vormde zich hier eene kleine kolonie

1) F. H. Gagnebin, Liste des Eglises Wallonnes des Pays-Bas et des pasteurs qui les ont desservies. (Leyde 1888), p. 1 sv.

van Engelschen, die, omdat zij zich niet met de Episcopale Staatskerk vereenigen konden, wegens hunne godsdienstige overtuiging in moeielijkheden waren geraakt. De herleving van handel en scheepvaart zal er mede toe hebben bijgedragen om deze Presbyterianen hunne schreden naar Amsterdam te doen richten. In korten tijd was hun getal zoozeer toegenomen, dat zij tot burgemeesters het verzoek richtten om een eigen kerkje. Men stond hun de voormalige kerk der Begijnen op het Begijnhof af, die na 1578 gesloten was gebleven 1). Eerst in 1607 werd dit gebouw door predikanten aan burgemeesters plaats vragen om een grooter kerk te bouwen, daar in het volgend jaar nog vele gezinnen werden gewacht 1). De toevloed was echter niet zoo groot, dat eene tweede kerk noodig bleek te zijn, alleen werd het oude gebouw op stadskosten wat vergroot.

De kerkelijke geschillen, die de zustergemeenten telkens beroerden, schijnen tot deze kleine kudde niet doorgedrongen te zijn. Wel ondervonden de Engelschen soms onaangenaamheden van anderen aard. Zoo vaak de Republiek met Engeland in oorlog was, wilde de overheid niet toelaten, dat

1634 1717

Zwartkunstprent door J. Gole naar B. Vaillant

den eersten predikant, Johan Paget, in tegenwoordigheid van Plancius en den schout Willem van der Does ingewijd. Het bleef eene kleine gemeente, die weinig van zich deed spreken, totdat de gebeurtenissen, die in Engeland plaats grepen in de tweede helft van de Zeventiende Eeuw, het ledental sterk deed toenemen. Een groot aantal Independenten begon uit te wijken, toen Karel II de Episcopale kerk herstelde. Waren er nu evenals vroeger die in Amerika een nieuw vaderland zochten, anderen gaven de voorkeur aan de Republiek der Vereenigde Nederlanden. In het voorjaar van 1663 kwamen de twee Engelsche

1) Zie de afbeelding in Groei en bloei der stad, blz. 35.

door predikanten op den kansel eenige sympathie voor hun vaderland werd aan den dag gelegd. Had Richard Made, na den schrikkelijken brand, die Londen in 1666 teisterde, voor deze stad gebeden, burgemeesters vonden dit zoo onbetamelijk, dat zij den leeraar het preeken en bijwonen der kerkeraadsvergaderingen voorloopig verboden, en hem zou nog erger zijn wedervaren, indien men niet had kunnen getuigen, dat Made gewoon was 's hemels zegen over 's lands vloot af te bidden 2).

1) Zij noemden zich toen Bruinisten. Zie Bontemantel, a.w. Dl. II, blz. 517.

2) Wagenaar, a.w. Dl. I, blz. 609.

Af en toe hebben zich ook Engelsche Episcopalen hier ter stede neergezet, maar zij waren te gering in aantal om eene gemeente te vormen, gelijk in Rotterdam met de zoogenaamde Avanturiers het geval was. Meestal was hun verblijf slechts van korten duur, zooals onder de Republiek in de dagen van Cromwel. Eerst in de achttiende eeuw werd te Amsterdam eene Episcopale Kerk opgericht.

Na het begin van den dertigjarigen oorlog, toen de verjaagde Koning van Boheme hier zijn toevlucht zocht, kwamen ook vele Gereformeerde Duitschers herwaarts, die voor een deel Amsterdam tot woonplaats kozen. Van het bouwen eener eigene kerk is toen evenmin als later sprake geweest. Zij zouden bij de Lutherschen ter kerk hebben kunnen gaan, doch de aanhangers van Luther en die van Calvijn stonden daartoe, gelijk wij weten, te vijandig tegenover elkander. Daarom verzochten en verkregen zij van de regeering de vergunning om wekelijks voor zich in hunne landtaal te doen preeken, waarvoor het gebruik van de Nieuwe Zijds Kapel werd toegestaan. Otto Badius werd in 1632 hun eerste leeraar. Het aantal dier Gereformeerde Duitschers schijnt niet groot geweest te zijn.

Tijdelijk heeft in Amsterdam omstreeks het midden van de Zeventiende Eeuw ook eene Deensche gemeente bestaan. De leden waren Luthersche kooplieden, die zich in het belang van den Noordschen handel hierheen hadden begeven, doch de Luthersche kerk niet bezochten, omdat zij noch Hoog- noch Nederduitsch verstonden. Eerst behielpen zij zich voor hunne godsdienstoefeningen met een gehuurd huis, maar eerlang vroegen zij aan de regeering een ruimer plaats, waarop hun eene loods bij de oude Admiraliteits-werf in de Peper straat in gebruik werd gegeven, op voorwaarde dat zij voor hun predikant, Christiaan Abel, geen bezoldiging zouden vragen. Toch werden hem gedurende eenige jaren 500 gulden uit stadskas betaald. Zoowel de predikanten als het consistorie van de Luthersche gemeente kwamen tegen deze Noorsche kerk in verzet; zelfs voer men op den kansel tegen haar uit. Tulp en zijne medeburgemeesters namen dit euvel op, en lazen den predikant Hoppe duchtig de les. Kort na den inval van Lodewijk XIV in de Republiek vertrok Abel naar Denemarken om voor zijne landgenooten te collecteeren, doch keerde niet terug, waarop de gemeente verliep.

ANDERE PROTESTANTSCHE KERKEN

In den loop der Zeventiende Eeuw herbergde Amsterdam een aantal godsdienstige vereenigingen, die voor het meerendeel nauwelijks op den naam van kerken aanspraak kunnen maken. Daaronder bevonden zich vroeger en later gelijkgezinden, die elders niet werden geduld, omdat hunne geloofsbegrippen in strijd waren met de heerschende kerk, terwijl zij hoopten hier in vrijheid te kunnen leven. Zij, die de Calvinistische geloofsbelijdenis voor de absolute waarheid hielden, hebben wel ten allen tijde het bestaan van protestantsche vereenigingen buiten de Gereformeerde kerk met leede oogen aangezien, maar de ijver in den aanvang aan den dag gelegd, om geene andere kerken nevens zich te dulden, die in formulieren of liturgiën van hen verschilden, verminderde, toen meer en meer bleek dat de magistraat onwillig was hiertoe de hand te leenen. De Katholieken hunnerzijds werden door dit verschijnsel bevestigd in de overtuiging, dat de Hervorming een bedenkelijken weg had ingeslagen, toen zij brak met de alleen zaligmakende kerk. In de Zuidelijke Nederlanden dreven zij meermalen in vlugschriften en prenten den spot met die godsdienstvrijheid in het noorden, waarvan Amsterdam een afschrikwekkend voorbeeld leverde. Als proeve geven wij nevensgaande prent, ontleend aan een paskwil deels op rijm 1), waarvan de beteekenis genoegzaam uit het onderschrift blijkt.

Met dit al was Amsterdam in de Zeventiende Eeuw een veilige haven voor alle om hun geloof vervolgden. Dat ondervonden ook de aanhangers van Robert Browne, den gewezen kapelaan van den hertog van Norfolk, die als Puritein geen vrede had met de Bisschoppelijke Kerk. Te Norwich had hij eene kolonie van Doopsgezinde vluchtelingen leeren kennen, waardoor zijn plan tot rijpheid kwam om eene soortgelijke broeder-

1) Den nieuwen speculativen Tour à la mode Speelwaghen in den welcken Nu teghenwoordigh swieren ende ryden alle nieuwe Gheest-dryvende Quakers, Independenten, Socinianen, ende andere H. H. Propheten van dese onsalighe Eeuwe. In 't licht ghegheven door Lieven den Wegh-wyser. Ghedruckt buyten Amsterdam, naest de onbekende Werelt. 1657. 4°.

A. Waer droom en Lieuen den wegh wyser. B. Bedriegelyckheyt schenckt aen de daemen opden waegen den dranck van dwaeling en onwetentheyt. D. Den voerman het quaelyck beraeden E. In dese carrosse sitten waening, begeerlyckheyt, en wellustigheyt. F. Den gereformeerden waegen daer Luther met syn nonne voor opsit G. pasquil makers die pasquillen stroyen H. Armynianen die te voet moeten gaen I. Poorte oft Kercke daer alle secten uytgegaen syn op den ruymen wegh K. Den smallen wegh die tot het hemels Ierusalem leyt. L. twee waegens daer de secten met valsche boecken malkanderen bevechten. M. Valsche geleertheyt die de omstaenders ketterij in plaets van goede leere vercoopt N. Wort Neilor t hooft van de quackers gegeesselt. en met een B. voor syn voorhooft gebrant merckt. O. Predickanten die vervolgt worden van hunne dusmaerten met kindekens op haer armen wiens eere sy beroost hebben meest in hun eygen huysen.

SPOTPRENT OP DE GODSDIENSTVRIJHEID, 1657

(Koninkl. Bibliotheek te 's Gravenhage)

schap op te richten. Uit zijn vaderland verdreven, nam hij de wijk naar Middelburg. Eerlang keerde hij vandaar naar Schotland terug, maar zijne aanhangers, bitter vervolgd door de bisschoppen, staken allen over naar de Republiek, en in 1593 vestigde zich eene kolonie van Brownisten, meerendeels nijvere handwerkslieden, onder leiding van Henry Ainsworth te Amsterdam. Zij sloegen woningen op langs den Amstel buiten de Regulierspoort, waar zij in eene loods hunne godsdienstige samenkomsten hielden. De Gereformeerden, zelfs Arminius en Taffijn, schudden bedenkelijk het hoofd; de Brownisten bleken gevoelens te zijn toegedaan, die maar al te zeer afweken van de leer van Calvijn. Dit kwam nog duidelijker aan het licht toen Ainsworth, een ernstig en geleerd man, eene geloofsbelijdenis uitgaf. De Noord-Hollandsche synode bemoeide er zich mede, en nadat men door onderhandelingen niet tot een vergelijk had kunnen komen, brak men alle verdere gemeenschap met deze »scheurmakers" af. De magistraat liet echter deze rustige lieden, wier aantal telkens door nieuwe ballingen versterkt werd, met vrede. Naast Ainsworth trad Francis Johnston op, die zich met het herderlijk werk belastte. De godsdienstoefeningen der Brownisten waren zeer eenvoudig. Het kerkgebouwtje vertoonde geen enkel sieraad; men vond er zelfs geen preekstoel, enkel zitbanken. De leeraar die, voor zoover hij zelf niet in zijn onderhoud voorzag, van liefdegaven leefde, droeg geen ambtgewaad, ook stond het ieder vrij te profeteeren.

Door de uitbreiding der gemeente werd de loods ras te klein, men kocht dus grond op de Groeneburgwal en begon er een kerkje te bouwen. De Gereformeerde predikanten meenden dit niet te mogen toelaten, en daarom riepen Plancius en Ursinus de hulp van burgemeesters in om zulks te verhinderen. Doch in het torentje was men nog even verdraagzaam als vroeger, en zag met onverstoorbare kalmte het bouwen aan. In 1607 was het kerkje bijna voltooid, toen een hevige storm de muren deed bezwijken. God zond zijn sterken arm van den hemel, zeide Paget, de Presbyteriaansche predikant van het Begijnhof, en wierp dit huis plat tegen den grond, tot een teeken dat de Brownisten niet bouwden op den waren rotssteen. Toch werd het opnieuw opgetrokken, om jaren lang tot plaats van samenkomst te dienen. Ongelukkig ontstond er in 1610 een geschil tusschen de beide voorgangers, die op eene scheiding uitliep. Daar zoowel de volgelingen van Ainsworth als de aanhangers van Johnston de kerk wilden behouden, werden burgemeesters in den twist gemengd, die ten gunste van den eersten beslisten. De partij van Johnston ging spoedig te niet; de overgebleven gemeente kromp in, toen er geen toevoer uit Engeland meer kwam en zich gedurig leden bij de Presbyterianen aansloten. Het gebouw op de Groeneburgwal werd verlaten en een kleiner in de Barndesteeg in gebruik genomen. Toen dit in 1662 door brand werd vernield, was de gemeente nog talrijk genoeg om een nieuw op te trekken. Aan het einde der Zeventiende Eeuw was het ledental echter tot vijf geslonken, die tot de Presbyterianen overgingen en het kerkje verkochten aan de Gereformeerde diakonie. Alleen de Bruinisten-gang bleef aan hun vroeger bestaan herinneren 1).

In 1606 kwam er weder een aantal ballingen uit Engeland over, die onder leiding van John Smyth eene eigene gemeente stichtten. Smyth was een ervaren arts, die zich weldra de algemeene achting verwierf; voor zijne geneeskundige hulp liet hij zich veel minder dan andere dokters betalen, en de armen behandelde hij kosteloos. Hij verschilde in overtuiging op vele punten van de Brownisten, zoodat hij zich in 1608 geheel van hen afzonderde en de voormalige beschuitbakkerij van de Oost-Indische Compagnie tot vergaderplaats deed inrichten. Hij vormde de eerste gemeente van Engelsche Teleobaptisten. Zijn wensch om eene vereeniging tot stand te brengen met de Waterlandsche en Hoogduitsche Doopsgezinden mocht hij niet vervuld zien, daar hij in 1614 overleed; eerst twee jaren later had de samensmelting plaats. Toch kreeg hij in Thomas Pigots een opvolger, die nog jaren achtereen ten behoeve der Engelschen in de oude bakkerij preekte. In 1640 werd echter deze kerk verlaten.

Te Amsterdam bestond in de Zeventiende Eeuw ook eene gemeente van Collegianten. Toen de Remonstranten te Warmond, na de afzetting van Sopingius, vruchteloos uitzagen naar predikanten om hunne godsdienstige samenkomsten te leiden, besloten zij aan ieder, die zich daartoe geroepen achtte, vrijheid te geven om het woord te voeren. De drie gebroeders Van der Kodde namen die taak op zich en bleken ongenegen het beginsel van vrije prophetie tot onderlinge stichting op te geven, toen er eerlang predikanten tot hen kwamen. De Warmondsche gemeente, wier vergaderingen een bijzonder karakter hadden aangenomen, maakte zich van de Remonstranten los en trok weldra naar Rijnsburg, waar zij een een eigen genootschap stichtte, dat in volgende

1) J. G. de Hoop Scheffer, „De Brownisten te Amsterdam" in Verslagen en Meded. der Kon. Akademie van Wetensch. Afd. Letterkunde. 2de Ser. Dl. X, blz. 142 vv., 201 vv., 302 vv.

Weeh quakster deese Lost is u niet aenbevoolen,
De Woorden Gods die syn u nimmer toevertrouwt
[illegible] is van [illegible] Gouwt,
Dat gy hem dragen soawt, met uw Lemerste Soolen,

Sint Paulus heeft uw mont gegrendelt in Godts kerk
Dies keert uw Broekstoel om, en geeft uw [illegible] werk
Wat [illegible] heeft [illegible] beseeten [illegible]
[illegible] Katten [illegible]

Wel [illegible] uw weesen en geest,
En komt [illegible] uw Volk, [illegible] schreewen
[illegible] Vrouw [illegible] Hoest [illegible]
Daar [illegible] Dage [illegible]

EEN KWAKERSVERGADERING.

[illegible]

jaren ook elders in Holland vertakkingen had. Deze Rijnsburger propheten of Collegianten, dus genaamd naar de collegiën die zij overal oprichtten, onderscheidden zich niet alleen van andere Protestanten daardoor, dat zij de vrije prediking voorstonden, maar zij weken ook in enkele leerstukken af en bedienden den doop aan bejaarden bij onderdompeling. Het Amsterdamsche collegie heeft zijn ontstaan te danken aan Daniël de Breen, die als student en aanhanger van Episcopius in 1618 de Akademie verliet en belangrijke diensten bewees aan de voor de synode van Dordrecht gedaagde predikanten. Deze kocht in 1646 een huis op het Rokin op den hoek van de Kalfsvelsteeg om tot slagen der kerk ondermijnden. Een hunner geschriften, door Johan Blaeu uitgegeven, werd op last van schepenen verbrand, doch daar er van regeeringswege verder geene ernstige maatregelen tegen de Sociniaansche ketterij volgden, bleek het met deze daad niet zoo ernstig gemeend te zijn. Men wilde zelfs weten dat hier eene Sociniaansche kweekschool zou worden opgericht. Kerkeraad en synode verhieven luide hun stem, en ofschoon burgemeesters niet anders konden bevinden dan dat er op het Rokin eene vergadering van Doopsgezinden werd gehouden, lieten zij toch om des vredes wil het College voorloopig sluiten. Naar de aanwezigheid van Socinianen deden zij verder

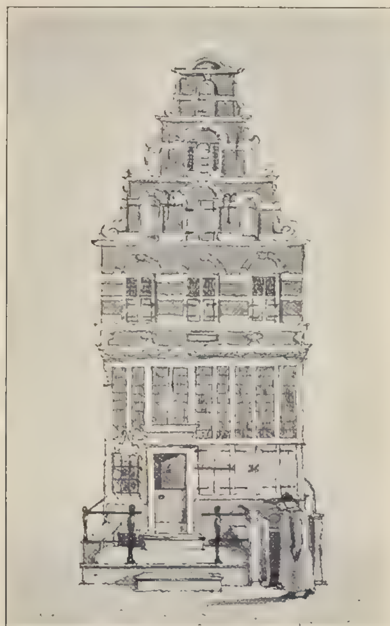
COLLEGIANTEN VERGADERING
(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

vergaderplaats te dienen. Die hier samenkwamen, en ook zij die het woord voerden, behoorden tot verschillende gezindten. De Breen en zekere Michiel Komans waren Remonstranten, Adam Boreel was gereformeerd en de ons bekende Galenus Abrahamsz., nam telkens met vele Doopsgezinden aan de godsdienstoefeningen deel, die bestonden, behalve in gebed en gezang, in verklaring van en gedachtenwisseling over een gedeelte van den H. Schrift, en in eene hieraan ontleende stichtelijke toespraak. Men zou het Collegie met rust hebben gelaten, indien zich niet het gerucht had verbreid, dat hier Sociniaansche leeringen werden verkondigd. Inderdaad hadden zich te Amsterdam vele uit Polen verdreven Socinianen neergezet. Men hield hen voor godslasteraars, die de grondgeen onderzoek en zagen het rustig aan dat boekverkoopers als Boom openlijk hunne geschriften te koop aanboden. De president-schepen Bontemantel keurde hunne vervolging af. En toen de Staten van Holland in 1669 bij het Hof op nieuw aandrongen om de plakkaten tegen het drukken en verkoopen van Sociniaansche boeken te doen nakomen, en het Hof daarop de Amsterdamschen Schout hiertoe aanschreef, zorgde de magistraat wel dat de boekverkoopers vooraf gewaarschuwd werden, zoodat men niemand betrapte 1).

Van het Rokin verdreven, kwamen de Collegianten nu eens op de Keizersgracht bij de Groenlandsche pakhuizen, dan weder elders bijeen, tot

1) Bontemantel a.w. Dl. I, blz. LXXVII vv.

zij andermaal op het Rokin vergaderden zonder verstoord te worden. Een plan van Galenus om het collegie naar „Het Lam" over te brengen leed schipbreuk. Eindelijk huurden de Collegianten in 1675 een huis op de Keizersgracht tegenover den Schouwburg, dat naar een gevelsteen „De Oranjeappel" heette, welk huis een paar jaren later hun eigendom werd. Aan dat huis werd van den aanvang ook de bestemming van een Weeshuis gegeven, waarover wij later zullen spreken. Toen er eerlang twist tusschen de Collegianten ontstond, werd deze stichting door regenten en regentessen van dit Weeshuis voor de godsdienstige samenkomsten gesloten. Beide partijen gingen nu elk huns weegs, de eene kon men Zondags in de Prinsenstraat, de anderen op het Rokin vinden, tot de vergaderzaal in „De Oranjeappel" op nieuw voor beiden geopend werd, mits zij op afzonderlijke tijden samenkwamen. Maar de oude veten gaven wederom aanleiding tot rustverstoring, zoodat de Collegianten andermaal elders een heenkomen moesten zoeken. Eerst in 1700 had er eene verzoening plaats, en sedert zetten zij in een bovenvertrek van het huis op de Keizersgracht nog jaren achtereen hunne vergaderingen voort 1).

HET HUIS DER QUAKERS VERGADERING OP DE KEIZERSGRACHT BIJ DE LELIEGRACHT
Teekening van G. Lamberts naar eene oude afbeelding
(Oudheidkundig Genootschap)

Ook het Genootschap der Vrienden, door het volk Kwakers genoemd, had in de Zeventiende Eeuw te Amsterdam aanhangers. George Fox heeft zelf in het belang zijner stichting Holland bezocht, doch vóór hij hier kwam hadden William Ames, John Stubs, William Caton en andere zijner leerlingen onder Doopsgezinden en Collegianten geestverwanten gevonden, die zich omstreeks het jaar 1660 tot eene gemeente vereenigden. De regeering was op dien tijd, om verschillende redenen, die Engelsche zendelingen weinig genegen en liet Ames meer dan eens de stad uitzetten. De samenkomsten der vrienden hadden echter voortgang, eerst in bijzondere huizen, soms tot in den nacht,

1) J. C. van Slee. De Rijnsburger Collegianten (Maart 1895) blz. 135, vv.

daarna in de Engelsche gang bij de Regulierspoort of buiten de stad in eene looierij op het Verwerspad, totdat zij in 1675 een huis kochten op de Keizersgracht tusschen de Leliegracht en Prinsenstraat, waar een driehoek boven de deur werd geschilderd. Als zij hier in stilte samenkwamen, wachtende tot de geest bij een hunner zou getuigen, was vaak het ruime binnenvertrek met vele nieuwsgierigen gevuld, voor wie het evengoed als voor de Vrienden openstond. Sedert de overheid overtuigd was dat hunne godsdienstige samenkomsten niet gevaarlijk waren, deed men hen geen moeite meer aan.

Behalve de genoemde herbergde Amsterdam in de Zeventiende Eeuw nog andere protestantsche secten, die hier en daar hunne conventikels hielden, soms bijna zonder opgemerkt te worden. Men vond er Piëtisten en Mystieken, die vaak onder aanzienlijke bescherming, als van een Coenraad van Beuningen, stonden. Jean de Labadie, volgens wien de ware kerk van Christus alleen bestond in eene gemeente van uitverkorenen, en die in dien geest de Gereformeerde Kerk wilde hervormen, begaf zich na zijne afzetting als predikant te Middelburg naar Amsterdam, waar hij eene nieuwe kerk begon te stichten, welke zich in korten tijd uitbreidde, al bedroeg het aantal leden ook niet zoo vele duizenden als men beweerd heeft 1). Aan tegenstanders ontbrak het hier evenmin, en onder degenen, die zijne stellingen met nadruk bestreden, behoorden de hoogleeraar Wolzogen. Daar de oefeningen van de Labadie hier evenals

JEAN DE LABADIE
1610—1674

1) T. Cannegieter, »Een zonderlinge vergissing betreffende de geschiedenis der Labadisten te Amsterdam (Archief voor Nederl. Kerkgeschiedenis, Dl. VI, blz. 161 vv.

in Zeeland tot beroeringen aanleiding gaven, werden zij door de regeering verboden, waarop hij naar Herford trok en de gemeente zich weder oploste. De theosoof Gichtel zocht en vond na 1675 ook hier een toevlucht, maar de samenkomsten zijner volgelingen, die zeer ingetogen leefden, trokken de aandacht niet en lieten bij zijn dood geen sporen na. Anders was het met de volgelingen van Antoinette Bourignon, eene mystieke, die alle nadruk wilde gelegd hebben op het licht van het inwendig Woord Gods. Deze geleerde vrouw was te Amsterdam geruimen tijd het middenpunt van een grooten kring van vromen, die verloochening van alle aardsche goederen en van eigen wil als hoofdeisch van het Christendom beschouwden. Zij vond een warm vereerder in den Franschen godgeleerde Pierre Poiret, die bij de boekdrukkers Jan Rieuwerts en Pieter Arents te Amsterdam al hare werken ter perse legde 1), die door den uitgever Hendrik Wetstein tevens in Hoogduitsche en Fransche vertalingen verkrijgbaar werden gesteld.

ANTOINETTE BOURIGNON
1616—1680

Al deze secten mochten in de volkrijke stad vele of weinige aanhangers tellen, zij vonden toch ook hunne bestrijders. De Gereformeerde predikanten waren niet minder ijverig dan vroeger in de verdediging van de leer der kerk, en onder de voorgangers bij de andere kerkgenootschappen zullen er ook wel geweest zijn, die meenden tegen de dwaalbegrippen van zulke afgescheidenen te moeten waarschuwen. Doch zoolang die uiteenloopende stroomingen op godsdienstig gebied geen aanleiding tot rustverstoring gaven en het bij een pennestrijd bleef, handelde de regeering wijs door er zich niet mede te bemoeien. Alleen tegen twee zijn zij met gestrengheid opgetreden. Maar de geschriften van den rechtsgeleerden dokter Adriaan Koerbach waren zoo in het oog loopend godslasterlijk en hadden zoo groote ergernis gegeven, dat voor hem geen genade kon gelden 1). Koerbach stond geheel op zichzelf, maar met Johannes Rothe, die tot de Chiliasten behoorde, was dit niet het geval. Evenals de Harderwijksche hoogleeraar Alhardt de Raedt en de Rotterdamsche proponent Everard van Someren, wien de predikanten aldaar van den kansel deden halen, toen hij zijne denkbeelden verkondigde, behoorde hij

CATALOGUS

Van de Boeken van Juffr. *Antoinette Bourignon*, soo veel tot nu toe in 't Nederduyts uytgegeven zijn.

ACademie der gelcerde Theologanten. 3. deelen	bladen 40.
Advertissement tegens de Quakers.	28.
Antechrist ontdekt 3. deelen	34.
Brieven aen Patin &c.	6.
Getuygenisse der waerheyt. 1e d.	83.
Graf der valschen Theologie 4. deelen	59.
Heylige verrekijker.	13.
Heylsame raedgevingen.	40.
Laetste Barmhertigheyt Godts.	13.
Leven van Juff A. B.	74.
Light in de duysternisse / 4. deelen.	48.
— des wereldts / 3. deelen.	63.
Morgensterre.	17.
Nieuwe Hemel en Aerde.	20.
Roepinge Gods 1e deel.	11.
Toets-steen.	34.
Verblindheyt der menschen 1e deel.	27.
Vernieuwinge des Evangelischen Geestes 3. deelen	55
Ware deught. 2. deelen.	37.

Staen noch uyt te komen.

Getuygenis der waerheyt 2e deel.
Roepinge Godts: tweede deel.
De Steenen van het Nieuwe Jerusalem.
Verblindheyt der menschen 2e deel.
Vervolgingh der rechtvaerdige.
Verweeringe der werklieden van Babel.

Zijn te vinden tot Amsterdam by Hendrik Wetstein, *Boekverkooper in de Kalver straet.* 1686.

1) A. von der Linde, Antoinette Bourignon, Leiden 1895.

1) K. O. Meinsma, Spinoza en zijn kring ('s Grav. 1896), blz. 301 vv.

tot degenen, die op grond van zekere uitspraken in het boek Daniël geloofden aan een Duizendjarig rijk, dat weldra zou aanvangen 1). Rothe, een rijke Amsterdamsche koopman, beschouwde zich als van God geroepen om de komst van dat rijk aan te kondigen en tegen Babylon, dat is tegen alle kerken, kerkgenootschappen en vereenigingen als die der Labadisten te strijden, omdat zij te zamen het rijk van den Antichrist uitmaakten. Hij dweepte met den God van Israël dingen. In de overtuiging dat Christus hem had uitverkoren tot medeoprichter van zijn rijk, had hij zekeren Theodorus Nubi, dien hij Melchisedek noemde, tot zijn medehelper aangesteld. Dezen liet hij op Joodsche wijze besnijden en schonk hem een tiende deel van zijn vermogen. De aanhang van zulk een halfwaanzinnige kan wel niet van beteekenis geweest zijn.

Dat zulke propheten van het Duizendjarig rijk de lust tot spotternij wekten, laat zich begrijpen.

DE GOD VAN ISRAËL EN ZIJN BANIER, VISIOEN VAN JOHANNES ROTHE 1)

en zijn banier. De geest had hem belast een standaard van palmhout te laten maken, voerende een glorievaan van witte zijde met een alziend oog in top. Aan den voet lag de leeuw van Juda, Christus. Hij maakte eene afbeelding van dit visioen, waarop die banier duidelijk uitkwam tegen een vlammenden achtergrond, waarin zwaard en scepter gekruisd zichtbaar waren. Zij die rondom geschaard stonden, door bazuinen uit de vier windstreken saamgeblazen, moesten het leger Gods voorstellen. Door rusteloos te peinzen over godsdienstige mysteriën was Rothe blijkbaar aan het malen geraakt, en verkondigde hij in zijne geschriften, die in 1672 en een paar volgende jaren te Amsterdam het licht zagen, de vreemdste

1) Chr. Sepp, »J. Böhme's oudste vrienden in Nederland« in Godgeleerde Bijdragen, 1870.

Zoo verscheen er een »Visioen van de tijden der eeuwen«, eene spotprent met zeven-en-tachtig versregels er onder. Het tooneel stelt voor de tuin achter eene boerderij, misschien wel eene toenmaals bekende plaats waar zij samenkwamen. Terwijl Rothe, de Raedt, van Someren en Culman aan een tafel gezeten waren, onder het rooken van een pijp en het drinken van water, kreeg de eerste een visioen; hij zag namelijk de kop van een bok met een kalf er boven, dat hij aldus verklaart: het kalf is het teeken van de onnoozelheid onzer kerk en de bokskop er onder bewijst, dat alles voor den geestelijken standaard wijken moet. Culman begon daarop het Duizendjarig rijk te

1) Afbeelding in zijn werk: Een geschenck aen de werelt van een koningh verkooren van Godt om den volcke te verlossen van hare vyanden in de Nederlanden. Amst. Pieter Arentsz. 1674. (Kon. Bibl. te 's Gravenhage).

bezingen. Rothe geraakte in extase, volgens de dichterlijke beschrijving, en riep uit: De kerk zal, door duizend legioenen engelen ondersteund, de kinderen dezer wereld er uitboenen. Midden onder deze ontboezeming komt de boer met zijn knecht om aan het lawaai een eind te maken. Rothe kruipt onder een pompoen, Van Someren rijdt op een hond weg, de knecht wil Culman te lijf, waardoor de tafel omvalt, die De Raedt nog vast wil houden. „Men sal, jou dollemans, verleeren

HET VISIOEN VAN DE TIJDEN DER EEUWEN
Spotprent op Johannes Rothe, Jacob Culman, Everards van Someren (schrijver van „De vijfde monarchie") en Alhardt Johan de Raedt, prof. te Harderwijk, 1676
(Verzameling Van Stolk)

narrisch propheteeren", zegt de knecht ten slotte.

Men sal je tusschen hemel en aert
Op Ravesteyn aen 't Ey verheven doen prijcken
Om door een hennipe venster na jou verlosser te kijken.

Voor Amsterdammers, die het Galgenveld maar al te goed kenden, behoefden deze laatste regels voorzeker geen commentaar.

Had Rothe niet erger gedaan dan dat hij zijne zonderlinge visioenen wereldkundig maakte, men zou hem met rust hebben gelaten. Doch hij tastte den Prins van Oranje aan. Een prent, door hem uitgegeven met uitvoerige toelichting 1), vertoonde Willem de Derde op een voetstuk met het opschrift: „De groote afgodt van Hollant, 1674". De Prins, met zwaard en scepter in de hand, wordt door den bliksem getroffen en staat te waggelen op dat voetstuk, terwijl de kroon hem van het hoofd valt. Dit geschiedt voor het oog van zijne aanbidders, aanzienlijken en landlieden, Protestanten en Katholieken, die rondom geschaard staan. Hij zou die prent den 24sten Maart 1674 aan den Prins hebben gezonden met een brief, waarin deze woorden: „Ghy laat u van menschen aanbidden als een afgod en ghy staet na hoogheyt: siet soo komt daer wraecke en oordeel Godts, welcke u van verre slaet" 1). Dit ging te ver; Rothe werd gevangen genomen en hij zou naar behooren

1) Zie: v. d. Wulp, Catalogus van Pamfletten enz. in de Bibliotheek van Is. Meulman, n°. 5361.

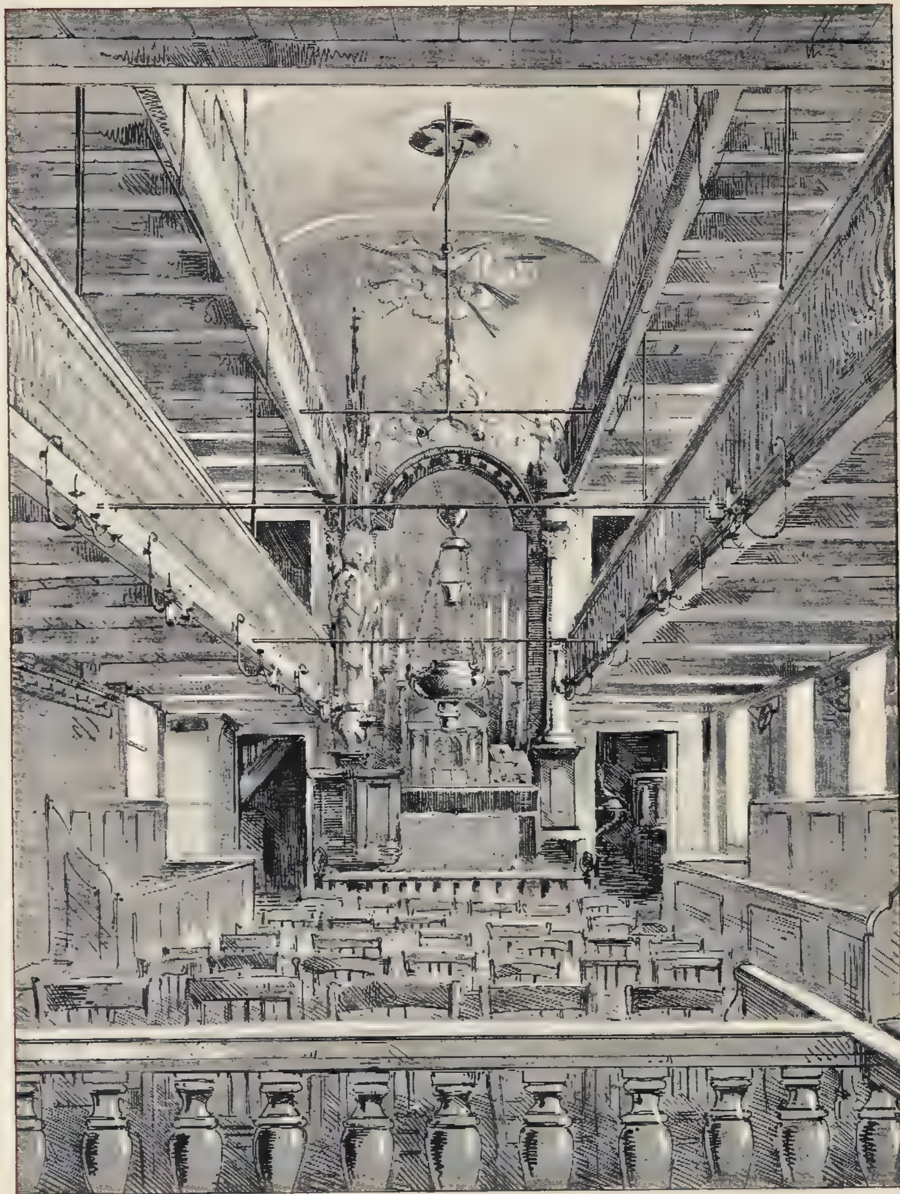
1) »De onderdanen in Hollant«, zoo lezen wij verder in het pamflet, »hebben haar ten hoochsten tegen Godt besondight, verheffende de Prins van Oranje boven 't geene syne voorsaten ooyt geweest zijn, en dat met dwangh en gewelt, tegen de wetten des Lants. Ick schricke wanneer ick gedencke aen de disordre, ghewelt-ghebruyckinge en verkeerde yver van de meeste onderdanen van desen Lande, gepleeght in 1672, alleen om een Jongh Heer te verheffen tot hooge en groote waardigheden, en dat selfs met bloetstorten, uytbannen van vele van de overigheyt", enz.

gestraft zijn, ware niet overtuigend gebleken, dat hij niet wel bij 't hoofd was. Zijne vrienden zorgden dat hij verder onschadelijk bleef en geen aanleiding gaf tot volksberoering.

SPOTPRENT OP PRINS WILLEM III DOOR JOHANNES ROTHE 1674
(Konink!. Bibliotheek te 's Gravenhage)

DE KERK »HET HAANTJE«, OUDE-ZIJDS VOORBURGWAL, HOEK HEINIJES-HOEKSTEEG

Naar een teekenening in de verzameling van den Amstelkring te Amsterdam

De overgang van Amsterdam tot de zijde van de Staten en den Prins maakte hier voor twee eeuwen een einde aan de openbare uitoefening van den Roomschen godsdienst. Het was in de hitte van den strijd en na de bittere vervolging, waaraan de Protestanten hadden bloot gestaan, allerminst van de Calvinisten te verwachten, dat zij de Katholieken naast zich zouden dulden. Met het uitdrijven van de geestelijkheid en het zuiveren van de kerken scheen de aloude vorm van godsvereering alhier voor goed te hebben opgehouden. Toch was dit niet het geval, enkele kloostergeestelijken waren gebleven en onder de burgerij was het aantal dergenen, die der moederkerk den rug niet toekeerden, geenszins gering. Wij weten dat een Hendrik Laurens Spieghel, een Roemer Visscher en andere gezeten burgers niet van haar scheiden konden. Onder de magistraten waren er die zich niet bij de Hervormden aansloten, van dezen liet zich zeker geen vervolging der Katholieken verwachten. Ook toen ondubbelzinnig was gebleken, dat zij den gereformeerden godsdienst wilden handhaven, vernam men nog jaren lang in kerkeraads- en synodale vergaderingen de klacht, dat sommige overheidspersonen Libertijnen waren, die door niet aan het avondmaal te verschijnen weigerden openlijk „van de religie professie te doen." Na het sluiten van de Unie van Utrecht en Rennenberg's afval werd de grenslijn scherper getrokken. Men begon de Roomschen van Spaanschgezindheid te verdenken en vertrouwde daarom hunne godsdienstige samenkomsten niet, weshalve hun „politische wijze, om de oorloghe, gheen opentlycke exercitie vergunt wert" 1). Het plakkaat van de Staten van Holland, waarbij zij de Roomsche religie in dit gewest verboden, werd 18 April 1580 gevolgd door eene stedelijke keur, die den aanhangers van het Katholicisme de keus gaf tusschen het verlaten van de stad of geheele onthouding van alle godsdienstige handelingen. Noch-

1) Em. van Meteren.

tans was het met die keur, al werd zij 14 Februari 1591 vernieuwd 1), zoo ernstig niet gemeend, want Reinier Kant, destijds burgemeester, gaf den Calvinistischen ijveraars, die verlangden dat men de Roomschen de stad uit zou jagen, tot bescheid: „het is onbehoorlijk lieden, die schot en lot betalen, dus te behandelen, te minder als men zelf niet zoo behandeld wil zijn". Toen het plakkaat tegen de Roomschen door de Staten opnieuw werd uitgevaardigd, deed de wethouderschap het afkondigen onder uitdrukkelijke voorwaarde, dat schepenen bij de toepassing der strafbepalingen gematigd te werk zouden gaan. Op bijeenkomsten die grond gaven om te vermoeden, dat men verstandhouding hield met den vijand, werd scherp gelet. Elbert Eggius, de vicaris van Sasbout Vosmeer, werd hier gevat, omdat men begreep „dat hij met zijne complicen trachtte den welstand der landen van Holland te troubleren, met voornemen om deze landen onder de Aartshertogen te brengen" 2). Waar het bleek, dat de Roomschen niet anders bedoelden dan God op hunne wijze te dienen, liet men de huiselijke godsdienstoefeningen oogluikend toe.

De Katholieken kwamen aanvankelijk nu hier dan daar in particuliere huizen samen. De zoogenaamde klopjes, geestelijke zusters, zeiden het rond waar godsdienstoefening zou worden gehouden, en tijdens den dienst hielden zij de wacht 3). Sasbout Vosmeer, die na den dood van den laatsten aartsbisschop tot vicaris der Nederlanden benoemd was, trachtte zooveel mogelijk in de geestelijke behoeften te voorzien van alle gemeenten, en ook naar Amsterdam werden priesters gezonden, die zich zorgvuldig schuil hielden, om de mis en andere ceremoniën te bedienen. Bovendien waren nog enkele Franciscanen achtergebleven en kwamen er eerlang meer reguliere geestelijken herwaarts om de geloofsgenooten te verzorgen; doch aan het oprichten van kerken kon vooreerst niet worden gedacht. Vosmeer werd in 1602 met verbeurdverklaring zijner goederen uit Holland, Zeeland en Friesland gebannen, en hoewel hij tot aan zijn dood in 1614 voortging onder allerlei gevaren de belangen der Katholieken in de Republiek te behartigen en hen door brieven te versterken, de Roomsche Kerk, met name die te Amsterdam, bleef eene noodlijdende. Eerst zijn opvolger Philippus Rovenius, die als aartsbisschop tevens het vormsel mocht toedienen, bracht orde in de kerkelijke aangelegenheden. Aan de Amsterdamsche Katholieken gaf hij eene organisatie, waardoor de grenzen werden bepaald van de terreinen van werkzaamheid voor de wereldlijke en de ordegeestelijken, en de parochiën met hunne pastoriën onder bepaalde statiën werden gebracht. Andere vicarissen, die na hem kwamen, hebben in deze algemeene kerkregeling naar gelang van omstandigheden veranderingen gebracht, maar aan de kerken, die inmiddels ontstonden, was een vasten grondslag gegeven, terwijl er een band was gelegd die hen onderling verbond.

Dit zou niet hebben kunnen geschieden indien de regeering van Amsterdam zich niet gekenmerkt had door mildheid en verdraagzaamheid. Zij heeft begrepen van hoeveel belang het voor eene groote handelstad was, dat niemand wegens zijne godsdienstige overtuiging vervolgd kon worden, en daarom ook Roomschen en Joden vrij toegelaten. De Gereformeerde predikanten verweten den magistraat jaar op jaar, dat hij een voorstander was van de paapsche mis. Gedurig klaagde men, dat de vroedschap grootendeels uit favorieten der Papen bestond, daar zij in alle wijken conventikels toeliet en het lijdelijk aanzag als de priesters door den straten zwierven. De burgemeester Andries Bicker werd voor een patroon van de Katholieken uitgekreten, „die alle resolutiën tegen de inbrekende stoutigheid van de Papisten" tegenhield. Maar de regeering liet zich niet van het spoor brengen. Wel waakte zij dat handlangers van Spanje zich niet van de gehechtheid aan de moederkerk konden bedienen om samenzweringen te smeden tegen den jeugdigen staat, wel voorkwam zij alle ergernissen, waardoor van geloofsijver blakende predikanten konden worden geprikkeld om het volk op te zweepen tot openlijk verzet: maar zij heeft aan de Katholieken hier zooveel vrijheid gelaten, als onder het toenmalig staatsbewind en met het oog op de rust en de welvaart der burgerij kon worden toegestaan.

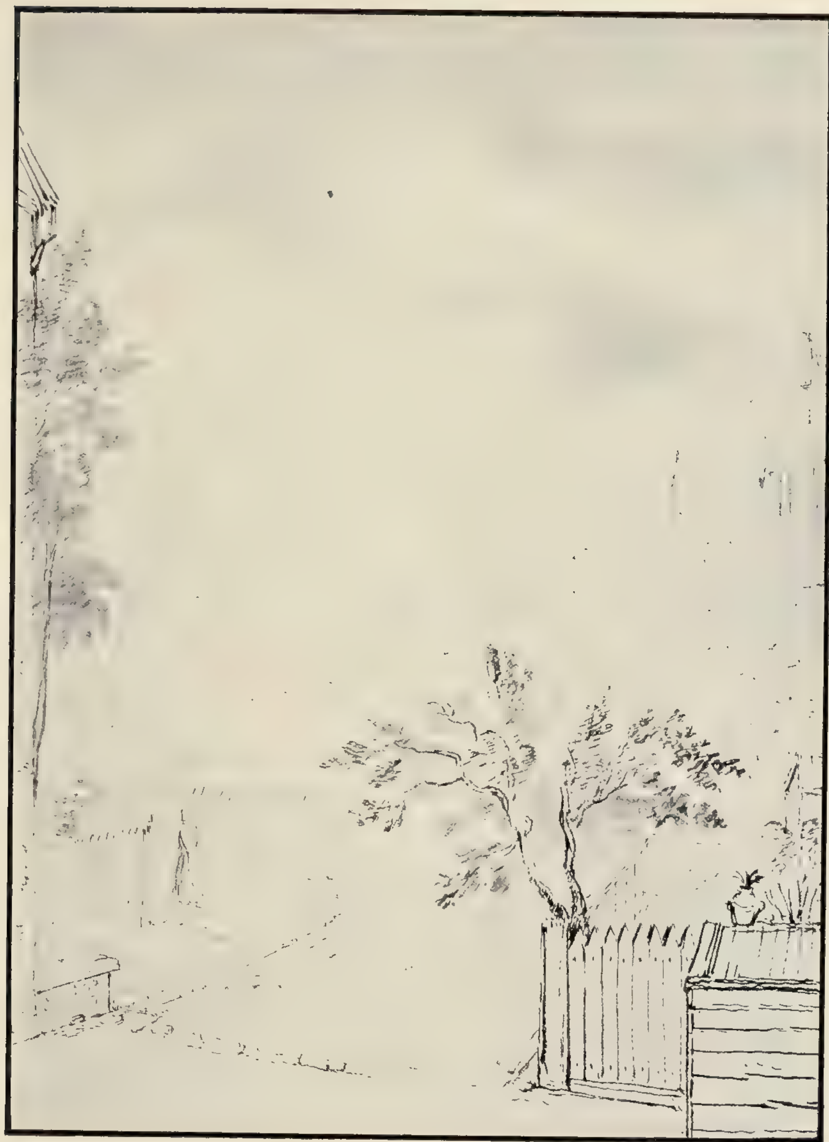
Toch werden de Katholieken te Amsterdam er telkens aan herinnerd, dat het uur der volkomene vrijheid voor hen nog niet geslagen had. Van de Remonstrantsche twisten trokken hunne priesters partij door bekeerlingen te maken, zoodat Rovenius in 1617 naar Rome berichten kon, dat hun aantal dagelijks toenam 1). De schout Willem van der Does betoonde zich evenwel niet minder ijverig. Op Goeden Vrijdag van dat jaar meende hij eene godsdienstoefening te verstoren, maar de vrouw

1) Keurboek. Hs op het Stadsarchief.

2) Resolutiën van de Staten van Holland,

3) W. P. C. Knuttel, De toestand der Nederl. Katholieken ten tijde der Republiek ('s Grav. 1892) Dl. I, blz. 93.

1) „Descriptio status in quo nunc est religio catholica in Confoederatis Provinciis a°. 1617" (Archief d. Geschiedenis v. h. Aartsbisdom Utrecht Dl. 17, blz. 458 vv.)

„GEZIGT VAN 'T BEGIJNHOF TOT AMSTERDAM VAN BINNE, NEVENS DE ENGELSE KERK TE ZIEN"

Teekening in de verzameling van het Oudheidkundig Genootschap te Amsterdam

des huizes nam door gekerm en misbaar te maken den schijn aan alsof zij bevallen moest, zoodat de schout met zijne rakkers afdroop 1). Niet altijd liet de dienaar der gerechtigheid zich dus verschalken. Peter Rijser klaagde terzelfder tijd zeer over de vervolging te Amsterdam; vreedzame samenkomsten werden verstoord, particuliere woningen aangevallen. Maar als Jezuïet had hij het oog op zijne geestverwanten, die bovenal gehaat waren. Tegenover dit getuigenis staat dat van pater Dekens, die in later jaren als provinciaal van dezelfde Orde op zijne visitatiereis Amsterdam bezocht en verklaren kon, dat de uitoefening van den katholieken godsdienst hier bijna vrij was. Werkelijk werd van 1629 tot 1641 in Amsterdam geen conventikel uiteengejaagd, niemand gevangen genomen of beboet.

JOHANNES NEERCASSEL
Apostolisch Vicaris van Utrecht, Bisschop van Castor, 1623—1686
Verzameling van den Amstelkring te Amsterdam

Tijdsomstandigheden en bijzondere feiten gaven soms aanleiding tot scherper toezicht op de heimelijke samenkomsten. De onderdrukking der Protestanten in Duitschland en de inval van het keizerlijk leger in de Veluwe brachten de Katholieken in verdenking van verstandhouding met

1) H. J. Allard, de H. Franciscus-Xaverius-Kerk of Krijtberg te Amsterdam (Maastr. 1883), blz. 21 v.

den vijand, en de Staten van Holland zouden opnieuw het plakkaat hebben doen afkondigen, indien Amsterdam het niet had tegengehouden. De regeering kon echter niet beletten dat Rovenius, die te Amsterdam drie parochiën had opgericht, werd ingedaagd en in 1641 uit de Nederlanden verbannen, met verbeurdverklaring zijner goederen. De eindelooze synodale klachten over paapsche stoutigheden hielden de anti-katholieke partij in de Statenvergadering wakker, en Amsterdam mocht wel iets doen om het verwijt van opzettelijke nalatigheid te ontgaan. Schout en schepenen togen er op Sacramentsdag op uit, verstoorden twee misbedieningen, die elk door meer dan 500 geloovigen werd bijgewoond, nam alles in beslag, sloeg de bewoners der huizen in boeten, maar liet de paters vrij 1). Tegen den zin van Amsterdam was ditmaal het oude plakkaat weer op het tapijt gebracht, waarbij hoofdzakelijk op maatregelen tegen de klopjes werd aangedrongen, en toen het eindelijk in de wederafkondiging moest berusten, zonderde het de geestelijke zusters, die op het Begijnhof woonden, er van uit. Ging er in 1655 van de Statenvergadering een verbod uit om aan paapsche geestelijken, gestichten of godshuizen legaten te vermaken, de magistraat beijverde zich niet om tegen overtredingen te waken en liet stilzwijgend toe, dat men op allerlei wijzen deze wet zocht te ontduiken. Overhandigden predikanten in het volgend jaar aan burgemeesters eene lijst van niet minder dan 66 plaatsen waar de mis werd bediend, en in 1683 nog eens weder eene opgave van 25: zulke stukken werden eenvoudig ter zijde gelegd. Deden de inval van Lodewijk XIV en later de vervolging der Fransche Protestanten, na de herroeping van het Edict van Nantes, den anti-roomschen geest met kracht herleven, en werd de eisch gesteld om alle priesters en monniken de stad uit te drijven, toch liet de regeering zich niet bewegen om een duimbreed af te wijken van het beginsel, dat zij tot hiertoe gehandhaafd had. Zij verleende zelfs vergunning tot het inrichten van bedehuizen, mits men voorkwam dat door het ophoopen van kerkgangers of het stilstaan van sleden de aandacht werd getrokken. De saamgekomenen mochten niet scheiden op hetzelfde uur, waarop de Gereformeerde kerken uitgingen, en de kerkgangers hunne kerkboeken en rozenkransen niet openlijk dragen. De 28 toegelaten priesters hadden zich voor opruiende preeken te wachten 2). Johannes van Neercassel, een geboren Nederlander, die later als apostolisch vicaris optrad, werd in 1662 te Amsterdam als „wereltspriester" in het poorterboek ingeschreven. Hij prentte zijne geloofsgenooten gehoorzaamheid jegens de overheid in, die wederkeerig hem hare achting deed blijken.

De kennis van den toestand, waarin de Roomsch-Katholieken te Amsterdam verkeerden, wier aantal in het midden der Zeventiende Eeuw op vijftien- à zestienduizend geschat werd, kan ons doen begrijpen hoe alhier zooveel plaatsen gevonden werden, waar men op Zon- en heilige dagen geregeld godsdienstoefening hield, waar hoogtijd gehouden, aan kinderen den doop toegediend en het sacrament van het huwelijk geregeld uitgeoefend werd. Uitwendig mochten die plaatsen het aanzien van kerken missen, inwendig ontbrak er niets wat bij den Roomschen eeredienst wordt vereischt. Een Iersche bisschop, die in 1671 Holland en Utrecht bezocht en o. a. ook een jaar in Amsterdam vertoefde, was opgetogen over den rijkdom van kerksieraden, die hij overal vond, en verklaarde dat geen missie beter geordend was dan de Hollandsche; hij roemde inzonderheid het Begijnhof, waar zooveel geestelijke zusters ongestoord konden leven 1).

Een van de oudste kerken bevond zich juist op dat Begijnhof. De oude kapel was, gelijk wij zagen, aan de Engelschen afgestaan, nadat de pastoor der Begijnen in 1580 de stad was uitgezet, doch omstreeks 1620 begon men in eene der woningen weer dienst te doen, en het Begijnhof kreeg zelfs zekere vermaardheid, toen Leonard Marius daar als pastoor en overste optrad. Hij, de vriend van Vondel, was een voortreffelijk godgeleerde, wiens groote welsprekendheid de schare aan zijne lippen deed hangen. Ook op andere plaatsen in de stad deed hij dagelijks dienst, om zijne verstrooide geloofsgenooten bijeen te houden, tot meerdere priesters in hunne geestelijke behoeften konden voorzien. Onaangevochten bleef ook hij niet; op den tweeden Kerstdag van 1629 werd hij gevangen genomen, doch na hem verhoord te hebben, lieten burgemeesters hem verder ongemoeid gaan. Toen het Hof van Holland op aanschrijving van de Staten in 1642 vier raadsheeren tot commissarissen had aangewezen, om in dit gewest onderzoek te doen naar „de insolentiën der Katholieken", deden zij Marius zonder voorkennis van burgemeesters naar Den Haag ontbieden. Doch de regeering liet hem niet gaan dan na vooraf de verzekering te hebben ontvangen,

1) H. B. Klönne in De Katholiek, Dl. 97, blz. 17 vv.
2) Bijdragen v. d. geschiedenis v. h. bisdom Haarlem, Dl. XV, blz. 214 vv.

1) Archief d. gesch. v. h. Aartb. Utrecht, Dl. 18, blz. 270 vv.

Cl. Moeyaert inv Th. Matham fe.

LEONARDUS MARIUS

Pastoor te Amsterdam

1588—1652

dat hij ongedeerd terug zou keeren. Dit gebeurde dan ook, zelfs had hij met de heeren ter maaltijd aangezeten. Moedig strijder voor zijne overtuiging, et suaviter", mocht Vondel tot hem zeggen: „Gij, Leo, zijt wel sterk, maar zoet als nardus geur". Bij Onroomschen niet minder dan bij Roomschen

Th. Matham f.

STEVEN CRACHT
Pastoor te Amsterdam 1570—1653
Verzameling van den Amstelkring te Amsterdam

waarvan meer dan een geschrift de blijken droeg, onderscheidde hij zich tevens door zijne vroomheid en gematigdheid. Zinspelende op zijne spreuk: „fortiter geacht, deed niet alleen zijne overredingskracht maar tevens zijn vriendelijk karakter hem vele aanzienlijken, waaronder zelfs twee voormalige

predikanten, winnen voor de kerk, die hij met hart en ziel liefhad 1). Eerst twintig jaar nadat hij in 1652 de oogen had gesloten verrees op het Begijnhof de tegenwoordige kerk, die de bewaarplaats werd van hetgeen er uit de Heilige Stede in de Kalverstraat van het „H. Sacrament des Autaers" was gered.

Dicht bij het Begijnhof op de Nieuwe Zijds-Voorburgwal tusschen het Spui en de Roskamsteeg bezaten de Roomschen in het midden der Zeventiende Eeuw een tweede kerk. Steven Cracht, die hier dienst deed, heette deken en pastoor der Nieuwe Zijde, gelijk Marius het was van de Oude Zijde. Toen het huis, waarin men reeds vóór 1623 godsdienstoefening schijnt gehouden te hebben, tot kerk werd ingericht, verkreeg het fraaie altaarstukken. Een derde statie bevond zich eerst op de Haarlemmerdijk in „Het Friesche Wapen" tusschen de Brouwerstraat en Eenhoornsluis; zij werd later overgebracht naar de Prinsengracht bij de Brouwersgracht in „De Posthoorn", welk huis men in 1687 geheel tot eene kerk vertimmerde. Ofschoon de kerken „De Papegaai" in de Kalverstraat tusschen de St. Luciën- en Jonge Roelen-stegen in 1672, „Het Vrededuifje" in de Kerkstraat bij de Spiegelstraat in 1682, en „De Pool" op de IJgracht eerst in 1720 werden gesticht, is ongetwijfeld op die plaatsen reeds veel vroeger de roomsche eeredienst uitgeoefend, gelijk wij dit van eerstgenoemde kerk met zekerheid weten. Tot de plaatsen waar men vermoedelijk reeds in den allervroegsten tijd samenkwam behoort zeker „Het Haantje", gelegen aan de Oude-Zijds Voorburgwal op den hoek van de Heintje-Hoeksteeg. Het ouderwetsche huis met zijne kleine vertrekjes en verborgen trappen was bijzonder geschikt om de kerksieraden en ook den dienstdoenden geestelijke in veiligheid te brengen, als de vergadering onverwacht overvallen werd. Hier werd in 1663 op de derde verdieping de kerk ingericht, die in den ouden toestand bewaard is gebleven en in later tijd bekend stond als „Ons Lieven Heer op zolder" 1). Een dergelijk schuilhoekje vond men ook op een bovenvertrek van een huis op

JANSENISTEN-KERK OP DE BROUWERSGRACHT, GEBOUWD IN 1664.
Naar een teekening in de verzameling D. C. Meijer Jr.

1) Vgl. voor de Amsterdamsche Katholieken in het algemeen en voor L. Marius in het bijzonder: B. H. Klönne, Amstelodamensia, Amst. 1894.

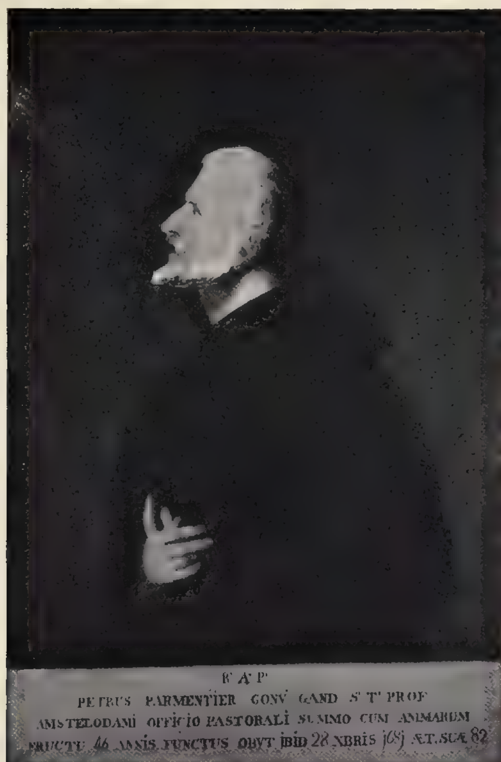
1) Het gebouw, No. 40 op de O. Z. Voorburgwal, behoort thans aan de Vereening „De Amstelkring", die het tot Museum heeft ingericht.

den hoek van de Huidenvetterstraat. De predikanten gaven in 1683 ook „paapsche vergaderplaetsen" op in de Amstelkerk-straat bij de Nieuwe Spiegelstraat, op het plein bij Kattenburg, op de Raamgracht tegenover de Zandstraat en op het Singel bij de Bergstraat, waaruit blijkt dat men in alle deelen der stad samenkwam. Waarschijnlijk dagteekenen de kerken „De Pauw" in de Keizerstraat, „De Ooievaar" in de Barndesteeg, „De drie bonte Kraaien" in de Oude Teertuinen en eene in de Vinkestraat ook uit de laatste helft der Zeventiende Eeuw. Met zekerheid weten wij dit van de kerken op de Brouwersgracht tusschen de Brouwerstraat en de Korte Prinsengracht, die in 1664 door den priester Justus Moedersohn, en op de Nieuwe-Zijds Voorburgwal tusschen de Lijnbaans- en Potterstegen, die in 1695 gesticht werden. Daar de geestelijken, die aan het hoofd dezer zes statiën stonden, later de pauselijke bul „Unigenitus" niet aannamen, scheidden zij zich af van de overige. Die bul was gericht tegen een werk van den Nederlander Cornelius Jansenius, gedurende de drie laatste jaren van zijn leven (1635—1638) bisschop van Yperen, die in zijn „Augustinus", een boek dat eerst twee jaren na zijn dood het licht zag, de leer van den beroemden kerkvader met warmte verdedigde tegen de Pelagiaansche leerstellingen van de Roomsche kerk. Bovengenoemde geestelijken nu, die het oordeel van den Paus wraakten, vormden voortaan te Amsterdam de

CORNELIUS JANSENIUS
Bisschop van Yperen, 1585—1638
Ets van P. van den Berge (Prentenkabinet Amsterdam)

Oud-bisschoppelijke Klerezij, waaraan men, naar Jansenius, den naam van Jansenisten gaf. Het is niet bekend of ook buiten de stadspoorten godsdienstoefeningen gehouden zijn. Waarschijnlijk was dit in de eerste jaren wel het geval, uit later tijd kennen wij alleen eene kerk op het Kuiperspad. Voorts bestonden er nog een aantal colleges, die diensten bewezen. Sedert de regeering den katholieken eeredienst oogluikend toeliet, kwamen zij te voorschijn en begonnen kerken in te richten. Op het einde van de Zeventiende Eeuw bezaten zij er twee: de eerste bevond zich in een huis op de St. Anthonis-Breestraat, waar Mozes en Aaron in den gevel stonden, de andere in „Het Boompje"

PETRUS PARMENTIER
Pastoor te Amsterdam, 1599—1681
Naar de schilderij in de St. Augustinuskerk te Amsterdam

afzonderlijke bijeenkomsten hielden. Zoo vergaderde er een in het huis van den koopman Codde op den hoek van de Kapelsteeg, dat zich ten doel stelde de gedachtenis levendig te houden van het sacrament van het mirakel.

Groot was ook het aantal geestelijken van verschillende orden, die in dezen tijd gemeenten of statiën bedienden. De Franciscanen of Minderbroeders mochten in 1578 uitgebannen zijn, heimelijk hadden enkelen zich schuil gehouden, die, zoolang er nog geen wereldlijke priesters waren, goede in de Kalverstraat. Beide kerken werden later door Jacob de Wit en andere bekwame schilders met fraaie altaarstukken verrijkt. De Dominicanen of Predikheeren hadden hier insgelijks twee kerken: eene op het Singel over Jan Rodenpoorts-toren, in 1644 gesticht, en „Het Stadhuis van Hoorn" aan de Nieuwe-Zijds Achterburgwal bij de Korsjespoortsteeg. De Augustijnen zwierven in den beginne rond; nu eens deden zij dienst in „Het Friesche Wapen", welke statie later in handen van wereldlijke geestelijken overging, dan weder

in een huis op den hoek van de Huidenvetterstraat. Pater Peter Parmentier kwam eindelijk in het bezit van een voormalig pakhuis van de Admiraliteit in de Spinhuissteeg, dat in 1699 tot eene kerk werd verbouwd. Op de Boommarkt vond men eene Fransche kapel, waarin door paters van de orde der Ongeschoeide Karmelieten dienst werd gedaan. Voorts had de stads klok- en geschutgieter, François Hemony, een katholiek, in zijn huis aan de Keizersgracht eene kapel, waarin geestelijken van eene of andere orde, die hij huisvestte, de mis bedienden. Vermoedelijk waren daarbij alleen zijne huisgenooten, bloedverwanten en katholieke vrienden, mogelijk ook werklieden tegenwoordig.

Intusschen was de regeering met al die vreemde reguliere geestelijken weinig ingenomen en dacht zij er in 1683 aan hun, overeenkomstig den wensch der synoden, het verblijf in de stad te ontzeggen. Neercassel hield dit echter tegen; hij beloofde te zorgen, dat naar Amsterdam alleen Amsterdammers, of ten minste geboren Nederlanders, gezonden zouden worden, kennis te zullen geven van allen die hier kwamen en te voorkomen dat iemand door kerkelijk gezag verhinderd werd om vrij over zijn vermogen te beschikken 1). Zoo bleven bovengenoemde ordesgeestelijken ongemoeid, toen Amsterdam begreep bij de Staten op een besluit tot verdrijving der Jezuïeten te moeten aandringen.

Reeds op het einde der Zestiende Eeuw hadden de Jezuïeten enkele missiën in Holland 2). De Calvinisten waren op hen het meest gebeten, doch ook de Roomschen zagen de verschijning van leden dezer Orde niet met welgevallen aan. Op verzoek van den koopman Lisbon vestigden zij zich te Amsterdam, en weldra kwam er een priester, Arnout Bijlen, uit Amersfoort, om nu hier dan daar de mis te bedienen. Zijn opvolger Livinus Woutersz., die meestal buiten de stadsvest godsdienstoefening hield, geraakte door zijn onvoorzichtigen ijver in den kerker. De Staten-Generaal hadden in 1612 een plakkaat uitgevaardigd tegen

E Staten Generael der Vereenichde Nederlanden : Allen den ghenen die desen sullen sien ofte hooren lesen / saluyt: Alsoo wy seeckerlijck worden onderricht / dat daghelijcx vele Priesters / Monicken / ende andere gheseyde Gheestelijcke ofte Religieuse Persoonen / doende Professie vande Pausselijcke Religie : eñ insonderheyt vande seer schadelicke Secte der Jesuijten / haer begheven / ende verblijven inde Vereenichde Nederlandē / alwaer sy hare vreemde leeringen onder den goeden Ingheseten strooyen ende drijven / oock inplanten verscheyden ende in Godes Woordt verbodene Superstitien : Ende sonderlinghe arbeyden / omme staende te houden die gheusurpeerde Tyrannijcke macht vande Pausen van Roomen / die selve stellende niet alleen int kerckelijcke boven alle Universele Concilien / maer oock in het tijdelicke boven alle Coninghen / Potentaten / Princen ende Republijcken / selfs oock soo verre om over den Persoonen vande Coningen ende Princen hare Rijcken / Landen ende Staten te disponerē / eñ den Ondersaten van hare schuldige gehoorsaemheyt te diverteren / streckende sulcke proceduren notoirlijck tot oproer ende perturbatie vande gemeene ruste: waer by voorts occasie ghegeven wort tot vele grouwelijcke ende moordadighe aenslaghen / daer van die Rijcken van Vranckrijck ende Groot Brittannien / mitsgaders de Republijcque van Venetien / verssche ende onwedersprekelicke getuygenisse geven / aengesien mede by Ons / eñ by de Staten van eenighe Provintien der Vereenichde Nederlanden / hier voortijdts oorbaer bevonden is te maecken ende doen publiceeren verscheyden Placcaten ende Ordonnantien / soo omme te beletten / dat die Ondersaten van dese Landen mette voorsz doolinghe / strijdende soo wel jeghens de ware Christelicke Religie / als oock jegens de Wettelijcke Regeringhe deser Landen / niet en souden werden vergiftet : ende dat de ghene die alreede vergiftet waren / ofte by eede hen verplicht hadden omme die Pausselijcke dwalinghen / ende daer onder die voorsz perniciеuse leeringhe voor te staen / tot geene Staten ofte Officien en souden worden geadmitteert / als omme / conform die ghemeene Wetten ende Rechten / te verhoeden / alsulcke Conventiculen ende by-een kompsten / waer uyt merckelijck quaet ofte ondienste voor de ghemeene saecke souden komē t'ontstaen / mitsgaders alderley collecten ende heymelijcke schattinghe / streckende tot ontblootinghe van dese Landen: Ende dat in alle t'ghene voorsz is, noodich

EERSTE GEDEELTE VAN HET PLACCAET DER STATEN-GENERAAL TEGEN DE JEZUÏETEN, 1612
(Univers. Bibliotheek te Amst.)

1) Bijdr. v. h. bisdom Haarlem, Dl. X, blz. 109 v.

2) De eerste Jezuïet te Amsterdam in 1550 was Adrianus Adriani van Antwerpen. (Almanak v. Nederl. Katholieken van 1900, blz. 43).

reguliere priesters en monniken, waarin de Jezuïeten met name genoemd werden, en ofschoon dit plakkaat te Amsterdam niet schijnt afgekondigd te zijn, bleek men hier toch aanvankelijk ongezind om geestelijken, behoorende tot de Sociëteit van Jezus, toe te laten. Intusschen ging de Orde in stilte voort propaganda te maken Na 1619 vinden wij hier Augustinus van Teylingen, die eerst veiligheidshalve telkens van woonplaats veranderde, doch in 1650 het huis „De Papegaai" in de kerk genoemd. Hier werd geregeld dienst gedaan tot in 1708 de laatste pater gebannen en de kerk gesloten werd.

Nog een ander Amsterdammer, de ons reeds bekende Joannes Rijser, wiens ouders bij de omwenteling verjaagd waren, had hier in het begin der Zeventiende Eeuw gewerkt, maar noch hij, noch zijne opvolgers hadden vaste vergaderplaatsen. In 1642 kocht pater Petrus Laurens een drietal huizen op het Singel bij de Doopsgezinde

PATER PETRUS LAURENTIUS
1588 1664

Kalverstraat tot kerk deed inrichten. Bij zijn dood wees de Apostolische vicaris deze statie aan wereldlijke geestelijken toe, waarop de Jezuïeten onder pater Henricus Prince op de Verwersgracht eene fraaie kerk inrichtten, die in 1705 verdween, toen de laatste pater bij plakkaat verbannen werd. In 1645 had Hendrik van Alkemade, een Amsterdammer van geboorte, met goedkeuring van den vicaris Jacobus de la Torre en Marius, eene tweede statie gevestigd, eerst in de ouderlijke woning, daarna in de Keizerskroon bij de Haarlemmerpoort. In 1663 werd deze statie overgebracht naar het huis „De Zaaier", op de Keizersgracht bij de Groenlandsche pakhuizen, sedert de St. Ignatius-Kerk „Het Lam", waarvan één „De Krijtberg" heette. De vicaris De la Torre verleende het recht om eene derde statie te vestigen en de magistraat verzette zich niet, toen genoemde perceelen gedeeltelijk werden ingericht tot eene kerk, aan Franciscus Xaverius toegewijd. Zoodra dit ruchtbaar werd, gingen er van de zijden der Gereformeerden zoovele stemmen van verontwaardiging op, dat de regeering Laurens bevelen moest de stad te verlaten. Hij ging, om weldra terug te keeren en met dubbelen ijver zijne taak te hervatten. Hetzij hij, dan wel Marius, Vondel heeft bekeerd, in elk geval behoorde Laurens tot de vrienden van den dichter. De waardige pater, die

vele aanzienlijken tot de gemeente heeft gebracht, werd bij zijn dood algemeen betreurd. Kort hierop geraakte de geheele missie in moeielijkheden door het Jansenisme, hetwelk Neercassel voorstond. De Zaaier-kerk werd zelfs gedurende vijf jaren gesloten, zoodat pater Alkemade bij Laurens' opvolger Joannes Verhagen, weder een Amsterdammer, zijn toevlucht moest nemen. Vondel en anderen zonden de missie bezat in „De Zonnebloem" op de Heerengracht bij de Brouwersgracht, waar men reizende zendelingen en kranken opnam. Daar woonden de superior en de procurator van de Nederlandsche missie, en vandaar gingen de missionarissen naar Indië en China, nadat zij met den beroemden drukker en uitgever Blaeu onderhandelingen hadden aangeknoopt over de uitgave hunner

PETRUS CODDE
Apostolisch Vicaris te Utrecht, Aartsbisschop van Sebaste, 1648—1718
Verzameling van den Amstelkring te Amsterdam

in 1670 een verzoekschrift aan paus Clemens X om diens bescherming in te roepen, doch het onweder, dat boven de missie samentrok, werd niet afgewend. De paters werden ook door den nieuwen vicaris Petrus Codde, aartsbisschop van Sebaste, niet met rust gelaten, die hen aanklaagde bij de Congregatie „de propaganda fide". De Staten van Holland waren zoozeer tegen de Jezuïeten ingenomen, dat al hunne zendelingen in 1708 gebannen werden. Daarmede hield ook het zoogenaamd toevluchtsoord op te bestaan, hetwelk kaarten en journalen. In 1656 had men, terwijl een drietal zendelingen, onder welke de Amsterdammer Ignatius Hartoghvelt, gereed stond om te vertrekken, uitgestrooid, dat er een schip in het IJ voor anker lag met dertig Jezuïeten bemand, die iets in het schild schenen te voeren. De vroedschap liet zich echter niet bewegen om beslag op het schip te leggen en zorgde dat het veilig onder zeil kon gaan 1).

1) H. J. Allard, a. w.

M. LE BLOND fec.

JOODSCHE BESNIJDENIS

Teekening van Romein de Hooghe 1665 (*Prentenkabinet te Amsterdam*)

JOODSCHE KERKEN

Er bevonden zich onder de bevolking van Amsterdam in de Zeventiende Eeuw duizenden Joden. Zij woonden hier rustig en ongestoord, werden niet bemoeielijkt in hunne godsdienstige zeden en gebruiken en brachten niet weinig bij tot de welvaart der stad. Ofschoon eerst kort geleden uit den vreemde herwaarts gekomen, gevoelden zij zich te huis onder eene regeering, die hun alle vrijheid van beweging liet. Joodsche handelsreizigers waren ook gedurende de middeleeuwen geen zeldzame verschijning in deze landen, maar als kolonisten zijn zij in grooten getale eerst herwaarts gekomen, toen de inquisitie hun het verblijf in Spanje en Portugal onmogelijk maakte. Zij weken uit in alle richtingen, om plaatsen te zoeken, waar zij een vreedzaam verblijf konden vinden, en zoo richtten ontelbaren hunne schreden naar de jeugdige Republiek, die met zoo goed gevolg den worstelstrijd had aanvaard met het machtige Spanje. Nauwelijks had Amsterdam het juk der vreemde overheersching afgeworpen, of in 1590 kwamen hier uit Portugal de eerste vluchtelingen aan. Het waren Manuel Lopez Pereyra met zijne zuster Maria Nuñez en zijn oom Miguel Lopez; de beide eersten werden spoedig gevolgd door hunne moeder Mayor Rodriguez met hare beide andere kinderen Justa en Antonio Lopez Pereyra. Deze familie, waarbij zich weldra een groot aantal ballingen aansloot, heeft de grondslag gelegd tot de gemeente der Sephardische Joden te Amsterdam 1). Men was juist begonnen met de stad buiten de St. Anthonispoort uit te leggen, en zij kozen het terrein aan de Oostzijde van den dijk om zich daar neer te zetten.

Den magistraat waren deze nieuwe gasten welkom en alle bescherming werd hun verleend, mits zij aan de Gereformeerden door hunne godsdienstige

1) Sephardim heeten Joden, die uit Portugal en Spanje afkomstig zijn, of daarvan afstammen.

ceremoniën geen ergernis gaven. Zij kwamen dus heimelijk bijeen, allereerst ten huize van Samuel Palache, den gezant van den keizer van Marokko. Eens bracht de schout, meenende dat hij met een verboden conventikel van de Roomschen te doen had, hun op den Grooten Verzoendag een ongewenscht bezoek, doch burgemeesters lieten hen met vrede, zoodra bleek dat zij enkel vergaderden om in stilte hunne gebeden te doen. Zij stelden zich aanvankelijk tevreden met de ceremonieele gebruiken, die zij gewoon waren in hunne huizen te volgen. Daartoe behoorden o. a. de besnijdenis, het eten van het paaschmaal en de verwijdering uit de woning van wat er van gehevelt brood nog aanwezig mocht zijn. De vrouw des huizes zorgde dan dat haar man, voorgelicht en met een bril gewapend, bij het doorzoeken van kasten, de laatste broodkruimels gemakkelijk vinden kon 1). Weldra kregen zij vergunning om een eigen bedehuis in te richten, op voorwaarde dat zij ook voor de stad en haar bestuur zouden bidden. Van deze goedgunstige beschikking werd terstond gebruik gemaakt; de Joden kochten een huis op de Houtgracht, dat inwendig voor het beoogde doel werd ingericht. De eerste Synagoge, die den naam Beth Jahacob (Huis Jacobs) ontving, werd op hun Nieuwjaarsdag in 1597 ingewijd. De eerste voorganger dezer gemeente was de geleerde rabijn Mozes ben Levi, die eerst te Embden woonde en aan allen die in Oost-Friesland kwamen den raad had gegeven zich te Amsterdam te vestigen. Daar het aantal ballingen, meerendeels bestaande uit nijvere lieden, die zich met neering en hanteering bezighielden, jaarlijks aangroeide, werd deze Synagoge spoedig te klein, weshalve eenige aanzienlijken in 1608 een tweede huis aankochten op de Lange Houtgracht, dat na de inwendige verbouwing den naam van Newé Sjalom (Huis des vredes) ontving. Uitwendig bleven deze huizen hetzelfde aanzien behouden, om overeenkomstig het verlangen der regeering door niets aanstoot te geven. De Gereformeerde predikanten hadden toch niet onduidelijk hun ongenoegen doen blijken over de gastvrijheid aan de Joden verleend, en aan anti-semietische uitvallen zal het in de predikatiën van een Plancius wel niet ontbroken hebben. Burgemeesters waren daarom met reden verstoord, toen men in 1612, buiten hunne vergunning, op Uilenburg tegenover den Montelbaanstoren eene nieuwe Synagoge begon te bouwen. Het daarop gevolgde verbod om godsdienstoefening te houden was wel zoo ernstig niet gemeend, maar te midden van de woelingen der partijen in de protestantsche kerk konden de Joden eerst volkomen gerust zijn, toen de Staten van Holland hun in 1619 vrijheid van godsdienst hadden toegestaan.

ZUIVERING DER WONING VOOR HET GEHEVELDE BROOD
(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

1) Beschrijving der godsdienst-plichten van alle volken. Vert. door A. Moubach (Amst. 1727), Dl. I, blz. 122 vv.

Een twist over ritualen in den boezem der Tweede Sephardische gemeente was oorzaak, dat in 1618 velen zich afscheidden om eene nieuwe Synagoge, Beth Israël (Huis Israëls), te stichten. Tot 1638 bleven die drie synagogen naast elkander bestaan, toen zij onder één bestuur in één gebouw vereenigd werden. Dit was te meer gewenscht, omdat de verzorging der armen veel te wenschen overliet, zoolang er geene samenwerking plaats had, terwijl het te vreezen stond dat nieuwe Joden, die voortdurend herwaarts kwamen, nog meer synagogen zouden oprichten. Er werd besloten de Synagoge Beth Israël geheel te verbouwen en uit te breiden, terwijl de opperrabijnen der verschillenden gemeenten in bepaalde betrekkingen dienst zouden doen. Op den Nieuwjaarsdag van 1639 werd deze Synagoge met groote plechtigheid ingewijd 1).

HUISELIJKE PAASCHVIERING
(Verzameling D. C. Meijer Jr.)

Dáár zou men nu ook Menassah ben Israël hooren, van wiens geleerdheid en welsprekendheid een roep was uitgegaan. Hij was hierheen gekomen met zijne ouders Joseph ben Israël en Rachel Soeyro uit Portugal, die zijne opleiding hadden toevertrouwd aan den rabbijn Uziel. Menasseh toonde een buitengewone aanleg te bezitten voor taalkundige studiën; hij verstond later tien talen, gaf op zeventienjarigen leeftijd reeds eene Hebreeuwsche grammatica in het licht en schreef vervolgens werken in het Hebreeuwsch, Latijn, Spaansch, Portugeesch en Engelsch. Hij was nauwelijks acht-en-twintig jaar, toen hij het eerste deel, de Pentateuch, uitgaf van zijn standaardwerk „De Conciliador", dat getuigde niet alleen van zijne schriftkennis, maar tevens van eene zeldzame belezenheid in de rabbijnsche en klassieke litteratuur. Hij opende daarmede eene rij van geschriften, die de bewondering wekten van de geheele geleerde wereld. Hij behartigde de belangen zijner geloofsgenooten waar en zooveel hij kon, o. a. pleitte hij bij Cromwell voor hunne toelating in Engeland 1). Met Nederlandsche letterkundigen als De Groot en Vossius, met vreemdelingen als de Saumaise en Sorbière voerde hij briefwisseling. Mannen als Barlaeus en Rembrandt zochten zijne vriendschap. In zijne eigene woning richtte hij de eerste Hebreeuwsche drukkerij op, die door hare prachtige drukwerken beroemd werd. Onder de menigte die opging om hem te hooren, zoo vaak hij als prediker optrad, zag men vaak aanzienlijke niet-Israëlieten, vreemdelingen, zelfs een enkele maal

1) Zie eene afbeelding van deze Synagoge op de Houtgracht van binnen in Groei en bloei der stad, blz. 109.

1) Menasseh ben Israël's Mission to Ol. Cromwell. Being a reprint of the pamphlets published by Menasseh Ben Israël to promote the re-admission of the Jews of England, 1694—1656. Ed. by L. Wolf. Lond. 1901.

een roomsch geestelijke. De Joodsche gemeente te Amsterdam had aan hem eene Europeesche vermaardheid te danken 1).

De Synagoge was meer dan eens getuige van eene sombere plechtigheid. Er leefde in Amsterdam een Portugeesch edelman van Joodsche afkomst, Uriel Da Costa, die in het katholicisme was opgevoed, maar op mannelijken leeftijd dien godsdienst had afgezworen om tot het geloof zijner vaderen terug te keeren. Doch ook dit voldeed hem niet; zijn verstand kwam in verzet tegen allerlei voorschriften en gebruiken, waaraan hij zich niet langer onderwerpen kon. Daar hij gehoorzaamheid bleef weigeren, werd het vonnis der veroordeeling over hem geveld. Eerst na zeven jaren, de vervolgingen zijner geloofsgenooten moede, boog hij het hoofd; in een rouwkleed en met eene waskaars in de hand verscheen hij in de nieuwe Synagoge om zich te laten kastijden. Toen het bleek dat hij in zijne gevaarlijke denkbeelden bleef volharden, werd de groote ban over hem uitgesproken 2). Diezelfde banvloek trof, terzelfder plaatse, op 27 Juli 1656 Baruch Despinosa, den grooten denker, wien men door allerlei middelen had getracht tot de synagoge terug te brengen, wien zelfs een dweper naar het leven had gestaan.

MENASSEH BEN ISRAEL
1604 1657
H. van Remb. [illegible]

Onder bazuingeschal en ten aanzien van de heilige wetsrollen werd de edele wijsgeer in zijne afwezigheid als een afvallige uitgeworpen 1). In hun fanatisme hadden bestuurders der synagoge zelfs Spinoza's leermeester Menasseh ben Israël een oogenblik in den ban gedaan. Het heiligdom was echter ook getuige van verblijdender tooneelen. Toen Frederik Hendrik in Mei 1642 Amsterdam bezocht met koningin Maria Henriette van Engeland, hare dochter Maria en zijn zoon Willem, die met haar verloofd was, bracht hij, tot groote vreugde der Joden, ook een bezoek aan de Synagoge. Onder gezang binnengeleid, werden de vorstelijke personen naar een troon gebracht, om er getuigen te zijn hoe de wetsrollen met gezang naar het voorlezersgestoelte en van daar weder naar den Hechal werden gedragen, waarna door Menasseh ben Israël de feestrede werd gehouden en het gebed uitgesproken voor de Staten, den Stadhouder en de regeering der stad. Dezelfde plechtigheid werd den volgenden dag nog eens herhaald voor prins Willem en Maria, die den vorigen dag niet tegenwoordig konden zijn. Op gelijke wijze ontving men tien jaren later de Engelsche legatie en in 1668 den hertog van Toscane, Cosmo de derde.

Zulke bezoeken getuigden hoezeer de Joden te Amsterdam in aanzien stonden. Er leefden

1) J. M. Hillesum, „Menasseh ben Israel" in Amsterdamsch Jaarboekje voor 1899.

2) K. O. Meinsma, Spinoza en zijn kring ('s-Grav. 1896, bl. 45 vv.

1) Ald. blz. 90 vv

BENEDICTUS DESPINOZA

1632 1677

Naar de schilderij [illegible] te Wolfenbüttel

onder hen vele bekwame mannen, die in de geneeskunde of in andere takken van wetenschap uitmuntten, en wier handel met het buitenland, waarvoor hun reeds in den beginne beëedigde makelaars waren toegestaan, aan de stad groote voordeelen aanbracht. Hun aantal had zich in de laatste jaren zoo vermenigvuldigd, dat het bouwen van eene groote synagoge dringend noodig werd. De daarvoor benoodigde gelden waren gemakkelijk bijeen te brengen; de kosten werden gedragen door zeer vermogende gemeente-leden, bij wie het aan ijver voor hun godsdienst niet ontbrak. Ook de plaats waar het nieuwe gebouw verrijzen zou was spoedig gevonden; op voorstel van eene com-

INWIJDING VAN DE NIEUWE SYNAGOGE DER PORTUGEESCHE ISRAELIETEN, 2 AUG. 1675

Uit Jan Romeyn de Hooghe

missie en met goedkeuring van de regeering werd daarvoor in 1670 gekozen een open terrein vóór den hoofdingang van het Leprozenhuis, waar weleer eene der stadspoorten had gestaan. De inval van de Franschen vertraagde de uitvoering, doch in 1675 kwam het monumentale gebouw, omringd door lagere huisjes ten gebruike voor leesinrichtingen, woningen voor voorlezers en andere beambten, gereed 1). Met zijn voorhof, zijn op hooge hardsteenen kolommen rustend gewelf, zijne vrouwengalerijen, het voorlezersgestoelte met de zware koperen kandelaars in de hoeken, de Hechal, waarin de wetsrollen en kostbare kerksieraden bewaard worden, maakte deze Synagoge, goed verlicht door hooge vensters, een waardigen indruk. In tegenwoordigheid van burgemeesters, schepenen en vele aanzienlijke genoodigden werd dit heiligdom op 2 Augustus des namiddags te vijf ure met groote plechtigheid ingewijd. Naar waarheid kon Romeyn de Hooghe in een zijner liederen van deze stichting getuigen: „Deez God geweyde kerck Vreest geen geweten-dwang, noch pijnigen noch dooden" 1). Van nu aan werden hier alle groote feesten, Paschen, Pinksteren, Hamans- en Loofhuttenfeest en Groote Verzoendag, met de daaraan verbonden godsdienstige gebruiken, openlijk gevierd.

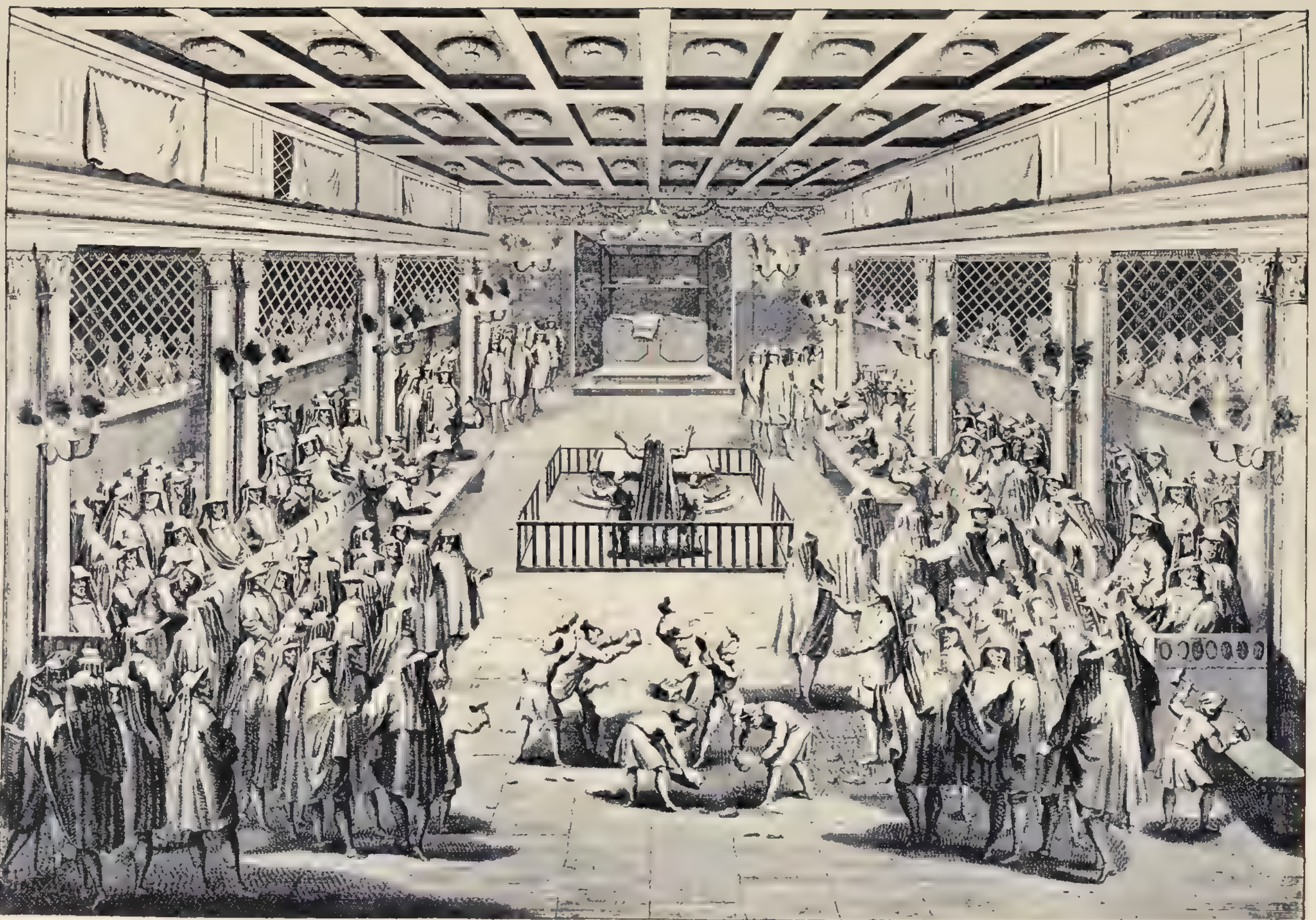
ROMEIN DE HOOGHE fec

INGANG VOOR VROUWEN VAN DE SYNAGOGE DER PORTUGEESCHE ISRAELIETEN
(Oudheidkundig Genootschap)

De begraafplaats dezer Sephardische Joden verdient eene afzonderlijke vermelding. Zij zochten van den aanvang daarvoor een eigen terrein, omdat hunne godsdienstige begrippen niet toe-

1) Zie ook de afbeelding van het gebouw uitwendig in Groei en bloei der stad, blz. 168.

1) D. H. de Castro Mz., De Synagoge der Portugeesch-Israelitische Gemeente te Amsterdam. 's-Grav. 1875.

HAMANFEEST

lieten hunne dooden op de algemeene kerkhoven ter aarde te bestellen, doch de magistraat bleek ongenegen hiervoor terrein af te staan. Een tijd lang behielp men zich met een plekje grond in de nabijheid van Alkmaar, doch in 1614 kochten Parnasim (de oudsten) der beide gemeenten eene hofstede met een huis ten zuiden van Ouderkerk aan den Amstel, welk terrein in 1616 voor begraafplaats in gebruik werd genomen. In het eerst gaf het begraven hier nog al aanstoot; zonder de tusschenkomst van den wakkeren baljuw zouden er zeker ongeregeldheden hebben plaats gehad. Doch de Staten van Holland verleenden den Joden de gevraagde machtiging om in dit Beth-Haim (Huis des levens), gelijk zij de begraafplaats noemden, hunne dooden bij te zetten, als het maar in alle stilte geschiedde. In den loop der Zeventiende Eeuw werd hier menig lid der gemeente ter ruste gelegd in een steenen graf, waarvan de prachtige marmeren deksteen thans door menig bezoeker wordt bewonderd 1).

Behalve de Sephardische herbergde Amsterdam ook een groot aantal Hoogduitsche en Poolsche Joden. De eerste, die reeds in het begin van de Zeventiende Eeuw hier kwamen, zetten zich neer in hetzelfde gedeelte der stad en begonnen, evenals de Portugezen, zich heimelijk te vereenigen tot het lezen der wet en het doen hunner gebeden. Daar ook zij in aantal toenamen, vooral sedert de Dertigjarigen oorlog geheel Duitschland in vuur en vlam zette, waagden zij het in 1648 eene synagoge te bouwen, hetgeen de vroedschap hun echter verbood. Eerst tien jaren later werd

ROMEIN DE HOOGHE fec.

BEGRAAFPLAATS DER JODEN TE OUDERKERK
(Oudheidkundig Genootschap)

1) D. H. de Castro, Keur van grafsteenen op de Nederl.-Portug.-Israël. begraafplaats te Ouderkerk aan den Amstel. Leiden 1883. — „De begraafplaats der Portug. Israëlieten te Ouderkerk a. d. Amstel" in Eigen Haard, 1888 blz. 280 vv.

hun het oprichten van eene eigene Synagoge vergund en wel aan het einde van den Amstel, thans Muiderstraat, tegenover het Oude-Zijds Huiszittenhuis, en dus in het gezicht van de Portugeesche Synagoge. Nadat hun in 1685 was toegestaan eene eigene vleeschhal daarnaast in te richten, werd de ruimte daarboven tot eene tweede Synagoge ingericht. Eerst in het midden der volgende eeuw verrees de groote Synagoge, die thans nog het Jonas Daniël Meijerplein versiert.

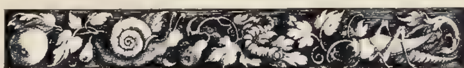
De Poolsche Joden kwamen eerst in 1656, ongeveer 300 in aantal, met drie schepen te Amsterdam, toen de oorlog hun vaderland in beroering bracht. Daar hunne ceremoniën van die der andere Joden verschilden, begonnen zij onder een eigen rabbijn in een afzonderlijk huis in de Houtstraat hunne godsdienstige samenkomsten te houden, totdat de regeering in 1673 goed vond hunne afzonderlijke samenkomsten te verbieden. Sedert sloten zij zich bij de Hoogduitsche Joden aan 1). Te zamen begroeven zij hunnen dooden op een uitgestrekt terrein in de Diemermeer bij het huis Zeeburg, terwijl de armenzorg van het college der oudsten zich over beide natiën uitstrekte. De Hoogduitsche en Poolsche Joden schijnen minder in aantal geweest te zijn dan de Spaansche en Portugeesche, waarbij zich ook eenige Italiaansche hebben gevoegd; wat het aantal geleerde en vermogende mannen betreft, stonden zij mede bij de Sephardische achter. Zij deelden echter gelijkelijk in de achting, die de christelijke burgerij van Amsterdam den Jood toedroeg, sedert de onverstandige geloofsijver van vroeger dagen voor milder begrippen plaats had gemaakt.

1) Centraal blad voor Israëlieten in Nederland, Jaarg. 15, N°. 47 vv.

ARMENISCHE EN GRIEKSCHE KERKEN

De vervolgingen, waaraan de Armenische Christenen in Azië van de zijde der Turken onafgebroken bloot stonden, hebben vele doen besluiten hun vaderland te verlaten en zich in Europa neer te zetten in landen, waar zij meenden veilig te zijn. Zoo kwamen er ook in de Zeventiende Eeuw telkens met onze handelsvloot uit de Levant mede, die zich alleen te Amsterdam schijnen te hebben neergezet, waarschijnlijk in dat gedeelte der stad, waar zij later hunne kerk hebben gesticht. Het waren bijna uitsluitend kooplieden, die veel hebben bijgedragen tot den bloei van onzen handel op Smyrna. Toen zich hier eene kolonie gevestigd had, verzochten en verkregen zij ook van den Armenischen patriarch een of meerdere priesters om hunne godsdienstoefeningen te leiden. Of zij reeds vóór 1700 tot dit doel zich vereenigden in het huis in de Dijkstraat, dat in het begin van de achttiende eeuw voor hun eeredienst was ingericht, is niet met zekerheid te zeggen, maar dat zij jaren te voren reeds eene kerk of gemeente vormden en eene plaats voor godsvereering bezaten, waarin een altaar stond opgericht, waarbij een geestelijke volgens hunne ritualen dienst zal hebben gedaan, kan wel niet betwijfeld worden. Ook bezaten zij hier vóór 1700 eene eigene drukkerij, waarin bijbels, kerkboeken en stichtelijke geschriften ter perse werden gelegd, die hier en elders nog in bibliotheken aanwezig zijn. Doch eerst in 1714 verkregen de Armeniërs van burgemeesters de vergunning om op Kromboomsloot eene kerk te bouwen, die „De H Geest" genoemd en in later jaren door het volk de Persiaansche Kerk geheeten werd. Nadat de kleine gemeente was uitgestorven, is deze kerk in de negentiende eeuw opgeruimd.

De handelsbetrekkingen, die er tusschen de Republiek en Moscovië bestonden, en door het zenden van gezantschappen over en weer en het sluiten van verdragen onderhouden werden, hebben ook Russische kooplieden hierheen gebracht, wier aantal, hoewel altijd gering, zeker door de komst van Tsaar Peter hier te lande nog is toegenomen. Zij behoorden tot de Grieksche Kerk en men mag aannemen dat zij reeds in de laatste helft der Zeventiende Eeuw hier eene gemeente vormden, die op Zon- en feestdagen ten huize van een der leden godsdienstoefening hield. Eerst in de volgende eeuw werd het bovenvertrek van het huis „De drie Valken", gelegen op de Oude-Zijds Voorburgwal tusschen de Minderbroeder- en Oudekerk-stegen, meer bepaald tot kerk ingericht.

HET OPNEMEN VAN OUDERLOOZE EN VERLATEN KINDEREN IN HET AALMOEZENIERSHUIS, 1626

Naar de schilderij van Werner van Valckert in het Rijksmuseum te Amsterdam

Het beeld van het godsdienstig leven te Amsterdam in de Zeventiende Eeuw zou niet volledig zijn, indien wij nog niet afzonderlijk stilstonden bij de Instellingen van Liefdadigheid. Vreemdelingen, die de groote koopstad bezochten, roemden niet alleen de zorg die hier voor de armen werd gedragen, de talrijke hofjes met hunne nette woningen en tuintjes, waarin ouden van dagen te midden van het stadsgewoel een rustig toevluchtsoord konden vinden, maar zagen vooral met bewondering op naar de inderdaad grootsche stichtingen, die de christelijke liefde had tot stand gebracht. De vroomheid openbaarde zich gelukkig niet enkel in gehechtheid aan geloofregelen en kerkelijke instellingen, maar ook in werken van barmhartigheid, en werden er schatten met den handel verdiend, met milde hand bracht men er van ten offer om in de nooden van hulpbehoevenden te voorzien. De zon van voorspoed heeft in de Zeventiende Eeuw niet onafgebroken geschenen, maar is vaak schuil gegaan achter donkere wolken. Zóó toen de Engelsche oorlogen handel en bedrijf tot stilstaan brachten en de nood van de arbeidende klasse tot eene bedenkelijke hoogte steeg. Zóó toen de pest hoofden van gezinnen bij honderden ten grave sleepte en de bedeeling der Gereformeerde diaconie meer dan 235000 gulden bedroeg. In zulke tijden zwegen alle partijschappen en ontstond er een edele wedstrijd onder alle gezindten om aan de noodlijdenden hulp te bieden. Amsterdam mocht zich veel laten voorstaan op de plaats die het innam in den Nederlandschen Staat: in milddadigheid en offervaardigheid, ook ten aanzien van geloofsgenooten in het buitenland, gelijk wij reeds deden opmerken, is het alle steden ten voorbeeld geweest.

De stad bezat hare Gast- en Huiszittenhuizen, haar Oudemannenhuis en haar Burgerweeshuis, doch de magistraat begreep zijne vaderlijke zorg nog veel verder te moeten uitstrekken, daar een aanzienlijk deel der bevolking, die zijne hulp het meest behoefde, buiten den kring der werkzaamheid van bovengenoemde instellingen bleef. Men

besloot dus in 1613 tot oprichting van een Aalmoezeniershuis, op het terrein van het voormalig Clarissen-klooster aan den Singel, tusschen den Heiligenweg en den Regulierstoren. De bemoeiingen van de zes regenten, die over dit Godshuis

HUISBEZOEK DOOR DEN HOOFDSUPPOOST EN EEN REGENT VAN HET AALMOEZENIERSHUIS
Naar de schilderij van Werner van Valckert, 1627/27, *in het Rijksmuseum te Amsterdam*

gesteld werden, breidden zich weldra zoozeer uit, dat een deel van het Rasphuis op den Heiligenweg erbij getrokken moest worden. Ze waren van verschillenden aard, overeenkomstig de algemeene bestemming van het huis. Behoeftigen ontvingen hier brood, geld en kleederen, werkloozen en bedelaars werden aan den arbeid gezet, lijders aan booze ziekten in een naburig lazaret verpleegd, verwaarloosde kinderen en vondelingen opgenomen. Voorts zorgden regenten voor de begrafenis van armen, en voorzagen zij niet zelden doortrekkende, noodlijdende vreemdelingen van kost en reisgeld.

In de eerste jaren werden de verlaten kinderen, die regenten zich aantrokken, in burgergezinnen uitbesteed, doch bij den sterken aanwas der bevolking groeide het aantal zoozeer aan, dat het noodig werd hen in een afzonderlijk gesticht op te nemen. Daarom werd in 1663 besloten tot den bouw van

een Aalmoezeniers-Weeshuis, dat verrees op de Nieuwe Prinsengracht, tusschen de Leidsche gracht en de Leidsche straat 1). Het zou ruim 800 kinderen kunnen bevatten, maar tegen het einde der Zeventiende Eeuw was het aantal reeds ver boven de duizend gestegen, zoodat het in de volgende moest worden uitgebreid. De regenten en regentessen hielden nauwlettend toezicht op de opvoeding en het onderwijs, en zorgden dat deze verwaarloosde jongens en meisjes als bekwame handwerkslieden, naaisters en dienstboden het huis konden verlaten.

Deze Aalmoezeniershuizen, zoowel als de andere stedelijke instellingen van liefdadigheid, waren geheel onafhankelijk van de kerk; de predikanten kwamen met deze godshuizen alleen in aanraking voor zoover het de herderlijke zorg en het onderwijs in den godsdienst betrof. De snelle uitbreiding der Gereformeerde gemeente maakte het voor haar echter noodig bedacht te zijn op eigene inrichtingen voor weezen en ouden van dagen, die het stedelijk bestuur niet verzorgen kon. Het Burgerweeshuis in

HET UITDEELEN VAN BROOD, GELD EN KLEEDEREN DOOR REGENTEN VAN HET AALMOEZENIERSHUIS
Naar de schilderij van Werner van Valckert 1626'27, in het Rijksmuseum te Amsterdam

1) Zie de afbeelding en beschrijving van dit gebouw in Wagenaar's a. w. Dl. II, blz. 288 vv.

de Kalverstraat stond alleen open voor kinderen van poorters, doch de gemeente kreeg van jaar tot jaar kinderen te haren laste, wier ouders het burgerrecht niet hadden bezeten. Tot hiertoe had men ze in andere gezinnen besteed, maar daarbij allerlei moeileijkheden en teleurstellingen ondervonden. De diaconie besloot dus, met goedkeuring van de regeering, een eigen weeshuis op te richten. De Raad stond tot dit doel een groot erf af bij de Zwanenburgwal en schonk nog zevenduizend gulden bovendien. Zoo verrees het Diaconie-Weeshuis 1), dat in 1657 door den predikant Wittewrongel met 150 kinderen werd ingewijd. Het duurde nog een tijd eer op dezelfde wijze voor behoeftige ouden van dagen was gezorgd, die insgelijks zoo goed als het ging werden uitbesteed. De kosten voor een gebouw, dat voor heden en voor volgende tijden ruimte genoeg zou aanbieden om allen op te nemen, werden op honderdduizend gulden geraamd. Het geldelijk bezwaar was uit den weg geruimd, toen Barent Helleman de diaconie tot erfgename maakte van zijn vermogen. Burgemeesters stonden wederom een aanzienlijk terrein af aan den Binnen-Amstel tusschen de Heeren- en Keizersgracht. Het uitwendig hoogst eenvoudig maar inwendig zeer doelmatig ingericht gebouw, dat 400 vrouwen en een evenredig aantal mannen zou kunnen bevatten, was in korten tijd gereed 2), werd in November 1683 plechtig ingewijd en opende in Februari van het volgend jaar zijne deuren voor de eerste honderd vrouwen. Wel-is-waar was hiermede alleen voor de ongehuwden, voor weduwen en weduwnaars gezorgd, doch het bleef voor eene volgende eeuw bewaard naast het zoogenaamde Besjeshuis een fraai gebouw voor gehuwde oude lieden te zien verrijzen, hetwelk de diaconie aan de mildheid van Jan Corver en zijne echtgenoote te danken had.

Lutherschen en Doopsgezinden hebben dit goede voorbeeld gevolgd. Bij den strijd die onder hen, gelijk in de Gereformeerde Kerk, gedurig de hoofden verhitte en de harten verdeelde, werd het werk der liefde niet vergeten. Op het erf in de Konijnenstraat, dat voor een kerkgebouw bestemd was, stichtte de Luthersche diaconie in 1670 het Konijnenhotje, waar behoeftige oude lieden in vrede hunne laatste dagen konden slijten, en acht jaren later verrees aan de noordzijde van de Lauriergracht het Luthersche Weeshuis, dat in 1690 tachtig kinderen bevatte 3). Op gelijke wijze deed het aanzienlijk ledental van de vereenigde gemeenten der Vlaamsche en Waterlandsche Doopsgezinden tot stichting van een Weeshuis besluiten, en wel aan de noordzijde van de Prinsengracht tusschen de Vijzelstraat en Reguliersgracht, dat in 1677 in gebruik werd genomen. Op het einde van de Zeventiende Eeuw bevatte het 40 jongens en 42 meisjes. Bovendien bezat de gemeente van „Den Toren" en „Het Lam" nog vóór het einde dezer eeuw een Oude Vrouwenhuis in de Elandsstraat.

Terzelfder tijd namen ook de Collegianten de zorg voor de weezen ter hand. Eenige huurden in 1675 het huis van burgemeester Opmeer op de Keizersgracht tegenover den Schouwburg, „De Oranjeappel", dat twee jaren later hun eigendom werd. Het werd van den aanvang tot huisvesting van weezen ingericht, die reeds in Augustus 1675 konden opgenomen worden, terwijl men voor de vergaderingen der Collegianten, waarvan wij boven spraken, eerlang eene afzonderlijke zaal erbij bouwde 1). De benoodigde gelden waren van alle zijden toegevloeid, vooral sedert men besloot ook kinderen van andere protestantsche gezindten op te nemen. De weduwe van den eersten secretaris van Rotterdam, Catharina Hertogveld, gaf een geschenk van 10,000 gulden. Zoowel de Staten als de stedelijke regeering verleenden voor deze instelling vrijdom van accijnsen voor alle levensmiddelen. Het toenemend aantal kinderen leidde in 1680 tot aankoop van het huis op de Heerengracht, dat vlak achter „De Oranjeappel" was gelegen en door een grooten tuin daarmede in gemeenschap stond. Het huis op de Heerengracht werd verbouwd en tot een meisjeshuis ingericht, terwijl in den gevel een steen werd geplaatst met het opschrift: „Weeshuis der Collegianten."

Hadden de Walen hunne weezen en ouden van dagen aanvankelijk aan de stads-aalmoezeniers toevertrouwd, de uitbreiding der gemeente deed de behoefte aan een eigen gebouw gevoelen, dat in 1631 met toestemming van burgemeesters in de Laurierstraat werd ingericht. Toen deze woning veel te klein was geworden, lieten zij, op grond hun door de regeering afgestaan, tusschen de Prinsengracht en de eerste Weteringdwarsstraat een deftig Weeshuis verrijzen, waar behoeftige oude lieden tevens een onderkomen konden vinden. Dit gebouw werd in Augustus 1671 door Wolzogen plechtig ingewijd 2).

De Roomschen maakten, gelijk wij zagen, een aanzienlijk deel uit van de bevolking van Amster-

1) Zie ook de afbeelding in Groei en bloei der stad, blz. 122.
2) Ald. blz. 187.
3) Ald. blz. 165.

1) Van Slee, a. w. blz. 164 vv.
2) Zie de afbeelding in Groei en bloei der stad, blz. 89.

dam, en het liet zich verwachten dat zij bijzondere zorg zouden wijden aán werken van liefdadigheid, daar in stedelijke instellingen niet in de godsdienstige behoeften hunner geloofsgenooten kon worden voorzien. Vooreerst werkten naast zoovele priesters en ordebroeders een aantal geestelijke zusters, zooals de Begijnen, die zich met de verzorging van kinderen, verpleging van kranken en allerlei andere liefdewerken bezig hielden, zonder bij de uitoefening daarvan van wege de overheid te worden lastig gevallen. Voor behoeftige ouden van dagen werd omstreeks 1630 de Beurs der Katholieke armen opgericht, later het R. K. Oude-Armenkantoor geheeten. De regenten vergaderden in een huis op de Nieuwe-Zijds Achterburgwal bij het Spui, waar wekelijks aan honderden uitdeelingen in geld en des winters ook in gort en kaas plaats hadden, op dezelfde wijze als zulks bij de protestantsche kerkgenootschappen geschiedde. Indien aan het ontvangen van schenkingen en erflatingen voor dit liefdadig doel soms moeilijkheden in den weg werden gelegd, was toch de magistraat te verstandig om hiervoor vergunning te weigeren. Maar in één opzicht was men de Katholieken niet te wille: waar aan de Gereformeerde godsen armenhuizen, aan die van andere protestantsche gezindten en van de beide Joodsche natiën vrijdom van impost werd verleend, bleven de Roomsche instellingen van dit voorrecht uitgesloten, en toen zij er in 1693 om vroegen werd het hun geweigerd. Doch slechts voor korten tijd, want bij het herhalen van de vraag in het begin der achttiende eeuw, werd er gunstig op beschikt.

Natuurlijk bleven de weezen niet onverzorgd. De jongens werden onder toezicht van regenten zoo goed mogelijk uitbesteed; eerst in 1700 gelukte het op de Lauriergracht een eigen Weeshuis te stichten 1). Lang te voren bezaten de meisjes reeds een te huis. Nog eer Amsterdam tot 's Prinsen zijde overging, besloten Maria Laurens Spiegel, zuster van den dichter Hendrik, en Aeltie Peters Foppens zich te ontfermen over de „arme meyskens", die in het Burgerweeshuis niet konden opgenomen worden. Zij schijnen op het Begijnhof verpleegd te zijn, en de oude Laurens Spieghel vermaakte aan deze instelling een kapitaal, dat later, aanzienlijk vermeerderd, aan de regenten is uitgekeerd 2). De jeugdige stichting werd in 1578 een oogenblik bedreigd, vooral toen de regent Jan Loeff, oud schepen en raad, uit de stad werd gebannen; doch zij ontkwam het dreigend gevaar. De behoefte aan een meisjeshuis voor kinderen van roomsche ouders deed zich te meer gevoelen, nu ook het Burgerweeshuis onwillekeurig onder protestantschen invloed kwam. De meisjes werden daarom overgebracht in het ruimer Margarethaconvent in de Nes, dat door de conventualen verlaten was. Toen de regeering de kloosters begon te naasten, en dus ook dit gebouw verlaten moest worden, opende Jan Deyman voor hen in 1585 een huis op de Nieuwe-Zijds Voorburgwal bij de

HET DIACONIE WEESHUIS
Afbeelding bij de volbouwing in 1657 uitgegeven
(Verzameling Van Stolk)

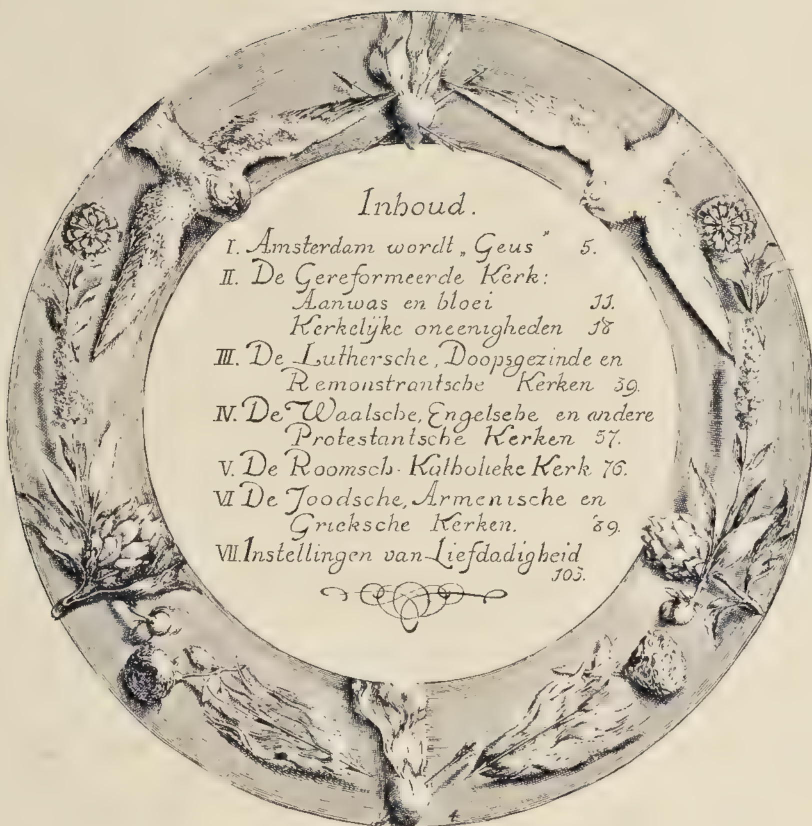
1) F. J. Gribling, »De stichting van het R. K. Jongensweeshuis te Amsterdam« (De Katholiek, De CXV, blz. 1).

2) J. F. Backer, »De familie Spiegel en het R. K. Maagdenhuis." Almanak v. Nederl. Katholieken voor 1901, blz. 110.

Lijnbaansteeg, dat spoedig den naam kreeg van het Maagdenhuis. In de eerstvolgende jaren nam het aantal kinderen en gelukkig ook het aantal giften en legaten toe, maar het smalle huis kon eindelijk de verpleegden niet meer behoorlijk herbergen, zoodat regenten in 1628 een paar huizen en erven gelegen tusschen het Spui en den tuin van den Handboogsdoelen kochten, die het volgend jaar doelmatig ingericht en betrokken werden. De regeering liet toe, dat men in eene der vertrekken godsdienstoefening hield, waarbij Marius de mis bediende. Na vijf-en-twintig jaren overtrof de vraag om plaatsing al weder de beschikbare ruimte, doch terzelfder tijd werd de Voetboogstraat aangelegd, waardoor er gelegenheid kwam om terrein achter het Maagdenhuis te koopen tot uitbreiding der stichting. Hier verkreeg tevens de eerste pastoor Wouter Fontein, kapelaan van Marius, eene woning, terwijl in het huis eene kapel kon worden ingericht. In 1683 kocht men nog een huis aan de oostzijde van de beide perceelen, dat geheel werd vernieuwd en aan de achterzijde vergroot. De drie huizen met hunne spitse gevels, inwendig onderling verbonden, konden nu 200 kinderen bevatten 1). Eerst in de volgende eeuw werden deze huizen vervangen door het kolossale gebouw, dat nog altijd aan zijne bestemming voldoet.

1) T. C. M. H. van Rijckevorsel, Geschiedenis van het R. C. Maagdenhuis te Amsterdam. Amst. 1887.

Inhoud.

H. Goltzius inv

